

Ф.Д. Гурэвіч

ДЕТАПІЕНЬ НАКАГГРАДАК

Ф.Д. Гурэвіч

**ЛЕТАПІСНЫ
НОВГОРОДОК
(СТАРАЖЫТНАРУСКІ
НАВАГРАДАК)**

**Санкт-Пецярбург — Наваградак
2003**

Ф.Д. Гурэвіч
Летапісны Новгородок (Старажытнарускі Наваградка). — СПб.:
«Агентство „РДК-принт“», 2003. — 324 с.

*Выданьне кнігі Ф. Д. Гурэвіч змагло адбыцца дзякуючы
дабрачыннай працы і фінансавай падтрымцы
Чэслава Германовіча, Мікалая Гурына, Аскара Дзялятыцкага,
Ігара Жураўскага, Зінаіды Ківач, Людмілы Лапко,
Анатоля Лукоўскага, Віктара Міхеля, Таццяны Раждзественскай,
Марыі Ткачэнка, Міхаіла Ханевіча, Івана Чэрнякевіча.*

Пераклад на англійскую мову — Аскар Дзялятыцкі.

Рэдактар — Мікола Нікалаеў

*Кніга прысвечана вынікам 25-гадовага археалагічнага вывучэння Стара-
жытнага Наваградка — дзяцінца і вакольнага горада. Шмат увагі аўтар аддае
даследаваньню летапісных успамінаў аб гэтым помніку.*

© Гурэвіч Ф.Д., 2003

© Нікалаеў М.В., 2003

© «Агентство „РДК-принт“», мастацкае афармленьне, 2003

SUMMARY

This book summarizes long-term (1956–1985) archeological investigation of the Byelorussian town of Navagradak. A peculiar feature of it is systemic juxtaposition of archeological data and the few accessible data from chronicles. That permits the author to reconstruct historical and cultural details of the emergence and further development of Navagradak for the early period of its existence – from late tenth century till late thirteenth century. The town had emerged from a kind of pre-town settlement, probably a tribal centre, which – in its turn – existed in the V–VII centuries. The foundation of a fortified town in the late eleventh century is typologically compared with that of other Old Russian towns, certain specific features marking this town out of a series of contemporary (XII–XIII centuries) urban settlements are stressed.

The lay-out of Navagradak differs considerably from that of other Old Russian towns: fine planning of dwelling houses as well as mighty brickwork of its fortifications are convincing proofs of that observation. Most remarkable are monumental constructions with large glass windows and human-size frescoes.

Detailed social and trade mapping of old Navagradak is proposed; the development of handicraft – such as pottery, jewelry and gunsmith's work – has been noted. Agriculture and different other crafts were also characteristic for that town. Navagradak had in those remote times intensive trade connections with other towns of the «Kiev Rus», as well as with the Orient – this observation is proved by the discovery of highly sophisticated glass objects of Byzantine, Syrian and Iranian origin.

For the spiritual culture the co-existence of christianity and pagan beliefs is quite noteworthy. The first christian temple was erected in the X–XII centuries. An outstanding place in early Navagradak belonged to the worship of saint martyrs Boris and Gleb.

The town had also been notorious for its tradition in manuscripts, music and chess.

There is a supplement to this book, which includes very important archeological sources, thus serving as base of data evaluation. It contains a detailed description of the excavations which had been undertaken on the Zamak tumulus, definite chronology of archeological culture layers, laboratory analysis data about materials excavated in Navagradak and surrounding area.

The book depicts Navagradak as a unique monument of ancient Byelorussian culture – which makes it a major contribution to the study of urban development.

F.D. Gurevich
Navagradak Chronicle
(Ancient Bielorussian Navagradak)

INTRODUCTION

In 1981 a book «Ancient Navagradak (trading post-defended town)» was published by the author of the present book. The first section consisted of information gathered by the Navagradak archaeological expedition of Leningradskoie Otdielenie Instituta Archeologii (Leningrad Division of the Institute of Archaeology), obtained during the exploration of the mound Maly Zamak in 1957-1967. The second section of the book dealt with the construction of dwellings, the history of trades and external contacts from the end of the X century to the end of the XIII century. These dates were established from the archaeological findings. In a short summary it was pointed out, that it will be possible to arrive at firmer conclusions concerning ancient Russian Navagradak when archaeological findings from the trading post-defended town would be augmented with the archaeological information about the Navagradak citadel as well as with a review of the literature. This is the aim of the present work. In the present volume, the results of many years of the archaeological endeavour in Navagradak and it's surroundings are outlined.

The layout of this work is different from that of the previous one. In the main body of the text the results of all archaeological findings in Navagradak and surroundings are broadly outlined. The published information was incorporated and an attempt was made to recreate the history of the culture of this west Belarussian town to the end of the XIII century. The findings of the excavations on the Zamak mound — the citadel of the ancient Belarussian Navagradak — are listed in the Appendix to the book, where the results of the laboratory analyses have also been included.

The book «Ancient Navagradak» contains a description of the archaeological investigations of the ancient town. A detailed account of this, including the history of the investigation of the monuments in the Navagradak district is given in the book.

The first information about the burial mounds of the Navagradak district was obtained in the middle of the previous century (XIX c) and the names of A.I. Dmitrov and K. Tyshkevich are prominent among the investigators. In preparation for the IX Archaeological Conference, N.P. Averius dug open three burial mounds next to the village of Maruliny. M.A. Cybishev, in 1892, investigated two burial mounds along the highway to Korelichy, close to Navagradak, as well as two burial mounds at the village of Garadzilouka.

Rumours circulated of excavations of burial grounds in the Navagradak district in the twenties and thirties of our century (XX c), when the district

was part of Poland. Treasure hunts were conducted in the village of Gara-dechna and, probably in the villages of Kamenka and Kasheleva.

An object of note in Navagradak is the Zamak mound, where, till the twenties of our century (XX c.) there were two stone towers — Shchitovaya (Shchytouka) (shield) and Kasciwnaya (church). In 1906 the Kasciwnaya tower collapsed. Due to the efforts of a local historian T. Karvan the tower was re-enforced in 1909-1910. During the first world war the southern wall of the Shchitovaya tower collapsed. The Governor of the Minsk gubernia (to which Navagradak belonged) asked the administration of the town to provide the means to reinforce «this rare memorial of the past history». However, work did not commence until 1922. At the same time the Kasciwnaya (church) tower was provided with an escarpment.

Significant restoration and conservation works of the Zamak mound in Navagradak were undertaken by Polish investigators and restorers under the direction of S. Lorentz and J. Roemer. The summary of their work is given in the book about the defended trading town Navagradak. Their work deserves to be looked at in more detail.

The work of restoration and conservation of the Zamak mound commenced in conjunction with erection (on the south-east corner) of the neighbouring hill, the Maly Zamak, of a memorial mound to Adam Mickiewicz, where later the remains of the trading post — defended quarters of ancient Navagradak were discovered. The soil for that mound was taken from the top of the Zamak mound, which was used in the XIX century as a garbage tip. During the earth works, new and previously unknown memorials of monumental architecture were discovered on the Zamak mound. On the south side of the ground was the stone Vyezdnyaya (Drive-in) tower which was connected to the newly discovered stone wall, which was surrounding the ground. On the southern hillside of the Zamak mound were the remains of the Kolodeznaya (Water well) tower, which was providing the entry to the water supply. A wall connected the tower to the Zamak. On the north-west of the ground the remains of the Uglavaya (Corner) tower were discovered.

Between the Szchytouka and Kasciwnaya towers the investigators cleared the foundation stones of a palace, which they dated to be of the XVI or early XVII century. To the south-west of Szchytouka were the ruins of an orthodox church and of a catholic church, which were known to have been standing, (though without a roof), as late as 1850.

Whilst working on the Szchytouka, the investigators discovered the remains of a previous tower, built, according to them, at the same time as the orthodox church. The charred logs led the investigators to conclude that initially the Zamak mound was surrounded by a wooden wall and one tower.

The Polish architects restored the Kasciwnaya tower by essentially rebuilding it and reinforcing the defensive stone wall, which is 2.40 m high.

Around the edges and the centre of the ground six trenches were dug and the following stratification was revealed: at the depth of 1.90 m there is a

Introduction

layer of clay and sand containing broken bricks. Under it there is black soil with a small amount of broken bricks, and lower still (to the depth of 3.20 m) there is grey soil with remains of burned and rotting timber. Findings of coins and stone missiles led the investigators to the conclusion that in the history of the Zamak mound there were two stages of which the first was dated to the first half of the XV century and the second to the beginning of the XVI century.

The work of the Polish architects is of the highest order. Due to their endeavours, the Zamak mound of Navagradak was shown to have been a multi-towered defensive structure, and the conservation of the towers and defensive wall has prevented further destruction. On the other hand, their results were confined to the history of the Zamak in the late middle ages. There were no discoveries pointing to the earlier history of the monument.

The archaeological investigations of the LOIA (at that time the Leningrad Division of the Institute of the history of the material culture) started in Navagradak in 1956. On the territory of the Zamak mound a trench was dug some 10 m to the south from the stone foundations of the palace. Initially the stratification was similar to the one observed previously. However, at the depth of 3 m unburnt planks, ceramics, an axe and other realia of the XII-XIII centuries were discovered. It could be firmly asserted that the Zamak was inhabited at that time. At the same time a historical stratum was investigated on the Maly Zamak mound. The summary of those findings is contained in the book «Drevnii Navagradak».

In 1959 on the Zamak mound, close to the Vyezdnyaya tower, excavations of an area 20 sq.m. in size were started. An historical stratum up to 5 m thick was investigated only in 1962. As the diggings in depth continued, the area of the hole was reduced, till at the subsoil the area of the hole was quite small. Nevertheless, based on the findings one could conclude that there existed on that spot an ancient Belarussian settlement.

Systematic excavations on the Zamak mound began in 1968. The area of the excavations was 320 sq. m. and was started 20 m to the west from the Szchytouka. In the South-West part of the excavations were the ruins of the late middle age monumental memorials, among them was an orthodox church, first found by the polish architects. It was considered necessary to add to those excavations an additional 104 sq. m., thus extending it to the bank (earthen wall) and the stone wall.

Investigations of this northern digging continued until 1973. In that time some new areas were added to the investigation. In all, an area of 1250 sq m was dug, of which 850 sq m was occupied by the residue of the architectural constructions of the late Middle Ages.

In 1974, on the south side of the grounds, 20 m to the east from the excavations of 1959 and 1962, excavations of an area of 140 sq m were begun. They were completed in 1977. The historical stratum of the ancient Russian period was destroyed by later constructions. Its existence was con-

Introduction

firmed by the findings of ceramics, fragments of amphoras, glass bracelets and other characteristic objects.

After a considerable halt, the work of the Navagradak expedition was renewed in 1983, together with the division of archaeology of the Institute of History of Academy of Sciences of the Belarus'n SSR led by the Belarus'n archaeologist L.G. Ranicheva. An exploration of an area of 100 sq m, adjacent to the excavations of 1974 and 1977, was started. The ancient russian stratum of this digging was investigated under the leadership of the author in 1984-1985.

Apart from the work on the Zamak mound of Navagradak, other archaeologists were conducting investigations, studying defensive structures and memorials of monumental architecture. In 1959 P.A. Rappoport cut a bank in the middle of the grounds and in 1969-1970 M.A. Tkachev investigated the defence structures, adding substantially to the observations of the Polish architects. In the beginning of the 1970's a group was formed, which was part of the Navagradak expedition, under the leadership of M.V. Malevskaya. The group dug the ruins of the XIV century orthodox church and a temple dated to the XVII century. Of great interest are the remains of a dwelling of the second half of the XIV century — the only, at the time, monumental home of a feudal lord in Belarus'.

In Navagradak investigations were conducted on the elevation southwest of the Maly Zamak. On that hill in 1961. 1962 and 1965 M.K. Karger excavated the remains of the ancient russian temple, which was found under the orthodox church of Boris and Gleb, which was built in the XVI century.

At the same time when investigations in Navagradak were conducted, archaeological memorials were found and excavations were conducted in the vicinity of Navagradak. A large study of kurgans (burial mounds) around Navagradak was performed by K.V. Pavlova. From 1963 to 1972 her team had excavated 75 kurgans in the villages of Garadzilouka, Sialec, Molnichy, Sulacichy and Batarouka.

In all, in the archaeological works on the territory of Navagradak, an area of 3000 sq m was investigated. 23,500 pieces of ceramics were found as well as about 11,000 other findings. In addition, information was obtained about an ancient russian temple and 105 burials in a Christian cemetery on the Maly Zamak. Outside the town, evidence of several settlements and about 100 kurgans was obtained.

As a result of the archaeological studies in Navagradak, we can view anew the scarce written documents about the town, and come to new conclusions about the history of that memorial from the end of the X century to the end of the XIII century. The findings in Navagradak have been compared, where possible, with the findings of other western russian towns. This aids in finding the place which was occupied by Navagradak among the towns of Western Rus'.

The chronicle of Navagradak was written with the help of many investigators. In the book about the trading post-defended town is a list of archaeologists who headed the excavations on the Maly Zamak. In the investigation of the Zamak mound the leading investigators were: M.V. Malevskaya, I.D. Zilmanovich, K.V. Pavlova, T.S. Ponomareva, K.T. Kovalskaya, L.G. Pancheva and N.V. Nikalaeu. Our work was conceived and formulated in the department of slavonic-finish archaeology (previously the group of slavonic russian archaeology of LOIA). The author had for the last thirty years the unfailing support of all her friends in the department. The author dedicates this work with gratitude to all who helped in its accomplishment.

Chapter 1. Written sources and their attribution in the works of historians.

In the Ipat'ev chronicle under the year 1235 Yazyeslav Novgorodski is mentioned (in ancient russian) «In that year Daniil lead against Kondrat Mindovg's Lithuania, Izyeslav (Yazyeslav) Novgorodski». In the 30th of the XIII century the polish prince Kondrat Mazowiecki tried to enter into a coalition with the Teutonic Order, to defend himself from Volyn and Lithuania, and among Daniil's supporters was the ruler of Navagradak Izyeslav (Yazyeslav), who's name is not mentioned again in the chronicle.

Basic written evidence about Navagradak (Novogrodok, Novgorod, Novyi gorod) was contained in the Galician-Volyn chronicle, which was preserved as a separate part of the Ipat'ev chronicle and is a tale of the events of years 1238-1292. Investigators have shown that the first part of this most important source about the history of Western and South-Western Rus was written on the order of Daniil Galicki, probably in Chelm and was extended and amended later during the reign of his brother Vasilka Romanovich.

The first mention of Navagradak refers to the campaigns of Daniil into the lands along the river Nioman. Under the year 1252 it is said that «Danila and Vasilko went to Novougorod». At the same time Volynian princes have conquered other towns of that land — Volkovysk and Slonim and also Zditov. The chapter concludes with a remarkable phrase: "and having taken many towns they returned home".

The conquest of the towns along Nioman was not secure, because under the next, 1253 year the chronicler informs of a new campaign by Daniil. With him were: his son Lev, Vasilko, his sons (daughters) in-law Teak "from the polovci (tribe)", an the princes of Pinsk. There is a lively description of the campaign. The detachment of the Volyn princes, having reached river Shchara - a tributary of Nioman- refused to go further. Daniil had to exert much effort to be able to complete the campaign. "Using wise words" said the chronicle about the prince "it would be a shame before Lithuania and all lands if we don't reach (our goal) and return". The campaign was

completed and its finish was marked with these words: «in the morning all the land of Navagradak was captured».

The third campaign on Navagradak was also headed by prince Daniil. As is known, under the year 1255: «Daniil went to war on Lithuania, on Navagradak».

The intension of Daniil to take possession of Navagradak resulted in the campaigns of 1252, 1253 and 1255 and were aimed at severing the centre of the Navagradak district from Lithuania, which under the rule of Mindovg, penetrated there somewhat earlier. It would appear that it was not possible to achieve this by military means and in the year of the third campaign there were peace negotiations between Lithuania and Volyn. Mindovg, through his son Voishelk, married his daughter to Daniil's son Shvarn and Voishelk handed over Navagradak, on behalf of Mindovg, to another son of Daniil, Roman. Voishelk also gave Daniil «Voslonim and Volkovyesk». The transfer of Navagradak to Roman is mentioned again in the chronicle under the year 1257.

Having taken over Navagradak, Roman., answering a call from his father, comes to his help to fight the yatvyags. «And he sent for Roman in Novgorodok and Roman came to him with all the Novogrudians». There was however, still a dependence of Roman on Mindovg, who told Daniil «And send word Mindovg to Daniil I will send you Roman and Novgorodians so that he can get to Vozvyagl and from there Kiev».

After Mindovg was murdered (under the year 1262) «Voishulk (previously spelled Voishelk) became the prince of Novegorod». There is a long description, how the pagan prince had converted to christianity in Navagradak «and he was christened in Novegorodce» and his activities as a neophyte. In a year Voishelk «went with the Linyans to Novougorod and from there with novgorodce went to Litvoy to be a prince».

Under 1268 the chronicler reports that Shvarn rules Navagradak «at that time Shvarn rules Novegorod». From Navagradak the Prince goes to Volyn' to help his family fight Poland.

One of the last and vivid mentions of Navagradak is found for the year 1274. The Volynian prince Lev — son of Daniil, preparing a campaign against Navagradak is seeking help from the Tatar chan Mengutimur, and the last obliges sending troops under Yagurchin. Among the volynians were numerous Russian princes. The chronicle mentions the voivode of a district beyond the Dniepr, Roman dobryanski with his son Oleg, Gleb the Prince of Smolensk «a lot of other princes, because they were beholden to the Totars». And thus all went to Novougorodok». The combined forces arrived to the land along the Nioman. They slept on the shore of Servech a tributary of Nioman. At dawn «the troops approached the town». On the right marched the Tatars, next to them was Lev with his solders and on the left was Prince Vladimir with his regiment. «The army stopped next to the town». The campaign was in winter and steam from the running water was rising over the Navagradak mounds. Lev outwitted his allies «he took the defended

town without the Tatars but the citadel remained (untouched)». The other princes were angry, they thought that «having taken Novgorodok they could continue their campaign in Lithuania, but because they were angry with Lev, they returned home from Novogrodok».

After three years the volynian princes heard the news that the Tatars had taken the town. «M'stislav, Volodimir, Jur'i said that they too could have taken Navagradak but the tatars have conquered all».

This news of 1277 complete the written evidence, which without doubt was describing ancient Navagradak and was recorded by the Galician-Volynian chronicle. The passage describing the inhabitants of Navagradak bemoaning the death of Vladimir Vasilevich, together with the germans, suzozans and others, was probably referring to another town.

The information about Navagradak contained in the Galician-Volynian chronicle concerns the events in the history of the town in a quarter of a century of the XIII century (1252-1277) and describes the attempts of Volyn and Lithuania to rule the town by force or peaceful means. The christening of Voishelk in Navagradak was also done with the aim to strengthen his hold on the town.

The amount of information about Navagradak in the Galician-Volynian chronicle is not large. The town is mentioned 11 times, but it is the most valuable source of material about the ancient Navagradak, and we will return to it frequently.

Of later documents, which would be of interest in the recreation of the history of ancient Navagradak, the «The list of cities of near and far» is a memorial of the XIV century where Navagradak is mentioned among the Lithuanian towns. Peter Duesburg a priest of the crusaders writes that in 1314 magister Heinrich von Plocke has surrounded and tried to capture the town of Navagradak, which was in the country of the krivichi. Interesting is the message of Prince Gedimin, who in 1323 invited to Lithuania the citizens of Luebeck, Schtralzend and other german towns. He promised them the freedom of their religious beliefs. The Prince told them that he built places of worship for the minorities of the Order in Vilno and Navagradak.

There is also information of interest about the ancient Navagradak in a later chronicle of a Polish historian Maciej Strykowski (XVI century). This document can not serve as a source of information for the period of interest to the students of ancient Navagradak, but some echoes of the past could be of use if handled critically.

In one West Belarussian chronicle of the XVI century there is a story of a mythical prince who, with his troupes «crossed the river Nioman and found within four miles from the river a beautiful mountain where they created a town which they called Navagradak and created a great prince whom they called the great prince of Navagradak».

Strykowski repeats the above story almost word for word. «An so they crossed the Nioman and found within four miles a beautiful and toll moun-

Introduction

tain on which there was the first capital of the russian principedom Navagradak, which was destroyed by the tsar Batyi. There Erdvil created his capital and defended without blood letting a big part of the russian lands, he became known as the Great Prince of Navagradak".

Both stories obviously refer to Navagradak, which is situated 28 km (4 miles) from the Nioman and is situated on high hills. Without doubt the town is distinguished in its significance among the towns along the Nioman, which is obvious also from reading the Galician-Volyn chronicle.

In the Gustyn chronicle (XVII century), in the first part of which much is borrowed from the Ipat'ev chronicle for the year 1252, it is said "In that summer the great prince of Lithuania Mindovg was crowned to be the king of Lithuania in Navagradak with the blessing of Pope Innocent (IV 1243-1254) by Henryk Bishop of Chelm, in Prussia the Papal Cardinal".

The list of written sources would not be complete without mentioning the words in the IV Novgorod and Sofian chronicles in which under the year 1044 it reads "Yaroslav went to Lithuania and in spring he founded Novgorod and he did it".

The written information about Navagradak were used by Belarussian investigators in general works on the history of Russia and in special works about the Western Belarussian lands. They were mainly accounts based on chronicles and other sources and, more seldom, conclusions based on the sources.

Considering the information contained in the chronicles that Navagradak was founded by Yaroslav in the 40's of the XI century, the first Russian historian V.N. Tatishchev writes "This is meant to refer to the Lithuanian Novgorodok, but is more likely to be the Seversky (Northern), because it too was mentioned at about the same time". Tatishchev was put off by the story of Strykowski that Navagradak was founded on the spot where a town was destroyed by Batyi and he writes: "Batyι was never in Lithuania, not even in Smolensk".

Snippets of information about Navagradak are contained in the capital work of N.M. Karamzin "Who built Navagradak - asked the author- we don't know. Probably the Belarussians."

In the 80-90's of that century (XIX) a series of works about the Western Belarussian lands have appeared. Those were based largely on the historical sources about Navagradak. Some of the sources were judged critically. Thus, for instance, N.P. Barisov and V.B. Antonovich did not consider the information in the IV Novgorod and Sofia chronicles about Novgorod to refer to Navagradak. Antonovich saw in the Western Belarussian chronicles compiling (?) devices, but believed in the veracity of the Gustyn chronicle about the marriage of Mindovg in Navagradak in 1252. This evidence is also believed by N.P. Batyushkov and P.D. Bryancev. The well known historian M.K. Lyubavski concludes that Navagradak had become the main town of Black Rus' and the permanent home of Mindovg.

The question of where was the first capital of Lithuania occupied the historians in the later years. In 1910, when V.I. Picheta had written that it was Navagradak, a professor of the St Petersburg university E.A. Volter thought that the first capital should be found further in the depth of Lithuania.

Among the soviet historians we should mention the ideas of M.N. Tichomirov, who thought that Navagradak was created in 1212. He quotes the Ipolit chronicle for that year which said: "Les'tka has complained of his shame and sent to Navagradak for Mstislav and told him 'take me if you go and occupy Galicia'." However, the events mentioned in the chronicle refer to Galicia and the place named must be another Navagradak.

V.T. Pashuto has subjected to a serious analysis the written sources about Navagradak, and considered them together with other information about Black Rus and its towns. The author thinks that Novgorod of the IV Novgorod chronicle is not the same as Navagradak. It is interesting to note that the author considers the history of Mindovg and other Lithuanian princes as imbued with enlightenment and could have been subject to a separate chronicle written in one of the orthodox monasteries along the Nioman, possibly in the one founded by Prince Voishelk in the land of Navagradak.

In 1972 appeared an article about the early history of Navagradak by the Belarus'n historian M.I. Yermalovich in which the author disagrees with the notion that "Novgorod" of the IV Novgorod and Sofia chronicle was not Navagradak. Yermalovich considered that Yaroslav the Wise founded the town to fight Lithuania.

To support his views the author shifts the Lithuania of the chronicles from the land which has become the eastern part of soviet Lithuania to the immediate vicinity of Navagradak. "Lithuanians" of the Belarussian chronicles, as Yermalovich assumes, lived on land between Minsk and Navagradak from east to west and from north to south between Molodechno and Lyachovich. The 'migration' of "Lithuania" is not supported by any archaeological findings. Only in one case, establishing the lithuanian-russian border, the author mentioned that the line of toponyms (place names) coincides with the southern border of the findings of hatched ceramics ie with the border of settlement of Balts, who inhabited "Lithuania". In other words, to explain events of the XI century Yermalovich is using as evidence findings which have been dated to the first half of the first millennium.

To prove that "Lithuania" of the chronicles existed close to Navagradak, the author is trying to use information from the chronicles about campaigns against it. However, the evidence which he uses shows the directions of that campaigns. The territory occupied by "Lithuania" of the Belarussian chronicles is to be found not too far from Navagradak, but not in the immediate neighbourhood. This is clear from the description by the chronicler of Voishelk, who in 1263, having collected people from Pinsk, came to Navagradak "and otgole, poya with him the people of Novgorod and went to rule Lithuania".

It is difficult to agree with Yermalovich that the toponym "Lithuania" found in the upper Nioman country indicates that the whole nation lived there. This finding does show that isolated groups of baltic people lived there and were different from the primary inhabitants of this land.

Yermalovich has transplanted "Lithuania" of the 40's of the XI century onto a slavonic territory. Here was the ancient Izyaslavl', which the "Story of temporal years" places in the X century. Close to the town was a large cemetery (344 kurgans) were mainly krivichi were buried. V.V. Sedov shows that the land which Yermalovich had assigned to "Lithuania" is slavonic land, settled by dregovichy, which can be established by studying their settlements and burial places. As to the lands which were indeed lived on by Lithuanians, they have been well established by archaeological investigations in the eastern part of present day Lithuania. Investigations by A.Z. Tauttavichyus and R.K. Volkaite-Kulikauskene, which showed uninterrupted inhabitancy of that territory by baltic people, starting from the first centuries of our era till the middle ages and the affinity of their culture to the culture of the latgals, zemgals and other baltic tribes. These findings are well supported by the chronicle about the tribes living in the neighbourhood of Russia, among whom were "Lithuania, Zimergola, Kors' and Let'gola".

Navagradak can not be considered a town founded in the 40's of the XI century to fight Lithuania, for the reason that, as shown by the archaeological excavations early Navagradak was not a fortress. Modest settlements, of which the town consisted, could not be known to the authors of the Novgorod and Sofia chronicle, who lived a long way from the Nioman region.

Yermalovich writes that Novgorod of the XI century founded in 1044 was the Navagradak described by Tatishchev. As was shown previously, Tatishchev was inclined to think that the Novgorod he describes was Novgorod Seversky and refers to the year 1119. "Glab Minskyi prince started fighting with the polovians in the Novgorodok and Smolensk regions (belonging to) the children of Vladimir" The Belarus'n historian (Yermalovich) considers Novgorodian lands as the lands of Navagradak. The fact that the land of Novgorod was considered alongside the land of Smolensk means that the lands of the children of Vladimir were large territories, and in all likelihood the lands of Novgorod the Great.

Lets look at another statement of Tatishchev, which Yermalovich is trying to tie with the history of Navagradak. In the "History of Russia" under the year 1130 it is written: "The Great Prince Mstislav went to war on Lithuania having destroyed many homes he returned to Novgorod with many captives and founded in pirogoschi a church of the holy Mother of God. And from there he went to Kiev." According to Yermalovich this citation speaks of Navagradak and the church mentioned by Tatishchev is in all likelihood the one the remains of which were discovered by M.K. Karger. The citation from Tatishchev has nothing to do with Navagradak. In this text there is an error. The church of the Holy Mother of God Pirogoshchei

was built in Kiev and not Novgorod. "In that summer (under 1132) a stone church was founded to the Holy Mother of God called Pirogoshcha." Remains of that church were excavated in Kiev in 1976-1979.

It can be shown that, despite the attempts by Mikola Yermalovich, there is no mention of Navagradak of the XI and XII century in the chronicles. We examined in detail the article by the Belarus'n historian, because it is one of the few works dedicated to our town. Also, at the beginning of the 70's, when the article was published, a considerable body of archaeological material about Navagradak and its region has been accumulated, which was not used by Yermalovich.

The old controversy about the location of the capital of Lithuania did not disappear in the Soviet literature, but it has become the matter of interest of Lithuanian historians and archaeologists, who attempted to locate the capital within the territory of Lithuania. Written evidence about Navagradak was the subject of interest to Polish historians. In 1759 a book by J. Pazowski appeared in Lviv, in which, in latin, the information about the town, taken from the chronicle by Strykowski and a historian of the XVII century A. Kojalowich, who also used the material of the Polish chronicler.

A historian and publicist T. Narbut, who published in the 30's of the XIX century a multivolume history of Lithuania, based the history of Navagradak on the information contained in the Galicya-Volyn chronicle, which assumed that Mindogv resided in Novgorod.

Among the works of the Polish historians, concerning the treatment of written information about Navagradak, the investigation by J. Latkowski deserves attention. He held in high regard the Galicya-Volyn chronicle, but considered the Bychovec chronicle "muddled and erroneous". Latkowski tried to separate genuine and mythological Lithuanian princes. He thought that Prince Ringolt, considered to be the father of Mindogv, was a mythological figure. According to Latkowski, Navagradak was one of the important towns of Mindogv, but he was not conceived that in the year 1252 was the wedding of the prince in Navagradak, because in that year there was Prince Daniil's campaign on the towns along the Nioman. He thought that the wedding was held in Lithuania, in Voruta, where Mindogv resided.

The work of Latkowski, who rejected Navagradak as the capital of Lithuania in the days of Mindogv, influenced the thinking of subsequent Polish historians, though later, such as in the work of A. Prochaska, Navagradak was declared the place of the coronation of Mindogv. The search for the capital of Lithuania continued. W. Ketrzynski thought that it was the fortress of Utery on the river Dubisa (a tributary of Nioman). Kernovo and other places were also named as the likely capital.

In 1931 a small book was published about the town and its surrounds. In it were mentioned Belarussian chronicles and narratives about the legendary rulers of the town. The most valuable was the list by the author [Jozef Zmigrodzki whom we knew well], who was an engineer, of preserving

works carried out on the Zamak mound of Navagradak till the 30's of our century (XX).

The known Polish historian H. Lowmianski produced in the 30's a capital work about the history of Lithuania. A special part was devoted to the ancient Navagradak. He rejects the notion of previous investigators, who, when Novgorod of the 40's in the XI century was mentioned in the chronicles, thought it was Navagradak. The author joins Latkowski in his belief of the impossibility of the coronation of Mindovg in Navagradak and suggested that the capital of Mindovg was in Lithuanian lands, because, for one thing, in the 30's of the XI century Navagradak was ruled by the Russian prince Izyaslav. Lowmianski considered the towns of Black Rus to be sentry posts, which belonged to the princes of Polesie, and the lands along the Nioman scanty and poorly colonised, which could not provide Mindovg with sufficient support.

The Polish emigre historic H. Paszkiewicz considered that Navagradak was the town from which lithuanians would raid South-Western Rus.

The above is a brief, incomplete summary of the written sources about Navagradak, which were written over hundreds of years. Because of limited written information, the thoughts of the historians concentrated on deciding if the town of the 40's in the XI century mentioned in the chronicles was Navagradak and if it was the first capital of Lithuania. On the whole the answer to both those questions was negative.

The real significance of Navagradak has become obvious as a result of many years of archaeological investigations, conducted on its territory and surrounding countryside.

Chapter 2. About the origins of Navagradak and its early history (to the end of the XI century).

The accounts of the formation of ancient Belarussian towns, which are subject of live discussions among historians and archaeologist, are considered now a separate section of the soviet urbanistics.

The author of the current work has written previously about the formation of Navagradak. However, this is such a difficult and multifaceted problem that we need to address it again, based on new information and new interpretations of previously known history.

The history of the formation of each ancient Belarussian town is difficult to deal with. The study of the formation of our town presents additional difficulties. Navagradak of the chronicles belongs to a group of ancient Russian towns (M.N. Tichomirov lists 47 such towns) which were first mentioned in writing in the XIII century ie at the time when the vast majority of the towns of Ancient Rus were already mentioned in writing. Indirect information, as we mentioned before, about the exist-

ence of Navagradak can be found under the year 1235 when Izyaslav of Novgorod was mentioned. Direct mention of the town occurred in 1252, in the description of the campaign by Daniil of Galicia on the towns along the Nioman.

Though the references to Navagradak and other towns of Black Rus were late, it can be concluded that in the middle of the XIII century those towns were significant and important settlements because they attracted the attention of the volynian princes. This is particularly true of Navagradak, which Daniil tried to capture again twice (1253 and 1255) after his first campaign on Black Rus.

Archaeological findings have shown, that the above conclusion was right. Settlements on the territory of Navagradak appeared at the end of the X century, and when Navagradak was mentioned first in the chronicles, it was an ancient Belarussian town with a colourful and unique culture.

Every investigator of the foundation of any town endeavours to give a concept of the territory where the town was settled. Alas, there is little information about the land of Navagradak. Archaeological findings dated to the first millennium and particularly to its third quarter and the IX-X centuries, prior to the foundation of Navagradak, are known only from the archaeological findings. The investigation of the land of early Navagradak as well as other Belarus'n lands along the Nioman, is less advanced than of other ancient Belarussian territories.

Some idea about the ancient relics of the first millennium on this land have been obtained by the findings at the village of Chereshlya, at the confluence of the rivers Belanzka and Nioman. At the northern end of the village, on the boundary "Zamachak" there is a settlement. Here our expedition dug an area of 16 sq m and discovered a historical stratum in which there were hatched ceramics from vessels with prominent ribs, fragments of rough ceramics, which were similar to the findings in the settlements of Lithuania, fragments of moulded profiled pots and frying pans, similar to the slavonic ceramics of the VIII-IX centuries and ancient Russian pots made on a potter's wheel with grooves, at times decorated with a wave. A restored pot from that settlement is similar to the ceramics of the X century found in Navagradak. L.D. Pobol' was also working in Chereshlya. He noticed ceramics characteristic of the late stage of the Zarubinec culture and of the Bancerov culture.

Ceramics similar to those found in Chereshlya are also known in different combinations in various places of the Navagradak district. For instance, hatched ceramic, fragments of late Zarubinec vessels and vessels of the Bancerov culture have been found in the village of Tolkuny. Moulded ceramics of the VII-IX centuries were found in the villages of Agarodniki, Garadki, Skrundi and others. The same type of ceramics together with early spun ceramics were found in the villages of Radagoshcha, Selishche, Maruliny and others.

We will take a closer look at two memorials in the vicinity of Navagradak. One of them is Garadishche next to the village of Boiki 6 km to the north-west of the town. Within 1 km from the village on a high hill, which did not have defensive structures, a 30 cm thick historical stratum was discovered. In it were unitary fragments of hatched ceramics. Most of the finds were ceramics of the Bancerov culture. Among them were fragments of tulip shaped vessels and a fragment of a vessel with a smoothed out rib.

The second memorial is connected with investigations of the previous century (XIX). The information about it are incomplete, but are of great interest. In 1892 M.A. Cybishev noticed next to the road to Korelichy, on the eastern border of Navagradak, elongated and round kurgans (burial mound) of which he excavated two elongated mounds. At the ground level there were open fire places, calcined bones and fragments of vessels. In one of the kurgan on an elevation stood nine moulded vessels, in one of them were human bones in another bones of a horse. Other items found in three kurgans were: knife with a thick pick, scissors, grinding stone, kresalo, a buckle, a bronze spiral and a bell. The significance of those finds was that close to the town there were not only round kurgans but also elongated ones, which were undoubtedly older. The assortment of items made of iron and bronze is similar to the inventory belonging to the original population of Navagradak and only the large assortment of moulded vessels is different to the ceramics of the early Navagradak.

Attempting to determine the composition of the population living in the territory which was later called Navagradak, we need to attribute to the ethnic groups the archaeological materials of the first millennium. We mentioned previously the slavonic moulded ceramics. As to the ceramic of the Bancerov culture of the V-VII centuries and at times VIII century, a large number of investigators consider that they belong to the baltic population (P.N. Tret'yakov, A.G. Mitrafanau, V.V. Sedov). Sedov is of the opinion that the Bancerov culture and the related to it Tushemlinski- Kolochinsk culture, beginning with the VI century started to penetrate into the slavonic population. L.D. Pobol', however, is of the opinion that the Bancerov culture was related to the slavonic peoples.

Judging by the archaeological findings, the land of Navagradak in the second half and the last centuries of the I millennium were not empty. Numerous memorials don't provide the real picture of the settlement of this territory at that time and show that this part of the land along the Nioman was not investigated adequately. The verity of this statement can be tested by looking at a archaeological map of the neighbouring district of Slonim, where as a result of active and systematic investigations by the archaeologist V.R. Supin, many memorials of the VI-IX centuries have been found in the basin of the upper and middle flow of the river Shchara, were there were many ancient Belarussian settlements of the end of the I and the beginning of the II millennium.

The late entry of Navagradak in the chronicles and paucity of archaeological findings in regard to the I millennium, force to consider the origin of the town solely from the findings in the town, the local burial grounds and memorials of the X-XI centuries.

Archaeological works have shown that at the end of the X century and in the first half of the XI century three empty hills were settled at the northern end of the present town. Two of them were the Zamak mound and Maly Zamak, where among early spun dishes were few moulded ceramics and also some forms of beads, among them pierced mosaic, dated to the IX-X centuries. The third mound was to the south-west of the Maly Zamak.

As to the population on the Zamak - the highest hill - under an ancient bank, which was moved later, a historical stratum was found contained ceramics, which first appeared on the Maly Zamak not before the first half of the XI century. It can be concluded from this that the Maly Zamak was settled earlier than the Zamak. On the Zamak, in the stratum just above the subsoil, a moulded slightly profiled pot was found - the only whole moulded pot in Navagradak.

The third settlement was found on the height adjacent, on the south-east from the Maly Zamak, where in the XII century an orthodox church was built. Having installed a prospecting shaft the investigators found a historical stratum up to 1 m thick with stones and clay coating. Among the ceramics, fragments of a vessel were found with pressed ornaments of the X-XI century. Ceramics of the XI century were found in the historical stratum, when the temple was excavated. Among other finds were: a bushed two-pointed arrowhead of an iron arrow.

The hills of Navagradak were settled at the same time, they were a nest consisting of three settlements. The Maly Zamak was settled around the periphery and in the centre, whereas the Zamak mound was initially settled only around the periphery of the ground.

None of the settlements had in the early period a defensive structure. Their security was achieved by the height of the hills, among which the highest was the Zamak mound, rising 20 m above the valley, which was the highest point of the Navagradak height. Early in the second half of the XI century a bank, 10 m from the edge of the plateau, was raised. It would appear that for more than 50 years the Navagradak settlements did not have man-made defences, therefore the settlements were not considered to be a town.

The people who occupied the Navagradak hills had a fully developed culture. The residues of most houses found on the Maly Zamak were predominantly built above the ground and made of logs, though some were built in the ground. Among the ceramics which were found were mostly pots with bent rims, some of which had the upper part ground on a potters wheel. Among the many findings of moulded items are interesting fragments of thick walled braziers, which served as the tops of ovens.

Introduction

The original inhabitants of the Maly Zamak were producing iron products. Melting of iron was done in the living quarters in pots. Findings of ingots as well as various metal articles (working and domestic tools, articles of attire) allowed to observe the development of the blacksmith's and locksmith's art. The production of non-ferrous metals by the first inhabitants of Navagradak was done in pits, found in the southern part of the grounds. In the pits were preserved samples of smelted bronze. Many pits had domestic uses and were filled with ceramics and the bones of animals.

Items found in the early settlement on the Maly Zamak illustrated the occupations of the inhabitants in agriculture and various other enterprises and also home craft. Examples are many clay and, less frequently, stone pryaslica, bone tools and other findings.

The existence of connections with the outside world at the time of the first settlement can be confirmed by the findings of specific metal items from the baltic region and glass beads of eastern origin.

Though the settlers had a large inventory of goods, they had practically no arms. The only finding was a binding for a quiver, found in one of the oldest buildings.

The burial memorial of the settlers at the end of the X century is a kurgan cemetery 1.5 km north-east from the present town. Burial in those days consisted in burning of the dead on the spot or on the side. Burning on the spot can be identified by the burial bonfires, in which calcine bones can be found as well as ceramics and fragments of iron and bronze products. When burned on the side, the burned bones were put in a small hole, dug in the ground.

Such was the material culture at the time of settlement of the territory of Navagradak at the end of the X century, which is reconstructed by sets and individual findings in the settlement on the Maly Zamak and the oldest burials in a kurgan cemetery. At the beginning of the XI century the Zamak mound is settled, which is proven by the findings in the historical stratum under the original bank, and findings on the hill south-west of the Maly Zamak.

In the second half of the XI century a bank is erected around the settlement of the Zamak, which made it a citadel, an Maly Zamak with the neighbouring hill became suburbs (trading quarters). Settlements changed into a town, in which the material culture was typical of the time. Casting of bronze was done in the domestic quarters. This will become later characteristic of this trade. New types of decorations appear, in particular bronze and silver temple rings with a spiral curl. Arms appear among the inhabitants, mainly iron arrowhead of bushed arrows. Among the suppliers of imported goods Kiev appears, which supplies slate pryaslica (from pryast' to spin?).

From cremation the settlers changed to laying out of the body. In one of the kurgans the transfer from the old to the new rite was observed: the body was layed out with the head pointing west and the skeleton was partly

burned. In the other burials by inhumation the skeleton was always in the same position, on the level of the subsoil. Their hands were extended or crossed on the chest. On the burial grounds there were stains of ashes and coal, sometimes stones spread at random. At the feet of the buried or alongside them pots were standing. The rest of the inventory in the kurgan were decorations or a certain amount of domestic articles. In one of the kurgan a battle axe was found.

From the beginning of the settlement of the Navagradak hills, the surroundings are forming actively. Along the banks of the nameless stream, which flows into the river Volovka, 3-4 km from Navagradak the following memorials can be found: 1) a kurgan cemetery next to the village Selec, consisting of 50 kurgans 6-10 m in diameter. 2) a hamlet on the shore of a river next to the village of Garadzilouka, which occupied an area of 130x125 m and nearby 13 kurgans of 5-12m in diameter (Garadzilouka I) 3) a kurgan cemetery consisting of 42 kurgans 5-10 m in diameter to the west of the settlement (Garadzilouka II). 4) township next to the village Garadechna on the right side of the river. The area of the township is elevated to 3.5-4 m and covered at present by a dense forest. 5) on the west edge of the village in the fields are signs of kurgans which have been ploughed in. It is probable that from these kurgans came the finds which have been kept in the museum of Krakov.

About 1 km south of Navagradak there was a cemetery on both sides of the rivulet Chyemerovka. In 1956 9 kurgans were there, and 5 km to the north of the town next to the village Ladenniki our expedition discovered 23 kurgans 5-15 m in diameter.

Within the radius of 10-12 km from Navagradak next to the villages Sulyatychi, Molnichi, Maruliny etc settlements and kurgan cemeteries have been found.

Archaeological works were conducted in the village of Garadzilouka, where in an area of 160 sq m few moulded ceramics were uncovered as well as spun ceramic products. Some of the products were pots with bent rounded rims and a waving ornaments, similar to those found in the early settlements in Navagradak.

When digging prospecting shafts in the village of Garadechna, in a historical stratum 60 cm thick, most ceramics found were spun, but a few were moulded. It would appear that the township was developing synchronously with the settlements and later town of Navagradak.

In the excavated kurgans in the district around Navagradak burials by the ritual of burning of the body were found in the cemeteries of Garadzilouka I and in Ladzeiniki. The burned bones were lying mostly on an embankment. In Ladzeiniki blocks were found on the ground and in the embankment, which were remains of coffins. In the embankment coal and stones were found. Judging by the materials found in the kurgans of Garadzilouka I, burials by the ritual of burning of the body were performed there

in the XI century, which can be determined by the lyre-like yarn and other finds. A body burned through an inlet pipe was found in one of the kurgans in the village of Selec.

The transition from burning of the body the ritual of laying out of the body in the district of Navagradak can be seen in one of the kurgans in the village of Molnichi, where the upper part of the skeleton was lightly burned and the skull was carbonised. The ritual of body burning was continued in the villages later.

Kurgans with calcine bones were found in the cemetery by the village of Sulyatichi. They were of the XII-XIII centuries.

In the kurgans where the ritual of laying out of the body was used the skeletons were laying extended with the head facing west. An eastern orientation was noticed only once in a kurgan in the village of Molnichi. In that cemetery were the remains of coffins - boxes made of logs, covered by an embankment. Sometimes there were stones in the kurgans. Under the bodies and above them were layers of ashes.

Next to the skeletons were remains of pots. Often remains of pots were found in the embankment. The inventory of the kurgans is not rich. They are domestic items (knives, remains of a wooden bucket). An interesting find were two battle axes. In women's graves were dresses and decorations. All the items found in the kurgans of the district of Navagradak, except for two cricoid rings in a kurgan at Garadzilouka I, identical to the things found in the Navagradak settlements. In the villages were items which were made on the spot or they were brought from the settlements on the hills. Before the settlements became a town, they were the economical centres of the district, and they were forming synchronously with the population growth on the Navagradak heights.

Those are the archaeological materials which illustrate the development of Navagradak from a nest of settlements at the end of the X - first half of the XI centuries into a town, which began its existence in the second half of the XI century. The pre-town period was not appreciated initially by the author, who thought in terms of two periods: late X century - time of the first settlement on the Maly Zamak to the end of the XI century and the second period was in the XII-XIII centuries. A better division is late X century - first half XI century is the pre-town period, and the second is early town period - the second half of the XI century.

The culture of the memorials of Navagradak and its surroundings at the end of the I millennium and the beginning of the II millennium are typically slavonic, in which were preserved the tribal peculiarities of the dregovichi. The defining ethnic characteristics take many forms. In the 80's of the previous century (XIX) V.Z. Zavitnevich, who excavated the largest number of dregovichi kurgans, saw the peculiarities in the location of the buried in the kurgan embankments. E.I. Timofeev of the 60's of this century is inclined to agree with this. A.A. Spicyn thought that characteristic for the

dregovichi were timber frames and little chambers in the kurgans and in the attire cricoid temple rings and metallic grain beads. A.V. Uspenskaya supports the view of Spicyn about the decorations of the dregovichi. V.V. Sedov considers the most important ethnic defining characteristic of the dregovichi the metallic grain beads, whereas all the other characteristics ascribed to the dregovichi by other investigators can be found among other slavonic tribes.

In the Navagradak cemetery and kurgans, which were investigated in the surroundings of Navagradak there are all characteristics which are ascribed to the culture of the dregovichi. In the burial ritual this is confirmed by the location of the bones on the ground and the construction of the coffins and among the items found cricoid temple rings (Garadzilouka II, Molnichi, Kamenka) and metallic grain beads. The last have been also found in the Navagradak cemetery and also in the kurgans of Garadzilouka II, Garadechna, Molnichi and Kamenka. Some grain beads were found in the historical stratus of the Zamak mound and the Maly Zamak.

The skeletons of the Navagradak cemetery and kurgans in the vicinity of the town were examined by L.M. Kazei, who was looking for the physical development of the ancient inhabitants of Navagradak and surroundings. According to I.I. Salivon, who investigated the skeletons of the XII-XIII centuries cemetery on the territory of the Maly Zamak, the craniological peculiarities and their dimensions are similar to the anthropological indicators of the dregovichi.

Determining ethnic characteristics of the dregovichi are supported by the discovery that in Navagradak their living quarters were build above ground level with pise (of clay, mixed with straw, gravel etc) ovens or stoves made of stones.

The majority of the population was slavonic and were the descendants of the dregovichi, but in the early Navagradak there were indications of the presence of other groups of slavonic populations. This is evidenced by the remains of sunken buildings and braziers, in navershie ovens, characteristic of the south-eastern peoples and also ceramics of the Volyn type. Those finds should be connected with the penetration into Navagradak of a certain part of the population from Volkovysk, which is 100 km south-west of our town. In Volkovysk in the second half of the X century settled emigrants from the south-west lands, who's only stile of house building till the end of the XI century were half dug-outs with stone ovens. In the oldest settlement in Volkovysk "Swedish Hill" (Shvedskaya Gora) the leading type of ceramic in the second half of the X - beginning of the XI centuries were pots of the Volyn type.

Small quantities of ceramics have appeared in Navagradak ornamented with a punch, which was typical of the ceramics of western slavs. Few fragments of pots of the so called drogichinski type M.V. Malevskaya connects with inhabitants of Volyn or Podlasie on the Bug, where this type of dishes was typical in the IX-XI centuries.

Some findings allow to see in the Navagradak district signs of the presence of krivichi. One of the indications is the kurgan cemetery on the Korelich highway, which was mentioned previously. As is known, elongated kurgans, which were excavated in this cemetery, are characteristic of the burial mounds of the krivichi. In the kurgan of the 10th Navagradak cemetery calcine bones were laying in a rectangular pit, almost in the centre of the kurgan. The dregovichi did not practice the ritual of this form of burning of the body, but the krivichi have been known to use it. This is similar to the cemetery in Zaslavl, a substantial part of which belonged to the krivichi. In this cemetery, different to the cemeteries of the dregovichi, the buried were surrounded by stones. Stones were also logged in the tops of the kurgans.

Remarkable are also bronze temple rings with tied ends from the kurgan Garadzilouka I. They are reduced copies of the krivichi bracelet like rings. Similar adornments can be found in the second and third group in the cemetery of Zaslavl.

A non-archaeological indication of the penetration of the krivichi into the territory of Navagradak is a village named Krivichi not far from the Nioman.

Such a toponym indicates the ethnic composition of the settlement, different from the indigenous population of the land. We should also recollect the words of Peter Duisburg about the magister of the Order who attempted to capture Navagradak, which the author places in the land of the krivichi. This was written by a man who does not know who lived on the land along the Nioman, where the crusaders went. However it is interesting to note that in the XIV century the chronicler heard of the krivichi in those lands.

Though V.V. Sedov considers that the Navagradak kurgan cemeteries are memorials to the dregovichi, he points out that in the upper Nioman they were not the basic original population and agrees with the linguists (K. Buga, Ya. Rozvadovski, V.N. Toporov etc) that on arrival the slavs found in those lands the balts. Did the balts live in the early Navagradak and surroundings? In the burial memorials of Navagradak there is no sign of their presence. The nearest east lithuanian kurgans are to be found on the right shore of Nioman. Stone kurgans, which Sedov considers to be the burial mounds of the yatvyags who changed to become slavs, are also to be found some distance from the lands in which we are interested. It is possible that balts were buried in the kurgans outside Navagradak that were excavated in the past century (XIX). In those were found: pots, arrowheads, a siecle, a silver pleated grivna (russian unit of currency), a plate-like hoop and a ring. There was a kurgan in the cemetery in the village of Sulyatichi which had a stone cover and stones on the burial ground, which showed baltic influence.

More basic is the study of the influence of balts on the culture of the settlements of Navagradak and, firstly, on decorations and attire. Along the

production of general slav and specifically Navagradak products (temple rings with a spiral curl) the jewellers were making decorations which were characteristically baltic. They were horseshoe shaped buckles, spirals, trapeziform weights etc. It is possible that it reflects the presence of balts, primarily Lithuanians, in early Navagradak.

As to the origins and early history of Navagradak, in the light of the available evidence, it can be answered at present as follows: the settlements which were started on the Navagradak hills at the end of the X century and the beginning of the XI century were settled by the dregovichi, among whom were small groups of other slav tribes - the krivichi, volynians, inhabitants of Podlasie and Mazowsze. They came from east, west and south-west and stopped in Navagradak. As to the basic population, the dregovichi, it is not clear how their culture at the end of the I millennium is connected with the culture of the few settlers and the slav moulded ceramics, mentioned at the beginning of this chapter. Unexplainable are the origins of the baltic culture which influenced the early settlers. It is necessary to learn more about the memorials of the third quarter of the I millennium and specifically the IX-X centuries to find the answer.

Independent of the solution of the problem of continuity in Navagradak and its surroundings of the earlier developments, it is certain that the situation which existed there at the end of the X century was connected with a basic change in the economic condition of the population.

Settlement of the empty hills of Navagradak and its surroundings, was connected in all probability with the progress in agriculture, which led to the mastery of the local medium and highly opozolennykh lands. The soil of this land is known for its fertility. Even at the beginning of the XX century the land of Vsielub, Shchorsy and other places of the Navagradak region were renown of their fertility. At the end of the X century what happened in our lands is typical of what happened in many slav regions, where the population was concentrating in suitable areas not overgrown by forests. As the history of the Moscow district of the X century is showing, settlement was mainly taking place on unoccupied lands.

The culture of the early town, the birth of which is connected with the erection of a bank on the Zamak mound, is in many ways connected with the culture of the pre-town population. The burial place of the town's people was the old kurgan cemetery, where they were still burring people in the XII century. Only at the end of the XI century new characteristics of the culture of the town began to appear - large living quarters, glass crockery, glassed ceramics and other changes characteristic of the mature Navagradak.

In the generally russian culture of the original settlements and of the early town archaic characteristics can be seen. This is the absence of the differentiation of the property ownership and culture of the dwellers, which is seen in the homes, inventory and also burial ritual. Among the kurgans of the Navagradak cemetery there was almost none, in which one could find a

sign of the privileged position of the dead. Also, the kurgans of Navagradak were no different, as far as the contents were concerned, from the kurgans of the district. A certain reluctance to change is seen in the long adherence to paganism (to the end of the XI century).

It is possible that in the initial settlement of Navagradak one can distinguish a tribal centre of the dregovich, similar to Turov, which was such at the beginning of its existence. According to V.V. Sedov the oldest towns in Rus have grown out, in general, from tribal centres, which were in the zone of concentration of agricultural population and were the centres of trade and commerce. The information quoted above convince that the settlement in Navagradak started in the zone of fertile lands and was a place of trade and commerce and a centre of the district.

Why did the town obtain the name Novy gorod (new town)? In relation to what settlement was it new? Was it because that it replaced a settlement in another place, or did it replace a settlement on the same spot? As is known, many of the ancient russian town are called "Novgorod". However, only in respect of Great Novgorod is the question asked about the meaning of its name. It is thought that the predecessors of Novgorod on the Volchov were Rurik's Old Township, 2 km from Novgorod, Old Rus, Old Ladoga and other towns. In the early 70's (of the XX century) the investigators were impressed with the view of V.L. Yanin and M.Ch. Aleshkovski according to which Novgorod was preceded by three settlements of slav tribes: krivichi, sloven and chudski measure. When a common fortification for the three was erected, Novgorod was created.

In the recent times the question of the origins of Novgorod was investigated by E.N. Nosov. Considering a wide range of information about the district of Novgorod and Old Township (he was excavating the later) Nosov comes to the conclusion, that in the IX-X centuries the main military, commercial and administrative centre was Old Township and only later were those functions taken over by Novy gorod.

It was seen that not always did the name Novgorod mean the transfer of the older settlement to a new place. For instance at the excavations of Novgorod Severski, first mentioned in the chronicle of the year 1096, it was established that this town was formed a hundred years earlier in a place where a settlement of romens culture existed. Thus the name Novgorod in this case reflects the change in the character of the town that existed previously in that spot.

Archaeological materials of Navagradak and its surroundings did not reveal a previous settlement on the Navagradak hills. There is a local legend that the town was previously in Garadechna, 4 km from the town. From the evidence sighted previously it can be concluded that our town was called New Town relative to the settlement which existed previously on the Navagradak hills.

The beginning of Navagradak was part of the process of formation of towns in the lands along the river Nioman in the end of the first and the

beginning of the second millennium. At one stage we tried to show the similarity of the historical fate of Navagradak and Volkovysk, though the later had a somewhat different composition of the population. Due to the similarity it is possible that Volkovysk also originated as a tribal centre.

Seemingly the ancient Slonim had a different origin. In 1 km from the town there was an old township and an old village on the Kosovo highway. In the historical stratum of the old town a lot of moulded ceramic was found as well as spun crockery of the X-XIII century. Archaeological findings in Slonim permit to establish its origin in the second half of the XI- the beginning of the XII century. It is possible that the settlement on the Kosovo highway had its origin earlier than Slonim, and after formation of Slonim, the old village continued to exist.

Grodno on the river Nioman, established at the end of the XI century, was considered to be initially a fortress which gradually attracted tradesmen. Archaeological works of the recent times revealed on the territory of the Grodno citadel, Stary Zamak, a fair amount of early spun ceramics of the X century, which moves back the time of the establishment of a settlement there.

Ancient russian towns in the lands along the river Nioman have been established in various ways. One of them - is the growth of the pre-town, probably tribal centre into a town. This is the origin of Navagradak.

Выданнем гэтай кнігі, якая прысвечана вынікам больш як 25 гадовага археалагічнага вывучэння старажытнага Наваградка, мелася пачынацца новая серыя — «Мінулае Наваградчыны — *Istoria Novogrodensiae*». Гэтая серыя аб'яднала б работы сучасных аўтараў, якія прысвечаны розным аспектам наваградскай мінуўшчыны, а таксама перадрук (у большасці выпадкаў і пераклад) даўніх сачыненняў, у якіх Наваградка і яго ваколіцы фігуруюць альбо як галоўны прадмет, альбо займаюць значнае месца. Дарэчы было б сабраць у асобныя тамы датычныя гораду дзяржаўныя акты: часоў Вялікага княства Літоўскага, часоў Расійскай імперыі, перыяду другой Рэчы Паспалітай, эпохі Савецкай Беларусі. Дакументы лепш чым што паказваюць ходу гісторыі: як змяняліся межы Наваградскай зямлі — ваяводства — павету — раёну, як рос і забудоваўся горад, як гінуў падчас пакараў і войнаў, як паўставаў і аднаўляўся. Даследаванні сучасных гісторыкаў паказваюць механізмы кіравання горадам і паветам (раёнам), раскрыюць ролю і значэнне захаваных помнікаў архітэктуры, раскажуць пра тое, што не захавалася. Падобныя кнігі будуць абавязковым чытаннем не толькі школьнікаў, краязнаўцаў і аматараў гісторыі, але і тых асобаў, якія займаюць выбарныя і штатныя месцы ў гарадской і раённай адміністрацыі і самакіраванні — бо ведаць мінулае — значыць лепш арыентавацца ў сучаснасці. Задума серыі і пачатак яе абмяркання належаць грамадскай ініцыятыве Канстанціна Аляшкевіча, Георгія Бакі, Тамары Вярышчэкай, Міколы Гайбы, Івана Грыня, Яўгена Лецікі, Міколы Нікалаева, Вячаслава Чамярыцкага. Неспрыяльнасць умоваў пры падрыхтоўцы гэтага малатыражнага выдання, прынамсі немагчымасць патрэбнага паліграфічнага выканання, вымушаюць адкласыць (але не пахаваць) ідэю такой серыі.

ПРА КНІГУ І ЯЕ АЎТАРА

Кніга Ф. Д. Гурэвіч «Летапісны Новгородок (старажытнарускі Наваградка)» з'яўляецца працягам кнігі тае ж аўтаркі «Старажытны Наваградка», што выдадзена ў 1981 годзе ў Ленінградзе. Абедзве манаграфіі прысвечаны гісторыі вельмі цікавага горада на Беларусі, які стаў сапраўдным археалагічным адкрыццём даследчыцы, вывучэнню якога яна прысвяціла каля трыццаці гадоў і які займае асаблівае месца ў яе творчай біяграфіі. Значэнне Наваградка як культурнага і адміністратыўнага цэнтра, а ад XII стагоддзя і як цэнтра невялікага княства Старажытнай Русі, вынікае з усяго зместу дадзенай манаграфіі. Але погляд на гэты выдатны археалагічны помнік раскрываецца яшчэ больш поўна і глыбока, калі разгледзець яго ў сувязі з агульнымі даследчыцкімі зацікаўленнямі аўтара, якія ўзніклі і фарміраваліся на працягу 50-ці гадоў яе жыцця ў навуцы і якія зрабілі яе вядомым спецыялістам у галіне вывучэння старажытнай і сярэдневяковай культуры Паўднёва-Усходняй Прыбалтыкі і Беларускага Панямоння. Таму мы каротка асвятлім вехі асабістай і навуковай біяграфіі Ф. Д. Гурэвіч.

Фрыда Давыдаўна Гурэвіч нарадзілася 1 студзеня 1912 г. (19 снежня 1911 г. па старым стылі) у Рызе, у сям'і гэбрыў-рамеснікаў, якія паходзілі з мястэчка Прэлі —

на той час Дзвінскага павету Віцебскай губерні. На час яе нараджэння сям'я была раздзелена — маці жыла ў Прэлях, а бацька ў Пецяярбургу, навучаючыся рамяству абутніка. Калі пачалася Першая сусветная вайна, ў ліпені 1914 году маці з маленькім дзіцем на руках, пакінуўшы ўсё, паехала ў Пецяярбург. Ад таго часу сям'я засталася ў Пецяярбургу назавсёды. Гэты горад шмат што вызначыў у лёсе Ф. Д. Гурэвіч, яна захавала любоў да яго на ўсё жыццё і балюча перажывала разлуку з ім у перыяд вайны, падчас эвакуацыі. Нягледзячы на тое, што пасля вайны ў яе была магчымасць застацца жыць у Маскве, яна імкнулася ў родны горад і вярнулася туды ў 1946 г. з тым, каб ужо ніколі не развітацца з ім.

Дзяцінства і юнацтва Фрыды Давыдаўны Гурэвіч прыйшліся на гады рэвалюцыі і наступныя за ёй гады голаду, разрухі, НЭП'у. Сям'я жыла бедна, да таго ж у 1917 і 1919 гг. у ёй з'явіліся яшчэ дзве дачкі. Старэйшую падкармлівалі ў спецыяльных сталойках, якія арганізавалі амерыканцы для хворых і асабліва аслабленых дзяцей. Калі Ф.Д. Гурэвіч споўнілася 7 гадоў, яна паступіла вучыцца ў школу, якая называлася Советская единая трудовая школа, але хутка перайшла ў 5-ю нацыянальную габрэйскую школу і закончыла яе ў 1929 г. Як і шматлікія яе аднагодкі, Ф.Д. Гурэвіч у юнацтве была захопленая рэвалюцыйнай стыхіяй, уступіла ў піянерскі атрад — спачатку пры Ваенна-падкоўным заводзе (былым заводзе Поселя), які знаходзіўся на Малым праспекце Васілеўскага вострава, потым пры заводзе «Красный гвоздильщик». З вялікім захапленнем, нават з энтузіязмам, удзельнічала яна ў грамадскіх асветных арганізацыях тыпу «Далю непісменнасць», у драматычных прадстаўленнях так званых жывых газет, такіх як «Касыдёр», «Сіняя блуза». Трэба сказаць, што сацыяльную актыўнасць, грамадскі тэмперамент Ф.Д. Гурэвіч захоўвала на працягу ўсяго жыцця — была камсамолкай, членам партыі. Ёй выпала жыць у няпростую савецкую эпоху. Фармаванне Ф.Д. Гурэвіч як вучонага, яе творчыя гады нашмат супалі з хмурымі гадамі ідэалагічных «прапработак». Асабіста яе яны не закранулі, але ад іх пацярпела нямала яе калег і сяброў. Сама Ф.Д. Гурэвіч не прымала ўдзел у падобных кампаніях, заўсёды кіравалася ў сваіх паводзінах прынцыпамі асабістай прыстойнасці і чэснасці, што нярэдка прыносіла ёй горкія перажыванні. Яе жыццё ў пэўнай ступені можа быць прыкладам таго, які ў вельмі неспрыяльных умовах вучоны можа захоўваць навуковую добрасумленнасць і чалавечую годнасць. Толькі той, хто сам перажыў гэтыя гады і прайшоў праз цяжкія выпрабаванні, можа зразумець, як «шмат каштуе» такая жыццёвая пазіцыя. Страшныя падзеі нашай гісторыі не абыйшлі Ф.Д. Гурэвіч, як тысячы і тысячы людзей яе пакалення, але, канечне, лёс для яе быў спрыяльны — яна змагла рэалізаваць свае здольнасці і аказалася шчаслівейшай за многіх сваіх сучаснікаў, ясна ўсведамляла і цаніла гэта, радуючыся кожнаму пражытаму дню. Былі ў біяграфіі Ф.Д. Гурэвіч і асабістыя драмы, якія яна змагла перанесці стойка і з годнасцю.

Але вернемся да гадоў яе юнацтва. Сям'я працягвала жыць вельмі бедна. Да таго ж пасля адмены НЭП'у Пецяярбург захінула безпрацоўе. Бацька штодзень хадзіў на чорную біржу з надзеяй атрымаць хоць якую-небудзь працу, але, як правіла, надзеі былі дарэмныя. На прадукты былі ўведзены «заборныя» кніжкі, па якіх выдавалі толькі 400 г хлеба і больш нічога. І ўсё-такі, нягледзячы на жабрацкае

становішча і, здавалася б, поўную безвыходнасць, бацькі падтрымалі жаданьне дачкі працягваць сваю адукацыю. Ф.Д. Гурэвіч паступіла ў Педагагічны Інстытут ім. Герцэна, які скончыла ў 1932 г., атрымаўшы спецыяльнасць выкладчыка гісторыі (ва ўстановах тыпу рабфака). Разам з мужам — В.Г. Рэвуненкавым, пазней вядомым гісторыкам Новага часу — яна па размяркаваньню была накіравана ў Томск, дзе працавала асістэнтам кафедры сацыяльна-эканамічных дысцыплін у Сібірскім Горным Інстытуце. Вярнуўшыся ў Ленінград у 1934 г., Ф.Д. Гурэвіч паступіла ў аспірантуру Дзяржаўнай Акадэміі Матэрыяльнай культуры (ГІММК) па гісторыі заходне-еўрапейскага сярэднявечча. У 1938 г. яна абараніла дысэртацыю па тэме «Саксонскае паўстаньне 1073—1075 гг.» 4 снежня 1937 года Ф.Д. Гурэвіч прынялі на працу ў Інстытут Гісторыі Матэрыяльнай Культуры (пазней — Ленінградскае Аддзяленьне Інстытута Археалогіі), з якім было звязана ўсё яе жыццё аж да кону 2 верасня 1988 г.

У гады Вялікай Айчыннай вайны яе, як маці дваіх маленькіх дзяцей, камандзіравалі на работу ў інтэрнат, які стварылі для эвакуацыі з Ленінграда дзяцей супрацоўнікаў Акадэміі Навук. У 1941—1942 гг. інтэрнат размяшчаўся ў г. Цюшы Татарскай АССР, у 1942—1944 гг. разам з Ленінградскімі супрацоўнікамі ІГМКа яна жыла і працавала ў Ташкенце. У той час гэты калектыў калег прадстаўляў з сябе адну вялікую сям'ю, дзе было ўсё — і праца, і частае недаяданьне, і хваробы, і боль ад страт, але было і тое, што ва ўсіх выпадках жыцця ратуе людзей і дапамагае ім выжыць — задорны, нязгасны гумар. Галоўным чынам, аб ім вядома з расказаў і ўспамінаў эвакуіраваных вучоных, у тым ліку і ад самой Фрыды Давыдаўны. Але захавалася і пісьмовае сведчаньне — рукапісны гумарыстычны зборнік вершаў «Ожерелье памятных дней», датаваны 23 мая 1944 г. і прысвечаны, як напісана на тытульным аркушы, «заведующей культмассовым сектором Объединенного Месткома Ленинградских Институтів Академии Наук СССР Фриде Давыдовне Гуревич». Гэты самадзейны зборнік гумарыстычных вершаў Ф.Д. Гурэвіч захавала, таксама як і вялікую перапіску, якую яна вяла, будучы ў эвакуацыі ў Ташкенце, з роднымі і калегамі з блакаднага Ленінграду, Масквы, Фрунзэ, Уладзівастока. Тут усе лісты — жывыя сведчаньні няспыннага ні пры якіх абставінах жыцця ва ўсіх яго шматлікіх праявах — ад штодзённых пабытовых дробязяў да высокіх навуковых памкненняў. Цяпер яны з'яўляюцца унікальнымі дакументамі ваеннай эпохі.

Прыехаўшы з Ташкента ў 1944 г. у Маскву, Ф.Д. Гурэвіч была прынята на працу ў маскоўскі ІГМК, дзе працавала да 1946 г. і вярнулася ў Ленінград, у родны інстытут, з якім, як ужо гаварылася, была злучана да канца жыцця.

У гарманічнай натуры Ф.Д. Гурэвіч спалучаліся актыўны ўдзел у багатым знешнімі падзеямі жыцці з імклівым ростам і дасканаленьнем унутранага свету. Уся яе жыццёвая энэргія з юнацтва была накіравана на самаадукацыю, яна інтэнсіўна ўпітвала і засвайвала культурныя каштоўнасці, спасыцігала навуковыя веды, якія былі цяпер у яе распараджэнні, перш за ўсё, традыцый пецярбургскай навуковай школы. І тое, што Ф.Д. Гурэвіч стала не толькі вучоным з шырокім навуковым кругаглядам, але і надзвычай эрудзіраваным чалавекам у галіне мастацтва, літаратуры, музыкі, цікавым суразмоўцам, які мог на роўных гаварыць з любой навуковай альбо

тэатральна-мастацтвазнаўчай аўдыторыяй, з'яўляюцца цалкам яе асабістай заслу-гай, вынікам яе няўсмысленай цікаўнасці, прагі да пазнання розных бакоў жыцця і людзей. Трэба сказаць, што гэтую юнацкую захопленасць і тое, што мы называем маладой душой, яна захавала да канца сваіх дзён. Дасёння многія, хто ведаў яе, памятае яе звонкі голас, успамінае як лёгка яна збіралася, пачуўшы аб яким-небудзь цікавым мерапрыемстве — лекцыі, канцэрце, сустрэчы з пісьменнікамі альбо журналістамі. Як і ўсіх прыстойных людзей, яе захапіла хваля дэмакратызацыі і свабоды слова ў канцы 80-х гадоў, дадала свежы струмень жыццёвай сілы і аптымізму ў яе адкрытую на ўсякую добрую справу душу. У гэтых адносінах яна была нашмат маладзейшая за некаторых сваіх больш маладых калег.

Пачаўшы свой шлях у навуцы як гісторык-медыевіст, які мае справу, галоўным чынам, з пісьмовымі крыніцамі, Ф.Д. Гурэвіч, дзякуючы свайму сапраўды бурнаму навуковаму тэмпераменту, скоро змяніла прафесійную арыентацыю, звярнуўшыся да рэчавога матэрыялу, да археалогіі, якая стала яе сапраўдным прызначэннем. Хаця вопыт работы з пісьмовымі помнікамі вельмі спатрэбіўся ёй пазней, значна пашы-рыўшы крыніцавую базу і храналагічныя рамкі яе даследванняў, даючы большую аргументаванасць і доказную сілу яе высновам. Супастаўленне рэчаў з дадзенымі пісьмовых крыніц, перш за ўсё, летапіснымі звесткамі, — трывалая і характэрная рыса яе даследчыцкага падыходу, пачынаючы з першых археалагічных адкрыццяў.

Яшчэ да Вялікай Айчыннай вайны, яна звярнулася да археалагічнага помніка славянскага паганства — Збручкага ідала, напісала падрабязны артыкул аб ім. Да-сёння гэта праца застаецца адзіным падрабязным апісаннем славутага помніка. Пасля вайны Ф.Д. Гурэвіч канчаткова звязала сваю навуковую дзейнасць з археалогіяй.

Папрацаваўшы некалькі палявых сезонаў на раскопках Старой Ладагі — у экспедыцыі, на чале з членам-карэспандэнтам АН СССР В.І. Раўданікасам, Фры-да Давыдаўна Гурэвіч у 1949—1951 гг. звярнулася да археалагічнага даследвання зямлі старажытных прусаў — Калінінградскай вобласці, якая пасля вайны адышла да СССР. Яна стала першым савецкім даследчыкам, які пачаў археалагічныя пошукі ў гэтым буйнейшым рэгіёне і памежных з ім тэрыторыях, адкрыла шмат невядомых раней гарадзішчаў, селішчаў, магілёнікаў. Вынікам гэтага стала вялікая работа «Из истории Юго-Восточной Прибалтики в I тысячелетии н.э. (По материалам Калининградской области)» (МИА. 1960. № 76. С. 328—451), дзе даецца абагульня-ючая характарыстыка тыпу паселішчаў, гаспадаркі, эканамічнага і сацыяльнага жыцця старажытных прусаў. Асабліва варты вылучыць праблему этнічнай гісторыі і этнічнага складу Паўднёва-Ўсходняй Прыбалтыкі ўвогуле, у першую чаргу Ўсход-няй Прусіі-Калінінградскай вобласці. На аснове матэрыялу, які яна сама зда-была і якому дае сваю інтэрпрэтацыю, Фрыда Давыдаўна прыходзіць да высновы аб устойлівасці этнічнага складу гэтага рэгіёну ў I і пачатку II тысячагоддзя н.э., які складаўся, галоўным чынам, з розных прускіх плямёнаў, культура якіх, развіваючыся самастойна, знаходзілася ў цесным узаемадзеянні з культурамі як блізкіх, так і вельмі аддаленых суседзяў — балтыйскіх, славянскіх, германскіх пля-мёнаў, так сама, як і з культурай народаў Цэнтральнай Еўропы і Прычарнамор'я. У

гэтай першай вялікай рабоце праявіліся рысы яе навукова-даследчыцкай дзейнасці, якія адрозніваюць і ўсе наступныя яе працы, — спалучэнне філіграннага аналізу канкрэтных рэчаў з шырокімі выходамі да праблемаў гісторыка-сацыяльнага, этнагенетычнага і культурнага значэння. Кожную рэч яна разглядае з боку яе прызначэння, функцыянальнага выкарыстання, храналагічнай прыналежнасці, не выпускаючы з віду і фармальна-мастацтвазнаўчыя дэталі (у гэтым плане для Ф.Д. Гурэвіч не існуе нічога дробнага альбо нязначнага, усё прымаецца да ўвагі і знаходзіць сваё тлумачэнне), у сукупнасці з іншымі матэрыяламі, часам вельмі рознароднымі, і ў супастаўленні з матэрыяламі другіх археалагічных арэалаў і комплексаў. Такім чынам, яна адкрывае цэлыя гісторыка-культурныя пласты, якія ў суадносінах з пісьмовымі крыніцамі як бы самы па сабе выводзяць аўтара да заключэнняў, што маюць абагульняючае тэарэтычнае значэнне. Іншымі словамі, Ф.Д. Гурэвіч прадстаўляе сабой той рэдкі тып вучонага, які аднолькава валодае майстэрствам канкрэтнага аналізу матэрыялу і яго глыбіннай інтэрпрэтацыяй, разглядае асобнай рэччю ў розных гістарычных, этнічных і культурных вымярэннях і розных зрэзах часу. І ў выніку ёй удаецца аднавіць нейкую бачную панараму жыцця людзей далёкіх ад нас эпох з іх заняткамі, гандлёвымі і культурнымі сувязямі, рэлігійнымі прадстаўленнямі.

Як ужо адзначалася, археалагічныя даследаванні ў Калінінградскай вобласці ўключалі ў сябе нашмат больш шырокі рэгіён. Ф.Д. Гурэвіч многа займалася праблемамі прыбалтыйскага ўплыву і месцам прыбалтыйскіх плямёнаў у фарміраванні насельніцтва старажытнай Прусіі. Менавіта ў гэты час, г.зн. у пачатку 50-х гадоў, у яе ўсталяваліся навуковыя кантакты з вучонымі Прыбалтыйскіх рэспублік СССР — гэтыя кантакты сталі трывалымі і ператварыліся ў сяброўскія, яны не перарываліся до самага апошняга часу. Перш за ўсё, з Х.А. Моора і М.Х. Шмідэльхельмам з Эстоніі, Э.Д. Шноорэ, Э.С. Мугурэвічам з Латвіі, П.Э. Кулікаўскасам, Р.К. Кулікаўскене, А.Э. Таўтавічусам з Летувы. Пастаянны абмен думкамі з прыбалтыйскімі вучонымі, рэцэнзії на іх працы, прафесійная арыентацыя ў матэрыяльнай культуры балтаў значна пашырылі кругагляд даследаванняў Ф.Д. Гурэвіч. Гэты вопыт вельмі дапамог ёй у далейшых даследаваннях — яна адкрыла ўзаемаўплыў багатай металічнай культуры Прыбалтыкі і залатарства ў Наваградку і ў іншых гарадах Беларускага Панямоння. Праблемы археалагічнага вывучэння Калінінградскай вобласці і Паўднёва-Усходняй Прыбалтыкі неразрывна звязаны з добра вядомай нарманскай тэорыяй, даследчыца ўключаецца ў гэту праблему з уласным поглядам на яе. Яна рэгулярна ўдзельнічае ў канферэнцыях, што прысвечаны Скандынаўскім краінам, друкуе артыкулы ў Скандынаўскіх зборніках, у якіх раскрывае ролю скандынаўскіх калоній і культуры на тэрыторыі старажытных прусаў і славян.

Гэтай мініяцюрнай жанчыне быў уласцівы сапраўдны навуковы азарт, які кідаў яе на вывучэнне новых, невядомых яшчэ археалагічных комплексаў і які вызначаў павароты яе навуковага лёсу. Так было з Калінінградскай вобласцю, а ў 1956 г. яна зацікавілася Заходняй Беларуссю, якая таксама адкрылася для палявых работ расійскіх вучоных толькі пасля Другой Сусветнай вайны. З тых часоў гэты рэгіён стаў асноўнай

сферай навуковых інтарэсаў Ф.Д. Гурэвіч. У басейне Верхняга Нёмана яна знайшла шэраг гарадзішчаў, неўмацаваных паселішчаў, курганных і грунтовых магілынікаў I тысячагоддзя н.э. і XI—XIV стст. Выхад ў свет манаграфіі «Древности Белорусского Понеманья» (М.-Л., 1962) і навукова-папулярнай кнігі «Древние города Белорусского Понеманья» (Минск, 1982), раздзелены перыядам у дваццаць гадоў, але тым не менш абедзве кнігі цесна звязаны паміж сабой, іх можна разглядаць разам. Абедзве прысвечаны гарадам Панямонья, усе звесткі аб гісторыі якіх абмяжоўваліся вельмі скупымі ўспамінамі ў летапісах канца XII стагоддзя. Уважліва прааналізаваўшы матэрыялы археалагічных помнікаў вельмі вялікага храналагічнага дыяпазону — ад апошніх стагоддзяў н.э. да сярэдзіны I-га тысячагоддзя н.э., супаставіўшы іх з дадзенымі археалагічных раскопак XI—XIV стст. і з пісьмовымі сведчаннямі, аўтар прыходзіць да важных высноваў этнагенетычнага характару. Яна паказвае, што засяленне Беларусі ад старажытных часоў да ўтварэння беларускай народнасці ішло непарарывнымі хвалямі, якія складаліся з розных этнічных кампанентаў, якія змешваліся, зліваліся і ўзаемадзейнічалі адзін з другім, а таксама адны з іх асімілявалі другіх. Гэта былі першабытныя плямёны, падобныя да насельніцтва суседніх тэрыторый — верхняга Падняпроўя, паўднёвай Прыбалтыкі, г.зн. славянскія і ўсходне-літоўскія плямёны. Ф.Д. Гурэвіч пераканаўча паказала, наколькі памылковая ўстойлівая думка гісторыкаў аб тым, што славяне з'явіліся на гэтай тэрыторыі не раней XI стагоддзя. Археалагічны матэрыял сведчыць, што ўжо ў канцы I тысячагоддзя н.э. у Беларусі Панямоньні выразна ўсталявалася славяна-літоўская этнічная мяжа, якая захоўвалася на працягу некалькіх стагоддзяў. Ужо з канца X — пачатку XI стст. Беларускае Панямоньне прадстае як адзін з выразных асяродкаў старажытнарускай культуры, які ўвабраў у сябе шматлікія элементы культуры як суседняй паўднёва-заходняй Русі, так і Заходняга і Балтыйскага ўплыву.

У навукова-папулярнай кнізе «Древние города Белорусского Понеманья» таксама шмат месца аддадзена характарыстыкам інтэнсіўнага культурнага абмену. Тут сыцсла, у вельмі лаканічнай форме падведзены вынікі археалагічных даследаванняў старажытных гарадоў — Ваўкавыска, Гродна, Наваградка. Аўтар пераносіць ўглыб на 100—200 гадоў у параўнаньні з летапіснымі звесткамі час іх узнікнення, аднаўляе этнічнае і сацыяльнае аблічча гэтых гарадоў, падкрэслівае, што гэта былі цэнтры высокаразвітага рамяства і культуры, якія ажыццяўлялі сувязі як з суседнімі гарадамі Кіеўскай Русі і Прыбалтыкі, так і з вельмі аддаленымі рэгіёнамі, аж да Візантыі, мусульманскага Усходу, Закаўказзя. Прадставіўшы гарады Панямонья ва ўсім багацці іх гаспадарчага і культурнага развіцця, Ф.Д. Гурэвіч зрабіла неадценны ўклад у вывучэнне старабеларускай гарадской культуры XII—XIII стст., надала ёй новыя фарбы і новае гучанне.

Археалагічнае даследаванне Заходняй Беларусі стала стымулам для ўсталявання навуковых кантактаў з польскімі вучонымі, якія адгукаюцца на яе публікацыі, яна, у сваю чаргу, друкуе рэцэнзіі на працы польскіх археолагаў у савецкіх навуковых выданнях. Ф.Д. Гурэвіч прымала актыўны ўдзел у розных канферэнцыях і кангрэсах, што прысвечаны гісторыі і культуры славян, шэраг яе работ надрукаваны ў беларускіх, польскіх і амерыканскіх часопісах.

У кожнага даследчыка ёсць свае навуковыя сюжэты і помнікі, якія маюць асаблівую прыцягальную сілу і праца над іх вывучэннем выклікае стан вялізнага творчага ўздыху. Безумоўна, такім помнікам стаў для Ф.Д. Гурэвіч Наваградак — адзін з найцікавейшых старажытных гарадоў, аб'ект напружанай барадзбы паміж самаўладцам Літоўскай зямлі Міндоўгам і выдатным палітычным дзеячам Русі Даніілам Галіцкім яшчэ ў XIII ст. Раскопкі гэтага археалагічнага помніка пад кіраўніцтвам Ф.Д. Гурэвіч праводзіліся з 1956 да 1985 г. Ужо першыя разведачныя даследы паказалі, што Наваградак рэзка адрозніваецца па асноўных археалагічных параметрах ад тыповых гарадскіх паселішчаў лясной паласы XII—XIII стст. Пазнейшыя сістэматычныя стацыянарныя археалагічныя даследванні шматкрат толькі падцвярджалі першапачатковыя назіранні. Кніга Ф.Д. Гурэвіч «Старажытны Наваградак» характэрызуе гэты непаўторны ў многіх адносінах помнік.

У першай частцы кнігі чытачу прадстаўляецца крыніцавая база, на якой будуюцца далейшае даследванне, — апісаны асаблівасці стратыграфіі, выяўлены асобныя археалагічныя комплексы, зроблена размярканне рэчавага матэрыялу, вызначаны храналагічныя рамкі асобных будаўнічых перыядаў. У другой частцы аўтар дэманструе, як гэты матэрыял працуе ў якасці паўнаважнай гістарычнай крыніцы, на аснове якой робіцца рэканструкцыя гаспадаркі, побыту, штодзённага жыцця гораду X–XIII стст., перш за ўсё яго рэдкіх і вельмі незвычайных па свайму віду багатых кварталаў і жылых пабудоў з фрэскавым роспісам па сцёнах. Археалагічны матэрыял Наваградка дае падставы гаварыць аб наяўнасці ў ім своеасаблівых карпарацый рамеснікаў. І ў гэтай сваёй рабоце Ф.Д. Гурэвіч прадстала як вучоны, які мае асаблівы даследчыцкі дар, ў якім за скрупулёзным аналізам канкрэтных рэчаў прадстае жывое аблічча цэлага гораду і яго пульсуючага жыцця. Наваградак становіцца ў адзін шэраг з выдатнымі гарадамі Старажытнай Русі, ў той жа час вылучаючыся сваёй непадобнасцю і асаблівай спецыфікай у параўнанні з імі. Гісторыя Наваградка, такім чынам, улічвае новую старонку ў культуру дамангольскага перыяду ў цэлым. Гісторыя Наваградскага Замку прадстаўлена ў кнізе, якую чытач трымае ў руках і якая ёсць вынікам шматгадовых даследванняў аўтара. Апошнюю кропку ў ёй Ф.Д. Гурэвіч паставіла літаральна напярэдадні сваёй смерці.

Гэта апошняя савецкая археалагічная кніжка па беларускай археалогіі. І хіба што адна з найлепшых саведкіх археалагічных манаграфій. Тое, што яна спазнілася амаль на пятнаццаць гадоў не змяняе вартасці выдання. Вынікі археалагічных раскопак Замкавай гары Наваградка нарэшце ўбачыць зацікаўлены чытач: гісторык, археолаг, культуролог, краязнавец. Багатая эрудыцыя і велізарная працаздольнасць аўтара, педантычнасць і паслядоўнасць яе палявой работы даюць магчымасць «загаварыць» наваградскім узвышшам, а нам пацікаваць за працай, памкненнямі і лёсам жыхароў аднаго з самых старажытных беларускіх гарадоў.

Вартасць археалагічных матэрыялаў, якія прадстаўлены ў кнізе, неперародная. Што датычыць да інтэрпрэтацый і тлумачэння тых ці іншых асобных знаходак ці комплексаў (рэчаў, пабудоў etc.), сёння, напэўна, яны былі б троху іншыя. Ф.Д. Гурэвіч уважліва сочыла за літаратурай па спецыяльнасці і сумежных дысцыплінах і старалася ўлічваць усё, што дапамагае глыбей зразумець прыроду тае ці

іншае з'явы, функцыі знайдзенай невядомай рэчы, прызначэнне раскапанай пабудовы. За апошнія гады, калі аўтара ўжо не было, а праца чакала свайго выдаўца — выйшла багата кніг па археалогіі Беларусі і сумежных краін — наіперш Летувы, таксама Польшчы, Расіі, Украіны. Актывізавалася работа гісторыкаў палітычнай гісторыі часоў Кіеўскай Русі і першых двух стагоддзяў існавання Вялікага Княства Літоўскага. Манаграфія Ф.Д. Гурэвіч стане ў гэты шэраг вельмі дарэчы. Хаця безумоўна шкада, што кнігі аднаго з галоўных апанентаў Фрыды Давыдаўны, выдатнага беларускага гісторыка Міколы Ермаловіча выйшлі ўжо пасля яе смерці: Ермаловіч М. І. Беларуская дзяржава Вялікае княства Літоўскае. Мн., 2000; ён жа: Старажытная Беларусь. Віленскі перыяд. Мн., 1994; ён жа: Старажытная Беларусь. Полацкі і новагарадскі перыяды. Мн., 1990., іх палеміка пабудаваная толькі на невялічкіх ранніх артыкулах Міколы Іванавіча, які, у сваю чаргу, не меў магчымасці бачыць невыдадзены рукапіс падагульняючай манаграфіі аб раскопках старажытнага Наваградка. Мікола Ермаловіч так ніколі не прыняў Наваградак — сталіцу Вялікага Княства Літоўскага — як горад Чорнай Русі, лічыўшы апошні тапонім пазнейшым стварэннем гісторыяграфіі.

Тэкст і ілюстрацыі гэтай кнігі падрыхтавалі да друку калегі і сябры Ф.Д. Гурэвіч — удзельнікі многіх палявых сезонаў у Наваградку — Марыяна Ўладзіміраўна Малейская, Клаўдзія Васілеўна Паўлава, якая яшчэ са студэнцкіх часоў пачала ездзіць з Ф.Д. Гурэвіч у экспедыцыі ў Прыбалтыку і потым прадавала і ў Навагрудку, нарэшце дзеве дачкі Ф.Д. Гурэвіч — Наталья Ўладзіміраўна Рэвуненкава і Лена Ўладзіміраўна Герценберг. Пераклад на беларускую мову зрабіў вучань Ф.Д. Гурэвіч і ўдзельнік раскопак у Наваградку на працягу 15 палявых сезонаў Мікалай Віктаравіч Нікалаеў. Першым вопытам перакладу тэкстаў Фрыды Давыдаўны быў для яго артыкул аб раскопках Замкавай гары для наваградскай раённай газеты «Новае жыццё»: артыкул замовіў тагачасны рэдактар, энтузіяст-краязнаўца Іван Іванавіч Казачонак. Фрыда Давыдаўна сама прапанавала Івану Іванавічу беларускі варыянт і папрасіла супрацоўніка экспедыцыі, мясцовага школьніка Колю Нікалаева зрабіць як скарэй гэту работу, сказаўшы, што наваградцы павінны лепш чым хто валодаць беларускай мовай. Бедалага ў тое лета першы раз спазнаў, што ведаць мову і быць перакладчыкам — розныя рэчы. І яшчэ — што свой патрыятызм трэба не толькі дэклараваць, але і адрабляць цяжкай працай. Працуючы над апошняй кнігай аб раскопках Наваградка, перакладчык імкнуўся як мага бліжэй перадаць стыль Ф.Д. Гурэвіч, якая пісала вельмі вобразнай і жывой мовай, а таксама захаваць асаблівасці мыслення яе і як жанчыны-вучонага: "заходнееўрапейскі пярсцёнак трапіў у Наваградак разам са сваёй уладальніцай" [sic! — не ўладальнікам!], і як саведкага вучонага: «Аналогіі да іх [шклянных бранзалетаў-пер.] сустракаюцца на поўдні нашай краіны (Саркел, Тмутаракань, Херсанэс).» — Дзе тая наша краіна!

Працу па падрыхтоўцы рукапісу рухала не толькі прызнанне вялікай навуковай значнасці апошняй кнігі Ф.Д. Гурэвіч і пачуццё абавязку, але і шчырая любоў і ўдзячнасць да яе аўтара. Гэта пачуццё зведалі тыя, хто працаваў з Ф.Д. Гурэвіч, і не толькі ў навуковым асяроддзі. Яна была па-сапраўднаму дэмакратычная і ў кожным чалавеку, незалежна ад яго ўзросту ці прафесіі, паважала яго асобу і гонар.

Кругом яе заўсёды была атмасфера шчырасьці, высокай добразычлівасьці. Фрыда Давыдаўна з вялікай павагай ставілася да беларускай культуры, частыя госьці Наваградскай экспедыцыі былі нацыянальна арыентаваныя беларускія вучоныя і дзеячы культуры. Шмат увагі яна ў свой час аддала маладому аспіранту-археалагу Міхасю Ткачову, якому потым дапамагала і ў Ленінградзе. У яе на раскопе некаторы час працаваў малады Фэлікс Янушкевіч, цяперашні Прэзідэнт беларускай Акадэміі мастацтваў — з якім кранаючым цяпленнем слухала яна безапеляцыйныя гістарычныя цвёрджанні гэтага вучня мінскай мастацкай школы і з якім захапленнем разглядала ягоныя эцюды! А падчас разведак у Наваградскім раёне разам з Міхасём Чарняўскім, яна не саромелася (будучы ўжо тытураваным і паважаным вучоным) па-добраму зайздросьціць уменню маладога Міхала Міхалавіча вызначаць па сьпеву пароды птушак а па лістах альбо зрэзу дрэва — пароду дрэва. Сама яна была чалавекам шчодрай душы — шчодра дзялілася сваімі адкрыццямі ў навуцы, была шчодрая ў сяброўстве з людзьмі розных пакаленьняў. Яна была адкрытая для сумоўя, ёй было шмат што цікава ў жыцці ўвогуле, не толькі ў навуцы, яе пазнаньні ў літаратуры і мастацтве здзіўлялі многіх, з ёй было лёгка і весела працаваць і жыць. Калі ж гаварыць аб галоўным яе захапленні, то гэта, канечне, была навука. Карыстаючыся высокім стылем, можна было б сказаць, што яна была выключна адданая навуцы, чэсна служыла ёй. Але высокі стыль не быў уласьцівы Ф.Д. Гурэвіч. Проста навука была яе жыццё, яе шчасьце, так сама была неабходная для адчування радасьці быцьця як дом, сям'я, дзеці, унукі. Па паходжаньню яна не належала да асяроддзя інтэлігенцыі, але будучы чалавекам вельмі адукаваным, далікатным і чутым да людзей, яна несумненна належала да таго «культурнага слою», да тае асаблівай пароды людзей, якую звычайна называюць пецярбургскімі інтэлігентамі і якая ўжо амаль адыходзіць у нябыт. Гэта не можа не выклікаць тугі, і ў той жа час, многія сябры і калегі Ф.Д. Гурэвіч і зараз адчуваюць вельмі светлыя пачуцьці ад таго, што лёс падараваў імі сустрэчу з гэтым незвычайным чалавекам.

Спіс навуковых прац Ф.Д. Гурэвіч

1. Средневековая немецкая империя в фашистской историографии // Борьба классов. 1936. № 10. С. 92—102: іл.
2. Саксонское восстание 1073—1075 гг.: Афтореф. дис. ...канд. ист. наук. Л., 1938.
3. Збручский идол // МИА. 1941. № 6. С. 279—287: іл. Рэз.фр.
4. Каменные могилы на границе Литвы и Белоруссии (к вопросу о ятвягах) // Рефераты научно-исследовательских работ за 1945 г. (АН СССР, ОИФ). М.-Л., С. 94.
5. Обряды погребения в Литве // КСИИМК. 1947. Вып. 18. С. 31—37.

6. Украшения со звериными головами из прибалтийских могильников: к вопросу о культе змей в Прибалтике // КСИИМК. 1947. Вып. 15. С. 68—76: ил.
7. Древние верования народов Прибалтики по данным «Хроники Ливонии» Генриха Латвийского // СЭ. 1948. № 4. С. 70—77.
8. Древнейшие бусы Старой Ладogi // СА. 1950. № 14. С. 170—186: ил.
9. К вопросу об археологических памятниках летописных ятвягов // КСИИМК. 1950. Вып. 33. С. 110—120: ил.
10. Древние поселения Калининградской области // КСИИМК. 1951. Вып. 38. С. 91—98: ил., карт.
11. Из истории раннего Гродно // СА. 1951. № 15. С. 82—95: ил.
12. Поселения Калининградской области в I тыс. н.э. по данным работ 1949—1950 // Тезисы докладов на пленуме ИИМК АН СССР, посвященные вопросам археологии Прибалтики 1951 г. М. 1951. С. 43—44.
13. Рагинянский могильник // КСИИМК. 1951. Вып. 36. С. 56—61: ил.
14. Археологические работы в Калининградской области в 1950 г. // КСИИМК. 1952. Вып. 47. С. 93—100: ил.
15. Древние памятники Юго-Восточной Прибалтики и задачи их изучения // КСИИМК. 1952. Вып. 42. С. 13—23: ил.
16. Раскопки на городище Грачевка // КСИИМК. 1953. Вып. 52. С. 80—86: ил.
17. Каменные идолы Себежского музея // КСИИМК. 1954. Вып. 54. С. 176—179: ил.
18. Пилкалис // БСЭ. 2 изд. Т. 33. С. 37—38.
19. Рагинянская культура // БСЭ. 2 изд. Т. 35. С. 467.
20. Юго-Восточная Прибалтика в I тысячелетии н.э. // Тезисы докладов на объедин. конф. по археологии, этнографии и антропологии Прибалтики. М. 1955. С. 30—32.
21. Археологические памятники Великолукской области // КСИИМК. 1956. Вып. 62. С. 95—107: ил.
22. К истории древних пруссов в I тысячелетии н.э. // КСИИМК. 1957. Вып. 70. С. 40—48: ил.
23. Рэц. на кн. Шмидельхельм М.Х. Археологические памятники периода разложения родового строя на сев.-востоке Эстонии IV в. до н.э. — V в. н.э. Таллин. 1955. 268 С. // СА. 1957. № 1. С. 279—283.
24. Латышские и литовские племена Прибалтики в первой половине I тысячелетия // Очерки истории СССР. Т. 2. М., 1958. С. 111—124: ил.
25. О длинных и удлиненных курганах в Западной Белоруссии // КСИИМК. 1958. Вып. 72. С. 54—65: ил., карт.
26. Племена Прибалтики: (во второй пол. I тыс.) // Очерки истории СССР. Т. 2. М., 1958. С. 643—657: ил.
27. Археологическая разведка 1955 г. в Понеманье // Труды Прибалтийской объединенной комплексной экспедиции. Т. 1. М., 1959. С. 233—253, 1 л. ил.: ил.
28. Niektóre dane o sadach i grodziskach Sambii // Rocznik Olszynski. 1959. T. 2. S. 205—220: ill. Рэц. рус., англ.

29. Работы Славяно-литовского отряда Прибалтийской экспедиции в 1956 г. / КСИИМК. 1959. Вып. 74. С. 89–91.
30. Верхнее Понеманье в I тысячелетии и начале II тысячелетия н.э. // КСИА. 1960. Вып. 81. С. 13–24: ил., карт.
31. Из истории Юго-Восточной Прибалтики в I тысячелетии н.э.: (По материалам Калининградской области) // МИА. 1960. № 76. С. 328–451, 2 л. ил.: ил., карт.
32. Славяно-литовский отряд Прибалтийской экспедиции // КСИИМК. 1960. Вып. 79. С. 95–96.
33. Этнический состав населения Верхнего Понеманья по археологическим данным второй половины I тысячелетия н.э. // Исследования по археологии СССР. Л., 1961. С. 174–181: ил.
34. Древности Белорусского Понеманья. М., Л.: Изд-во АН СССР, 1962. 222 с.: ил., 5 л. карт.
35. К истории древнего Новогрудка // Swiatowit. 1962. Т. 24. S. 557–575: ill.
36. О жилищах околного города древнего Новогрудка // КСИА. 1962. Вып. 87. С. 70–77: ил.
37. Об околном городе летописного Новогрудка X–XIII вв. // СА. 1962. № 1. С. 241–252: ил.
38. Древнерусский Новогрудок // Тезисы докладов на заседании, посвященном итогам полевых исследований 1962 г. М., 1963. С. 53–54.
39. Норманский могильник у дер. Вишнево // Скандинавский сб. 1963. Т. 6. С. 197–210: ил. Рэз. эст., швед.
40. Раскопки в Новогрудке (1960–1961) // КСИА. 1963. Вып. 96. С. 51–54: ил.
41. Стекланный резной бокал из Новогрудка // СА. 1963. № 2. С. 243–246: ил.
42. Древние пруссы и норманны // Тезисы докладов научной конф. по ист., экономике, языку и литературе Скандинавских стран и Финляндии. Тарту, 1963. С. 39–40.
43. Gurievicz F.D. Badania archeologiczne w Nowogrudku na obszarze BSSR w latach 1956–1961 // Rocznik Białostocki. 1963. Т. 4/ S. 341–354: ill.
44. Рэц. на кн.: Шноре Э.Д. Асотское городище. Рига, 1961. // СА. 1963. № 4. С. 282–283.
45. Дом боярина XII в в древнерусском Новогрудке // КСИА. 1964. Вып. 99. С. 97–102: ил.
46. Изображение музыкантов Древней Руси // СА. 1965. № 2. С. 276–281: ил.
47. Древний Новогрудок. Тезисы докладов на I Международном конгрессе славянской археологии в Варшаве. М., 1965. С. 48–49.
48. Древний Новогрудок. I Międzynarodowy Kongress archeol. słowiańskiej. Komunikaty. Warszawa. 1965. Т. 4. S. 376–389.
49. Сельское хозяйство и промыслы древнерусского Новогрудка // КСИА. 1965. Вып. 104. С. 77–84: ил.
50. Прибалтийский импорт в Понеманье X–XIII вв. // От эпохи бронзы до раннего феодализма. Таллин. 1966. С. 52–59: ил.
51. Древний Новогрудок // Археологические открытия 1965 г. М., 1966. С. 163–165.

52. Древний Новогрудок по данным раскопок 1965 г. // Тезисы докладов на пленуме Института Археологии 1966 г. М., 1966. С. 10–11.
53. По поводу статьи Б.А. Шелковникова «Русское стекло домонгольского периода, расписанное эмальями» // СА. 1966. № 1. С. 312–315.
54. Польско-советский симпозиум, посвященный балто-славянским отношениям // Сов. славяноведение. 1966. № 4. С. 109–110.
55. Внешние связи древнерусских городов на территории Белоруссии в XII–XIII вв. // Древности Белоруссии. Минск, 1967. С. 281–283.
56. Археологические работы в Новогрудке // Археологические открытия 1966 г. М., 1967. С. 268–270: іл.
57. К истории Новогрудка X–XI вв. // Культура и искусство Древней Руси. Л., 1967. С. 26–30.
58. Ювелиры древнего Новогрудка // КСИА. 1967. Вып. 110. С. 14–20: іл.
59. Восточное стекло в Древней Руси Л.: Наука, 1968. 28 с.; 9 л. іл. На рус. і англ. мовах. (Разам з Р.М. Джанполадян, М.У. Малейской).
60. Ближневосточные изделия в древнерусских городах Белоруссии // Славяне и Русь. М.: Наука, 1968. С. 34–36: іл.
61. Исследования в Новогрудке // Археологические открытия 1967 г. М., 1968. С. 252–254.
62. Новогрудская экспедиция // Археологические открытия 1968 г. // М., 1969. С. 353–354.
63. Новые материалы по истории Новогрудка // КСИА. 1969. Вып. 120. С. 114–119: іл.
64. Об этническом составе населения древнего Новогрудка // Acta balticoslavica. 1969. № 6. S. 219–222.
65. О времени возникновения городов на территории Белоруссии // Studia archaeologica in memoriam Harri Mooga. Tallinn, 1970. С. 69–73. Ряз. эст., нем.
66. Об углубленных жилищах на территории Черной Руси // МИА. 1970. № 176. С. 117–119: іл.
67. Раскопки Новогрудского детинца // Археологические открытия 1969 г. М., 1970. С. 23–24.
68. О восточной ориентировке славянских погребений // КСИА. 1971. Вып. 125. С. 17–22.
69. Итоги работ Новогрудской экспедиции // Археологические открытия 1970 г. М., 1971. С. 311–312.
70. Находки в Копыси // Шахматы в СССР. 1971. № 7. С. 9.
71. Ремесленная корпорация древнерусского города по археологическим данным // КСИА. 1972. Вып. 129. С. 31–36.
72. Археалагічныя даследаванні Навагрудка // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. 1972. № 1. С. 18–22: іл.
73. К истории заселения Новогрудского детинца // Тезисы докладов на сессии, посвященной итогам полевых археологических исследований 1971 г. М., 1972. С. 393–394.

74. Происхождение городов Черной Руси // Беларускія старажытнасці. Мінск, 1972. С. 191–192.
75. Раскопки Новогрудского детинца // Археологические открытия 1971 г. М., 1972. С. 29–31.
76. Грамотность горожан древнерусского Понеманья // КСИА. 1973. С. 28–34: іл.
77. Города Черной Руси // Этногенез белоруссов. Тезисы... Минск, 1973. С. 34–37.
78. К истории культурных связей городов Западной Руси со странами мусульманского Востока // Тезисы докладов, посвященных итогам полевых археологических исследований 1972 г. в СССР. Ташкент, 1973. С. 260–261.
79. К истории культурных связей древнерусских городов Понеманья с Киевской землей: (по материалам ювелирного ремесла) // Культура средневековой Руси. Л., 1974. С. 22–25: іл.
80. Некоторые итоги археологического исследования детинца древнего Новогрудка // КСИА. 1974. Вып. 139. С. 93–99: іл.
81. Культурный облик и социальная дифференциация горожан Понеманья в X–XIII вв. // Реконструкция общественных отношений по археологическим материалам. Краткие тезисы Л., 1974. С. 49–50.
82. Работы в Новогрудке // Археологические открытия 1973 г. М., 1974. С. 370–371.
83. Рэц. на кн. Musianowicz K. Drohiczyn we wczesnym średniowieczu. Warszawa, 1969. // СА. 1974. № 1. С. 254–258.
84. Города Понеманья и южнорусские земли в X–XIII вв. // Новейшие открытия советских археологов. Тезисы. Ч.3. Киев, 1975. С. 72–74.
85. Новогрудская экспедиция // Археологические открытия 1974 г. М., 1975. С. 384–385.
86. Рамеснікі старажытнарускіх гарадоў Понямоння // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі 1975. № 3. С. 34–38: іл.
87. Два этапа в истории древнерусских городов Понеманья // КСИА. 1976. Вып. 146. С. 25–31: іл.
88. Древние города Понеманья и южнорусские земли в конце X–XIII вв. // Средневековая Русь. М., 1976. С. 25–28: іл.
89. Тезисы докладов 7 Всесоюзной конференции по изучению истории, экономики, литературы и языка Скандинавских стран и Финляндии. Ч. 1. М.-Л., 1976. С. 153–155.
90. Рэц. на кн.: Nowakowski A. Gorne Pobuze w wiekach VIII–IX, 1972 // СА. 1977. № 1. С. 296–302.
91. Скандинавская колония на территории древних пруссов // Скандинавский сб. 1978. Т. 23. С. 167–174. Рэц. швед.
92. Новогрудская экспедиция в 1977 г. // Археологические открытия 1977 г. М., 1978. С. 411–412.
93. Старажытны Ваўкавыск. Рэц. на кн.: Зверуго Я.Г. Древний Волковыск X–XIV вв. Минск, 1975 // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі 1978. № 3. С. 42–44.

94. Детинец и околный город древнерусского Новогрудка в свете археологических работ 1956—1977 гг. // СА. 1980. № 4. С. 87—101: іл.

95. Каменные могилы Подляшья и древний Дрогичин // КСИА. 1980. Вып. 160: іл.

96. Старожытныя гарады Панямоння // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі 1980. № 1. С. 30—31.

97. Древний Новогрудок : Посад — околный город. Л.: Наука. 1981. 160 с.: іл.

98. Поливная керамика Новогрудского детинца // СА. 1981. С. 99—109 : іл. Рэз. англ.

99. Культурные взаимоотношения древнерусских городов на территории Белоруссии с Прибалтикой // Проблемы этногенеза и этнической истории балтов. Тезисы докладов. Вильнюс. 1981. С. 17—21.

100. Древние города Белорусского Поманья. Минск: Полымя. 1982. 48 с.: іл.

101. Внешние связи древнерусских городов Поманья // КСИА. 1982. Вып. 171. С. 43—49.: іл.

102. Новые данные о стеклянных иконах-литиках на территории СССР // ВВ. 1982. 43. С. 178—182.: іл.

103. New Finds of Glass Medallions in the U.S.S.R. // Journal of Glass Studies. 1982/ V. 24. P. 44—47.: ill.

104. Каму належаў абразок-літык? // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. 1982. № 3. С. 42—43.: іл.

105. Жилые и хозяйственные постройки городов Черной Руси // Проблемы изучения древнего домостроительства в VIII—XIV вв. в Северо-Западной части СССР. Рига. 1983. С. 12—16.

106. О формировании городов Черной Руси по данным археологии // СА. 1983. № 3. С. 61—71 : карт. Рэз. англ.

107. Погребальные памятники жителей Новогрудка: (Конец X — 70-е годы XIII в.) // КСИА. 1983. Вып. 175. С. 48—54: іл.

108. Связи древних городов Белоруссии с Причерноморьем и Средиземноморьем // Древнерусское государство и славяне. Минск. 1983. С. 63—66: карт.

109. Знойдзена ў Навагрудку // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. 1983. № 2. С. 22—24 : іл. Рэз. русск.

110. Города Черной Руси и Киевская земля в XII—XIII вв. // Древнерусский город. Киев. 1984. С. 31—33.

111. Застройка Новогрудского детинца в XII—XIII вв. // КСИА. 1984. Вып. 179. С. 53—59: іл.

112. Культурные связи древнерусских городов на территории Белоруссии с Прибалтикой // Проблемы этногенеза и этнической истории балтов. Вильнюс. 1985. С. 91—101: іл., карт. Рэз. нем.

113. Заснаванне Навагрудка: (па пісьмовых і археалагічных дадзеных) // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. 1985. № 3. С. 71—76.

114. О Новогрудском стеклоделии (по поводу книги М.М. Яницкой «Истоки стеклоделия Белоруссии». Минск. 1980) // СА. 1985. № 4. С. 260—264.

115. Об особенностях культуры городов Белорусского Помеманья в XII—XIII вв. // Тезисы докладов советской делегации на 5 Международном конгрессе славянской археологии. М., 1985. С. 80—81.
116. Византийский импорт в городах Западной Руси в XII—XIII вв. // ВВ. 1986. Т. 47. С. 65—81: ил.
117. О времени постройки церкви Бориса и Глеба в Новогрудке // КСИА. 1986. Вып. 187. С. 36—40: ил.
118. Alsengemmen from Ancient Russian Towns // J. Glass Studies/ 1986. V. 28. P. 24—29: ill.
119. На дзядзіны і вакольным горадзе // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. 1986. № 3. С. 20—21: ил.
120. Работы в Новогрудке // Археологические открытия 1984 г. М., 1986. С. 340.
121. Скандинавские находки IX—XI вв. на территории Белоруссии // Тезисы докладов X Всесоюзной конференции по изучению истории, экономики, литературы и языков Скандинавских стран и Финляндии в 1986 г. Ч. 1. М., 1987. С. 171—173.
122. Г.Ф. Корзухина. К 80-летию со дня рождения // СА. 1987. № 2. С. 291—293.
123. О «кубках Ядвиги» // Культура и история средневековой Руси. Тезисы докладов. М., 1987. С. 19—21.
124. Об одной группе стеклянных гемм из древнерусских городов // ПКНО — 1985. М., 1987. С. 515—521: ил., карт.
125. Раскопки на территории детинца древнего Новогрудка // Археологические открытия 1985 г. М., 1987. С. 447.
126. Западная Русь и Византия в XII—XIII вв. // СА. 1988. № 3. С. 130—144: ил., карт. Рэз. англ. Бібліягр. 142—143.
127. Об особенностях культуры городов Белорусского Помеманья в XII—XIII вв. // Труды 5 МКАС. Киев. 1988. Т. 2. секция 3—4. С. 56—60.
128. Жилые и хозяйственные постройки городов Черной Руси // КСИА. 1989. Вып. 195. С. 57—62: ил.
129. Скандинавские находки X—XI вв. на территории Белоруссии // Скандинавский сборник. Т. 33. Tallinn, 1990. С. 100—121.
130. Аб культурных сувязях Заходняй Русі з Херсанэсам // Археологія. 1991. № 2. С. 76—82 : ил. Укр. мова. Рэз. руск., англ.
131. О планировке и застройке древнего Новогрудка // КСИА. 1991. Вып. 205. С. 45—52: ил.
132. Западная Русь и Византия в XV—XIII вв. СА. 1998. № 3. С. 130—144.

Уводзіны

У 1981 годзе выйшла кніга «Старажытны Наваградск (пасада-вакольны горад)». У яе першай частцы апублікаваныя матэрыялы Наваградскай археалагічнай экспедыцыі ЛАІА¹, што былі здабытыя пры раскопках на ўзвышшы Малы Замак у 1957–1967 гг. Другая частка кнігі прысвечана тым пытанням домабудаўніцтва, гісторыі рамяства і знешніх сувязяў з канца Х да канца XIII стст., якія можна было паставіць і часткова вырашыць на падставе атрыманых археалагічных матэрыялаў. У кароткім заключэнні адзначалася, што заключныя высновы аб старажытнарускім Наваградку можна будзе зрабіць тады, калі дадзеныя археалогіі яго пасада-вакольнага гораду будуць дапоўнены матэрыяламі наваградскага дзяцінца, з далучэннем пісьмовых звестак. Гэта мэта пастаўлена ў нашай цяперашняй працы. У ёй падрахоўваюцца вынікі шматгадовых археалагічных даследаванняў не толькі на тэрыторыі Наваградка, але і ў яго навакольні.

Кампазіцыя гэтай работы адрозніваецца ад пабудовы папярэдняй. У асноўным тэксьце абагульнены ўсе археалагічныя матэрыялы, што атрыманы пры даследаванні Наваградка і яго наваколля, выкарыстаны пісьмовыя помнікі аб ім і зроблена спроба ўзнавіць гісторыю культуры гэтага заходне-рускага гораду аж да канца XIII ст. Матэрыялы раскопак Замкавай гары — дзяцінца старажытнарускага Наваградка — змешчаны ў дадатку да працы. Тамсама выкладзены звесткі лабараторных аналізаў наваградскіх знаходак.

У кнізе «Старажытны Наваградск» сыцісла пададзена гісторыя археалагічнага вывучэння старажытнага гораду². Спынімся на ёй больш падрабязна, уключыўшы гісторыю вывучэння помнікаў Наваградскага наваколля.

Першыя звесткі аб курганах Наваградчыны з'явіліся ў сярэдзіне мінулага стагоддзя і звязаны з імёнамі А.І. Дзьмітрыева і К. Тышкевіча³. У сувязі з падрыхтоўкай да IX Археалагічнага з'езду, М.П. Авер'юс у 1890 г. раскапаў тры курганы каля в. Маруліны, а М.А. Цыбішаў у 1892 г. даследаваў два курганы на Карэліцкім тракце паблізу гораду і яшчэ два курганы каля вёскі Гардзілоўка (тады яе называлі Гардзілаўка)⁴.

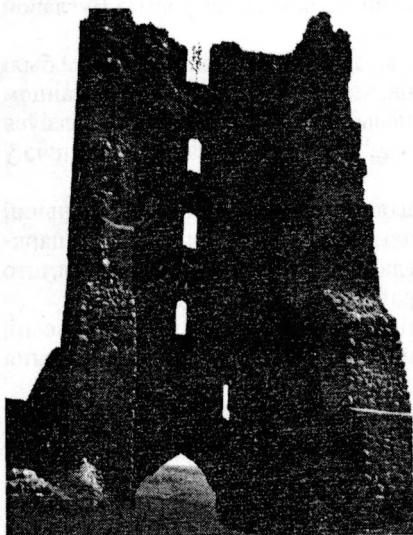
¹ Гуревич Ф.Д. Древний Новогрудок (Посад-Окольный город). Л., 1981. (дад.: ДН. Спіс скарачэнняў гледзі ў канцы кнігі.).

² ДН. С. 4–5.

³ ИАО. 1859. Т 1. С. 307–308; Тышкевич К. О курганах в Литве и Западной Руси. Вильно, 1865. С. 61.

⁴ Авериус Н.П. Заметка о раскопках в минской губернии // Труды Виленского отделения Предварительного комитета по устройству IX АС. — Вильно. — 1893. — С. 42–43; Цыбишев М.А. Раскопка в конце 1892 г. некоторых курганов близ г. Новогрудка Минской губернии // Каталог предметов, доставленных на археологическую выставку при IX АЗ в Вильно в 1893 г. — Вильно. — 1893. С. 73–76.

Глухія звесткі аб раскопках курганных магільнікаў паблізу Наваградка існуюць для 20–30-х гг. нашага стагоддзя, калі ён уваходзіў у склад другой Рэчыпаспалітай. Шукалі скарбы: каля вёскі Гарадзечна і, па ўсёй верагоднасці, каля вёсак Каменка і Кашалева¹.

Мал. 1. Замкавая гара.
Вежа "Шчытоўка".

Славутасцю Наваградка з'яўляецца яго Замкавая гара, на якой да сярэдзіны 20-х гг. нашага стагоддзя былі дзве каменныя вежы — Шчытоўка і Касцельная². У 1906 годзе абрушылася Касцельная вежа. Намаганнямі мясцовага краязнаўцы *Т. Карвана*, яна ў 1909–1910 гг. была ўмацавана. Падчас Першай сусветнай вайны абвалілася паўднёвая сцяна Шчытоўкі³. Гэта стала прычынай звароту мінскага губернатара (Наваград уваходзіў у склад Мінскай губерні) да наваградскай гарадской управы з просьбай вылучыць сродкі для падтрымання «редкаго помніка гісторыі прошлага»⁴. Аднак, Замкавую гару ўзялі пад ахову толькі ў 1922 г. Тады ж была эскапіравана Касцельная вежа⁵.

Значныя работы па рэстаўрацыі і кансервацыі наваградскай Замкавай гары былі праведзены польскімі даследчыкамі-рэстаўратарамі пад кіраўніцтвам С. Лорэнца і Ю. Рэмера. Вынікі гэтых работ каротка прадстаўлены ў кнізе аб пасадзе-вакольным горадзе Наваградка. Яны заслугоўваюць таго, каб спыніцца на іх больш падрабязна.

Работы па рэстаўрацыі і кансервацыі Замкавай гары пачаліся ў сувязі з тым, што на суседнім узвышшы Малы Замак, дзе пазней былі адкрыты рэшткі пасада-вакольнага гораду старажытнага Наваградка, пачалі насыпаць памятны курган Адаму Міцкевічу. Зямлю для яго бралі з пляцоўкі Замкавай гары, што была ў XIX стаг. месцам гарадской звалкі. Пры зямляных работах на Замкавай гары былі адкрыты раней невядомыя помнікі ма-

¹ Поболь Л.Д. Древности Белоруссии в музеях Польши. Минск, 1979. С. 126, 131, 132.

² Żmigrodzki J. Nowogródek i okolice. Nowogródek, 1931. S. 24; Ткачоў М.А. Абарончыя збудаванні заходніх зямель Беларусі XIII–XVIII ст. Мінск, 1978. С. 52.

³ Żmigrodzki J. Op. Cit. S. 24.

⁴ ИАК. 1914. Вып. 56. С. 95. (Прибавления).

⁵ Żmigrodzki J. Op. Cit. S. 24.

нументальнага дойлідства. У паўднёвай частцы пляцоўкі гэта мураваная Брамная вежа, арганічна звязаная з адкрытай каменнай сцяной, што атачае пляцоўку. На паўднёвым схіле Замкавай гары знаходзіліся рэшткі Калодзёзнай вежы, што прыкрывала праход да вады. З замкам яе звязвала сцяна. У паўночна-заходняй частцы пляцоўкі адкрыліся рэшткі Вуглавой вежы.

У выніку зямляных работ паміж Шчытоўкай і Касцельнай вежай былі расчышчаны камяні фундаменту палаца, які архітэктары датавалі канцом XVI альбо пачаткам XVII стст. На паўднёвы захад ад Шчытоўкі знаходзіўся развал царквы і руіны касцёлу XVII ст., аб якім вядома, што ён яшчэ ў 1850 г. стаяў без даху.

У выніку даследвання Шчытоўкі былі адкрыты рэшткі больш ранняй вежы, якая пабудавана, па мяркаванню даследчыкаў, адначасова з царквой. Знайдзеныя абвугленыя бярвеньні дазволілі прыйсці да высновы, што першапачаткова Замкавая гара мела драўляную сцяну і адну вежу.

Польскія архітэктары рэстаўравалі Касцельную вежу, па сутнасці, пераклаўшы яе нанова і ўмацавалі абарончую каменную сцяну, вышыня якой складае 2,40 м.

Па краях і ў цэнтры пляцоўкі былі закладзены шэсьць траншэй і выяўлена наступная стратыграфія: на глыбіню да 1,90 м прасочваўся глініста-пяшчаны слой з развалам цэглы. Пад ім адзначана цёмная зямля з невялікім развалам цэглы, а яшчэ ніжэй (на глыбіні да 3,20 м) ляжала шэрая зямля з рэшткамі гарэлага і гнілога дрэва. Знаходкі манетаў і каменных ядраў прывялі даследчыкаў да заключэння, што ў гісторыі Замкавай гары вылучаюцца два этапы, першы з якіх адносіцца да першай паловы XV стаг., а другі да пачатку XVI стаг.¹

Работы польскіх архітэктараў-рэстаўратараў заслугоўваюць самай высокай адзнакі. Дзякуючы іх працы Замкавая гара Наваградка выглядае як магутнае шматвежавае абарончае збудаванне, а кансервацыя вежаў і сцяны захавала іх ад дзейшага разбурэння. Разам з тым гэтыя даследванні давалі ўяўленне толькі аб Замку позняга Сярэднявечча. Ніякіх дадзеных аб больш раннім існаванні гэтага помніка не было зафіксавана.

У 1956 г. у Наваградку пачала працаваць археалагічная экспедыцыя ЛАІА (на той час — Ленінградскага аддзялення Інстытута гісторыі матэрыяльнай культуры). На тэрыторыі Замкавай гары была зачышчана сцяна ямы, што знаходзілася на 10 м на поўдзень ад камянёў фундаменту палаца. Зачыстка выявіла такую ж стратыграфію, якая была зафіксавана спецыялістамі з Польшчы. Калі ж на глыбіні 3 м паказаліся негарэлыя дошкі, сярод якіх знаходзіліся кераміка, сякера і іншыя рэаліі XII—XIII стст., можна было з упэўненасцю сцвярджаць, што на Замкавай гары існавала

¹ Gurtler R. Roboty konserwatorskie na Górze Zamkowej w Nowogródku (sprawozdanie ogólne). Ochrona zabytków sztuki, 1930–1931, S. 181–188.

пасяленне гэтага часу. Тады ж быў адкрыты культурны слой на ўзвышшы Малы Замак¹. Вынікі гэтых раскопак укладзены ў кнізе «Старажытны Наваградок».

У 1959 г. на Замкавай гары, паблізу Брамнай вежы, быў закладзены раскоп плошчай 24 кв. м. Культурны слой магутнасцю да 5 м быў даследваны толькі ў 1962 г. Па меры паглыблення раскоп паступова скарачаўся і на ўзроўні мацерыка работы выконвалі на вельмі абмежаванай плошчы. Тым не менш, на матэрыяле гэтага раскопа падцвердзілася заключэнне, што зрабілі пры зачыстцы сыценкі ямы ў 1956 г. Рэшткі будаўніцтва і знаходкі рэчаў сведчылі на карысць таго, што тут існавала пасяленне старажытнарускага часу².

Сістэматычныя раскопкі на Замкавай гары пачаліся ў 1968 г. Раскоп плошчай 320 кв. м быў закладзены ў 20 м на захад ад Шчытоўкі. Паўднёва-Заходняю частку раскопа займалі руіны познесярэднявечных манументальных помнікаў, у тым ліку царквы. Гэта вымала прырэзаць да раскопу яшчэ 104 кв. м, у выніку чаго ён стаў шчыльна прыточаны да валу і яго каменнай сцяны.

Даследванні гэтага паўночнага раскопу працягвалася да 1973 г. Падчас работ прыходзілася прырэзаць асобныя кавалкі. У выніку, там была раскапана тэрыторыя плошчай 1250 кв. м, з якіх 850 кв. м займалі рэшткі архітэктурных збудаванняў познесярэднявечнага гораду³.

У 1974 г. у паўднёвай частцы пляцоўкі, у 20 м на ўсход ад раскопаў 1959 і 1962 гг. быў закладзены раскоп плошчай 140 кв. м, даследванне якога закончылася ў 1977 г. Культурны слой старажытнарускага часу там быў разбураны позняй забудовай. Яго існаванне падцвярджалася знаходкамі масавай керамікі, абломкамі амфар, фрагментамі шкляных бранзалетаў і іншымі характэрнымі рэчамі⁴.

Пасля значнага перапынку, работа Наваградскай экспедыцыі аднавілася ў 1983 г. сумесна з Аддзелам археалогіі Інстытута гісторыі АН БССР, пры ўдзеле беларускага археолага Л.Г. Панічавай. Побач з раскопамі 1974 і 1977 гг. быў закладзены раскоп плошчай 100 кв. м. Старажытнарускі слой гэтага раскопу даследваўся пад кіраўніцтвам аўтара у 1984–1985 гг.⁵.

Акрамя нашых работ, на тэрыторыі Замкавай гары Наваградка працавалі і іншыя даследчыкі-археологі; яны вывучалі абарончыя збудаванні і

¹ Гуревич Ф.Д. К истории древнего Новогрудка. Smiatowit. Warszawa, 1962, XXIV, С. 558–559, 564.

² Зильманович И.Д. Раскопки детинца в Новогрудке в 1962 г. // КСИИ. — 1965. — Вып. 104. — С. 93–98.

³ Гуревич Ф.Д. Некоторые результаты археологического исследования детинца древнего Новогрудка // КСИИ. — 1974. — Вып. 139. С. 94: мал. 32.

⁴ Гуревич Ф.Д., Ковальская К.Т., Николаев Н.В., Пономарева Т.С. Новогрудская экспедиция // АО 1974 года. — 1975. — С. 384–385; Гуревич Ф.Д., Николаев Н.В., Паничева. Новогрудская экспедиция // АО 1977 года. — 1978. — С. 411–412.

⁵ Паничева Л.Г. Раскопки в Новогрудке // АО 1983 года. — 1985. — С. 402; Гуревич Ф.Д. Работы в Новогрудке // АО 1984 года. — 1986. — С. 340; Гуревич Ф.Д. Новогрудская экспедиция // АО 1985 года. — 1987. — С. 447.

помнікі манументальнага дойлідства. У 1959 г. П.А. Рапарт прарэзаў вал у паўночнай частцы пляцоўкі¹, а ў 1969–1970 гг. М.А. Ткачоў даследаваў абарончыя збудаванні, істотна дапоўніўшы назіранні польскіх архітэктараў². У пачатку 70-х гадоў са складу Наваградскай экспедыцыі вылучыўся архітэктурны атрад пад кіраўніцтвам М.У. Малеўскай. Гэты атрад раскапаў рэшткі царквы XIV ст. і храма XVII ст. Надзвычай цікавыя рэшткі грамадзянскай пабудовы другой паловы XIV ст. — адзінае для гэтага часу манументальнае жыллё феадала на тэрыторыі Беларусі³.

На тэрыторыі Наваградка даследаванні праводзіліся таксама на ўзвышшы, што прылягае да Малага Замка з паўднёвага захаду. Тут у 1961, 1962 і 1965 гг. М.К. Каргер адкрыў і раскапаў рэшткі старажытнарускага храма, якія знаходзіліся пад царквой Баріса і Глеба, пабудаванай у XVI ст.⁴.

За гады, пакуль праводзілася даследаванне Наваградка, выяўляліся і раскапваліся археалагічныя помнікі паблізу гораду⁵. Вялікая праца па вывучэнню курганаў Наваградскай акругі зроблена К.В. Паўлавай. З 1963 па 1972 гг. пад яе кіраўніцтвам раскапаны 75 курганоў у магільніках каля вёсак Гардзілоўка, Сялец, Мольнічы, Суляцічы і Батароўка⁶.

У выніку археалагічных работ на тэрыторыі Наваградка была даследвана плошча больш за 3000 кв. м. Сабраная пры гэтым калекцыя налічвае больш за 23 500 нумароў керамікі і каля 11 000 нумароў індывідуальных знаходак. Акрамя таго мы маем звесткі аб старажытнарускім храме і 105 пахаванняў на хрысціянскіх могілках, што размешчаны на тэрыторыі Малага Замка, а для ваколіц гораду — матэрыялы шэрагу паселішчаў і каля 100 курганаў⁷.

¹ Рапарт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. // МИА. — 1967. — Вып. 147. — С. 122.

² Ткачев М.А. Исследования памятников военного зодчества Белоруссии // АО 1969 года. — 1970. — С. 312; Ткачев М.А. Исследования памятников оборонного зодчества Белоруссии // АО 1970 года. — 1971. — С. 307–308.

³ Малевская М.В., Шолохова Е.В. Раскопки культовых сооружений новогрудского детинца // АО 1973 года. — 1974. — С. 376–377; Малевская М.В. Архитектурный комплекс новогрудского детинца XIII–XIV вв. // ДГС. — С. 122.

⁴ Каргер М.К. Раскопки церкви Бориса и Глеба в Новогрудке. // КСИА. — 1977. — Вып. 150. — С. 79–85.

⁵ Гуревич Ф.Д. Древности Белорусского Понеманья. М., 1962. С. 179, 184–186, 194–195, 203, 204; Шаблюк В.В. Исследования в Белорусском Понеманье. // АО 1983 года. — 1985. — С. 413.

⁶ Павлова К.В. Погребальные памятники окрестностей Новогрудка // КСИА. — 1981. — Вып. 166. — С. 78–83.

⁷ У апрацоўцы разнастайных матэрыялаў Наваградскай экспедыцыі вялікую дапамогу аказалі прадстаўнікі дакладных і прыродазнаўчых навук, а таксама археолагі, якія спецыяльна займаліся даследаваннем пэўных катэгорый рэчаў. Гэта — М.У. Малеўская (кераміка), В.А. Галібін і Д.В. Наумаў (каляровыя металы, шкло), Г.А. Вознесенская і Л.С. Хомутова (жалезныя вырабы), Ю.Л. Шчапава (шкло), Е.І. Оятева (скураныя рэчы), І.Л. Ногід і Н.Б. Селіванова (кераміка, вырабы з камяню, раствору, фрэскі), Н.А. Кірьянава, В.А. Калеснікаў і М.М. Якубінер (сельскагаспадарчыя

Вынікі археалагічнага вывучэння Наваградка, у святле якіх па новаму ўспрымаюцца нешматлікія пісьмовыя крыніцы аб гэтым горадзе, дазваляюць ставіць праблемы паходжання гісторыі гэтага помніка з канца Х да канца XIII стст.¹ Матэрыялы Наваградка ва ўсіх выпадках, калі гэта магчыма, мы параўноўваем з дадзенымі іншых заходнерускіх гарадоў. Гэта спрыяе акрэсленню таго месца, якое займаў Наваградка сярод іншых гарадоў Заходняй Русі.

Напісанню работы аб Наваградку спрыяла праца многіх даследчыкаў. У кнізе аб пасадзе-вакольным горадзе ўспамянута археолагі, якія кіравалі раскопамі на Малым Замку. Пры даследванні Замкавай гары такімі былі: М.У. Малеўская, І.Д. Зільмановіч, К.В. Паўлава, Т.С. Панамарова, К.Т. Кавальская, Л.Г. Панічава і М.В. Нікалаеў. Наша праца пачалася і здзейснілася ў аддзеле славяна-фінскай археалогіі (раней — група славяна-руская археалогіі ЛАИА). Напрацягу трох дзесяцігоддзяў аўтар карыстаўся нязменнай сяброўскай падтрымкай сваіх калег па аддзелу. Сваю працу аўтар з удзячнасцю прысвечвае ўсім, хто дапамагаў яе здзяйсненню.

Глава 1. Пісьмовыя крыніцы і іх атрыбуцыя ў працах гісторыкаў

У Іпацеўскім летапісе пад 1235 г. успамінаецца Ізяслаў Новгородский «по том же лете Данил возведе на Кондрата Литву Миндога, Изяслава новгородского»². У 30-я гады XIII ст. польскі князь Конрад Мазавецкі спрабаваў заключыць саюз з крыжакамі, каб абараніць сябе ад Валыні і Літвы, а ў стане Данііла быў наваградскі правіцель Ізяслаў, імя якога ў летапісе больш не сустракаецца.

Галоўныя пісьмовыя сведчанні аб Наваградку (Новгородок, Новгород, Новый город) змяшчаюцца ў Галіцка-Валынскім летапісу, які захаваўся ў выглядзе асобнай часткі Іпацеўскага і паведамляе аб падзеях 1238–1292 гг. Гэта важнейшая крыніца па гісторыі Заходняй і Паўднёва-Заходняй Русі, як паказалі яго даследчыкі, у сваёй першай частцы была напісана па заказе Данііла Галіцкага, верагодна, у г. Холм, а ў пазнейшы час атрымаў дапаўненні і перарабляўся пры яго браце Васільку Раманавічу³.

культуры), Н.М. Ермолава і В.І. Цалкін (косці жывелы, птушак і рыб), Л.М. Казей і І.І. Салівон (антрапалагічныя матэрыялы). Аўтар сардэчна ўдзячны гэтым спецыялістам, праца якіх дазволіла даць больш поўную атрыбуцыю старажытнасцям Наваградка.

¹ Ілюстрацыі прадстаўлены матэрыяламі, якія атрыманы пры раскопках Замкавай гары і тымі старажытнасцямі Малага Замка, якія не былі ўключаны ў раней выдзёную кнігу.

² ПСРЛ. М., 1962. Т. II. Стб. 776.

³ Черепин Л.В. Летописец Даниила Галицкого // Исторические записки. — 1941. — Вып. 12. — С. 232–252; Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской

Першыя ўспаміны аб Наваградку адносяцца да паходаў Данііла ў Панямоньне. Пад 1252 г. паведамляецца, што «Данило же и Василко поидоста к Новогороду». Адначасова валынскія князі заявлялі і іншыя гарады гэтай зямлі — Ваўкавыск і Слонім, а таксама Здзітаў. Варта ўвагі фраза, якой заканчваецца звесткі аб гэтым паходзе: «и поимаша грады многы и звратишася в домаы»¹.

Заваяванне гарадоў Панямонья было не трывалае, бо ўжо пад наступным 1253 г. летапісец паведамляе аб новым паходзе Данііла. У ім, акрамя Васілька, удзельнічалі сын Данііла Леў, сват Цягак «з половци» і пінскія князі. Кампанія апісана вельмі выразна. Раць валынскіх князёў дайшоўшы да ракі Шчары — прытока Нёмана, не захацела рухацца далей. Даніілу прыйшлося прыкласці шмат намаганняў, каб закончыць паход. «Мудростью речь створи» гаворыцца ў летапісу аб князі «яко срамоту имяешь от Литвы и от всех земель, аще не доидем и вратим». Паход быў закончаны і яго заканчэнне адзначана наступнымі словамі: «наутре же плениша всю землю Новгородскую»².

Трэці паход на Наваградак таксама праходзіў пад главенствам князя Данііла. Ён вядомы пад 1255 г.: «Даниил же пошедшоу на воину, на Литву, на Новъгородок»³.

Дзеянні Данііла па авалоданню Наваградкам, якія праявіліся ў паходах 1252, 1253 і 1255 гг. павінны былі адлучыць цэнтр Наваградскай зямлі ад Літвы, якая ў асобе князя Міндоўга, пранікла туды некалькі раней. Ваеннымі сродкамі гэтага не ўдалася дасягнуць і ў той жа год, калі адбыўся трэці паход на Наваградак, паведамляецца аб мірных дагаворах Літвы і Валыні. Міндоўг, праз пасрэдніцтва свайго сына Войшалка, выдае сваю дачку замуж за Шварна — сына Данііла, а Войшалк ад імя Міндоўга перадае Наваградак яшчэ аднаму з сыноў Данііла Раману, а ад сябе «Вослоним и Волковыеск»⁴. Перадачу Наваградка Раману праз Войшалка летапісец другі раз адзначае пад 1257 г.⁵.

Сеўшы ў Наваградку, Раман, па прозьбе бацькі, прыходзіць да яго на дапамогу для барацьбы з ячвягамі. «И посла по Романа в Новъгородокъ и приде к нему Романъ со всеми Новогродци»⁶. Аб залежнасці Рамана, князя Наваградскага ад Міндоўга, можна гаварыць на падставе яго слоў да Данііла: «прислаша Миндовгъ к Данилу пришлоу к тебе Романа и Новгородце абы пошелъ ко Возвяглю оттоуда и къ Киеву»⁷.

Руси. М., 1950. С. 113—121; Пашуто В.Т. Образование Литовского государства. М., 1959. С. 18—43; Еремин И.П. Волынская летопись 1289—1290 гг. // Труды отдела древнерусской литературы. — 1957. — Т. XIII. — С. 102—117.

¹ ПСРЛ. Т. II. Стб. 816.

² Тамсама, стб. 818—819.

³ Тамсама, стб. 828—829.

⁴ Тамсама, стб. 830—831.

⁵ Тамсама, стб. 838.

⁶ Тамсама, стб. 831.

⁷ Тамсама, стб. 838.

Пасля забойства Міндоўга (пад 1262 г.) «Войшелк нача княжити в Новгороде». Маецца даволі вялікае апісаньне таго, як гэты князь язычнік прымае хрысьціянства ў Наваградку «и крестися тоут в Новогородье» і яго актыўных дзеяньнях як неафіта¹. Праз год Войшелк «поиде с Пиняны к Новоугородоу и оттоле поя со собою новгородце и поиде в Литвою княжить»².

Пад 1268 г. летапісец паведамляе, што у Наваградку правіць Шварн. «Тогда же Шварнови соущю в Новогородце». Адтуль «вборзе» князь ідзе на Валынь дапамагаць сваім сваякам у барацьбе супраць Польшчы³.

Адзін з апошніх і самых яркіх успамінаў аб Наваградку захаваўся пад 1274 г. Валынскі князь Леў — сын Данііла, збіраючыся ў паход на Наваград, просіць дапамогі ў татарскага хана Менгіцімура і апошні дае войска на чале з Ягурчынам. У валынскай раці было шмат і рускіх князёў. Летапісец адзначае ваяводу Задняпроўскага, Рамана Дабранскага з сынам Алегам, Глеба, князя Смаленскага, «инихъ князии много тогда бо бяхоу, вси князи в воли в Тотарьскои... и тако поидоша вси воборзе к Новоугородкъоу». Аб'яднанае войска прыбыло ў Панямоньне. Начлег быў на рацэ Сервеч — прытоку Нёмана. На досвітку «начаша изряживати полкы и тако идоша к городу». Зправа ішлі татары са сваім палком, побач з імі Леў са сваім палком, а злева князь Уладзімір са сваім палком. «I тако придоша к городу и сташа около его». Паход быў зімой і з наваградскіх узгоркаў падымаўся пар ад бягучай вады. Леў абхітрыў саюзнікаў «взя околнии град ни с татары, а дитинець остася». Гэта выклікала гнеў астатніх князёў, якія лічылі «тако оже бы имъ вземше Новъгородокъ тоже потом поити в землю Литовьскоую, но не идоша гневом про Льва и тако возвратишася во свояси тако же от Новгородька»⁴.

Праз тры гады да валынскіх князёў даходзяць звесті, што горад зваявалі татары. «Мьстислав, Володимир, Юрьи тако рекоущче «оже поидемъ к Новоугородъкоу, а тамо оуже татарове извоевали все»⁵.

Весткай ад 1277 г. заканчваюцца пісьмовыя сведчаньні, якія бясспрэчна датычаць старажытнага Наваградка, і якія зафіксаваныя Галіцка-Валынскім летапісам. Звесткі аб «новгородцах», якія аплакавалі разам з немцамі, суражанами і жогдамі смерць князя Ўладзіміра Васільевіча⁶, маглі і не адносіцца да жыхароў нашага гораду.

Запісы ў Галіцка-Валынскім летапісе аб Наваградку паведамляюць аб падзеях гісторыі гораду на працягу чвэрці XIII стагоддзя (1252–1277 гг.) і прысвечаны памкненьням Валыні і Літвы ваеннымі і мірнымі сродкамі ава-

¹ ПСРЛ. Т. II. Стб. 858–859.

² Тамсама, стб. 861.

³ Тамсама, стб. 864–865.

⁴ Тамсама, стб. 871–874.

⁵ Тамсама, стб. 876–877.

⁶ Тамсама, стб. 920.

лодаць гэтым горадам. Расказ аб хрышчэньні язычніка Войшалка ў Наваградку таксама паказвае яго жаданьне замацавацца ў хрысьціянскім горадзе.

Сведчаньні Галіцка-Валынскага летапісу аб Наваградку не асабліва абільныя. Ён успамянута 11 разоў, але пры ўсім гэта найбольш каштоўная крыніца аб старажытным Наваградку, да якой прыйдзеца неаднаразова вяртацца.

З больш позніх сведчаньняў, якія прадстаўляюць цікавасьць для ўзнаўленьня гісторыі старажытнага Наваградка, заслугоўвае ўвагі ўпамінаньне ў «Спісе гарадоў бліжніх і далніх» — помніку XIV стагоддзя, дзе ён успамянута ў ліку літоўскіх гарадоў¹. Пётр Дюсбург — крыжацкі святар, піша, што ў 1314 г. магістр Генрых фон Плоцке аблажыў і спрабаваў узяць горад Ногардзію, які знаходзіцца ў краіне крывічоў². Цікавае пасланьне князя Гедыміна, які ў 1323 г. запрашае на Літву жыхароў Любека, Штральзенда і іншых нямецкіх гарадоў. Абяцаючы ім свабоду веравызнаньня, князь паведамляе, што ён пабудоваў храмы Ордэну мінарытаў у Вільні і Наваградку³.

Не пазбаўлены цікавасьці звесткі аб старажытным Наваградку, прыведзеныя ў познім летапісаньні і ў польскага храніста Мацея Стрыйкоўскага (XVI ст.). Гэтыя помнікі, канечне не могуць быць крыніцай для зацікавіўшага нас часу, але ў іх маглі захавацца водгукі старадаўніх падзей, якімі можна карыстацца пры крытычных да іх адносінах.

У адным з заходнерускіх летапісаў XVI ст. паведамляецца аб міфічным князі, які са сваім войскам «...перешли реку Немон и нашли в четырех милях от реки Немна гору красною и сподобалася имъ и вчинили на ней город и назвали его Новъгородокъ и вчинил собе князь великий в нем столецъ и назвался княземъ великим Новъгородским»⁴.

Прыкладна такімі самымі фразамі апісвае падзеі М. Стрыйкоўскі: «І так пераправіліся праз Нёман і знайшлі ў чатырох мілях гору красную і высокую, на якой знаходзіўся першы сталічны горад рускага княства Наваградка, што разбураны царом Батыям. Там Эрдзівіл залажыў сваю сталіцу... і без праліцця крыві (небыло каму абараняць) заняў большую частку рускай зямлі, пачаў называцца Вялікім князем Наваградскім»⁵.

З абодвух апісаньняў відавочна, што гутарка ідзе менавіта аб Наваградку, які ляжыць ў 28 км ад Нёмана (чатыры мілі) і размешчаны на высокіх узгорках. Несумненна таксама, што горад па сваім значэньні вылучаўся сярод іншых гарадоў Панямоньня, што вынікала і са сведчаньняў Галіцка-Валынскага летапісу.

¹ НПЛ. М.-Л., 1950. С. 476.

² *Scriptores Rerum Prussicarum*. Т. 1. Leipzig. С. 180–181.

³ Пашуто В.Т., Шталь И.В. Послания Гедимины. Вильнюс, 1966. С. 30.

⁴ ПСРЛ, Т. XVII, СПб. 1907, стб. 231.

⁵ Strykowski M. *Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi*. Т. 1. Warszawa, 1846. S. 235.

У Густынскім летапісе (XVII ст.), у першай частцы якога маецца шмат запазычанняў з Іпацеўскага летапісу пад 1252 г. паведамляецца: «Въ то жъ лето великій князь Литовскій Миндовг коронован бысть на крoлевство Литовское въ Новгородку за благословеніем папы Инокентія презъ Генрика бискупа Хелмского, въ Прусехъ кардинала Папезжского»¹.

Прадстаўленьні аб пісьмовых крыніцах, з якімі некаторыя вучоныя звязвалі Наваградак былі б не поўныя, калі не ўспомніць IV Ноўгарадскі і Сафійскі летапісы, у якіх пад 1044 г. гаворыцца: «Ходи Ярослав на Литву, а на весну заложі Новгород и сделал и»².

Письмовыя звесткі аб Наваградку выкарыстоўвалі рускія даследчыкі як у агульных працах па гісторыі Расіі, так і ў спецыяльных работах аб заходнерускіх землях. Гэта быў галоўным чынам выклад летапісных і іншых дадзеных, радзей аналіз і высновы, што зробленыя на падставе іх вывучэння.

Ацэньваючы звесткі летапісаў аб заснаваньні Яраславам Ноўгараду ў 40-я гг. XI ст., першыя рускі гісторык В.Н. Тацішчаў піша: «Сіе, разумеетца о литовском Новгороде, но паче мнитца о Северском ибо от сего часу о нем упоминается началось»³. У Тацішчава ёсць сумнеў адносна расказа Стрыйкоўскага аб тым, што Наваградак быў заснаваны на месцы разбуранага Батыям гораду, і ён піша: «Батый не токмо в Литве, но и у Смоленска не был»⁴.

Асобныя сведчаньні аб Наваградку прыведзены ў капітальнай працы М.М. Карамзіна. «Кім быў пабудаваны Наваградак — задае пытаньне аўтар, — мы не ведаем. Верагодна Расіянамі»⁵.

У 80–90-х гг. мінулага стагоддзя з'яўляецца шэраг прац, у якіх адлюстравана гісторыя заходнерускіх земляў. У іх, як правіла, выкарыстоўваліся крыніцы па гісторыі Наваградка. Некаторыя з іх ацэньваліся крытычна. Так М.П. Барсаў і У.Б. Антановіч не бачылі ў звестках IV Ноўгарадскага і Сафійскага летапісаў за Ноўгарадам Наваградка⁶. Антановіч знаходзіў у заходнерускіх летапісах кампілятарскія прыёмы, але верыў у праўдзівасьць сведчання Густынскага летапісу аб вячнаньні Міндоўга ў Наваградку ў 1252 г.⁷ З гэтым сведчаньнем згодны П.М. Бацюшкаў і П.Д. Бранцаў⁸. Па зак-

¹ ПСРЛ. Т. II, СПб., 1843. С. 342.

² Софийская летопись. Л., 1925. Вып. 1. С. 129; Новгородская IV летопись. Пет-роград, 1915. Вып. 1. С. 116.

³ Татищев В.Н. История Российская. М.-Л., 1963. Т. 11. С. 79, 243.

⁴ Татищев В.Н. *Op. cit.* М.-Л., 1964. Т. 11. С. 268.

⁵ Карамзин Н.М. История государства Российского. СПб., 1842. Т. IV. С. 39, 51, 52, 76.

⁶ Барсов Н.П. Очерки русской исторической географии. Варшава, 1885. С. 40; Антонович В.Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной Руси. Киев, 1885. Т. 1. С. 11.

⁷ Антонович В.Б. *Op. cit.* С. 14–15, 31.

⁸ Бацюшков П.Н. Белоруссия и Литва. СПб., 1890. С. 57–60; Брянцев П.Д. Очерк истории древней Литвы и Западной России. Вильно, 1891. С. 16.

лючэнню вядомага гісторыка М.К. Любаўскага, Наваградак становіцца галоўным горадам Чорнай Русі і сталым месцам перабывання Міндоўга¹.

Пытанне аб тым, дзе знаходзілася першая сталіца Літвы працягвала займаць гісторыкаў і ў пазнейшы час. У 1910 г., калі У.І. Пічэта пісаў, што гэта быў Наваградак², прафесар Пецябургскага універсітэта Э.А. Вольтэр лічыў, што яе трэба шукаць у карэннай Летуве³.

Сярод даследванняў савецкіх гісторыкаў адзначым мярканні М.Н. Ціхамірава, які адносіў узнікненне Наваградка да 1212 г. Пад гэтым годам аўтар прыводзіць паведамленне Іпацеўскага летапісу, у якім паведамляецца: «Лестько же сжалиси о срамоте своей и посла к Новогороду по Мьстислава и реки брать ми еси поиди и сяди в Галиче»⁴. Аднак, падзеі, аб якіх гаворыцца ў летапісу адбываюцца ў галіцкай зямлі і гутарка, верагодна, ідзе аб якімсьці іншым Ноўгарадзе.

Сур'ёзны аналіз пісьмовых крыніц аб Наваградку робіць У.Ц. Пашута, які разгледзеў іх у сувязі з іншымі сведчаньнямі аб Чорнай Русі і яе гарадах. Аўтар адзначае, што Ноўгарад IV Наўгародскага летапісу нельга атаесамляць з Наваградкам. Цікавыя дапушчэнні гісторыка аб тым, што звесткі пра Міндоўга і іншых літоўскіх князях маглі знаходзіцца ў асобным летапісе, які напісаны ў адным з праваслаўных манастыроў Панямоння, магчыма, у тым, які заснаваў князь Войшалк у Наваградскай зямлі⁵.

У 1972 г. выйшаў у свет артыкул беларускага гісторыка М.І. Ермаловіча аб гісторыі ранняга Наваградка, у якім аўтар адраджае адмоўленае ў літаратуры мярканне аб ідэнтычнасці «Новгорода» IV Наўгародскага і Сафійскага летапісаў і Наваградка. Ермаловіч лічыць, што Яраслаў Мудры заснаваў там горад для барацьбы з Літвой⁶.

Каб умацаваць свае погляды аўтар перамяшчае летапісную Літву з той тэрыторыі, якую яна займала ва ўсходняй частцы Літоўскай ССР да непасрэднага суседства з Наваградкам. «Літва» рускага летапісу, як мяркуе Ермаловіч, жыла на тэрыторыі, абмежаванай з усходу на захад Мінскам і Наваградкам, а з поўначы на поўдзень — Маладзечнам і Ляхавічамі. Перасяленне «Літвы» не падмацоўваецца ніякім

¹ Любавский М.К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого литовского статута. М., 1893. С. 3. Аб назве «Чорная Русь» гл. ДН, С. 3–4.

² Пичета В.И. Литовско-русское государство // Русская история в очерках и статьях. — М. — 1910. — Т. 2. — С. 341.

³ Вольтер Э.А. Где искать Летовию XIII в.? // ИОРЯС. — 1910. — Вып. 3. — С. 95–103.

⁴ ПСРЛ. Т. 11, стб. 731; Тихомиров М.Н. Древнерусские города. М., 1956. С. 42.

⁵ Пашуто В.Т. Образование..., С. 11, 34–40, 42, 251–260, 367–380.

⁶ Ермалович Н.И. Из истории Новогрудка (С середины XI в. до конца XIII в.) // БС. — С. 343–344.

археалагічным матэрыялам. Толькі ў адным выпадку, акрэсліваючы граніцу літоўска-рускага памежжа, аўтар адзначае, што лінія тапонімаў супадае з паўднёвай мяжой культуры штрыхаванай керамікі, г.зн. з мяжой рассялення балтаў, да якіх належала і «Літва»¹. Інакш кажучы, для падзей XI стагоддзя Ермаловіч карыстаецца дадзенымі, датычнымі да першай паловы I тысячагоддзя н.э.

Каб даказаць, што летапісная «Літва» жыла пад Наваградкам, аўтар спрабуе выкарыстоўваць летапісныя дадзеныя аб паходах на яе². Аднак сведчанні, на якія ён спасылаецца, адлюстроўваюць накірункі гэтых паходаў. Тэрыторыя, што занята «Літвой» рускага летапісу знаходзіцца не вельмі далёка ад Наваградка, але не па суседству з ім. Гэта відавочна, па словах летапісца аб Войшалку, які пад 1263 г., сабраўшы пінян прыйшоў у Наваградак, «а оттоле, поя з собой новгородце и поиде в Литву княжить»³.

Цяжка пагадзіцца са сцвярджэннем Ермаловіча, што тапонім «Літва», які сустракаецца ў Верхнім Панямонні, паказвае на пражываньне там усёй народнасьці⁴. На нашу думку гэта сведчыць аб тым, што асобныя групы балтыйскага насельніцтва, якія там жылі, адрозніваліся ад карэнных жыхароў гэтай зямлі.

Ермаловіч перасяліў «Літву» 40-х гадоў XI ст. на славянскую тэрыторыю. Тут знаходзіўся старажытны Ізяслаўль, аб якім «Повесть временных лет» успамінае канцом X ст. Пад горадам знаходіўся вялікі магільнік (344 курганы), пераважна крывіцкі⁵. У.В. Сядоў паказвае, што тэрыторыя, адведзеная Ермаловічам «Літве» — гэта славянская зямля, заселеная дрыгавічамі, аб чым сведчаць іх паселішчы і пахавальныя помнікі⁶. Што датычыць земляў, сапраўды занятых «Літвой», то яны добра акрэсліваюцца па археалагічных матэрыялах усходняй часткі Літоўскай ССР. Даследчыкі А.З. Таўтавічус і Р.К. Валкайтэ-Кулікаўскене паказалі непарарывнае засяленне дадзенай тэрыторыі балтыйскім насельніцтвам, пачынаючы з першых стагоддзяў н.э. да сярэднявечча і аднароднасьць яго матэрыяльнай культуры з культурай латгалаў, земгалаў і іншых балтыйскіх плямёнаў⁷. Гэта заключэнне добра стасуецца са словамі летапісу аб плямёнах, што

¹ Ермаловіч М.І. Дзе была летапісная Літва? ТДКБ. С. 235.

² ПСРЛ. Т. II. Стб. 861.

³ Ермаловіч М.І. *Op. cit.* С. 233–234.

⁴ Тамсама, с. 234–235.

⁵ Штыхов Г.В. Города Полоцкой земли. Минск, 1978. С. 83; Заяц Ю.А. Курганы могильник Изяславля. ДГС, С. 36–40.

⁶ Седов В.В. Восточные славяне в VI–XIII вв. М., С. 113–119.

⁷ Таутавичус А.З. Восточная Литва в первом тысячелетии н.э. Автореферат канд. Дисс. Вильнюс, 1954. С. 17; Волкайте-Куликаускаене Р.К. Литва накануне образования Литовского государства // Материальная культура литовцев в IX–XIII вв. Вильнюс, 1978. С. 125.

жылі па суседству з Русьсю, сярод якіх былі «Литва, Зимегола, Корсь і Летьгола»¹.

Наваградак нельга разглядаць як горад, што заснаваны ў 40-я гг. XI ст. для барацьбы з Літвой яшчэ і таму, што ў гэты час, як казалі археалагічныя работы, ён складаўся з неўмацаваных паселішчаў, у якіх амаль не было зброі. У пару сваёй раньняй гісторыі Наваградак не быў баявой крэпасцю². Сыціплыя паселішчы, якія яго складалі, не маглі быць вядомыя аўтарам Наўгародскага і Сафійскага летапісаў, якія жылі далёка ад Панямоння.

Ермаловіч піша, што Ноўгарад XI ст., закладзены ў 1044 г. суадносіў з Наваградкам В.М. Тацішчаў³. Як было паказана вышэй, Тацішчаў скіляўся да думкі, што пад гэтым горадам трэба бачыць Ноўгарад Северскі. Словы Тацішчава аб падзеях 1119 г. «Глеб Минский князь з полочаны паки начал воевать области Владимировых детей Новгородскую и Смоленскую»⁴ беларускі гісторык трактуе такім чынам, што пад Наўгародскай зямлёй бачыць зямлю Наваградка⁵. Тая акалічнасьць, што Наўгародская зямля разглядаецца побач са Смаленскай, сведчыць аб тым, што пад землямі Уладзіміравых дзяцей меліся на ўвазе вялікія тэрыторыі і, у першую чаргу, уладаньні Ноўгарада Вялікага.

Разгледзім яшчэ адно сведчаньне Тацішчава, якое Ермаловіч спрабуе звязць з гісторыяй Наваградка. У «Гісторыі Расійскай» пад 1130 г. напісана: «Великий князь Мстислав ходил с войском на Литву и разоря многие жилища со многим полоном возвратился в Новгород и заложил в пирагосчи церковь святые Богородице. А оттуда пришел в Киев»⁶. На думку Ермаловіча, гутарка тут ідзе аб Наваградку, а царква, аб якой піша Тацішчаў, гэта, па ўсёй верагоднасьці, храм, рэшткі якога былі адкрыты і даследваны М.К. Каргерам⁷. Словы Тацішчава, датычныя апісаных падзей таксама да Наваградка дачынення не маюць. У тэкст гісторыка трапіла памылка. Царква Багародзіцы Пірагошчай была пабудавана не ў Ноўгарадзе, а ў Кіеве. «В се же лето (пад 1132 г. Ф.Г.) заложена бы црква камяна святая Богородица, рекома Пирогоща»⁸. Раскопкі гэтага храма рабілі ў Кіеве ў 1976-1979 гг.⁹.

Як можна пераканацца, крыніцы не падцвярджаюць імкненьне М.І. Ермаловіча знайсці ўспамінаньне аб Наваградку ў летапісах, калі гутарка ідзе аб падзеях XI і XII ст. Мы падрабязна разабралі артыкул беларускага гісторыка таму, што гэта адна з нешматлікіх работ, прысвечаных гісторыі цікавага нам гораду. Да таго ж, у пачатку 70-х гадоў, калі быў над-

¹ ПСРЛ. М., 1962. Т. 1. Стб. 4.

² Гл.: гл. 2.

³ Ермолович Н.И. Из истории... С. 343.

⁴ Татищев В.Н. Op. cit. Т. 11. С. 133.

⁵ Ермолович Н.И. Op. cit. С. 344.

⁶ Татищев В.Н. Op. cit. С. 149.

⁷ Ермолович Н.И. Op. cit. С. 344.

⁸ ПСРЛ. Т. II. Стб. 294.

⁹ Рапапорт П.А. Русская архитектура X-XIII вв. // САИ. — М., — 1982. — С. 19.

рукаваны дадзены артыкул, назбіраўся немалы археалагічны матэрыял па Наваградку і яго рэгіёну, які Ермаловіч не выкарыстаў.

Даўня тэма аб месцазнаходжанні першай літоўскай сталіцы не знікла і ў савецкай літаратуры, але стала прадметам зацікаўлення літоўскіх гісторыкаў і археолагаў, якія лакалізуюць гэту сталіцу на тэрыторыі Літвы¹. Письмовыя сведчанні аб Наваградку не абышлі сваёй увагай польскія гістарычная навука. У 1759 г. у Львове выйшла кніга І. Пазоўскага, у якой па лацінску былі выкладзены звесткі аб гэтаму горадзе, узятых з хронікі Стрыйкоўскага і таксама гісторыка XVII в. А. Каяловіча, які таксама абавіраўся на дадзеныя польскага храніста².

Гісторык і публіцыст Т. Нарбут, які выдаваў у 30-я гады XIX ст. шматтамовую гісторыю Літвы, для гісторыі Наваградка карыстаўся звесткамі Галіцка-Валынскага летапісу, мяркуючы, што менавіта ў Наваградку была рэзідэнцыя Міндоўга³.

Сярод работ польскіх гісторыкаў, у якіх трактуюцца письмовыя звесткі аб Наваградку, заслугоўвае ўвагі даследванне І. Ляткоўскага. Высока ацэньваючы Галіцка-Валынскі летапіс, ён лічыў летапіс Быхаўца, якім карысталіся многія даследчыкі «блытаным і памылковым». Ляткоўскі імкнуўся адлучыць праўдзівых літоўскіх князёў ад міфічных, да якіх ён, у прыватнасці, залічаў князя Рынгольда, якога лічаць бацькам Міндоўга. На думку аўтара, Наваградка быў адзін з важнейшых гарадоў Міндоўга, але нельга сабе ўявіць каб тут у 1252 г. праходзіла вячаньне князя, таму што пад гэтым годам адзначаецца паход князя Данііла на гарады Панямоння. Відавочна дадзенае дзейства праходзіла ў Літве, у Варуце, якая была рэзідэнцыяй Міндоўга⁴.

Работа Ляткоўскага, які рэзонна адмовіў Наваградак як сталіцу Літвы пры Міндоўгу, зрабіла ўплыў на наступныя працы польскіх гісторыкаў, хаця часам, як гэта мела месца ў працы А. Прахаскі, і ў больш позні час, Наваградак аб'яўляўся месцам каранацыі Міндоўга⁵. Пошукі сталіцы Літвы працягваліся. У Кентржынскіх прапанаваў лічыць за яе ўмацаваньні Уруты ў басейне ракі Дубісы (прыток Нёмана)⁶. Называлі Кернаў і іншыя пункты.

¹ Батура Р.К. К вопросу о столице Литвы XIII в. // Труды АН Лит. ССР. — 1966. — Сер. А. — С. 141–165; Лухтан А.Б., Ушинскас В.А. К вопросу о столице Литвы до 1323 года // ТДСД. С. 132.

² Pazowski J. Novogradecum... ex monumentis descriptum. Leopoli, 1759.

³ Narbut T. Dzieje starożytne narodu Litewskiego. Wilno, 1838. T. 4. С. 100, 128, 162–163, 180–184.

⁴ Latkowski J. Mendog // Rozprawy Akademii umiejętnosci. Kraków, 1892. Seria 11. S. 307–406.

⁵ Prochaska A. Dwie koronacje. — Przegląd Historyczny, 1, Warszawa, 1905. S. 274.

⁶ Ketrzynski W. Najdawniejsza stolica litewska // Kwartanik historyczny. Lwów, 1907. XXI. S. 604–611.

У 1931 г. у Наваградку была надрукавана невялікая кніжка аб горадзе і яго навакольні. У ёй прыводзіліся дадзеныя рускіх летапісаў аб легендарных правіцелях гораду. Наібольш каштоўныя ў гэтай кнізе былі звесткі аўтара, інжэнера па спецыяльнасці, аб ахоўных работах, што праводзіліся на Замкавай гары Наваградка да 30-х гадоў нашага стагоддзя¹.

Вядомы польскі гісторык Г. Лаўмянскі яшчэ ў 30-я гады выдаў капітальнае даследаванне па гісторыі Літвы. Пэўнае месца ў ім аддадзена старажытнаму Наваградку. Вучоны абвяргае высновы тых даследчыкаў, якія ў Наваградзе 40-х гадоў XI ст., адзначанага ў летапісах, бачылі Наваград. Аўтар далучаецца да думкі Ляткоўскага аб немагчымасці караначыі Міндоўга ў Наваградку і прапануе шукаць сталіцу Міндоўга на ўласна літоўскай зямлі, тым больш, што ў 30-я гады XIII ст. Наваградкам кіраваў рускі князь Ізяслаў. Што датычыць гарадоў Чорнай Русі, то Лаўмянскі лічыў іх старажавымі пунктамі, якія належалі князям Палесся, а тэрыторыю Панямоння беднай і слаба каланізаванай зямлёй, якая не магла даць Міндоўгу значных сродкаў².

Польскі гісторык-эмігрант Г. Пашкевіч лічыў Наваградка цэнтрам, з якога Літва магла рабіць набегі на Паўдзённа-Заходнюю Русь³.

Такая, далёка не поўна прадстаўленая атрыбуцыя пісьмовых крыніц аб Наваградку, што фігуе ў гістарычнай літаратуры на працягу амаль стагоддзя. З-за абмежаванасці пісьмовых дадзеных думкі гісторыкаў засяродзіліся, галоўным чынам, на праблемах адпаведнасці Наваградка і гораду 40-х гадоў XI ст., што ўспамянуты ў летапісах — ці з'яўляецца ён першай літоўскай сталіцай. У рэшце рэшт на абодва пытанні быў дадзены адмоўны адказ.

Сапраўднае значэнне Наваградка стала ясным у выніку шматгадовых археалагічных работ, якія праводзіліся на яго тэрыторыі і ў наваколі гораду.

Глава 2. Аб паходжанні Наваградка і яго раньняй гісторыі (да канца XI ст.)

Пытанне станаўлення старажытнарускіх гарадоў з'яўляецца прадметам ажыўленых дыскусій гісторыкаў і археолагаў і зрабілася асобным раздзелам савецкай урбаністыкі⁴. Ацэньваючы дасягненні савецкай навукі ў вывучэнні паходжання старажытнарускіх гарадоў, А. В. Куза лічыў, што

¹ Żmigrodzki J. Nowogródek i okolice. Nowogródek, 1931.

² Lowmiański H. Studia nad początkami społeczeństwa i państwa Litewskiego. Wilna, 1932. Кн. 2. S. 109, 272, 277, 346, 352.

³ Pazskiewicz H. The origin of Russia. London, 1954. p. 205.

⁴ Куза А.В. О происхождении древнерусских городов (история изучения) // КСИА. — 1982. — Вып. 171. — С. 9–15; Котляр Н.Ф. Формирование территории и возникновения городов Галицко-Валынской Руси IX–XIII вв. Киев, 1985. С. 5–17; Происхождение и эволюция раннесредневекового города // ТДСД. — С. 51–77.

чарговымі задачамі даследчыкаў з'яўляецца вывучэнне працэсу станаўлення гарадоў у розныя перыяды і на розных тэрыторыях, выяўленне агульных заканамернасцяў і лакальных асаблівасцяў¹.

Аўтар дадзенай работы не аднойчы звяртаецца да праблемы ўзнікнення Наваградка². Аднак, яна такая цяжкая і шматпланавая, што прыходзіцца ізноў звяртацца да яе, абапіраючыся на новыя матэрыялы, а часам па новаму інтэрпрэтуючы раней вядомыя крыніцы.

Цяжкія пытанні ўзнікнення кожнага старажытнарускага гораду. У вывучэнні гісторыі паўстання нашага гораду існуюць дадатковыя цяжкасці. Летапісны Новгородок уваходзіць у групу тых старажытнарускіх гарадоў (М.Н. Ціхаміраў налічвае 47 такіх цэнтраў)³, першы ўспамін аб якіх у пісьмовых крыніцах належыць да XIII ст., г.зн. да таго часу, калі пераважная частка гарадоў Старажытнай Русі была ўжо засведчана помнікамі пісьменства. Па ўскосных дадзеных, як гаварылася ў пачатку нашай работы, аб існаванні Наваградка можна мяркаваць па ўспамінанню пад 1235 г. князя Ізяслава Новгородскаго. Непасрэдны ж успамін аб горадзе вядомы пад 1252 г. у сувязі з паходам Данііла Галіцкага ў Панямоньне.

Па так познім першым успаміне аб Наваградку і іншых чорна-рускіх гарадах, для зацікавіўшага нас пытання, можна зрабіць выснову, што да сярэдзіны XIII ст. гэта былі значныя і важныя паселішчы, якія вабілі да сябе валынскіх князёў. Асабліва гэта датычыць Наваградка, які Данііл спрабаваў падпарадкаваць і год і тры гады пасля свайго першага паходу на Чорную Русь. Археалагічныя матэрыялы паказалі, што гэта было сапраўды так. Паселішчы на яго тэрыторыі з'яўляюцца ў канцы X ст., і да часу першага ўспаміну Наваградка у летапісе, гэта быў старажытнарускі горад з яркай і самабытнай культурай.

Кожны даследчык, які вывучае станаўленне таго ці іншага гораду прагне паказаць, што ўяўляла з сябе тэрыторыя, на якой ён паўстаў. Нажаль, Наваградская зямля, у гэтым плане, дае вельмі мала. Археалагічныя матэрыялы першага тысячагоддзя н.э. і асабліва яго трэцяй чвэрці і IX–X стст., папярэднія ўзнікненню Наваградка, вядомыя толькі па дадзеных разведачных работ. У гэтым плане Наваградская зямля, як і іншыя землі Беларускага Панямоння, значна саступае другім старажытнарускім тэрыторыям.

Некаторыя ўяўленне аб старажытнасцях гэтай зямлі, датаваных 1-м тысячагоддзем н.э., даюць матэрыялы селішча Чарэшля, што размешчана каля зліцця ракі Беланожкі з Нёманам. На паўночнай ускраіне вёскі, ва

¹ Куза А.В. *Op. cit.* С. 15.

² Гуревич Ф.Д. К истории Новогрудка // *Культура и искусство Древней Руси*. Л., 1967. С. 26–30.; *Детинец и околный город древнерусского Новогрудка в свете археологических работ 1956–1977 гг.* // *СА.* — 1980. — Вып. 4. — С. 87–100; *Формирование городов Черной Руси по данным археологии.* // *СА.* — 1983. — Вып. 3. — С. 61–64.

³ Тихомиров М.Н. *Древнерусские города*. М., 1956. С. 42.

ўрочышчы «Замэчэк» знаходзіцца пасяленьне. Раскоп плошчай 16 кв. м, закладзены нашай экспедыцыяй, меў культурны слой са штрыхаванай керамікай ад рабрыстых пасудзін, абломкі шэрахаваатай керамікі, паралелі якой вядомыя на паселішчах Літвы, фрагменты ляпных прафіляваных гаршкоў і патэльняў, падобных да славянскай керамікі VIII–IX стст. і старажытнарускія кружалныя гаршкі з рыфленьем, часам ў спалучэньні з хваляй. Узноўлены гаршчок з гэтага паселішча, мае падабенства да керамікі X ст. з Наваградка¹. На паселішчы Чарэшля таксама працаваў археолаг Л.Д. Побаль, які адзначае там кераміку, характэрную для позняга этапа Зарубінецкай культуры і для Банцэраўскай культуры².

Кераміка з Чарэшлі ў розных спалучэньнях вядомая ў розных пунктах Наваградскай акругі. Так штрыхаваная кераміка, фрагменты познезарубінецкіх пасудзін і посуду Банцэраўскай культуры знайдзены каля в. Талкуны. Ляпная кераміка VII–IX стст. каля вв. Агароднікі, Гарадкі, Скрундзі і інш. Такая ж кераміка ў спалучэньні з раньнекружалным посудам у паселішчах ля вв. Радагошча, Селішча, Маруліна і інш.³.

Спынімся больш падрабязна на двух помніках, што знаходзяцца паблізу Наваградка. Адзін з іх, гэта гарадзішчы каля в. Байкі, 6 км на паўночны захад ад гораду. У 1 км ад вёскі на высокім узгорку, які не меў абарончых збудаваньняў, адкрыты культурны слой таўшчыняй 30 см. У ім знайдзены адзінкавыя абломкі штрыхованай керамікі. Вялікая частка знаходак належала да керамікі Банцэраўскай культуры. Тут былі абломкі цюльпанападобных пасудзін і фрагмент пасудзіны з заглажаным рабром.

Другі помнік звязаны з даследваньнямі мінулага стагоддзя. Звесткі аб ім урыўкавыя, але прадстаўляюць вялікую цікавасьць. У 1892 г. М.А. Цыбішаў адзначыў каля Карэліцкага тракту, на ўсходняй ускраіне Наваградка, прадаўгаватыя і круглыя курганы, з якіх ён раскапаў два прадаўгаватыя. На грунце адкрытыя кастрышчы, калыцініраваныя косьці і абломкі посуду. У адным з курганоў, у насыпе стаялі дзевяць ляпных пасудзін, у адной з іх ляжалі чалавечыя косьці, у другой — косць каня. У курганах знайдзены таксама: нож з тоўстым абушком, ножніцы, тачыльны камень, красалы, спражка, бронзавая спіралька і бубеньчык⁴. Важнасьць гэтых матэрыялаў заключаецца ў тым, што паблізу гораду, акрамя круглых курганоў, былі падоўжаныя, несумненна больш раньнія за першыя. Набор рэчаў з жалеза і бронзы падобны да інвентара першапачатковага паселішча ў На-

¹ Гуревич Ф.Д. Древности Белорусского Понеманья. Л., 1962. С. 151.

² Поболь Л.Д. Археологические памятники Белоруссии. Железный век. Минск, 1983. С. 329.

³ Гуревич Ф.Д. *Op. cit.* С. 169, 170, 173, 175.; Поболь Л.Д. *Op. cit.* С. 318–319.

⁴ Цыбишев М.А. Раскопка в конце 1892 г. некоторых курганов близости г. Новогрудка Минской губернии. // Каталог предметов доставленных на археологическую выставку при IX Археологическом съезде в Вильно. Вильно, 1893. С. 73–74.

ваградку і толькі вялікая колькасць ляпнога посуду адрознівае курганны комплекс ад той керамікі, якая характэрна для ранняга Наваградка.

Робячы спробу вызначыць склад насельніцтва на тых тэрыторыях, якія пазней назовуць Наваградчынай, трэба даць этнічную атрыбуцыю наяўным археалагічным матэрыялам 1 тысячагоддзя н.э. Вышэй адзначана знайдзеная на гэтай тэрыторыі славянская ляпная кераміка. Што ж тычыць керамікі Банцэраўскай культуры V–VII, а часам і VIII стст., то шмат хто з даследчыкаў (П.М. Трэцякоў, А.Г. Мітрафанаў, У.В. Сядоў), звязвае яе з балцкім насельніцтвам. Разам з тым У.В. Сядоў лічыць, што на землі, занятыя носьбітамі Банцэраўскай культуры і роднаснай ёй Тушэмлінска-Калочынскай, пачынаючы з VI ст. пранікаюць групы славянскага насельніцтва¹. Іншага погляду трымаецца Л.Д. Побаль, які лічыць, што помнікі Банцэраўскай культуры блізкія славянскім².

Мяркуючы па археалагічных дадзеных, землі Наваградчыны ў другой палове і апошніх стагоддзях 1 тысячагоддзя н.э. не пуставалі. Малая колькасць помнікаў, канечне, не адлюстроўвае сапраўднай карціны засялення гэтай тэрыторыі ў разгледжаны час і яшчэ раз сведчыць аб малой вывучанасці гэтай часткі Панямоння. У правільнасці гэтай высновы можна пераканацца, звярнуўшыся да археалагічнай карты суседняй Слонімшчыны, дзе ў выніку актыўных і сістэматычных работ археолага В.Р. Супруна, выяўлена шмат помнікаў VI–IX стст. у басейне верхняга і сярэдняга цячэння ракі Шчары, сярод якіх было багата старажытнарускіх паселішчаў канца I і пачатку II тысячагоддзяў³.

Позняе ўспамінаўне Наваградка ў летапісе і беднасць археалагічных дадзеных аб наваградскай зямлі ў 1 тысячагоддзі н.э., вымушае ставіць праблему паходжання нашага гораду, выключна, на падставе дадзеных самога гораду, яго магільніка і помнікаў Наваградскай акругі X–XI стст.

Археалагічныя работы паказалі, што з канца X і ў першай палове XI стст., былі заселены тры ўзвышшы ў паўночнай частцы сучаснага гораду. Гэта ўзвышшы — Замкавая гара і Малы Замак, дзе сярод раньнекуржальнага посуду знайдзена ляпная кераміка, а таксама некаторыя формы пацерак, у тым ліку мазаічныя пранізкі, якія датуюцца IX–X ст.⁴ і ўзвышша на паўднёвы захад ад Малага Замка.

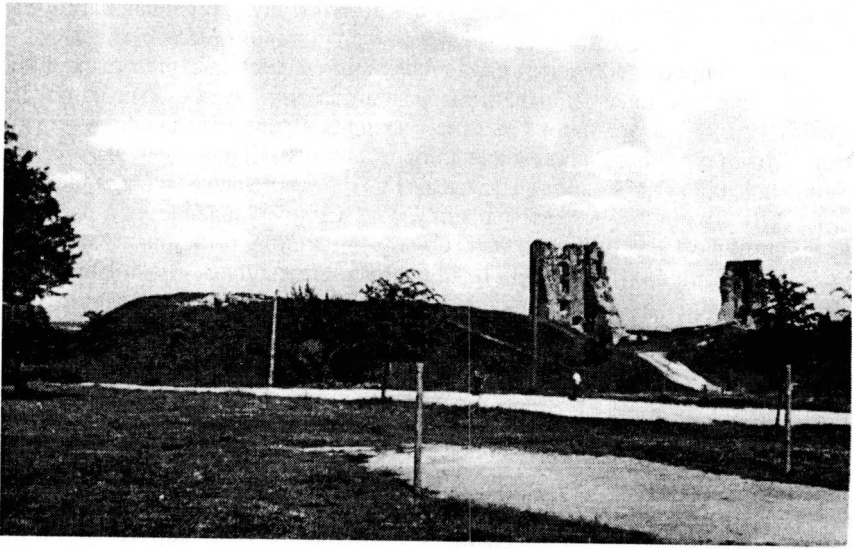
У паселішчы на Замкавай гары — самым высокім узвышшы, пад старажытным, пазней перанесеным валам быў адкрыты культурны слой з керамікай, якая з'явілася на тэрыторыі Малага Замка не раней першай паловы XI ст. Гэта акалічнасць быццам бы дае магчымасць мярковаць, што пасе-

¹ Третьяков П.Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. Л., 1966. С. 280; Митрофанов А.Г. Железный век средней Белоруссии. Минск, 1978. С. 152; Седов В.В. Восточные славяне в VI–XIII вв. М., 1982. С. 39–40.

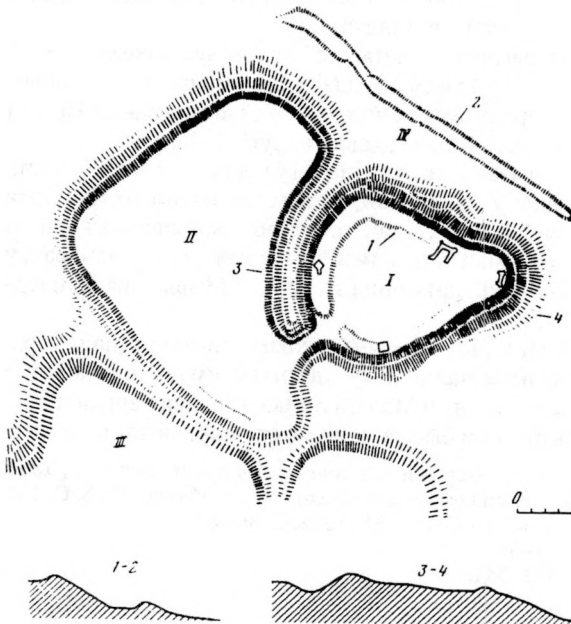
² Поболь Л.Д. *Op. cit.* С. 53–54.

³ Поболь Л.Д. *Op. cit.* С. 333–341.

⁴ ДН., С. 11.

Мал. 2. Наваградак, Замкавая гара. Від з пайднёвага захаду.

Мал. 3. Узвышшы з пайночнай часткі Наваградка:

- 1 — Замкавая гара,
- 2 — Малы Замак,
- 3 — узвышша на пайднёвы заход ад Малага Замка,
- 4 — ніжні вал.

лішча на Малым Замку існавала паперад паселішча Замкавай гары. Разам з тым, на Замкавай гары, у перадмацерыковым слоі знайдзены ляпны слабапрафіліраваны гаршчок — адзіны цэлы ляпны гаршчок у Наваградку.

Трэцяе паселішча было адкрыта на ўзвышшы, што на паўднёвы захад ад Малага Замка, на якім у XII ст. была пабудавана царква. У закладным там шурфе адкрыты культурны слой магутнасцю да 1 м з камянямі і глінянай абмазкай. Сярод керамікі сустракаюцца абломкі пасудзін са штампаваным арнамантам X–XI стст. Кераміка XI ст. была знайдзена ў культурным слоі, пры раскопках храма. Сярод іншых знаходак — утульчаты двухшыпны наканечнік жалезнай стралы¹.

Узвышшы Наваградка, такім чынам, былі заселены адначасова і складалі своеасаблівае гняздо з трох паселішчаў. Пры гэтым Малы Замак быў заселены як па краях так і ў цэнтры, у той час як Замкавая гара напачатку засялялася толькі па краях пляцоўкі.

Ні адно з трох паселішчаў у гэты ранні перыяд не мела абарончых збудаванняў. Іх бяспека забяспечвалася вышынёй узгоркаў, сярод якіх вылучалася Замкавая гара, якая ўзвышалася над далінай на 20 м і належаць да найбольш высокіх кропак Наваградскага ўзвышша. У першыя дзесяцігоддзі другой паловы XI ст. на ёй быў узведзены вал, пабудаваны ў 10 м ад краю пляцоўкі. Значыць, больш як паўстагоддзя на наваградскіх паселішчах штучныя ўмацаванні адсутнічалі, што не дае падстаў лічыць іх у гэты час гарадскімі.

У насельніцтва, якое засяляла наваградскія ўзвышшы, была ўжо добра сфарміраваная культура. Рэшткі домабудаўніцтва на Малым Замку дазваляюць мяркаваць, што там пераважалі наземныя зрубныя пабудовы, хаця сустракаліся і заглыбленыя. Сярод керамікі пераважалі гаршкі з адагнутым венчыкам, некаторыя з іх былі толькі ў верхняй частцы абточаны на ганчарным крузе. Сярод шматлікіх знаходак ляпнога посуду цікавыя фрагменты тоўстасценных патэльняў, якія служылі наверху печав².

Першыя насельнікі Малага Замка займаліся і металургіяй жалеза. Выплаўка яго практыкавалася ў гаршках у межах жылых пабудов. Знаходкі крыц, а таксама разнастайных жалезных вырабаў (прылады працы і побыту, прадметы ўбора), дазваляюць адзначыць пэўнае развіццё кавальства і слясарства³.

За працоўкай каляровых металаў першымі пасяленцамі Наваградка дазваляюць азнаёміцца ямы, адкрытыя ў паўднёвай частцы пляцоўкі Малага Замка. У іх захаваліся сляды выплаўкі бронзы. Многія з ямаў мелі гаспадарчае прызначэнне і былі запоўнены керамікай і касцямі жывёлы.

¹ Гуревич Ф.Д. К истории древнего Новогрудка. Switowit, Warszawa, 1962. Вып. XXIV. С. 568; Овсянников О.В. Дневник раскопок церкви Бориса и Глеба в 1965 г. (Архіў ЛАІА ф. 35, КП 1434/182, Л. 12.).

² Малевская М.В. Некоторые исторические связи Новогрудка в X в. (По материалам керамики)// КСИА. — 1972. — Вып. 129. — С. 14–20.; ДН. С. 14–15.

³ ДН. С. 18, 20.

У матэрыялах раньняга паселішча на Малым Замку адбіліся заняткі жыхароў сельскай гаспадаркай і разнастайнымі промысламі, а таксама да-машняй вытворчасцю. Аб апошнім сведчаць шматлікія гліняныя і больш рэдкія каменныя прасліцы, касцяныя прылады і іншыя знаходкі¹.

Знешнія сувязі першых пасяленцаў праявіліся ў асобных металічных знаходках з Прыбалтыкі і шкляных пацерках усходняга паходжання².

Пры даволі разнастайным інвентары, мясцовыя жыхары амаль не мелі зброі. Адзінай знаходкай гэтага віду, з'яўляецца абкоўка ад калчана, знайдзенная ў адной з найбольш старажытных пабудов³.

Пахавальным помнікам жыхароў канца X ст. з'яўляўся курганны магільнік у 1,5 км на паўночны ўсход ад сучаснага гораду. Пахаванні гэтага часу зроблены па абраду трупаспалення на месцы альбо на старане. Ад спаленняў на месцы захаваліся рэшткі пахавальнага кастра, у якім знаходзіліся калыціраваныя косыцы, кераміка і абломкі жалезных і бронзавых вырабаў. Пры спаленні на старане, перапаленыя косыцы ляжалі ў ямцы, якая вырыта ў мацерыку⁴.

Такой была матэрыяльная культура пад час засялення тэрыторыі Наваградка ў канцы X ст., яна ўзнаўляецца па комплексах і асобных знаходках паселішча на Малым Замку і найбольш старажытным пахаванням курганнага магільніка. У пачатку XI ст. засяляецца Замкавая гара, аб чым сведчыць культурны слой пад першапачатковым валам і матэрыялы ўзвышша на паўднёвы захад ад Малага Замка.

У другой палове XI ст. на паселішчы Замкавай гары насыпалі вал, які ператварыў яе ў дзяцінец, а Малы Замак і суседняе ўзвышша зрабіліся пасадамі. На змену паселішчам дагарадскага характару з'яўляецца горад, у матэрыяльнай культуры якога прасочваюцца галоўныя рысы. Занятак бронзаліцействам перамясціўся ў жылыя памяшканні, што стане асаблівасцю гэтага віда рамяства ў пазнейшы час. З'явіліся новыя тыпы ўпрыгожанняў, у прыватнасці бронзавыя і срэбныя скроневыя кольца са спіральным завітком⁵. Сярод жыхароў распаўсюджваюцца прадметы ўзбраення, галоўным чынам, жалезныя наканечнікі ўтульчатых стралаў. У ліку пастаўшчыкоў прывазных вырабаў фігуруе Кіеўская зямля, адтуль прывозяць шыферныя прасліцы⁶.

Ад крэмацыі жыхары перайшлі да абраду трупаспалення. У адным з курганоў гэты пераход зазначаны тым, што касцяк, які ляжаў на грунце галавой на Захад, был часткова абпалены. У астатніх пахаваннях па абраду

¹ ДН. С. 11–12.

² ДН. С. 11.

³ ДН. С. 20.

⁴ Павлова К.В. Погребальные памятники окрестностей Новогрудка. // КСИА. — 1981. — Вып. 166. — С. 79.

⁵ ДН. С. 20, 4.

⁶ ДН. С. 148.

інгумацыі, шкілеты знаходзіліся ў тым жа становішчы, на ўзроўні старажытнай паверхні. Рукі іх выцягнутыя, альбо складзены на грудзях. На пахавальных пляцоўках засталіся плямы попелу і вугельчыкі, часам камяні, якія ляжаць безпарадкава. Каля ног пахаваных, альбо побач з імі стаялі гаршкі. Астатні інвентар прадстаўлены ўпрыгожваннямі альбо некаторай колькасьцю бытавых рэчаў. У адным з курганаў знайдзена баявая сякера¹.

З пачаткам засялення наваградскіх узгоркаў, актыўна фарміруецца яго акруга. Па берагах безымяннай рэчкі, што ўпадае ў раку Валюўку, у 3–4-х км ад Наваградка вядомыя наступныя помнікі: 1) курганны магільнік каля в. Сялец, складаецца з 50 курганаў дыяметрам 6–10 м; 2) селішча на беразе рэчкі каля в. Гардзілоўка, што займала плошчу 130×125 м і 13 курганаў паблізу ад яго дыяметрам 5–12 м (Гардзілоўка 1); 3) курганны магільнік, складаўся з 42 курганаў дыяметрам 5–10 м на захад ад магільніка пры паселішчы (Гардзілоўка II); 4) гарадзішчы каля в. Гарадзечна на правым беразе рэчкі. Пляцоўка яго, што ўзвышалася на 3,5–4 м густа зарасла лесам; 5) на заходняй ускраіне вёскі, на полі відаць сляды разпаханых курганаў. Верагодна з гэтых курганаў паходзяць рэчы, што захоўваюцца ў Археалагічным музее Кракава².

У 1 км на поўдзень ад Наваградка існаваў магільнік па абодва бакі рэчкі Чэмярэўкі. У 1956 г. там было 9 курганаў, а ў 5 км на поўнач ад гораду нашай экспедыцыяй былі адкрыты 23 курганы дыяметрам 5–15 м каля в. Ладзейнікі³.

У радыёсе да 10–12 км ад Наваградка вядомыя пасяленні і курганныя магільнікі каля вв. Суляцічы, Мольнічы, Маруліны і інш.⁴.

Археалагічныя работы праводзіліся на селішчы каля в. Гардзілоўка, дзе адкрыта плошча ў 160 кв. м, у невялікай колькасьці сустрэлася ляпная кераміка. Там жа была кераміка кружальнага вырабу. Гэта гаршкі з атагнутым скругленым венчыкам з лінейна-хвалістым і хвалістым арнаментом, падобныя ёсць на раннім пасяленні Наваградка⁵.

Пры закладцы шурфоў на гарадзішчы каля в. Гарадзечна, у культурным слоі, таўшчынёй да 60 см, у невялікай колькасьці знайдзена ляпная кераміка, але пераважала кружальная⁶. Такім чынам, дадзенае гарадзішча сінхроннае,

¹ Павлова К.В. Раскопки могильника близ Новогрудка. // КСИА. — 1965. — Вып. 104. — С. 100–105.

² Гуревич Ф.Д. Древности... С. 184–185, 203; Шаблюк В.В. Исследования в Белорусском Понеманье. //АО 1983 г. — 1985. — С. 413; Поболь Л.Д. Древности Белоруссии в музеях Польши. Минск, 1979. С. 126. Рэшткі раскапаных курганаў каля в. Гарадзечна адзначаў М.В. Нікалаеў.

³ Гуревич Ф.Д. Древности... С. 194–195.

⁴ Тамсама С. 179, 173, 169, 204.

⁵ Гуревич Ф.Д. Отчет о работе Новогрудской экспедиции в 1984 г. (Архіў ЛАІА. КП 3080, л. 9–10).

⁶ Гуревич Ф.Д. Древности... С. 185.

як да гарадскога паселішча Наваградка, так і гораду, што ўзнік на яго тэрыторыі.

У раскапаных курганах наваградскай ваколіцы пахаванні па абраду трупаспалення адкрыты ў магільніку Гардзілоўка 1 і ў Ладзейніках. Перапаленыя косці ляжалі, часцей за ўсё, у насыпе. У Ладзейніках на грунце і ў насыпе былі знайдзены гарэлыя плахі — рэшткі дамавін. У насыпе сустракаліся вуглі і камяні. Мяркуючы па матэрыялах курганаў Гардзілоўка 1, пахаванні па абраду трупаспалення адбываліся там і ў XI ст., аб чым можна мяркаваць па лірападобнай спражцы і некаторых іншых вешчах. Упускное трупаспаленне адкрыта ў адным з курганаў ля в. Сялец¹.

Пераход ад крэмацыі да абраду трупapakладання ў Наваградскай акрузе адзначаецца ў адным з курганаў ля в. Мольнічы, дзе верхняя частка касцяка была трошку абпалена, а чэрап абвуглены. Звычай паліць нябожчыкаў у сельскай мясцовасці працягваў існаваць і ў больш позні час. Курганы з кальцыніраванымі касцямі сустракаюцца ў магільніку каля в. Суляцічы XII—XIII стст.².

У курганах з абрадам трупapakладання касцякі ляжалі выцягнутыя, галавой на Захад. Усходняя арыентаванасць адзначана аднойчы ў кургане каля в. Мольнічы. У гэтым жа магільніку былі рэшткі дамавін з бярвеньняў, пакрытых накатам. Часам у курганах сустракаліся камяні. Пад пахаванымі і над імі была падсыпка з попелу.

Каля касцякоў знаходзіліся рэшткі гаршкоў. Нярэдка абломкі керамікі знаходзіліся ў насыпе. Інвентар курганаў не багаты. Гэта бытавыя знаходкі (нажы, рэшткі драўлянага вядра). Цікавымі знаходкамі былі дзеве баявыя сякеры. У жаночых пахаваннях прадметы ўбору і ўпрыгожвання³. Усе вырабы з курганаў Наваградскай акругі, за выключэннем двух пярсцёнкападобных кольцаў з кургана Гардзілоўка 1, аналагічныя рэчам з наваградскіх паселішчаў. У сельскую мясцовасць траплялі рэчы, якія альбо зрабілі ў гэтых паселішчах, альбо, калі яны былі прывазныя, праз пасяленні на ўзгорках. Яшчэ не стаўшы горадам, пасяленні зрабіліся эканамічным цэнтрам акругі, фарміраванне якой праходзіла сіхронна з засяленнем наваградскіх узвышшаў.

Такія ёсць археалагічныя матэрыялы, што паказваюць развіццё Наваградка ад гнязда паселішчаў дагарадскага тыпу канца X — першай паловы XI стст. да гораду, існаванне якога пачынаецца з другой паловы XI ст. Дагарадскі перыяд у гісторыі Наваградка был раней недаацэнены аўтарам. Мы вылучылі два этапы існавання гораду, з якіх адзін ахопліваў час з канца X ст. (ад заснавання першага паселішча на Малым Замку) да канца XI ст.,

¹ Гуревич Ф.Д. *Op. cit.* С. 186.; Павлова К.В. Раскопки курганов у деревень Селец и Батаровка. // КСИА. — 1977. — Вып. 148. — С. 85.

² Павлова К.В. Могильники у деревень Мольничы и Сулятичи. // КСИА. — 1974. — Вып. 135. — С. 62; Гуревич Ф.Д. *Op. cit.* С. 204.

³ Павлова К.В. Погребальные памятники... С. 80.

а другі прыпадаў на XII–XIII стст.¹. У сапраўднасьці, першы этап павінен быць падзелены на два перыяды — дагарадскі (з канца X да сярэдзіны XI ст.) і другі, раннегарадскі, абмежаваны другой паловай XI ст.

Культура помнікаў Наваградка і яго навакольнага канца 1 і пачатку II тысячагоддзя н.э. — тыпова славянская, у якой, як мы пісалі раней, захаваліся племянныя асаблівасьці дрыгавічоў². Этнавызначальныя прыкметы іх праяўляюцца па-рознаму. У 80-я гады мінулага стагоддзя В.З. Завітневіч, які раскапаў найбольшую колькасьць дрыгавічкіх курганаў, бачыў гэтыя прыкметы ў тым, што хавалі на ўзроўні аснавання курганных насыпаў³. Таксама ў 60-я гады нашага стагоддзя лічыў Е.І. Цімафееў⁴. А.А. Спіцын мяркаваў, што для дрыгавічоў характэрныя драўляныя зрубы і дамкі ў курганах, а ва ўборы — пярсьцёнкападобныя скроневыя кольцы і металічныя зярнёныя пацеркі⁵. А.В. Успенская падтрымлівае погляды Спіцына прымяняльна да ўпрыгожванняў дрыгавічоў⁶. Па У.В. Сядову самай важнай этнавызначальнай прыкметай дрыгавічоў з'яўляюцца металічныя зярнёныя пацеркі, у той час як іншыя асаблівасьці іх культуры, што прыпісваюць даследчыкі, сустракаюцца і ў іншых славянскіх плямёнаў⁷.

У наваградскім магільніку і курганах, даследаваных у навакольнай Наваградка, маюцца ўсе рысы культуры дрыгавічоў. У пахаваннях гэта падцвярджаецца размяшчэннем касцей на грунце і збудаваннем дамавін, а ў інвентары знаходкамі пярсьцёнкападобных скроневых кольцаў (Гардзілоўка II, Мольнічы, Каменка) і металічных зярнёных пацерак. Пацеркі вядомыя ў Наваградскім магільніку, а таксама ў курганах Гардзілоўка II, Гардзечна, Мольнічы і Каменка⁸. Асобныя зярнёныя пацеркі паходзяць з культурнага слоя Замкавай гары і Малага Замка⁹.

Касцёлякі наваградскага магільніка і курганоў у ваколіцах гораду вывучала Л.М. Казей у сувязі з фізічным развіццём старажытных насельнікау Наваградчыны. Па дадзеных І.І. Салівон, шкілеты з могілак XII–XIII стст.

¹ Гуревич Ф.Д. Два этапа в истории древнерусских городов Понеманья. // КСИА. — 1976. — Вып. 146. — С. 25–26.

² Гуревич Ф.Д. Об этническом составе населения древнего Новогрудка. // Acta Baltico-Slavica. Bialystok, 1969. С. 220.

³ Завитневич В.З. Формы погребальных обрядов в могильных курганах Минской губернии. // Труды IX Археологического съезда. М., 1895. Т. 1. С. 221–225.

⁴ Тимофеев Е.И. Расселение Юго-Западной группы восточных славян по материалам могильников X–XIII вв. // СА. — 1961. — Вып. 3. — С. 65.

⁵ Спицын А.А. Расселение древнерусских племен по археологическим данным. // Журнал Министерства народного просвещения. — 1899. — Вып. VIII. — С. 120–121.

⁶ Успенская А.В. Курганы Южной Белоруссии X–XIII вв. // Труды ГИМ. — 1953. — Вып. 22. — С. 120–121.

⁷ Седов В.В. Op. cit. С. 114.

⁸ Павлова К.В. Погребальные памятники... С. 80; Поболь Л.Д. Op. cit. Мал. 81, 5–9.

⁹ ДН. Мал. 66, 6.

на території Малага Замка па краніалагічных асаблівасцях і памерах падобны на антрапалагічныя паказчыкі дрыгавічоў¹.

Этнавызначальным прыкметам дрыгавічоў не супярэчаць наваградскія наземныя жыллыя дамы з глінабітнымі печкамі альбо печкамі-каменкамі.

Пры безумоўнай перавазе славянскага насельніцтва, якое па сваёй культуры было нашчадкамі дрыгавічоў, у раннім Наваградку захаваліся сляды перабывання іншых груп славянскага насельніцтва. Да такіх належаць рэшткі заглыбленых пабудов і патэльніў — наверхшпаў печак, якія ўласцівыя паўднёвым групам усходняга насельніцтва, а таксама кераміка, блізкая да валынскай. Гэтыя акалічнасці трэба звязаць з пранікненнем у Наваградка пэўнай часткі насельніцтва з Ваўкавыска, які стаіць на 100 км на паўдзённы захад ад нашага помніка. У Ваўкавыску ў другой палове X ст. аселі выхадцы з паўдзённа-заходніх земляў, адзінай формай домабудаўніцтва якіх да канца XI ст. былі паўзямлянкі з печкамі каменкамі. На старажытнейшым паселішчы Ваўкавыска «Шведскай гары» вядучым тыпам керамікі ў другой палове X — пачатку XI стст. былі гаршкі валынскага тыпу².

У невялікай колькасці ў Наваградку трапіла кераміка, арнаментаваная штампам і характэрная для заходніх славян. Адзінаковыя фрагменты гаршкоў так званага драгічынскага тыпу, з'яўленне якіх М.У. Малейская звязвае альбо з жыхарамі Валыні, альбо Бужскага Падляшша, дзе такі посуд характэрны для помнікаў IX–XI стст.³

Некаторыя матэрыялы даюць падставу бачыць у акруге Наваградка сляды перабывання крывічоў. У гэтым плане цікавы курганны магільнік на Карэліцкім тракце, аб якім гаварылася вышэй. Як вядома, доўгія курганы, раскапаныя ў гэтым пункце, уласцівыя пахавальным помнікам крывічоў. У кургане 10-га наваградскага магільніка кальцыніраваныя косцы ляжалі ў прамавугольнай яме, вырытай амаль у цэнтры курганнай пляцоўкі⁴. У дрыгавічоў падобная форма абраду трупаспалення невядомая, але ў крывічоў яна сустракаецца⁵. Некаторае падабенства з магілікамі у Заслаўлі, галоўная частка якога належала крывічам⁶. У апошнім, у адрозненне ад магілікаў дрыгавічоў, пахаваных абкладалі камянямі. Камяні змяшчалі таксама блізка вяршыні курганаў⁷.

¹ Казей Л.Н. К вопросу о физическом развитии жителей Новогрудчины XI–XIII веков новой эры. // ЭБ. С. 95–98; Саливон И.И. Краниологична характеристика середньовичного населения м. Новогрудка. // Материалы з антропалогіі Украіны. Кіів, 1971. С. 100.

² Зверуго Я.Г. Древний Волковыск. Минск, 1975. С. 22–24, 69.

³ Малевская М.В. Op. cit. С. 19; Малевская М.В. некоторые исторические связи городов Черной Руси в X–XI вв. (Материалы изучения керамики) // ЭБ. С. 39.

⁴ Седов В.В. Op. cit. С. 44.

⁵ Павлова К.В. Раскопки могильника... С. 100.

⁶ Заяц Ю.А. Курганны могильник Изяславля. // ДГС. С. 40.

⁷ Заяц Ю.А. Op. cit. С. 38.

Звяртаюць на сябе ўвагу бронзавыя скроневыя кольцы з завязанымі канцамі з кургана Гардзілоўка 1¹. Гэта паменьшаныя копіі крывіцкіх бронзалетападобных калец. Падобныя ўпрыгожанні знайдзены таксама ў другой і трэцяй групе магільніка ў Заслаўлі².

З неархеалагічных матэрыялаў аб пранікненні крывічоў на тэрыторыю Наваградчыны паказвае назва вёскі «Крывічы» недалёка Нёмана³. Такі тапонім выдзяляе этнічны склад гэтага паселелішча ад карэннага насельніцтва зямлі. Нагадаем таксама звесткі Пятра Дюсбурга аб тым, што магістр Ордэну спрабаваў захапіць Наваградка, які аўтар змяшчае ў краіне крывічоў. Гэтыя словы напісаны чалавекам недастаткова дасведчаным у тым, што прадстаўляла з сябе насельніцтва Панямоння, куды прыйшлі крывякі. Аднак цікава, што яшчэ ў XIV ст. да храніста дайшлі нейкія звесткі аб прабыванні ў гэтых зямлях крывічоў.

Прылічваючы наваградскія курганныя магільнікі да помнікаў дрыгавічоў, У.В. Сядоў лічыць, што ў Верхнім Панямонні яны не склалі галоўнага ядра насельніцтва і за лінгвістамі (К. Буга, Я. Развадоўскі, В. Тапароў і інш.) адзначае, што прыйшлыя славяне засталі на гэтай тэрыторыі балтаў⁴. Ці жылі на ранніх паселішчах Наваградка і ў яго вясковым навакольні балты? У пахавальных помніках Наваградчыны няма знакаў іх прабывання. Бліжэйшыя ўсходне-літоўскія курганы зафіксаваны толькі на правым беразе Нёмана. Каменныя курганы, у якіх У.В. Сядоў бачыць славянізаваных нашчадкаў ячвягаў, таксама сканцэнтраваны досыць далёка ад цікавых нам зямляў⁵. Магчыма, што балтам належалі курганы, раскапаныя пад Наваградкам у мінулым стагоддзі. У іх былі знойдзены гаршкі, наканечнікі коп'яў, серп, срэбная пляцёная грыўна, пласцінкавы абруч і пярсцёнак⁶. Аб блізкасці да каменных курганаў сведчыць пакроў з камянёў аднаго з курганаў магільніка каля в. Суляціцы пад Наваградкам і асобныя камяні на пахавальных пляцоўках⁷.

Больш падставаў бачыць уплыў балтаў у культуры паселішчаў Наваградка і, у першую чаргу, у распаўсюджанні ўпрыгожанняў і прадметаў убора. Побач з вырабам агульнаславянскіх і некаторых спецыфічна наваградскіх рэчаў (скроневыя кольцы са спіральным завітком), залатары выраблялі ўпрыгожанні, уласцівыя Прыбалтыцы. Гэта падковападобныя спражкі, спіралькі, трапецэпадобныя прывескі і інш.⁸. Не выключана, што гэта адлюстроўвае прысутнасць у раннім Наваградку выхадцаў з Прыбалтыкі, у першую чаргу з Літвы.

¹ Гуревич Ф.Д. Древности... Мал. 90, 7, 8.

² Заяц Ю.А. Ор. cit. Мал. 9.

³ Гуревич Ф.Д. Древности... С. 209.

⁴ Седов В.В. Ор. cit. С. 119.

⁵ Седов В.В. Ор. cit. Карта 15.

⁶ Тышкевич К. О курганах в Литве и Западной Руси. Вильно, 1865. С. 61.

⁷ Гуревич Ф.Д. Древности... С. 204; Павлова К.В. Балтские элементы в погребальном обряде курганов окрестностей Новогрудка.// ПИЭБ. С. 38–40.

⁸ ДН. С. 128.

На питанні паходжання і ранній гісторыі Наваградка, у святле наяўных матэрыялаў, можна на сённяшні час адказаць наступным чынам: паселішчы, што ўзніклі на наваградскіх узвышшах у канцы X і ў пачатку XI ст. трэба звязваць з дрыгавіцкім насельніцтвам, у складзе якога былі невялікія групы другога славянскага насельніцтва — крывічы, валыняне, жыхары Падляшша і Мазовіі. Тут на Наваградчыне заканчваўся іх рух з усходу, захаду і паўднёвага захаду. Што тычыцца карэннага насельніцтва — дрыгавічоў, то застаецца няясна наколькі іх культура канца 1 тысячагоддзя н.э. звязана з культурай тых нешматлікіх паселішчаў са славянскай ляпной керамікай, аб якой успаміналася напачатку гэтай главы. Немагчыма патлумачыць вытокі культуры балтаў, што праяўляюцца ў ранніх паселішчах. Толькі пры больш поўным вывучэнні помнікаў трэцяй чвэрці 1 тысячагоддзя н.э. і IX–X стст. можна будзе вырашыць дадзеныя пытанні.

Незалежна ад вырашэння праблемы пераемнасці Наваградка і яго акругі з раней існаваўшымі тут помнікамі, несумненна, што карціна, якая ўзнікае на дадзенай тэрыторыі ў канцы X стагоддзя, звязана з карэннымі пераўтварэннямі ў гаспадарчы насельніцтва.

Засяленне наваградскіх узгоркаў і навакольна, верагодна трэба звязваць з прагрэсам земляробства, што прывяло да засваення мясцовых сяродне і многа ападзоленых земляў. Глеба дадзенай тэрыторыі адрозніваецца сваёй урадлівасцю. Яшчэ ў пачатку XX ст. землі Уселяба, Шчорсаў і іншых мястэчак і вёсак Наваградчыны славіліся сваёй урадлівасцю¹. У канцы X ст. тут адбываецца тое, што характэрна для многіх славянскіх земляў, насельнікі якіх канцэнтраваліся на незанятых лясамі частках, прыдатных для земляробства². У сувязі з пытаннем, у якой меры нашы раннія паселішчы лучацца з помнікамі папярэдняй пары, звяртае на сябе ўвагу, што пад Масквой пераважная частка паселішчаў X–XI стст. была заснавана на раней неабжытых месцах³.

Культура ранняга гораду, існаванне якога звязваецца з пабудовай валу на Замкавай гары, шмат чым звязана з культурай дагаградскага паселішча. Гэта праяўляецца ў характары домабудаўніцтва і ў занятках насельніцтва. Месцам пахавання гаражан застаецца стары курганны магілён, на якім сустрэта нават пахаванне XII ст.⁴. Толькі перад канцом XI ст. у культуры гораду з'яўляюцца новыя рысы — вялікія дамы, шклянны посуд, паліваная кераміка і іншыя асаблівасці, уласцівыя пазнейшаму Наваграду⁵.

¹ Россия: пад рэд. Семенова В.В. СПб., 1905. Т. IX. С. 230, 429.

² Риер Я.Г. Феодальная деревня Могилевского Поднепровья: Автореферат канд. дис. Вильнюс, 1979. С. 14.

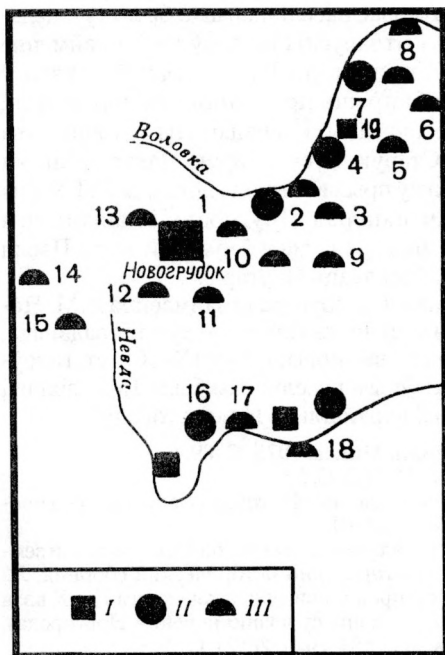
³ Розенфельдт Р.Л. Древнейшие города Подмосковья и процесс их возникновения (по археологическим данным) // Русский город. М., 1979, С. 10–11.

⁴ Павлова К.В. Раскопки... С. 103.

⁵ ДН. С. 28.

Мал. 4

Мал. 4. Наваградак і яго ваколіцы: 1 — Брацянка-эканомія, 2 — Гардзілоўка I, 3 — Гардзілоўка II, 4 — Сялец, 5 — Сялец II, 6 — Мотча, 7 — Суляцічы, 8 — Брільнікі-Мольнічы, 9 — Ваўковічы, 10 — Карэліцкі тракт, 11 — Корастава, 12 — Батароўка, 13 — Ладзейнікі, 14 — Каменка, 15 — Кашалева, 16 — Радагошча, 17 — Маруліны, 18 — Селішча, 19 — Гарадзечна.

Умоўныя абазначэньні:

I — гарадзішча, II — селішча, III — курганны могільнік.

У агульнарускай культуры першапачатковых паселішчаў і ранняга гораду прасочваюцца пэўныя архаічныя рысы. Гэта адсутнасць маёмаснай і сацыяльнай дыферэнцыацыі жыхароў, што праявілася ў абліччы дамоў, інвентары, а таксама пахавальным абрадзе. Сярод курганаў наваградскага магільніка амаль не было пахаванняў, у якіх можна прасочыць прывіліраванае становішча нябожчыка. Да таго ж, наваградскія курганы па наборы і характары рэчаў не адрозніваюцца ад адпаведных пахавальных помнікаў Наваградскай акругі. Вядомае адставанне культуры праяўляецца ў працяглым пабытаванні язычніцтва (да канца XI ст.).

Магчыма, што ў першых паселішчах Наваградка можна ўбачыць племянны цэнтр дрыгавічоў, падобны да Турава, які быў такім з пачатку свайго існавання¹. На думку У.В. Сядова, самыя старажытныя гарады на Русі выраслі галоўным чынам з племянных цэнтраў, якія знаходзіліся ў зоне канцэнтрацыі земляробства і з'яўляліся цэнтрамі рамяства і гандлю². Прыведзеныя вышэй матэрыялы пераконваюць у тым, што паселішчы ў Наваградку ўзнікаюць у зоне ўрадлівых земляў і з'яўляліся пунктамі, дзе былі развіты рамяство і гандль, а таксама былі цэнтрамі сваёй акругі.

Чаму ж наш горад атрымаў у летапісе найменне Новага гораду? У адносінах да якога паселішча ён быў новы? Ці сведчыць гэта аб існаванні нейкага папярэдняга паселішча ў іншым месцы ці гэта найменне тлумачыцца тым, што горад змяніў першапачатковае паселішча, што было тут, недалёка? Як вядома, шмат якія са старажытнарускіх гарадоў насілі найменне «Новгород». Аднак толькі прымяняльна да Ноўгарада Вялікага ў літаратуры ставілася пытанне аб прычыне падобнага наймення. Папярэднікамі Ноўгарада на Волхаве лічылі гарадзішчы («Рюрыкава гарадзішча») у 2 км ад Ноўгараду, Старую Русу, Старую Ладагу і іншыя месцы. З пачатку 70-х гадоў даследчыкаў прывабліваюць погляды У.Л. Яніна і М.Х. Алешкоўскага, згодна якім папярэд Ноўгараду існавалі тры паселішчы славянскіх плямёнаў крывічоў і славен і чудскай мері. Пасля пабудовы агульных умацаванняў стаў існаваць Ноўгарад³.

У апошнія гады пытаннямі паходжання Ноўгараду займаецца Я.М. Носаў. Шырока карыстаючыся матэрыяламі ноўгарадскай акругі і Гарадзішча, якое ён раскапвае, Носаў прыходзіць да высновы, што ў IX–X стст. галоўным ваенна-гандлёвым і адміністрацыйным паселішчам было Гарадзішча і толькі ў пазнейшы час гэтыя функцыі перайшлі да Новага гораду⁴.

¹ Лысенко П.Ф. Города Туровской земли. Минск, 1975. С. 69.

² Седов В.В. Начало городов на Руси. // ДГС. С. 54.

³ Янин В.А., Алешковский М.Х. Происхождение Новгорода (к постановке проблемы). // История СССР. М., 1971. Т. 2. С. 32–61.

⁴ Носов Е.Н. Проблемы изучения погребальных памятников Новгородской земли (к вопросу о расселении славян) // Новгородский исторический сборник. Л., 1982. Вып. 1(11). С. 3–78; Носов Е.Н. Новгород и новгородская округа IX–X вв. в свете новейших археологических данных (к вопросу возникновения Новгорода). // Новгородский исторический сборник. Л., 1984. Вып. 2(12). С. 3–38.

Па ўсёй верагоднасці, не заўсёды найменне «Ноўгарад», азначае перанос больш ранняга паселішча на новае месца. Так пры раскопках Ноўгарада Северскага, упершыню вядомага летапісу пад 1096 г., высветлена, што гэты горад узнік на стагоддзе раней на месцы існавання паселішча роменскай культуры¹. Такім чынам, найменне «Ноўгарад», у гэтым выпадку, паказвае змену характару раней існаваўшага на гэтым месцы паселішча.

Археалагічныя матэрыялы Наваградка і яго навакольна не даюць магчымасці паказаць помнік — папярэднік пасяленню на наваградскіх узгорках². Старажылы Наваградка лічылі, што горад раней быў каля в. Гарадзечна, у 4-х км ад гораду. Па матэрыялах, што прыведзены раней, можна ўпэўніцца, што Новым горадам наш помнік стаў называцца адносна папярэдне існаваўшых дагарадскіх паселішчаў на наваградскіх узгорках.

Узнікненне Наваградка было часткай працэсу гарадаўтварэння, што праходзіў у Панямонні ў канцы 1 пачатку II тысячагоддзя н.э. У свой час мы спрабавалі паказаць падабенства гістарычнага лёсу Наваградка і Ваўкавыска, хаця апошні меў трошку іншы этнічны склад насельніцтва³. Нягледзячы на гэту розніцу, этапы развіцця абодвух гарадоў так падобныя, што не выключана паходжанне Ваўкавыска таксама з племяннога цэнтру.

Па ўсёй верагоднасці, некалькі іначай пачынаўся старажытны Слонім, у 1 км ад якога знаходзіцца гарадзішча і селішча на Косавым тракце. У культурным слоі гарадзішча знайдзена шмат ляпной керамікі. Там жа знайдзены кружалыны посуд X–XIII ст. Археалагічныя работы ў Слоніме даюць магчымасць аднесці пачатак яго існавання да другой паловы XI — пачатку XII ст.⁴. Магчыма, што паселішча на Косаўскім тракце было папярэднікам Слоніму, а пасля ўзнікнення гораду існавала і далей.

Станаўленне Гродна на Нёмане ў канцы XI ст. разглядаецца, звычайна, як крэпасці, што паступова прыцягвала да сябе рамеснае насельніцтва⁵. Археалагічныя работы апошніх гадоў выявілі на тэрыторыі гродзенскага дзяцінца — Старога Замка — шмат раннекружалынай керамікі X ст.⁶, што адсоўвае ўглыб дату заснавання там паселішча.

Старажытнарускія гарады Панямоння ўзніклі рознымі шляхамі. Адзін з іх — гэта перарастанне дагарадскага, верагодна, племяннога цэнтру ў паселішча гарадскога тыпу. Так паўстаў Наваградка.

¹ Коваленко В.П. Новые исследования летописных городов Чернигово-Северской земли. // ДГ. С. 50-51.

² Заўвага перакладчыка: праведзены ўжо пасля смерці Ф.Д.Гурэвіч даследаванні даюць магчымасць назваць іншыя папярэднікі старажытнага Наваградка: Піваварчык С.А. Гарадзішча Радагошча — магчымы папярэднік Наваградка//Белорусский сборник. Вып. 2. Санкт-Петербург, 2002. С. 172–173.

³ Гуревич Ф.Д. Формирование городов... С. 63–64.

⁴ Супрун В.Р. Гарадзішча каля Слоніма. // ПГКБ. 1979. Вып. 4. С. 39–40; Зверу-го Я.Г. О начальном периоде истории г. Слонима. // ЭБ. С. 63.

⁵ Воронин Н.Н. Древнее Гродно. // МИА. 1954. Вып. 41. С. 197.

⁶ Звесткі ласкава паведаміў А.А. Трусаў.

Глава 3. Абарончыя збудаванні. Планіроўка і домабудаўніцтва

Пытанні тапаграфіі Наваградка разгледжаны ў кнізе «Старажытны Наваградка»¹. Абмяжуемся некалькімі дадатковымі заўвагамі, датычнымі гэтай праблемы. Добрай акалічнасцю для гісторыі нашага гораду з'яўляецца тое, што яго двухчасны падзел быў занатаваны ў летапісе, калі пад 1274 г. былі ўспамянуты яго «вакольный град», які захапіў князь Леў Данілавіч і дзядзінец, які валынскаму князю заваяваць не ўдалася².

Як ужо адзначалася, вакольны град і дзядзінец, што размешчаныя на наваградскіх узгорках, Малым Замку і Замкавай гары, з'яўляюцца галоўнымі часткамі старажытнага гораду, дзе праводзіліся археалагічныя работы. Дамінуючая на мясцовасці Замкавая гара самой прыродай была прызначана, каб гарадская крэпасць была закладзена менавіта тут. Першапачатковая крэпасць, што ўзнікла з узвядзеннем вала, была вельмі невялікая. Вал быў збудаваны ў 10 м ад края пляцоўкі, плошча якой складае 0,75 га. Толькі пачынаючы з першых дзесяцігоддзяў другой паловы XII ст. вал пераносіцца на край пляцоўкі.

Малы Замак — летапісны «вакольны град» саступае па вышыні Замкавай гары, але плошча яго амаль у тры разы большая. Пляцоўка Малага Замка заставалася неўмацаванай да пачатку XII ст.

Памеры ўмацаванай часткі гораду ў перыяд яго росквіту не перавышалі 2,5 га. Гэта ставіць Наваградка ў шэраг малых гарадоў са складанай сістэмай абароны, так як Ваўкавыск, Тураў, Холм, Тэрэбоўль і некаторыя іншыя³.

У папярэдняй главе адзначалася, што адначасова з Малым Замкам быў заселены ўзгорак, што прытыкае да яго з паўднённага захаду, на якім у XII ст. была пабудавана царква Барыса і Глеба. Магчыма, што заселены былі і нізіны, як гэта мела месца ў Ваўкавыску, тапаграфія якога падобная да тапаграфіі Наваградка⁴. Пры закладцы шурфа з напольнага боку найбольш позняга вала, што збудаваны каля схілу Замкавай гары і Малага Замка на паўночны ўсход ад іх, была знайдзена кераміка, а таксама наканечнік жалезнай стралы, абломкі шкляных бронзалетаў і некаторыя рэчы XII—XIII стст.⁵. Аднак наўрад ці гэта былі рэшткі паселішча. Скарэй за ўсё, гэтыя знаходкі трапілі туды з культурным слоём з паселішчаў на ўзгорках, пры збудаванні гэтага вала. У 1983 г. аўтар і М.В. Нікалаеў заклалі некалькі

¹ ДН., С. 7.

² ПСРЛ. М, 1962. Т. 11. Стб. 873.

³ Рапапорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X—XIV вв. // МИА. 1967. Вып. 140. С. 189.

⁴ Зверуго Я.Г. Древний Волковыск. Минск, 1975. С. 20; Гуревич Ф.Д. О формировании городов Черной Руси по данным археологии. // СА. 1983. Вып. 3. С. 64.

⁵ Гуревич Ф.Д. Отчет славянско-литовского отряда. (Архіў ЛАІА. Ф. 35. Вопіс).

шурфоў на поўдзень ад Малага Замка і Замкавай гары. Знайдзены там культурны слой быў не старэйшы за XIV ст.¹. Нажаль, шчыльная забудова сучаснага Наваградка пазбавіла магчымасці даследваць тэрыторыю, непасрэдна прылеглую з захада да Замкавай гары і Малага Замка, вуліцы якога мелі ў мінулым найменне Кавальскай, Бандарскай і Рымарскай.

Такім чынам, з пачатку свайго існавання і на працягу старажытнарускага перыяду сваёй гісторыі, Наваградак быў паселішчам на ўзгорках. У яго, па ўсёй верагоднасці, уваходзіла ўзвышша на паўднёвы ўсход ад Замкавай гары, на якім стаіць фарны касцёл і могілкі ля яго сьценаў. Археалагічныя работы там правесці не ўдалося.

Стратыграфія Малага Замка, як і тапаграфія гораду, разглядалася раней². Што датычыць стратыграфіі Замкавай гары, то падрабязна з ілюстрацыямі яна выкладзена ў дадатку да гэтай кнігі. Інтэнсіўная забудова Замкавай гары ў эпоху позняга сярэдневечча пакінула там больш магутныя напластаванні XIV–XVII стст. У старажытнарускі час стратыграфія абодвух узвышшаў ідэнтычная.

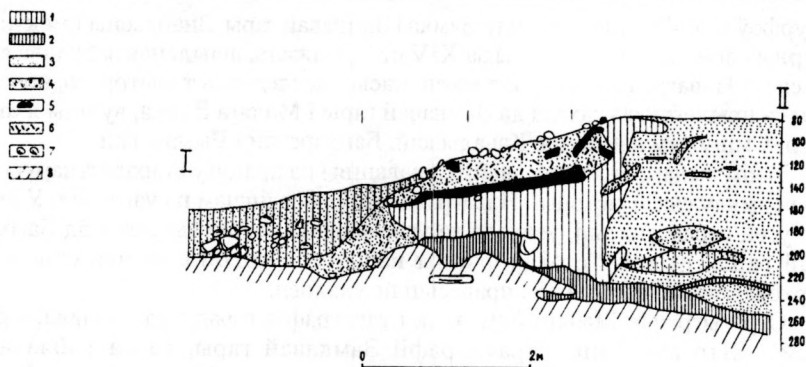
Як ужо адзначалася раней, першапачатковыя пасяленні на наваградскіх узгорках не мелі абарончых збудаванняў. У першыя дзесяцігоддзі другой паловы XI ст. узводзіцца вал на Замкавай гары. У паўночнай частцы пляцоўкі рэшткі старажытнага вала былі адкрыты пад гумусам, які падсыцілаў гаспадарчыя пабудовы XII ст. Вал вышынёй 2,5 м насыпаны з пяску, а ў верхняй частцы — з пяску, змяшанага з камянямі. Да насыпу тыльнага боку валу прытыкала згарэлае бярвяно, умацаванае каламі і камяні. Бярвяно і камяні ляжалі на слоі вугалю таўшчынёй 40 см, пад якім захаваліся згарэлыя гродні. Ад апошніх ацалела два паралельныя бярвяна дыяметрам 20 см і кароткія папярэчныя бярвенні. Усе арыентаваныя з паўночнага захаду на паўднёвы ўсход. Прастора паміж паралельнымі бярвеннямі (1,30 м), і паміж папярэчнымі (1,10 м) была запоўнена гарэлым дрэвам, камянямі і залой. Двойчы адзначаны згарэлыя слупы дыяметрам 20 см. Гродні ляжалі на насыпной зямлі, таўшчынёй да 1 м, якая прытыкала да насыпу вала і пазбаўлена знаходак. Пад падсыпкай ляжаў культурны слой неўмацаванага паселішча.

У насыпе вала і пры разборцы гародняў знайдзена кераміка XI ст., жалезныя двухшпінныя наканечнікі стралы, абломкі нажоў і невызначаныя жалезны выраб.

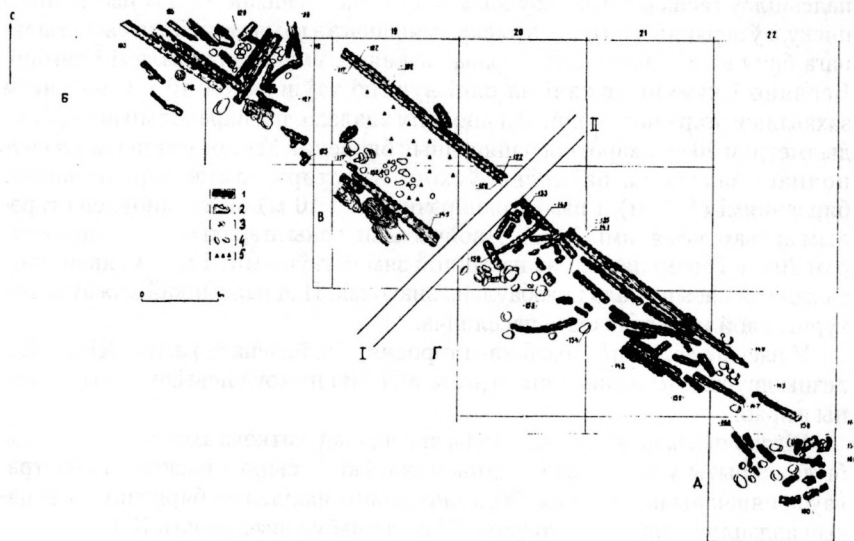
Відавочна, рэшткі такога ж вала, які першапачаткова ахоўваў паселішча, былі адкрыты ў паўднёвай частцы пляцоўкі. У сыяне раскопа адлюстраваліся пяшчаны насып, у які былі запушчаны нахіленыя бярвенні. Гэты насып аддзяляў слой са знаходкамі XI ст. ад пабудовы з рэчамі XII ст.

¹ Нікалаеў М.В. Справаздача аб разведках на тэрыторыі Наваградка ў 1983 г. (Архіў аддзела археалогіі Інстытута гісторыі АН БССР).

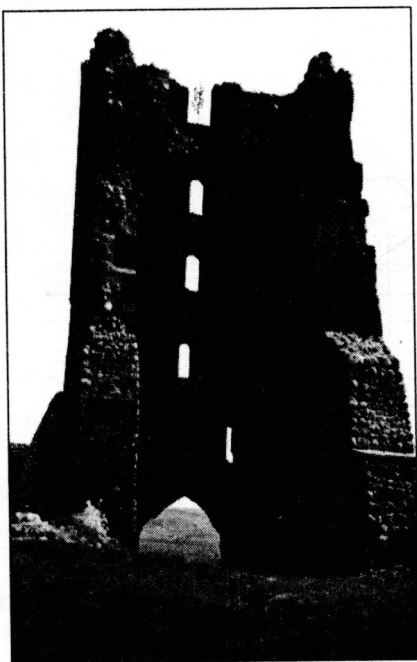
² ДН. С. 8–15.

Мал. 5. Замкавая гара. Разрэз старажытнага вала:
1, 2 — гумус, 3 — пясок, 4 — пясок з каменчыкамі,
5 — гарэлае дрэва, 6 — вуглі, 7 — камяні,
8 — мацярык.

Мал. 6. Замкавая гара. Гародні старажытнага вала:
1 — гарэлае дрэва, 2 — сатлелае дрэва,
3 — слуп, 4 — камяні, 5 — зала.

*Мал. 7. Замкавая гара.
Вежа «Шчытоўка».*

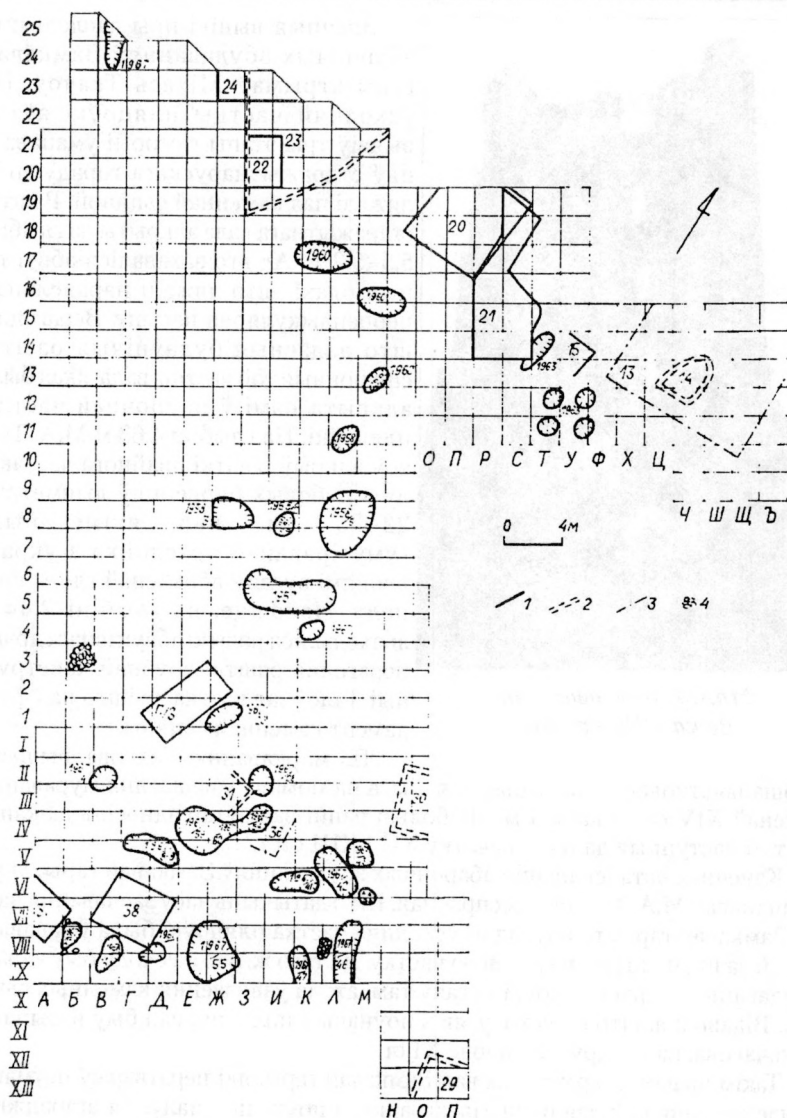
Значныя вынікі пры даследванні абарончых збудаванняў Замкавай гары атрымаў Міхась Ткачоў. На ўсходняй частцы пляцоўкі аўтар выявіў тры этапы гісторыі ўмацаванняў старажытнарускага гораду, якія ляжалі пад каменнай сцяной. Рэшткі старажытнага вала адкрыты на глыбіні 5,5–5,3 м. Ад яго захаваліся абвугленыя плахі, што ляжалі паралельна і перпендыкулярна насыпу. Верагодна, што дадзеныя будаўнічыя рэшткі сінхронныя той частцы вала, якая была адкрыта намі ў паўночнай частцы пляцоўкі. На глыбіні 4,63 м М.А. Ткачоў адкрыў рэшткі дваінога частаколу з дубовых бярвенняў дыяметрам 22–25 см, над якімі была гумусіраваная праслойка з укапленнямі вугляў, абпаленай гліны і попелу. Нарэшце, на глыбіні 2,44 м знаходзіліся рэшткі абвугленага дрэва, верагодна рэшткі зрубнай канструкцыі. Галоўная частка яе ішла пад фундамент каменнай сцяны.

Па мяркаванню Ткачова, вышыня першапачатковага вала была каля 1 м, а на момант узвядзення мураваных сцянаў XIV ст. — каля 4 м. Наібольш ранні вал аўтар адносіць да канца X ст., а наступныя да XI — пачатку XII і XIII стст.¹.

Канечная дата існавання абарончых збудаванняў Замкавай гары, якую прапанаваў М.А. Ткачоў, бясспрэчная. Што датычыць часу заснавання вала на Замкавай гары, то наўрад ці ўсходняя частка пляцоўкі была ўмацавана раней за паўночную і паўднёвую частку. Да таго ж, вал з усходу быў адразу збудаваны на краі пляцоўкі і стаяў там, аж да ўзвядзення каменных сцянаў. Відавочна, што і з усходу, як з поўначы і полудня, вал быў насыпаны адначасова, г.зн. у другой палове XI ст.

Такім чынам, старажытны вал Замкавай гары, які ператварыў неўмацаванае паселішча ў дзяцінец Наваградка, з поўначы і палудня агараджваў толькі частку пляцоўкі, у той час як з усходу ён адразу быў насыпаны на яе

¹ Ткачев М.А. Исследования памятников военного зодчества Белоруссии. // АО 1969 г. М., 1970. С. 312; Ткачев М.А. Военное зодчество Белоруссии XIII–XVIII вв.: Автореферат канд. дис. Минск. С.21.

Мал. 8. Малы Замак. Забудова канца X-XI стст.:
1 — канец X ст., 2 — першая палова XI ст.,
3 — другая палова XI ст., 4 — камень.

краі. Вал з яго драўлянымі канструкцыямі не быў аднолькавы па вышыні. З поўдня насып узвышаўся на 0,8 м, з усходу вышыня яго была каля 1 м, а з поўначы — найбольш небяспечнага напрамку — вышыня вала дасягала 2,5 м.

У канцы XII ці на мяжы XII–XIII стст. вал у паўночнай частцы пераносіць на край пляцоўкі. П.А. Рапапорт, які яго праразаў, адзначае, што вышыня дасягала 6 м. Вал быў цалкам насыпаны з пяску з дамскаем рачнога жвіру. На вонкавым баку вала пясок быў больш шчыльны¹.

Па дадзеных Ткачова, вал у паўночнай частцы быў умацаваны гароднямі, а пазней на ім быў пастаўлены частакол. Аўтар высветліў, што з поўначы вал меў дадатковае ўмацаванне ў выглядзе вежы. Пры даследванні цэнтральнай вежы познесярэдневяковага гораду, вядомай пад назвай «Шчытоўка», датаванай XIV ст. Ткачова ўдалася высветліць, што да яе існавала вежа, якая ішла ўглыб на 7,5 м. і стала фундаментам для Шчытоўкі. Гэта больш ранняя, амаль квадратная вежа складзена з буйных абчасаных камянёў. Яе фундамент, вышынёй 3,5 м. ляжаў на падушцы з раствору і жвіру і заканчваўся цокалем вышынёй 0,3 м. Кладка сцяны захавалася на 4 м. Яна складзена з добра апрацаваных камянёў, прасветы паміж імі закладзены дробна паколатымі камянямі і абломкамі цэглы-пальчаткі, прамазанай вапnavым раствором. Па заключэнню Ткачова, старажытная вежа стаяла ў паўночнай частцы, як бы замыкаючы кальцо землянога вала і некалькі выступаючы ўперад. Аўтар датуе збудаванне гэтай вежы 60-мі альбо 70-мі гадамі XIII ст., і лічыць яе блізкай да валынскіх².

Яшчэ адным абарончым збудаваннем быў вал, што насыпалі каля падножжа Замкавай гары ў XIII ст., а відавочна, у XIV ст. ён быў падоўжаны, агароджваючы таксама Малы Замак. Гэта быў вал з пяску і гліны шчыльнай структуры³.

Замкавую гару ад Малага Замка аддзяляў роў. Яго запаўняла вада. Паведамляючы аб паходзе Льва Данілавіча пад 1274 г. на Наваградак, летапісец пісаў: «паря идяшетъ со истоковъ текоущихъ из горъ, зане морозе бяхоутъ велице»⁴. Гэты пар ішоў ад вады, якая сыякала з гары і запаўняла роў⁵.

Вал на Малым Замку Ткачоў характэрызаваў як дрэваземляное ўмацаванне. У заходняй частцы вала адкрыты рэшткі ахоўнай вежы, складзенай з камяню і цэглы. Гэтая вежа, як і на Замкавай гары, належыць да тыпу валынскіх⁶.

Абарончыя збудаванні Наваградка ўдасканальваюцца напрацягу ўсяго перыяду яго старажытнарускай гісторыі. Старажытны вал Замкавай гары,

¹ Рапапорт П.А. *Op. cit.* С. 122.

² Ткачев М.А. Исследования памятников оборонного зодчества Белоруссии. // АО 1970 г. М., 1971. С. 307–308; Ткачоў М.А. Вежы валынскага тыпу і іх распаўсюджванне на Беларусі. // БС. С. 322–324.

³ Ткачоў М.А. *Op. cit.* С. 307.

⁴ ПСРЛ. Т. II. Стб. 873.

⁵ Ткачоў М.А. Абароннае дойлідства... С. 21.

⁶ Ткачев М.А. Работа отряда по изучению военного зодчества Белоруссии. // АО 1973 г. М., 1974. С. 382.

які ператварыў неўмацаванае паселішча ў маленькую крэпасць, абкружаў не ўсю пляцоўку. Гэта адбудзеца пазней, калі ранні вал будзе засыпаны, а новы збудаваны на краю пляцоўкі. З узвядзеннем вала на Малым Замку ў пачатку XII ст. жыхары ствараюць другую лінію абарончых збудаванняў і фарміруецца вакольна горад Наваградка. У XIII ст. ля падножжа Замкавай гары насыпаецца дадатковы вал, які абараняў горад з паўночнага ўсходу.

Дрэваземляная канструкцыя характэрная для шэрагу гарадоў на тэрыторыі Беларусі (Пінск, Давідгарадок). Разнастайныя драўляныя канструкцыі мае вал крэпасці ў Мінску¹. Такая канструкцыя валоў тыповая для гарадоў Валыні і Галіцкай зямлі, дзе яна зафіксавана ў помніках пачынаючы з канца 1 тысячагоддзя².

Адкрыццё ў Наваградку каменных вежаў уключае яго ў лік гарадоў Старажытнай Русі, у якіх існавалі вежы валынскага тыпу. Істотныя змяненні ў тактыцы аблогі, якія адбыліся ў XIII ст. і праяўляліся ў актыўным штурме, адлюстраваліся ў змене і арганізацыі абароны. Менавіта ў гэты час у Заходняй Валыні і Панямонні з'яўляюцца каменныя вежы (Камянец Літоўскі, Столп'е, Белавіна блізка Холма, Чартарыйск і інш.)³. Наваградак з'яўляецца другім горадам на тэрыторыі Беларусі, дзе рэальна захаваліся сляды валынскіх вежаў. У іншых гарадах (Гродна, Брэст, Тураў) звесткі аб існаванні такіх вежаў вядомыя толькі па пісьмовых крыніцах⁴.

Магчыма, што ўзвядзенне вежы на Замкавай гары было звязана з уладараннем у Наваградку валынскага князя Рамана Данілавіча. Будаўніцтва каменных вежаў спачатку на гарадскім дзяцінцы, а пазней на тэрыторыі вакольнага гораду, паказвае на тое, што ваенна-інжэнерныя збудаванні Наваградка былі падрыхтаваны да актыўнай абароны пры штурме гарадскіх умацаванняў. Не выключана, што словы летапісца «а дзіцінец остася», якія адносяцца да 1274 г. — часу спробы Льва Данілавіча захапіць Наваградак, адлюстроўваюць непрыступнасць гарадской крэпасці з існаваўшай ужо ў той час вежай.

Інтэнсіўнае ўдасканаленне абарончых збудаванняў ператварае Наваградак у канцы старажытнарускага перыяду яго гісторыі ў выдатна ўмацаваны горад. Гэта спрыяла актыўнаму ўмацаванню Замкавай гары, якое пачалося ў XIV ст. і прывяло да таго, што ў XVI ст. тут узнік сямівежавы Замак — адзін з самых магутных на тэрыторыі Беларусі.

Перш чым спыніцца на праблемах планіроўкі і домабудаўніцтва Наваградка, якія ў папярэдніх работах аўтара разглядаліся паасобна для абедаў-

¹ Лысенко П.Ф. Города Туровской земли. Минск, 1974. С. 81,121; Загорюльский Э.М. Возникновение Минска. Минск, 1982. С.153–157.

² Рапапорт П.А. *Op. cit.* С. 122–127; Тимошук Б.А. Древнерусские города Северной Буковины // Древнерусские города. М., 1981. С. 117, 119, 121–123, 126.

³ Рапапорт П.А. Оборонные сооружения Западной Волыни в XIII–XIV вв. // Swiatowit, Warszawa, 1962. Т. XXIV. С. 619–624; Военное зодчество... С. 141–149.

⁴ Ткачоў М.А. Вежы валынскага тыпу... С. 315–328.

вух частак гораду, трэба каротка асвятліць некаторыя пытанні, прымяняльна да старажытнарускіх гарадоў.

Вялікім дасягненнем у вывучэнні культуры старажытнарускага гораду з'явілася адкрыццё і даследванне на яго тэрыторыі сядзіб, на якіх размяшчаліся жылыя, гаспадарчыя, вытворчыя і іншыя памяшканні, абмежаваныя плотам-тынам. Па дадзеных Ноўгараду вылучаюцца сядзібы простых гараджан, плошча якіх не перавышала 465 кв. м і баярскія сядзібы, што займалі тэрыторыі да 1400 кв. м.¹ Наібольш выразныя сядзібы Кіева адкрыты на Падоле, памер іх да 700 кв. м. Сядзібны характар забудовы прасочваецца і ў Верхнім горадзе, дзе некалькі сядзіб стварылі асобны квартал².

Параўнальна нядаўна сядзібы, выяўленыя таксама ў Кіеўскай зямлі (Юр'еў на Росі, Вышгарад, Іван-горад)³.

Цікавая вясковая сядзіба XI ст., раскапаная каля в. Чарноўцы. Яна была абмежавана прыроднымі схіламі і ўзвышшамі і складалася з паўзямляначнага жылля і астаткаў сямі пабудов скупавой канструкцыі⁴.

Да нядаўняга часу наібольш старажытныя сядзібы на тэрыторыі Старажытнай Русі адносілі да X ст. Да гэтага часу належаць сядзібы Ноўгарада і кіеўскага Падолу⁵. Больш ранняя дата з'яўлення сядзіб з'явілася з новай атрыбуцый вялікіх дамоў Старай Ладагі, а менавіта — VIII–IX стст. Дамы, да якіх належалі гаспадарчыя пабудовы займалі плошчу да 1000 кв. м.⁶ Я.А. Рябінін адкрыў у Старай Ладаге сядзібу, якую складалі малы дом і гаспадарчыя памяшканні, агароджаныя частаколам. Па дадзеных дэндрахраналогіі, сядзіба датавалася 810 г.⁷ Такім чынам, у святле стараладажскіх матэрыялаў, сядзібная забудова ўзнікае ў дагарадскі перыяд рускай гісторыі.

Вывучэнне сядзіб Ноўгараду, які доўгі час быў адзінным горадам, дзе яны былі адкрыты, і дзякуючы берасьцяным граматам, у шэрагу выпадкаў, знайшлі імёны сваіх гаспадароў, знаменавала новы этап у даследванні гэта-

¹ Колчин Б.А., Янин В.Л. Археологии Новгорода 50 лет. // Новгородский сборник. М., 1982. С. 72.

² Новое в археологии Киева. Киев, 1981. С. 114; Кириличев С.Р. Детинец Киева IX — первой половины XIII вв. Киев, 1982. С. 121; Боровский Я.Е., Сагайдак М.А. Археологические исследования Верхнего Киева в 1978–1982 гг. // Археологические исследования Верхнего Киева в 1978–1983 гг. Киев, 1985. С. 38–51.

³ Орлов Р.С., Моця А.П., Пакуль П.М. Исследования летописного Юрьева на Роси и его окрестностей. // Земли Южной Руси в IX–XIV вв. Киев, 1985. С. 36–37; Толочко П.П. Исследования древнерусского Вышгорода. // АО 1979 г. М., 1980. С. 345–346; Толочко П.П., Блажевич Н.В. Раскопки Иван-города. // АО 1982 г. М., 1984. С. 114.

⁴ Филиппчук М.А. Исследования крестьянской усадьбы XI в. у с. Коростовата. // АО 1983 г. М., 1985. С. 367.

⁵ Засурцев П.И. Новгород, открытый археологии. М., 1967. С. 79–83; Новое в археологии Киева. С. 114.

⁶ Кирпичников А.Н. Раннесредневековая Ладога (результаты археологического изучения). // Средневековая Ладога. М., 1985. С. 14, 15.

⁷ Рябинин Е.А., Черных Н.Б. Стратиграфия, хронология и застройка нижнего слоя Старой Ладоги в свете новых открытий. // СА. 1981. № 1. С. 72–100.

га гораду. У іншых гарадах Старажытнай Русі сядзібы, галоўным чынам, толькі фіксаваліся і прыцягвалі да сябе значна менш увагі чым жылішчы. Доследаў, у якіх была б разгледжана сядзібная забудова прымяняльна да ўсёй тэрыторыі Старажытнай Русі не было. Таму прыцягвае да сябе ўвагу невялікі артыкул на гэту тэму, які належыць А.І. Куставу. Ужо з самой назвы работы вынікае, што аўтар разглядае сядзібы як элементы горадабудаўнічай культуры, якія ўласцівыя ўсім старажытнарускім гарадам. «Падабенства ў характары планіровачнай арганізацыі жылых кварталаў гарадоў розных земляў Русі — піша аўтар — сведчыць аб адзінстве горадабудаўнічай культуры гэтага перыяду»¹. Аднак фактычны матэрыял не падцвярджае такое катэгарычнае заключэнне.

Калі звярнуцца да планіроўкі стольных гарадоў Старажытнай Русі, то далёка не ўсе з іх мелі сядзібную забудову. Акрамя Ноўгарада і Кіева, бязспрэчныя рэшткі сядзіб адкрытыя ў Суздаль, Старай Рязані і Смаленску². Што датычыць Полацка, які Кутаў уключае ў склад гарадоў з сядзібнай забудовай, то, як піша Г.В. Штыхаў, матэрыялаў галоўнага раскопа на Полацкім Верхнім Замку «недастаткова, каб гаварыць аб прынцыпах сядзібнай забудовы. Можна толькі мяркваць, што адкрытыя раскопкі пабудовы, уваходзілі ў склад гаспадарчых комплексаў, абнесеныя частаколам»³. Астатнія стольныя старажытнарускія гарады ў гэтым плане мала вывучаны.

Паказальныя суадносіны старажытнарускіх гарадоў (за выключэннем стольных), якія па дадзеных А.В. Кузы, мелі сядзібную забудову альбо былі такой пазбаўленыя. З 64 помнікаў, якія можна прылічыць да гарадскіх і дзе праводзіліся стацыянарныя археалагічныя работы, сядзібна-дваровую забудову мелі толькі 22 пасяленні⁴. Пры гэтым у ліку такіх двароў былі не толькі сядзібы, якія мелі пэўныя зямельныя дзялкі, але і звычайныя дваровыя комплексы. Значыць, горадабудаўнічая культура гарадоў Старажытнай Русі была не такая адзіная, як пра гэта піша А.І. Кутовой.

З усіх старажытнарускіх гарадоў, на тэрыторыі якіх не развілася сядзібная забудова, тлумачэнне ёсць толькі для Берасяы і Ізборска. Аўтар раскопак у Бярэсці П.Ф. Лысенка тлумачыць гэта цеснай забудовай, а У.В. Сядоў мяркуе, што шчыльная вулічная забудова вышэй успамянутых гарадоў, нагадвае планіроўку заходнееўрапейскіх гарадоў¹. Аднак гэта праблема яшчэ чакае свайго даследвання. Няясна з прычыны якіх сацыяльных

¹ Кутовой А.И. Усадьбы как главные элементы градостроительной культуры древнерусского города. // ДГ. С. 67.

² Седова М.В. Работы Владимиро-Суздальской экспедиции. // АО 1983 г. С. 81–82; Даркевич В.П. Раскопки на южном городище Старой Рязани (1966–1969). // Археология Рязанской земли. М., 1974. С. 19–28; Даркевич В.П. Раскопки в Старой Рязани. // АО 1975 г. – АО 1976 г. С. 61; Авдусин Д.А., Асташева Н.И., Юркина Т.В. Смоленская экспедиция. // АО 1974 г. М., 1975. С. 52.

³ Кутовой А.И. *Op. cit.* С. 66; Штыхов Г.В. Древний Полоцк. Минск, 1975. С. 50.

⁴ Куза А.В. Малые города в Древней Руси X–XIII вв. // ДГ. С. 64.

альбо іншых умоў гарады адной і той самай зямлі мелі розную планіроўку. Так у Полацкай зямлі, дзе не толькі ў Полацку, але і ў Віцебску² не развілася сядзібная забудова, у Мінску тэрыторыя дзяцінца была падзелена на сядзібы плошчай 220–250 кв. м.³ У Смаленскай зямлі, акрамя Смаленска невялікія сядзібы адкрыты ў Мсыціславе, але іх не было ў Таропцы⁴. У Ноўгарадскай зямлі сядзібы былі амаль ва ўсіх гарадах (Ладага, Пскоў, Руса)⁵, але ў Ізборску не развіліся. Прыклады можна памнажаць. Асаблівасці планіроўкі гарадоў патрабуюць адпаведнага тлумачэння.

Планіроўка і забудова Наваградка не падыходзіць пад тыпы забудовы старажытнарускіх гарадоў. Да таго ж, пры сістэматычных археалагічных работах на тэрыторыі Малага Замка і Замкавай гары, высветлілася, што кожная частка гораду забудоввалася па-свойму. Нават арыентацыя збудаванняў па старанах свету ў двух частках гораду розная: на пасадзе-вакольным горадзе — сценамі пабудоў, а на дзяцінцы — іх вугламі. У выпадку калі вуглы будынкаў альбо іх сцены не захаваліся, аб арыентацыі збудаванняў сведчылі бярвенні альбо дошкі, якія ляжалі *in situ*. Так, выяўлена, што на дзяцінцы ў раскопе 1, дошкі насыцілаў мелі той жа напрамак, што і дошкі пабудоў.

Арыентацыя пабудоў вугламі па краях свету, распаўсюджаная рыса ва ўсходнеславянскім і старажытнарускім домабудаўніцтве. Яе звычайна звязваюць альбо з адносінамі пабудоў да ракі, на якой стаяў помнік, альбо сувяззю з валамі на яго пляцоўцы. Для Наваградка падобныя тлумачэнні не прымальныя. Ракі ля падножжа наваградскіх ўзгоркаў не было, а трывалая арыентацыя пабудоў адзначаецца ўжо ў першых насельнікаў Малага Замка ў канцы X ст., калі абарончых збудаванняў у Наваградку яшчэ не было. У далейшым, арыентацыя пабудоў вугламі па краях свету — на дзяцінцы і бакамі — на вакольным горадзе, утрымлівалася напрацягу ўсяго старажытнарускага перыяду гісторыі гораду. Разгледзім характар забудовы абедзвух частак гораду паасобна.

Найбольш старажытныя насельнікі Малага Замка ў канцы X ст. жылі, галоўным чынам, па краях пляцоўкі. Паўднёвая яе частка пры гэтым, выкарыстоўвалася для гаспадарчых і вытворчых патрэбаў. Тут стаяў сьвяран (пабуд. 38), паблізу якога, відавочна, стаяла яшчэ адна такая пабудова. Тут жа былі адкрыты ямы, вырытыя ў мацерыку (55, 90 і інш.) з несумненнымі слядамі бронзаліцейных работ. Першапачаткова жылішчы знаходзіліся ў

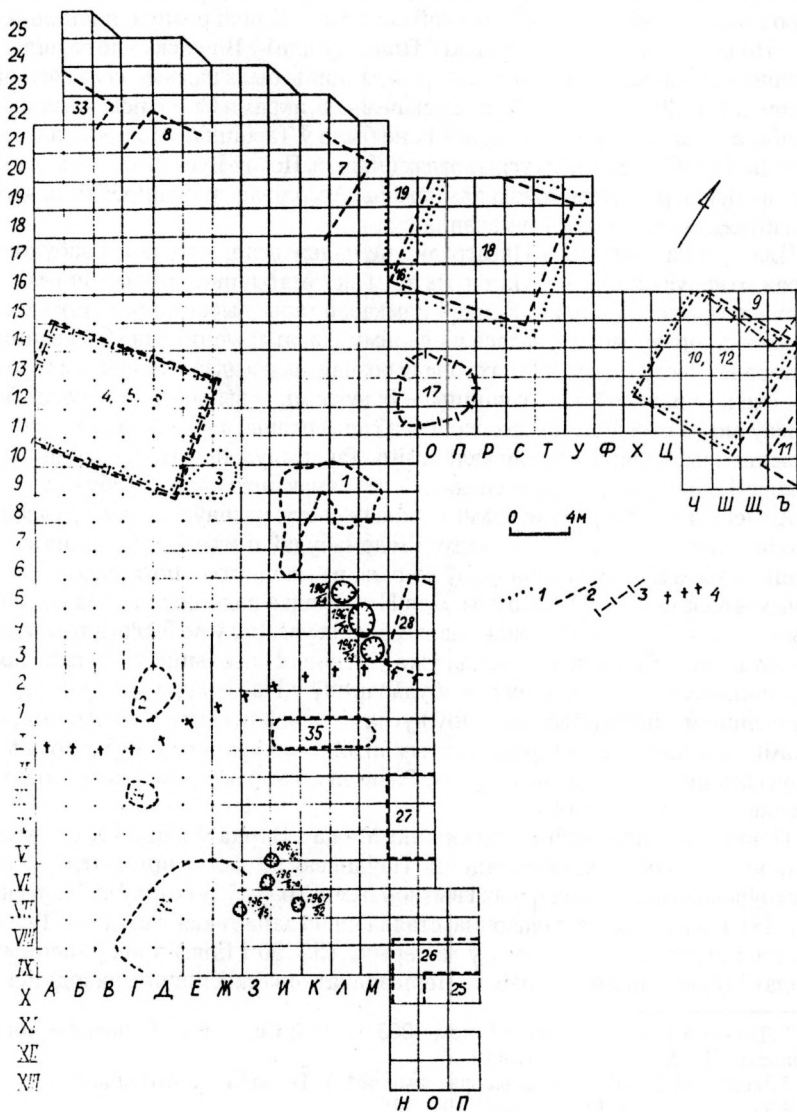
¹ Лысенко П.Ф. Берестье. Минск, 1985. С. 176; Седов В.В. Изборск — город крепости XII–XIII вв. // ДГ. С. 119.

² Звесткі аб Віцебску ласкава паведамілі М.А. Ткачоў і Т.С. Бубенька.

³ Загорульский Э.М. *Op. cit.* С. 191–186.

⁴ Алексеев Л.В. Смоленская земля. М., 1980. С. 173; Малевская М.В., Фонаков Д.И. Постройки древнего Торопца. // СА. 1985. Вып. 4. С. 79.

⁵ Гроздилов Г.П. Раскопки древнего Пскова (1956, 1958–1960). // АСГЭ. 1962. Вып. 4. С. 19–39; Медведев А.Ф., Смирнова Г.П. Раскопки в Старой Русе. // АО 1974 г. М., 1975. С. 24–25.

Мал. 9. Малы Замак. Забудова XII–XIII стст.:
1 – першая палова XII ст., 2 – другая палова XII ст.,
3 – XIII ст., 4 – мяжа могілак.

паўночнай частцы пляцоўкі (15, 20, 24). У адной з жылых пабудов рабілі цэментачую жалеза.

Аддаленыя ад краю часткі пляцоўкі былі менш засвоеныя. Тут былі адкрыты заглыбленая пабудова, названая «паўзямлянкай», рэшткі каменнай печкі з крысай і асобныя ямы ў мацерыку з керамікай X ст.

У першай палове XI ст. жылыя пабудовы з'яўляюцца ў паўднёвай частцы пляцоўкі і ў яе цэнтры. Ад другой паловы XI ст. яны ўсё больш звязваюцца з рамесніцкай дзейнасцю. Так, пабудову 22, у якой было знайдзена больш за 100 жалезных крыц і якая стаяла ў паўночнай частцы пляцоўкі, можна лічыць кузняй. Ярка вылучаецца залатарства ў пабудове 22. Бронзаліцейнымі работамі займаліся ў вялікім доме — пабудове 13¹.

Замкавая гара, што паставала ў той час, калі першыя пасяленцы з'явіліся на Малым Замку, засяляецца ў пачатку XI ст. Жыццё ў гэты час фіксуецца выключна па краі пляцоўкі. З узвядзеннем вала на Замкавай гары, забудова яе пляцоўкі застаецца нязменнай. Сляды жыцця другой паловы XI ст. тут вельмі інтэнсіўныя. Сярод будаўнічых астаткаў гэтага часу знайдзены малавыразнае вогніска і асобныя ямы. Верагодна, у гэты час, пляцоўка, агароджаная валам, служыла як крэпасць і сховішча для жыхароў пасад, што размяшчаўся на Малым Замку.

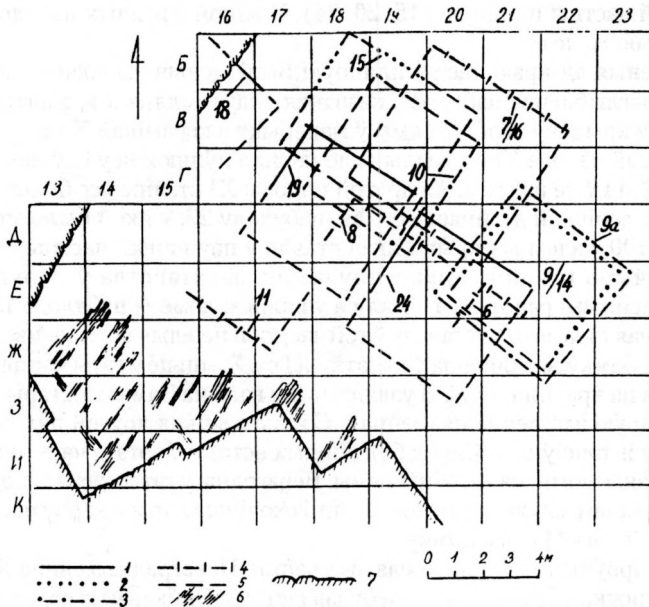
У планіроўцы і забудове абедзвюх частак Наваградка з канца X да канца XI ст. цяжка ўбачыць якую-небудзь сістэму. Замкавая гара, нават стаўшы дзяцінцам, была амаль незабудавана, а на Малым Замку пераважала свабодная забудова. У жылых пабудовах паўсюдна сустракаецца рамесніцкая дзейнасць, але ні пры адной з іх не было звычайных для старажытнарускіх паселішчаў гаспадарчых памяшканняў.

З пачатку XII ст. наваградскі пасад абнесены валам. Другая лінія абарончых збудаванняў ператварае пасад Наваградка ў ягоны вакольны горад. Пераважаючай формай домабудаўніцтва на раскапанай намі тэрыторыі, сталі вялікія і багатыя дамы. Планіроўка тэрыторыі вакольнага гораду дастаткова своеасаблівая. Нашчыльна да валу, на месцы старых дамоў будуецца новыя. Пабудова 12 змяняе пабудову 13, а пабудовы 18 і 19 узводзяцца на месцы раней існаваўшай пабудовы 21.

Другая лінія дамоў займала цэнтральную частку пляцоўкі, прыкладна ў 10 м. ад прывальных пабудов. Там паўсталі заглыбленая пабудова 6 і наземная пабудова 3. Наўрад ці можна лічыць прастору паміж двума лініямі дамоў вуліцай. Для гэтага яна была занадта шырокая. Да таго ж не было ніякіх слядоў замашчэння прасторы паміж лініямі дамоў, хця праход паміж імі захаваўся і ў далейшыя часы.

Паўднёвая частка пляцоўкі ў першай палове XII ст. была занята хрысціянскімі могілкамі, што можа сведчыць аб з'яўленні на тэрыторыі вакольнага гораду царквы.

¹ ДН. С. 18–32.

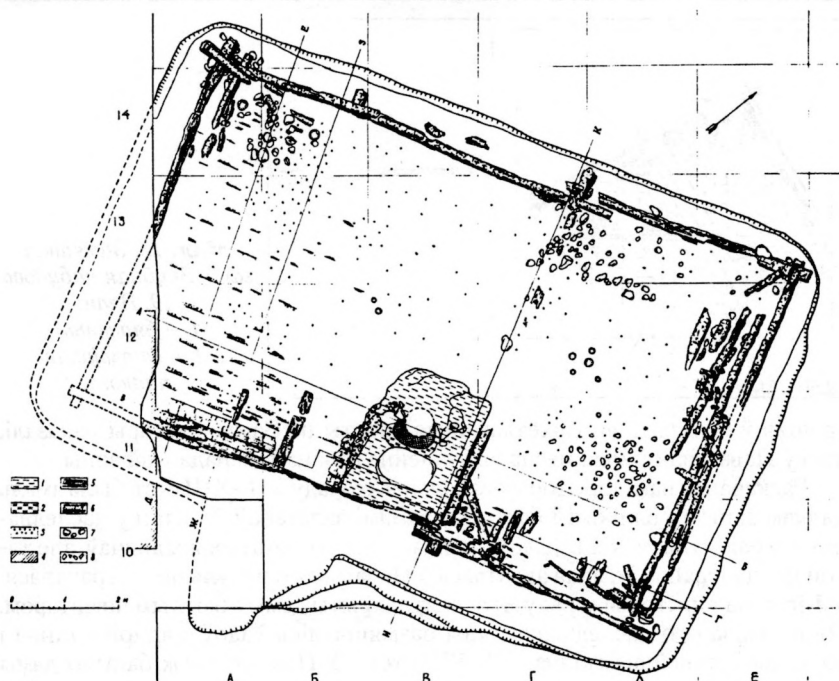

Мал. 10. Замкавая гара. Раскоп 1. Забудова XII–XIII стст.:

1 — першая палова XII ст., 2 — другая палова XII ст., 3 — канец XII — пачатак XIII ст., 4 — XIII ст., 5 — верагодныя контуры пабудовы, 6 — сатлелля дошкі, 7 — мяжа каменных фундаментаў збудаванняў XIV–XVI стст.

Максімальны росквіт вакольнага гораду прыпадае на другую палову XII ст. На месцы дамоў першай паловы, што стаялі пры вале, узводзяцца дамы 7, 10, 16. Новыя жылыя пабудовы будуцца і на раней незабудаваным прывальным участку. У цэнтры пляцоўкі над заглыбленым домам узводзіцца жылішча 5, а на пустуючых дзялках дамы 1, 2 і 28. Багатыя дамы займаюць тэрыторыю могілак (32, 35). Там жа ўзнікаюць два звычайныя жылішчы (26, 27), якія адрозніваюцца сваёй арыентацыяй. Ямы ад слупоў у паўднёвай частцы пляцоўкі з керамікай XII ст. і абломкі амфар могуць сведчыць на карысць таго, што ў гэты час там рабілі пабудовы аблегчанай канструкцыі.

У пачатку XIII ст. на тэрыторыі вакольнага гораду адзначаецца рэзкі заняпад будаўніцтва. Паўднёвую частку пляцоўкі ізноў займаюць могілкі, на гэты раз, амаль выключна занятыя дзіцячымі пахаваннямі. Жылых пабудов гэтага часу налічваецца толькі тры. Гэта дом 9, які змяніў пабудову 10 ля вала, жылішча 4, якое прыйшло на змену дому 5 і пабудова 17, якая збудавана на раней пустым месцы¹. У такім выглядзе вакольны горад існуе да 70-х гадоў XIII ст., калі ён быў заваяваны Львом Данілавічам.

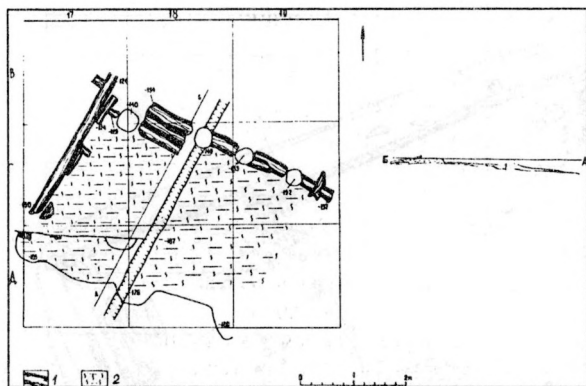
Мал. 11. Малы Замак. Пабудова 6. План:

1 — неабпаленая гліна, 2 — абпаленая гліна, 3 — зала, 4 — пад печы,
5 — насыціл, 6 — бярвяно, 7 — камяні, 8 — ракушчак, 9 — сучасная пабудова.

Археалагічныя матэрыялы дазваляюць прыйсці да высновы, што забудова Малага Замка калі ён быў першапачатковым паселішчам, а потым пасадам і вакольным горадам Наваградка, была выключна свабодная і рэгламентацый не мела. Невялікая колькасць гаспадарчых памяшканняў ранняга паселішча, пазней знікае. Выключэннем была пабудова 11, якая ўваходзіла ў сыяну раскопа і, верагодна, прадстаўляла з сябе падсобнае памяшканне багатага дома 10.

Такім чынам, да таго часу, калі наваградскі пасад ператварыўся ў вакольны горад, на яго тэрыторыі не было будынкаў, якія можна было б лічыць свірнямі, клунямі, хлявамі і іншымі пабудовамі, звычайнымі каля жылых памяшканняў. Застаецца мяркаваць, што ўсе гэтыя, неабходныя для жыцця пабудовы, знаходзіліся на спецыяльна вылучанай тэрыторыі, якая не

¹ ДН. С. 32–101.

Мал. 12. Замкавая гара. Зрубная пабудова
19. План:
1 — бярвеньні,
2 — сатлеўшая падлога.

трапіла ў наш раскоп. Археалагічныя работы на Замкавай гары паказалі, што ў Наваградку мела месца выдзяленне асобнай гаспадарчай зоны.

Раскапаная намі тэрыторыя вакольнага гораду XII–XIII стст. была амаль цалкам занятая вялікімі і багатымі дамамі залатароў. У выніку даследаванняў старажытнарускіх гарадоў знайдзена шмат багатых жылішчаў, але такой канцэнтрацыі іх, якая аказалася ў Наваградку, пакуль не сустракалася. У Кіеве, на тэрыторыі гораду Яраслава адкрыты дамы з багатым інвентаром. Па мяркаванню даследчыкаў, яны размяшчаліся ўздоўж адной вуліцы і належалі багацейшым кіянам XI–XIII стст.¹ У Наваградку ж, багатыя дамы займалі ўсю ўсходнюю частку вакольнага гораду, складаючыся ў асобны квартал. Да таго ж яны пераўзыходзілі кіеўскія як па характару домабудаўніцтва, так і па інвентару.

Звернем увагу на характар забудовы Замкавай гары. Малазасвоеная з пачатку існавання паселішча і перыяду ўзвышэння на ёй вала, яна пачынае інтэнсіўна забудоввацца з пачатку XII ст. Забудова Замкавай гары — наваградскага дзяцінца — таксама незвычайная, як і забудова вакольнага гораду Наваградка, хаця своеасаблівацьць забудовы іншая.

У паўночным раскопе намі былі адкрыты пабудовы толькі гаспадарчага прызначэння. Гэта свірны і клуні, якія будавалі напрацягу пяці будаўнічых перыядаў. Ад найбольш ранняга з іх захаваліся рэшткі сатлеўшых пабудов. Астатнія дайшлі да нас згарэўшыя, часцей за ўсё запоўненыя згарэлым зернем.

Пасля пераносу старажытнага валу на край пляцоўкі, зона, занятая клунямі і свірнамі пашыраецца, прымыкаючы да зноў пабудаванага валу. Для кожнага будаўнічага перыяду выяўлена дзве-тры пабудовы, аднак мяркуючы па скапленню згарэлага зерня на плошчы 260 кв. м іх, верагодна, было больш. Сатлелыя пабудовы, мяркуючы па знайдзеных у іх рэшткам

¹ Боровский Я.Е., Сагайдак М.А. *Op. cit.* С. 51.

бочак, абломкам амфар, косткам жывёлы і птушкі, таксама выкарыстоўваліся ў якасці гаспадарчых памяшканняў.

У паўночным раскопе з адкрытых 15 пабудов XII–XIII стст. не было ні адной жылой і гэта дае падставы лічыць, што ў гэты час на дзяцінцы вылучаецца асобная зона, у якой былі сканцэнтраваны толькі пабудовы гаспадарчага прызначэння, што стаялі спачатку пад прыкрыццём старажытнага вала, а потым пад абаронай зноў пабудаванага вала.

У гарадах лясной зоны, да якой належыць наш помнік, падобная канцэнтрацыя гаспадарчых памяшканняў невядомая. Звычайна, яны стаялі паблізу жылых. Прыкладна, такая ж забудова характэрная і для паўднёвых старажытнарускіх гарадоў-крэпасцяў (Райкі, Каладзяжын, Воін, Ізяслаўль і інш.), дзе гаспадарчыя памяшканні перамяжаліся з жылымі¹.

З паўднёвага захаду да гаспадарчых пабудов прытыкалі насыцылы, да атрыбуцы якіх мы звернемся ніжэй. Бронзавыя матрыцы і іншыя інструменты залатароў, а таксама нарыхтоўкі з каляровых металаў і срэбра, паказваюць на тое, што на полудзень ад гаспадарчай зоны працавалі рамеснікі-залатары, хаця самі майстэрні адкрыць не ўдалося.

У паўднёвай частцы пляцоўкі да XII–XIII стст. належаць рэшткі наземных жылішчаў, часам спалучаныя з гаспадарчымі памяшканнямі. Гэта былі наземныя рубленыя дамы з глінабітнымі печкамі, іх гісторыя раскладаецца на чатыры будаўнічыя перыяды. Сярод вырабаў гэтага часу — характэрная кераміка, жалезныя і драўляныя вырабы, абломкі шкляных бранзалетаў і інш.².

Мяркуючы па інвентары, пабудовы паўднёвага раскопу сінхронныя сьвірнам і клуням паўночнага раскопа. Гэтая частка пляцоўкі дзяцінца была заселена залежнымі ад феодала гараджанамі.

Сляды забудовы XII–XIII стст. адкрыты ў паўднёва-усходнім баку пляцоўкі. На адным з кавалкаў гэтай часткі дзяцінца культурны слой старажытнарускага часу быў разбураны познесярэдневяковым будаўніцтвам, аднак аб тым, што ён тут быў, можна мярковаць па знаходках адпаведнай керамікі, абломках амфар, шкляных бранзалетаў, шыферных прасліцаў і іншых тыпаў рэчаў³. Сляды забудовы старажытнарускага часу засталіся і на іншых частках пляцоўкі Замкавай гары.

У выніку раскопак на тэрыторыі наваградскага дзяцінца для XII–XIII стст. выяўлена зона гаспадарчых збудаванняў, дзе жылі простыя гараджане, тэрыторыя, дзе працавалі залатары і некаторыя другія часткі. За-

¹ Ганчаров В.К. Райковецкое городище. Киев, 1950. С. 29; Юра Р.О. Древний Колодажын // АП УРСР. 1962. Вып. 12. С. 65–81; Довженко В.И., Юра Р.О., Ганчаров В.К. Древньоруське місто Воїнь. Киев, 1966. С. 36–53; Пескова А.А. Древний Изяславль. // КСИА. 1981. Вып. 164. С. 67.

² Зильманович И.Д. Раскопки детинца в Новогрудке в 1962 г. // КСИА. 1965. Вып. 104. С. 93–98.

³ Гуревич Ф.Д., Николаев Н.В., Паничева Л.Г. Новогрудская экспедиция. // АО 1977 г., М., 1978. С. 412.

стаецца невысветленым, дзе жыў гаспадар дзяцінца і яго атачэнне, тыя каму, несумненна, належала зона гаспадарчых пабудоў. Засноўваючыся на ўласнымі для Наваградка пераемнасці ў домабудаўніцтве, можна мяркаваць, што жыллё знаці размяшчалася ў паўночнай частцы пляцоўкі ля вала. Там, у XIV ст. стаяў каменны дом феадала¹ і палац XV–XVI стст., што прытыкаў да Шчытоўкі. Цікава пры гэтым заўважыць, што вялікая частка багатых дамоў вакольнага гораду таксама нічыльна прытыкала да валу.

У XII–XIII стст. наваградскі дзяцінец робіцца магутнай крэпасцю. Аб гэтым сведчаць яго абарончыя збудаванні і шматлікая зброя, знайдзеная падчас раскопак. Не выпадкова, што раць валынскага князя Льва, у якой акрамя старажытнарускіх воінаў былі мангола-татары на чале з Ягурчынам, не змагла яго заваяваць.

Археалагічныя матэрыялы Замкавай гары XII–XIII стст. даюць падставы лічыць, што наваградскі дзяцінец — гэта цытадэль старажытнарускага гораду — прадстаўляе з сябе своеасаблівы феадальны двор². Некаторы падзел па сацыяльнаму стану можна адзначыць на дзяцінцы старажытнага Друцка, дзе ў паўднёвай частцы пляцоўкі сялілася залежнае насельніцтва, а ў заходняй частцы, відавочна, стаялі княжаскія харомы. Цэнтральная ж частка пляцоўкі была незаселенай³. Больш блізка наваградскі дзяцінец нагадвае дзяцінец старажытнага Любеча XI ст., у якім, па Б.А. Рыбакову, быў палацавы комплекс, які ўваходзіў у лінію сцяны, драўляная царква, участак, заняты гаспадарчымі пабудовамі, жыллё чаляднікаў і іншыя комплексы, характэрныя для феадальнага двара⁴.

Падагульняючы назіранні аб забудове Наваградка, можна адзначыць, што калі дзяцінец XII–XIII ст. у нейкай ступені нагадвае дзяцінец Любеча XI ст., то вакольны горад, збудаваны багатымі дамамі, што ўтварылі асобны квартал, у іншых старажытнарускіх гарадах не мае паралеляў.

У спецыфічнай планіроўцы і забудове Наваградка, а таксама іншых гарадоў, пазбаўленых сядзібна-палацавай забудовы, адлюстроўваецца не адзінства гарадабудаўнічай структуры старажытнарускіх гарадоў, як лічыць А.І. Кутовой, а яе разнастайнасць, якая пакуль яшчэ не мае тлумачэння.

Жылыя і гаспадарчыя пабудовы падрабязна апісаны ў нашай кнізе, прысвечанай пасадку-вакольнаму гораду Наваградка. Там жа маецца глава, у якой прааналізавана домабудаўніцтва гэтай часткі гораду⁵. Аднаведныя матэрыялы дзяцінца — Замкавай гары прыведзены ў гэтай працы. Задачай дадзе-

¹ Малевская М.В. Архитектурный комплекс новгородского детинца XIII–XIV вв. // ДГС. С. 124–125.

² Гуревич Ф.Д. Застройка новгородского детинца в XII–XIII ст. // КСИА. 1984. Вып. 179. С. 54–59.

³ Алексеев Л.В. Полоцкая земля. М., 1966. С. 153–157.

⁴ Рыбаков Б.А. Любеч — феодальный двор Ольговичей. // КСИА. 1964. Вып. 99. С. 67.

⁵ ДН. С. 18–101, 119–126.

най часткі главы з'яўляецца сістэматызацыя дадзеных домабудаўніцтва старажытнарускага Наваградка.

Рэшткі заглыбленых пабудов сустрэкаюцца толькі на тэрыторыі Малага Замка. З трох будынкаў гэтага тыпу, два належаць да гарадскому перыяду ў гісторыі паселішча. Яны знаходзіліся ў цэнтральнай частцы пляцоўкі. Адзін з іх умоўна названы «паўзямлянкай». Плошча яго каля 18 кв. м. Сыценкі ўмацаваныя камянямі, каля ўсходняга вугла захавалася яма ад слупа. Для ацяплення «паўзямлянкі» было вогніска з камянёў. Гэты заглыблены на 0,7 м у мацярык комплекс вельмі недасканалы, вуглы яго непрамыя. Аднак у адрозненне ад гаспадарчых ям, сыценкі яго роўныя, а знайдзены там інвентар — кераміка, прылады працы і ўпрыгожванні цалкам адпавядаюць запаўненню жылой пабудовы. Плошчу другой заглыбленай пабудовы вызначыць не ўдалася. Яна, відавочна, мела ўпушчаны зруб, ад якога захаваліся згарэлыя бярвенні і дошкі. Печка-каменка гэтай пабудовы мела дзве глінабітныя падлогі, якія змянілі адна другую¹.

З'яўленне ў Наваградку заглыбленых дамоў можна ўпэўнена звязаць з перасяленцамі з Ваўкавыска, дзе, як адзначалася ў папярэдняй главе, да канца XI ст. будаваліся, выключна, заглыбленыя дамы. На ўсход ад Наваградка паўзямлянкі вядомыя ў Заслаўлі і Мінску². З паўднёвай домабудаўнічай традыцыі звязана знаходка патэльні ў пабудове 31 — сярод астаткаў печы, ад якой захаваліся гліна і попел³. Фрагменты патэльняў сустракаліся ў культурным слоі паселішча X–XI стст. на Малым Замку. Патэльні з'яўляюцца яшчэ адным доказам пранікнення ў ранні Наваградка жылья паўднёварускага тыпу. Падобныя патэльні служылі як наверхшыя печы; яны вядомыя ў паўднёварускіх землях з VIII ст. і сустракаюцца на паселішчах аж да XII–XIII стст. (Плеснеск, Іван-Гара, Перэяслаўль)⁴.

Заглыбленыя дамы, што былі ў Наваградку напачатку ранняй яго гісторыі даволі хутка знікаюць. Аднак у пачатку XII ст., з фарміраваннем вакольнага горада Наваградка, там з'яўляецца адзіны заглыблены дом зусім іншага характару. Гэта пабудова 6, падрабязна апісаная ў нашай кнізе. Нагадаем яе галоўныя асаблівасці. Рэшткі жылой пабудовы знаходзіліся ў катлаване, які вырыты ў цэнтры пляцоўкі. Гэта быў зрубны двухкамерны дом, плошчай 77 кв. м., заглыбленая частка якога складала каля 1 м. У вялікім, квадратным у плане памяшканні, знаходзілася прамавугольная печка з глінабітным подам і зводам. Падлога з дошак была насыцелена на лагі⁵. Заглыбленая ў мацярык пабудова 6, несумненна, мела наземную частку, знішчаную пры пабудове наступных па часу дамоў.

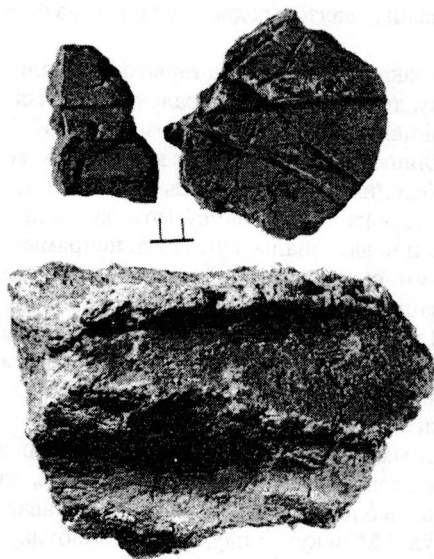
¹ ДН. С. 20, 22, 26.

² Рапопорт П.А. Древнерусское жилище. // САИ Е 2–32. 1975. С. 63.

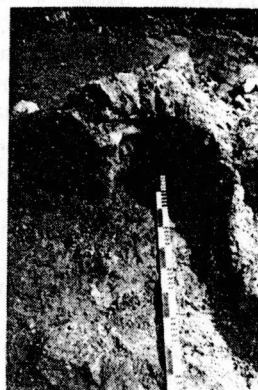
³ ДН. С. 26.

⁴ Рапопорт П.А. *Op. cit.* С. 147, 154.

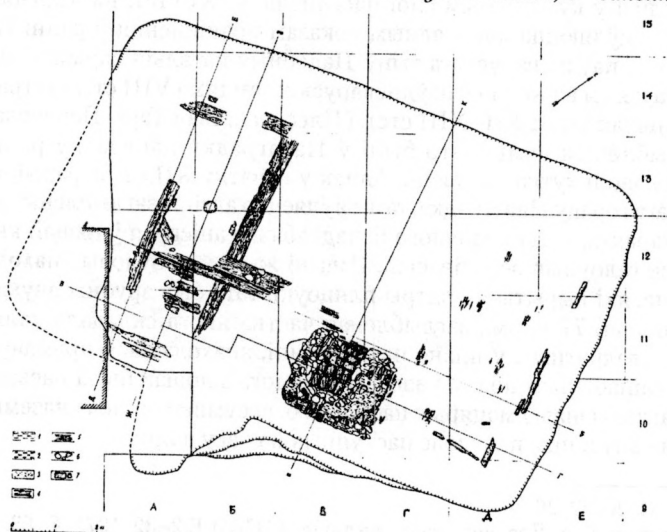
⁵ ДН. С. 32–36, 120–121.

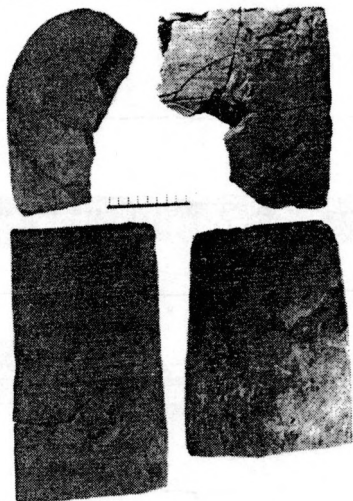
Мал. 13. Малы Замак.
Гліняная абмазка.

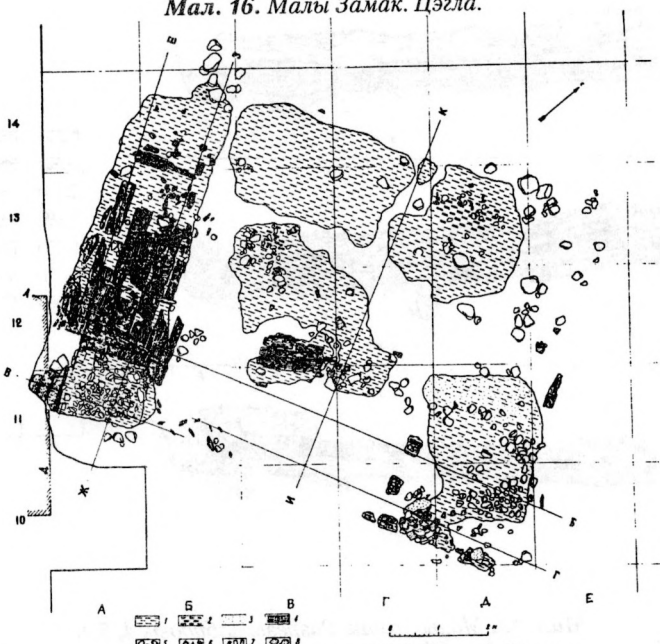
Мал. 14. Малы Замак:
1 - паліўныя пліткі, 2 - ваконны праём.

Мал. 15. Малы Замак. Пабудова 5.
План: 1 - неабпаленая гліна, 2 - абпаленая гліна, 3 - вапнавы раствор,
4 - гарэлае дрэва, 5 - сатлейшая падлога, 6 - камяні, 7 - цэгла.

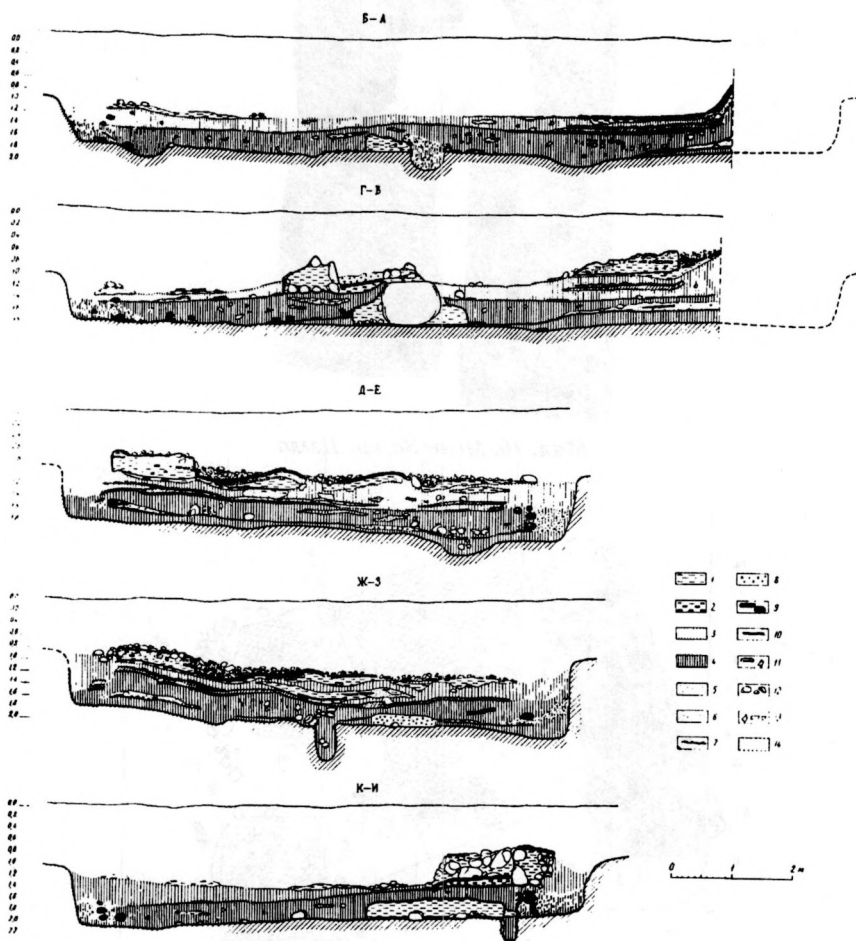

Мал. 16. Малы Замак. Цэгла.

Мал. 17. Малы Замак. Пабудова 4. План:

1 - неабпаленая гліна, 2 - абпаленая гліна, 3 - пясок, 4 - гарэлае дрэва,
 5 - камяні, 6 - цэгла, 7 - абпаленая абмазка, 8 - ракушнік.

Мал. 18. Малы Замак. Разрезы пабудовы 4, 5, 6:
 1 — неабпаленая гліна, 2 — абпаленая гліна, 3, 4 — гумус, 5 — пясок, 6 — пясок
 са жвірам, 7 — вуглі, 8 — зала, 9 — гарэлае дрэва, 10 — сатлеўшае дрэва,
 11 — цэгла, 12 — камяні, 13 — абпаленая абмазка, 14 — мацярык.

У пабудове 6 цяжка бачыць працяг будаўнічай традыцыі заглыбленых жылых дамоў ранняга Наваградка. Ад іх дадзеную пабудову аддзяляла цэлае стагоддзе, калі на Малым Замку не будавалі жылых заглыбленых дамоў. Тым не менш, пабудова 6 належыць да тыпу паўднёвых жылых комплексаў. У кнізе «Старажытны Наваградак» паралелі ей паказаны ў Кіеве і Белгарадзе¹. Далучым да іх дадзеныя з раскопак на Залатым Току ў Галічы. У 1980–1981 гг. там былі адкрыты заглыбленыя жылыя дамы, у тым ліку пабудова з багатым інвентаром. Падлога яе была пакрыта тканінай, на думку аўтара раскопак, дываном. Цікава, што побач з гэтым домам была кладоўка ліцейшчыка-залатара з багатым інструментарыям².

Багатыя заглыбленыя дамы з поўдня пранікалі і ў лясную паласу. У Суздалі адкрыты такі комплекс, ён складаўся з трох памяшканняў. На падлозе аднаго з іх, пакрытай берастой, сярод знаходак ёсць шклянны посуд і паліваны збанок усходняга паходжання³. У заглыбленым доме Старой Рязані, на падлозе, якая выкладзена драўлянымі плахамі, знайдзены два скарбы, а таксама срэбрны пярсцёнак, фрагменты візантыйскай паліванай талеркі і інш.⁴.

Вярочаючыся да наваградскай заглыбленай пабудовы 6, трэба адзначыць, што яна аднесена да катэгорыі багатых не толькі па сваіх памерах, але і па характару інвентара. Тут былі знайдзены абломкі трох амфар і двух шклянных пасудзін. Разам з тым, дадзеная пабудова была адным з самых ранніх багатых дамоў вакольнага гораду. У ёй яшчэ не было шклянных бранзалетаў, якіх пачынаючы з 30-х гадоў XII ст. у вакольным горадзе было вельмі шмат. Цікава, разам з тым, што ў дадзеным комплексе не было слядоў заняткаў залатарствам, што тыпова як для ранніх жылых пабудов дзяцінца Замкавай гары, так і для багатых дамоў вакольнага гораду.

Вялікая жылая пабудова 6 — гэта адзінае пранікненне ў пачатку XII ст. паўднёвага домабудаўніцтва, якое не атрымала далейшага развіцця. Дом, які будавалі на гэтым месцы наступныя гаспадары, быў наземны, крыху заглыблены ў катлаван.

У Наваградку пераважала наземнае домабудаўніцтва. У абедзвух частках гораду адкрыта і даследвана каля 15 наземных жылых пабудов, якія належалі простым гараджанам. На працягу ўсяго разгледжанага перыяду яны даволі падобныя. Жылшчы былі зрубныя, узведзены з бярвенняў дыяметрам 20–22 см. Пабудовы рабіліся на месцы, аб чым можна мярковаць па слою шчэпака, які асабліва выразна выяўлены на Замкавай гары. Зрубы рабіліся «у

¹ ДН. С. 120.

² Аулих В.В. О детинце древнего Галича. ДГ. С. 13; Аулих В.В. Раскопки древнерусского Галича. // АО 1981 года. М., 1983. С. 239–240.

³ Куглюковский П.И. Исследования древнего жилища в Суздале. // АО 1979 г. М., 1980. С. 60–61.

⁴ Даркевич В.П. Исследования Старорязанской экспедиции. // АО 1979 г. М., 1980. С. 52–53.

абло». Чашку, звичайна, высыкали ў верхнім бервяне. Сыцены асобных жылішчаў на Малым Замку прамазвалі глінай. Не заўсёды можна было вызначыць плошчу жылга, але мяркуючы па межах падлогі, некаторыя дамы мелі плошчу да 40 кв. м. Усе шэраговыя пабудовы былі аднакамерныя з дашчатай падлогай. Падлога (з дошак шырынёй 20–22 см) лепш захавалася ў дамах Замкавай гары.

Амаль ва ўсіх дамах былі глінабітныя печы. У некаторых пабудовах ад печаў захаваліся толькі тонкі слой гліны з залой. У самай старажытнай пабудове Малага Замка (15) выяўлены калы ад каркасу печы. Там, дзе печы захаваліся лепш, знайдзены рэшткі глінабітных скляпеністых зводаў (пабудова 23 на Малым Замку, пабудовы 2, 3 на Замкавай гары), а таксама рэшткі ад аднаго да чатырох глінабітных подаў. Часам удавалася прасочыць печкі, ад якіх ацалелі цясіны, пастаўленыя на рабро, а таксама слупы, што прылягалі да аднаго з вуглоў печы. Аб патэльнях, якія былі заканчэннем печаў, гаварылася вышэй. Рэшткі печы-каменкі знайдзены толькі ў адной з наземных пабудов Малага Замка.

Звычайныя наземныя дамы Наваградка тыповыя для домабудаўніцтва лясной паласы — яны прадстаўлены зрубнымі пабудовамі з глінабітнымі печамі і дашчатай падлогай. Вуглавыя слупы пры печах, падобныя да тых, якія былі адкрыты на Замкавай гары, былі падпояй для падыходзячых да іх бэлек; некаторыя з такіх бэлек служылі аснаннем ляжанкі¹. Уплыў паўднёвай традыцыі ў домабудаўніцтве абмяжоўваецца існаваннем у гэтага тыпу будынкаў асобных печаў з заканчэннем у выглядзе патэльняў.

Асобныя вогнішчы і вялікая колькасць ямаў, што знайдзены на абодвух узвышшах Наваградка, даюць падставу мяркаваць, што як у раннюю пару яго гісторыі, так і ў перыяд росквіту ўзводзіліся аблегчаныя, магчыма сезонныя пабудовы.

Пры вывучэнні вялікіх і багатых дамоў вакольнага гораду Наваградка ў свой час², нам не ўдалася выявіць некаторыя іх асаблівасці і неабходна ізноў вярнуцца да гэтых цікавых комплексаў. Як паказана, вялікі заглыблены дом 6 не атрымаў працягу ў домабудаўніцтве Наваградка. Усе астатнія вялікія дамы былі наземныя і ўзніклі як працяг мясцовай будаўнічай традыцыі.

Самы ранні вялікі дом быў пабудаваны яшчэ да афармлення на тэрыторыі Малага Замка вакольнага гораду. Гэта пабудова 13, датуецца канцом XI альбо мяжой XI і XII стст. Мяркуючы па рэштках сатлеўшай і згарэлай падлогі, плошча яе была каля 70 кв. м., а мяркуючы па накірунку валокнаў падлогі, дом быў двухкамерны. Паблізу паўднёвай сценкі знаходзіліся рэшткі печы. Цяжка сказаць з якога матэрыялу былі сыцены

¹ Спегальский Ю.П. Жилище Северо-Западной Руси IX–XIII вв. Л., 1972. С. 68–71; Загорульский Э.М. *Op. cit.* С. 180–181.

² ДН. С. 120–125.

гэтага дома. Рэшткі неабпаленай гліны, асабліва масіў яе ў паўночнай частцы пабудовы, відавочна, адносіліся да верхніх частак дома. Інвентар пабудовы сыціплы ў параўнанні з тым наборам рэчаў, які запаўняў больш познія вялікія дамы¹. Разам з тым пабудова 13 з'яўляецца папярэдняй багатых наземных дамоў вакольнага гораду Наваградка. Над ёй пазней была пастаўлена пабудова 126, выдатная сваім фрэскавым роспісам і цудоўнымі знаходкамі.

У пабудове 216 сінхроннай пабудове 13, таксама можна ўбачыць комплекс, папярэдні багатым дамам Наваградка, хаця ад яе захаваліся толькі рэшткі сатлелай і згарэлай падлогі. У дадзенай пабудове, больш выразна, чым у іншых дамах, выяўлена, што гаспадары займаліся залатарствам², такім характэрным для ўладальнікаў багатых дамоў XII–XIII стст. рамяством.

Не ўсе багатыя дамы былі пабудаваныя на развале жытла папярэдняй пары. Амаль палова іх пастаўлена на культурным слоі XI ст., а пабудова 5, як гаварылася, узнікла над заглыбленым домам 6.

У тых выпадках, калі ўдавалася абазначыць граніцы дамоў, выявілася, што яны займалі плошчу ад 76 да 110 кв. м. Рэшткі зрубаў знайдзены пры даследаванні пабудовы 10 і 33. У апошняй рубка зроблена ў абло. Гліна, якой прамазвалі толькі асобныя пабудовы ранняга паселішча, у будынках XII–XIII стст. мела вялікае значэнне. Паўсюдна сустракаліся кавалкі глінянай абмазкі з адбіткамі дрэва. У багатых дамах гліна выкарыстоўвалася па-рознаму. Дашчатая падлога пабудовы 4 ляжала на слоі неабпаленай гліны. Завалы неабпаленай гліны значнай таўшчыні, што ляжалі ў два і нават у тры слоі, мелі непасрэднае дачыненне да сыценаў дамоў. Абваленая частка сыцяны пабудовы 9 складалася з вапняковых плітаў, устаўленых у гліну. У пабудове 1 знайдзены рэшткі двух ваконных праёмаў з абпаленай гліны з уключэннем цэгля.

У вялікіх дамах вакольнага гораду ў якасці будаўнічага матэрыялу ўжывалі цэглу. Развал яе знайдзены ва ўсходняй частцы пабудовы 18, 7, 28 і інш. Вельмі многа дробных абломкаў цэгля знайдзена пры разборцы рэшткаў пабудовы 10. У тых выпадках, калі ўдавалася цэглу замерыць, яна мела памеры: 24–30×15–20×4–5 см. Зрэдку побач са звычайнай цэглай сустракалася лекальная. У развалах пабудовы сустрэлася даволі многа камянёў.

Такім чынам, будаўнічы матэрыял вялікіх дамоў вакольнага гораду дастаткова разнастайны. Гэта дрэва, аб распаўсюджанні якога, акрамя сатлелых і згарэлых бярвенняў і дошак, сведчыла вялікая колькасць цвікоў, важнае значэнне мелі гліна, цэгла і камяні. Сярод апошніх толькі аднойчы знайдзена сыцяна складзеная з вапняку.

Шмат якія вялікія дамы былі двухкамерныя. Такой была пабудова 5, збудаваная над заглыбленым домам 6, яна паўтарыла яго план. Верагодна дзве камеры мела пабудова 4, якая змяніла пабудову 5, хаця печ у ёй была

¹ ДН. С. 26–28.

² ДН. С. 28.

пастаўлена іначай, чым у абодвух ніжэй ляжаўшых дамах. У іншых дамах няма археалагічнага абаснавання таго, што яны мелі дзве камеры, але, верагодна, гэта было так. Тым больш, калі гутарка ідзе аб пабудове 12, сыцены якой былі атынкаваныя і пакрыты фрэскавым роспісам.

У старажытнарускіх гарадах раскапана шмат багатых дамоў, якія былі, як звычай, цэнтральнымі аб'ектамі сядзіб. Сярод такіх дамоў вылучаецца цудоўны комплекс мастака XII ст. у Ноўгарадзе. Зрубны багаты дом, упрыгожаны карнізамі з разным арнамантам, датаваны XI ст., адкрыты ў Старай Русе. Багатыя зрубныя дамы адкрыты ў Серэнску, Белоозеры, Яраполчы Залескім і іншых гарадах. Дамы заможных гараджан горада Яраслава ў Кіеве былі зрубнымі і каркасна-слупавымі з часткова альбо цалкам заглыбленым аснаваннем¹. Разнастайнасьць будаўнічага матэрыялу ў багатых дамах Наваградка, нехарактэрная для жылых будынкаў сацыяльных вярхоў іншых старажытнарускіх гарадоў. Бліжэй другіх да наваградскіх жылішчаў вакольнага гораду падыходзяць харомы баярына XIII ст. са Старай Рязані, якія прадстаўлялі з сябе наземны зруб плошчай каля 100 кв. м. Бярвенні яго былі абмазаны глінай. У якасьці будаўнічага матэрыялу былі выкарыстаны абломкі цэглы. У адрозненне ад наваградскіх дамоў з дашчатай падлогі, пабудова Старай Рязані мела гліняную падлогу, з уключэннем вугельчыкаў, абломкаў цэглы і абломкаў керамікі².

Частка печай вялікіх дамоў нагадвала глінабітныя печы пабудовы X–XI стст. Адтуліны ад калоў каркаса печы адзначаны ў глінабітнай печы пабудовы 7. У найбольшай па плошчы пабудове (16) акрамя глінабітнай падлогі захавалася аснаванне зводу печы. У пабудове 1 адкрыты пры печы квадратны драўляны насыціл і падпечная яма.

Печы вялікіх дамоў складзены, галоўным чынам, з прымяненнем цэглы. Лепш за іншыя захавалася печ пабудовы 5, у ніжняй частцы яна складзена з камянёў змацаваных глінай, а на вышыні 6 м. была выкладзена радам цэглы, змацаванай растворам. Звод печы быў з камянёў, а падлога з пяці радоў цэглы. Печка пабудовы 4, якая змяніла пабудову 5, складзена з гліны з уключэннем цэглы, а яе драўляная апалубка была прамазаная глінай. У астатніх вялікіх дамах ад печай захаваліся развалы цэглы, абломкі гарэлага дрэва, попел і вуголье³.

У старажытнарускіх помніках нярэдка карысталіся цэглай пры ўзвядзенні печай. Для X–XI стст. гэта назіраецца ў Кіеве, Вышгарадзе і на

¹ Колчин Б.А., Хорошев А.С., Янин В.Л. Усадьба новгородского художника XII ст. М., 1981. С. 69; Медведев А.Ф. Раскопки в Старой Руссе. // АО 1972 г. М., 1973. С. 25; Никольская Т.Н. К истории древнерусского градостроительства. ДГ. Мал. 3; Рапапорт П.А. Оп. cit. С. 108; Седова М.В. Ярополч Залесский. М., 1978. С. 51; Боровский Я.Е., Сагайдак М.А. Оп. cit. С. 51.

² Даркевич В.П. Раскопки на Южном городище Старой Рязани (1966–1969 гг.) // Археология Рязанской земли. М., 1974. С. 19–21.

³ ДН. С. 36, 44, 86, 93.

Глава 4. Рамяство

У апублікаваных матэрыялах Малага Замка адлюстравана разнастайная рамесная дзейнасць яго жыхароў у старажытнарускі час¹. Надзвычай інтэнсіўным развіццё рамяства прадстае ў маштабе ўсяго гораду. Непасрэдныя сведчанні аб мясцовым характары рамяства ў Наваградку (майстэрні, інструменты, нарыхтоўкі вырабаў і інш.) захаваліся для нешматлікіх яго галінаў. Як і для большасці паселішчаў, галоўнымі крыніцамі высвятлення гэтай праблемы з'яўляюцца масавыя археалагічныя матэрыялы. Разглядаць іх мы пачынаем з прадукцыі жалезаапрацоўкі.

1. Жалезныя вырабы

Матэрыялы, якія сведчаць аб металургіі жалеза ў Наваградку, знаходзяцца толькі на раннім паселішчы на Малым Замку. Гэта крыцы, у тым ліку і ў развале печы і іх скапленне ў кузні². Жыхары пачатковага наваградскага паселішча (пазней пасаду) валодалі прыёмамі гарачай і халоднай апрацоўкі жалеза, умеючы пры гэтым упрыгожваць жалезныя вырабы каляровым металам³. На Замкавай гары напрацяг усяго старажытнарускага перыяду яе гісторыі не захавалася ніякіх слядоў апрацоўкі жалеза. Знайдзеныя там крыцы, з'яўляюцца на дадзенай тэрыторыі не раней за XIV ст.

Колькасць жалезных вырабаў старажытнарускага Наваградка даволі значная. У культурным слоі Малага Замка больш за 1700 знаходак. На Замкавай гары — іх больш за 400. Уяўленне аб тым, які асартымент жалезных вырабаў і як яны размяркаваліся, дае ніжэйпрыведзеная табліца.

Табліца 1

Жалезныя вырабы Наваградка і яго акругі

Віды вырабаў	Колькасць		
	Малы Замак	Замкавая гара	Акруга
1. Прылады працы. Нарыхтоўкі	217	13	1
2. Сельскагаспадарчы і прамысловы інвентар	28	4	—
3. Зброя	225	193	10
4. Упрыгожанні. Прадметы ўбору	66	16	2
5. Бытавыя рэчы	1045	155	30
6. Прадметы няяснага прызначэння	96	55	48
Усяго	1677	436	48

¹ ДН. С. 127–148.

² ДН. С. 28.

³ ДН. С. 138–139.

Агульная колькасьць жалезных вырабаў з канца X да, прыкладна, канца XIII ст. складае больш за 2160 знаходак. Да канца XI ст. усе работы па металургіі жалеза і яго апрацоўцы праводзіліся на тэрыторыі пасад, а пачынаючы з XII ст., відавочна, былі сканцэнтраваны за межамі раскапанай намі тэрыторыі.

Для 53 жалезных вырабаў быў зроблены мікраструктурны аналіз, праведзены Л.С. Хамутовай і Г.А. Вазнесенскай. Важная выснова апошняй аб тым, што тэхналогія вырабу і якасьць жалезных вырабаў абедзвух частак гораду аднастайныя. Абедзве даследчыцы адзначаюць, што жалезныя вырабы Наваградка вырабляліся па некалькіх тэхналагічных схемах. Адны з іх былі цалкам са сталі, у іншых адзначаліся наварное сталёвае лязо на жалезную аснову з наступнай тэрмаапрацоўкай гатовага вырабу. На двух нажах Л.С. Хамутова адзначыла складаны звараны ўзор кліноў, якія імітуюць дамаскую сталь. Мікраструктурны аналіз паказаў складаную тэхніку вырабу амаль усіх даследаваных вырабаў, што сведчыць аб майстэрстве і высокім вытворчым вопыце кавалёў.

Як у шэрагу невялікіх старажытнарускіх гарадоў, апрацоўка жалеза ў Наваградку была на агульнарускім узроўні. Вельмі разнастайны і асартымент жалезных вырабаў гэтага гораду. У X–XI стст. ён складаўся з рэчаў 26 найменьняў, а ў XII–XIII стст. налічваў каля 60¹.

У гэтай главе разглядаюцца не ўсе наваградскія жалезныя вырабы, а толькі прылады працы, бытавыя рэчы, упрыгожанні і прадметы ўбору. Што датычыць астатніх рэчаў з жалеза (зброя, сельскагаспадарчы і прамысловы інвентар, прадметы, звязаныя з гандлем і інш.), то іх мы разгледзім у адпаведных главах.

У савецкую археалогію трывала ўвайшлі тыпалогія і храналогія ноўгарадскіх старажытнасьцей, што распрацаваў Б.А. Колчын. Асабліва шмат гэты аўтар зрабіў для вывучэння жалезаапрацоўчага рамяства і сістэматызацыі як ноўгарадскіх, так і агульнарускіх жалезных вырабаў. На працы Б.А. Колчына абапіраюцца ўсе даследчыкі старажытнарускіх старажытнасьцей і, у прыватнасьці, аўтары манаграфій, прысвечаных культуры старажытнарускіх гарадоў на тэрыторыі Беларусі. Мы, у сваю чаргу, карыстаемся іх матэрыяламі для супастаўлення з дадзенымі Наваградка.

Інструментарый кавалёў прадстаўлены знаходкамі зубілаў (8 экзэмпляраў), што паходзяць з Малага Замка. Цалкам захаваныя зубілы маюць даўжыню 8–10,5 см. Аналогіі ім вядомыя ў Ваўкавыску, Полацку, Пінску і Браславе².

Больш жалезных прыладаў-інструментаў належаць да залатарства. Яны таксама знайдзены толькі на Малым Замку. Поўны комплекс такіх знаходак паходзіць з пабудовы 10³.

¹ ДН. С. 140.

² Зверуго Я.Г. Древний Волковыск. Минск, 1975. С. 25; Лысенко П.Ф. Города Туровской земли. Минск, 1975. С. 104; Штыхов Г.В. Города Полоцкой земли. Минск, 1978. С. 103; Алексеев Л.В. Полоцкая земля. М., 1966. Мал. 41–42, 5.

³ ДН. С. 73–74.

Жалезны інструментарый залатароў вакольнага гораду прадстаўлены наступнымі знаходкамі:

Клешчы (2 экзэмпляры). Ад адных кляшчэй захавалася палова даўжынёй 25 см., ад другіх толькі верхняя частка. Падобнымі клешчамі карысталіся залатары ў Ноўгарадзе¹.

Шчыпцы даўжынёй 11 см., на губах якіх быў знак у форме буквы Х. Іх выкарыстоўвалі для кляйнення вырабаў².

Залатарскія ножніцы (2 экзэмпляры). Даўжыня іх да 25 см. Яны нагадваюць бытавыя шарнірныя ножніцы, але рабочая частка іх пашырана. Падобныя ножніцы вядомыя ў Ноўгарадзе³.

Малаточки (2 экзэмпляры). Даўжыня іх 7–7,5 см. Залатарскія малаточки знайдзены ў Полацку і Друцку⁴.

Накаваленкі (3 экзэмпляры). Адна вышынёй 9,5 см пірамідальнай формы. Другая з выступам для пракоўкі ўтульчатых рэчаў, вышынёй 5 см. Трэцяя, вышынёй 4,7 см. з выступаючымі краямі. Аналагі першым двум накаваленкам ёсць ў Ноўгарадзе⁵. Трэцяя паралеляў не мае.

Напільнікі (5 экзэмпляраў). Адзін мініяцюры плоскі з вастрыём, даўжыня яго 5 см. Астатнія ў сячэнні прамавугольныя даўжынёй да 21 см з простаі і крыжовай насечкай. Аналогіі ім вядомыя ў шэрагу старажытнарускіх гарадоў, а на тэрыторыі Беларусі ў Друцку⁶. Пінцэт даўжынёй 6 см з Г-падобнымі губамі. Аналагічныя вядомыя ў Тураве, Бярэсці і Мінску⁷.

Скрабкі (2 экзэмпляры), даўжынёй 8–9,5 см. Аналогіі невядомыя, таксама як для квадратнага вырабу з углубленнем (старана роўная 2,5 см.). Знайдзены разам з адным са скрабкоў сярод залатарскага інструмента.

Штампік пяцічастны паходзіць з пабудовы з фрэскамі⁸.

Даволі знайдзена *прыладаў для апрацоўкі дрэва*. Да іх належаць:

Сякеры (15 экзэмпляраў), якія выкарыстоўваліся таксама ў якасці зброі. Гэта тры сякеры з апушчаным лязом, што знайдзены ў курганах і «цяжкія» сякеры, знайдзеныя каля в. Кашалева разам з наканечнікам

¹ Колчин Б.А. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого. // МИА. 1959. Вып. 65. Мал. 7, 8.

² ДН. С. 98. Па мярканню С.В. Белецкага гэтыя шчыпцы выкарыстоўвалі як буллотэрыі; яны з'яўляюцца адзінай знаходкай гэдкай прылады ў Старажытнай Русі.

³ Рындина Н.В. Технология производства городских ювелиров X–XV вв. // МИА. 1963. Вып. 11. Мал. 12.

⁴ Штыхов Г.В. Древний Полоцк. Минск, 1975. С. 57; Алексеев Л.В. Ор. cit. Мал. 22, 10.

⁵ ДН. Мал. 58, 8; Рындина Н.В. Ор. cit. Мал. 12.

⁶ Колчин Б.А. 1) Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси. // МИА. 1953. Вып. 32. Мал. 30; 2) Железообрабатывающее ремесло... Мал. 5, 1; Алексеев Л.В. Ор. cit. Мал. 21, 5; ДН. С. 45. Мал. 58, 9, 10.

⁷ ДН. Мал. 30, 1, 58, 5, 12; Лысенко П.Ф. 1) Ор. cit. Мал. 9, 30, 32; 2) Берестье. Минск, 1985. С. 380; Загорюльский Э.М. Возникновение Минска. Минск, 1982. С. 213.

⁸ ДН. Мал. 30, 1, 58, 5, 12.

кап'я і чэрапам чалавека¹. На абедзвух наваградскіх узгорках знайдзены чатыры сякеры з сіметрычным лязом і тры сякеры «цяжкага» тыпу. Астатнія знаходкі дайшлі ў абломках. Наваградскія сякеры маюць паралелі ў Полацку, Мінску, Ваўкавыску, Бярэсці².

Піла. Абломak пілы знайдзены пры разборцы пабудовы 16 Малага Замка³. Пілы даволі рэдкія ў старажытнарускіх гарадах. У Заходняй Русі яны вядомыя толькі ў Ваўкавыску, дзе сярод абломкаў трох пілаў, адна была лучковай. Абломak пілы паходзіць таксама з гарадзішча Індур Гродзенскай вобласці⁴. Далата (19 экзэмпляраў). Даўжыня цэлых далот да 21 см. Падобныя знаходкі шырока распаўсюджаны ў старажытных гарадах на тэрыторыі Беларусі (Полацк, Мінск, Бярэсце і інш.)⁵.

Стамескі (10 экзэмпляраў). Знайдзены толькі на Малым Замку. Гэтыя прылады, даўжынёй 8–11 см — рэдкія знаходкі не толькі ў гарадах на тэрыторыі Беларусі, але і ў старажытнарускіх гарадах увогуле.

Пёрападобныя свёрлы (3 экзэмпляры). Даўжыня іх 8–9 см. Аналагі знайдзены ў Полацку, Мінску, Ваўкавыску, Бярэсці і Пінску⁶.

Скобелі двуручныя (2 экзэмпляры). Даўжыня 10–10,5 см. Падобныя прылады добра вядомыя ў Полацку, Мінску, Ваўкавыску і Бярэсці⁷.

Разцы (2 экзэмпляры). Даўжыня 8,5–12,5 см. Адна са знаходак паходзіць з селішча Гардзілоўка. Паралелі нашым разцам маюцца ў Полацку, Мінску, Ваўкавыску, Давідгарадку⁸.

Незвычайная прылада знайдзена паблізу печы пабудовы 5 на Малым Замку. Зламная надва, яна мела ў даўжыню 1,07 м і прадстаўляла з сябе стрыжань дыяметрам 3 см. Рабочая частка яе ў форме пірамідальнага вастрыя. Другі канец стрыжня меў адтуліну для рукаяткі. У свой час гэту пры-

¹ Павлова К.В. 1) Могильник близ Новогрудка. // КСИА. 1965. Вып. 104. Мал. 37, 2; 2) Раскопки кургана у д. Гордиловка. // КИСА. 1973. Вып. 135. Мал. 16, 4, 9; Поболь Л.Д. Древности Белоруссии в музеях Польши. Минск, 1979. С. 132. Мал. 83, 1, 84, 1, 2.

² Штыхов Г.В. Ор. cit. Мал. 29, 1, 2; Загорульский М.Н. Ор. cit. Мал. 18; Лысенко П.Ф. Бересте. Мал. 147, 8.

³ ДН. С. 82.

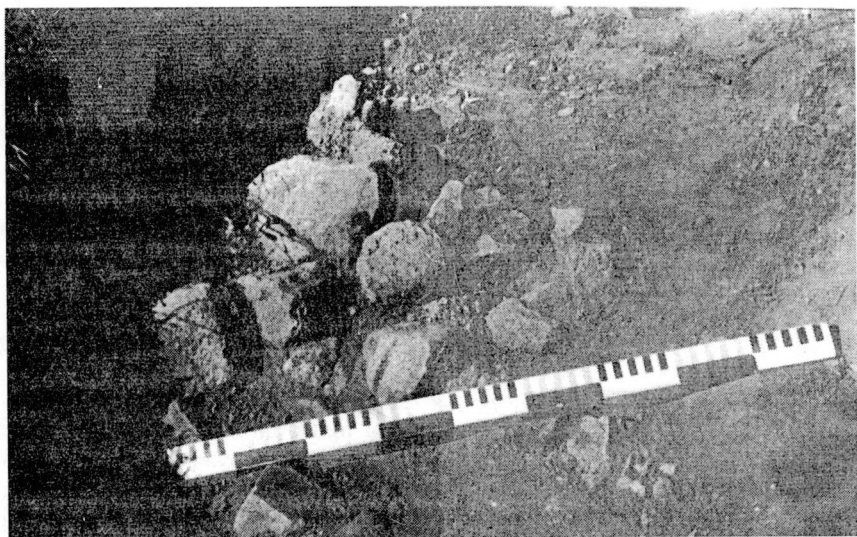
⁴ Зверуго Я.Г. Ор. cit. С. 29; Раскопки К.Т. Кавальской. Дзякую аўтару за прадастаўлены матэрыял.

⁵ Штыхов Г.В. Ор. cit. С. 57; Загорульский Э.М. Ор. cit. Табл. V, 1–4; Лысенко П.Ф. Ор. cit. Мал. 146, 1.

⁶ ДН. Мал. 40, 3; 72, 7; Штыхов Г.В. Ор. cit. Мал. 29, 20, 21; Загорульский Э.М. Ор. cit. Табл. IV, 4, 9; Зверуго Я.Г. Ор. cit. Мал. 8, 6; Лысенко П.Ф. 1) Города... Мал. 23, 21; 2) Бересте. Рис. 146, 6.

⁷ Штыхов Г.В. Ор. cit. С. 57; Загорульский Э.М. Ор. cit. Табл. IV, 2; Зверуго Я.Г. Ор. cit. С. 30; Лысенко П.Ф. Бересте. Мал. 146, 1.

⁸ Гуревич Ф.Д. Древности белорусского Понеманья. Л., 1962. Мал. 76, 7; Штыхов Г.В. Ор. cit. Мал. 29, 22; Загорульский Э.М. Ор. cit. табл. IV, 8; Зверуго Я.Г. Ор. cit. Мал. 8, 12–14; Лысенко П.Ф. Города... Мал. 37, 4.

Мал. 34. Малы Замак. Развал печы з крыцай.

ладу мы атрыбутавалі як бураў. Аднак у гэтым ёсць сумнені. Бураў, які знайдзены ў Маскоўскім Крамлі мае іншую форму¹.

Жалезныя прылады для апрацоўкі дрэва выкарыстоўваліся шматфункцыянальна. Сякеры маглі быць зброяй, а іншыя прылады і інструменты акрамя цяслярскіх і сталярных работ, выкарыстоўвалі пры апрацоўцы косыці, бурштыну і іншых матэрыялаў.

Бытавыя знаходкі:

Нажы (281 экзэмпляр). На Малым Замку знайдзены 241 нож, на Замкавай гары 26. Астатнія паходзяць з курганных магільнікаў і селішча Гардзілоўка. Жыхары Малага Замка адначасова карысталіся некалькімі нажамі розных памераў. Такі ж малюнак можна бачыць і ў курганным матэрыяле.

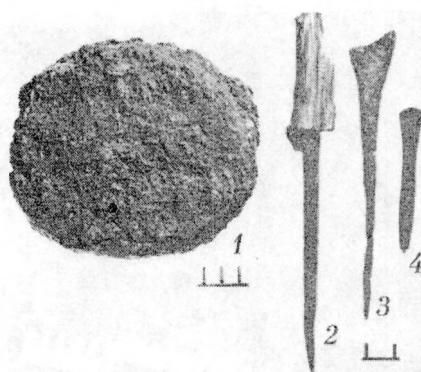
Пераважаюць нажы гаспадарчага прызначэння з даўжынёй ляза 7–10 см. і шырынёй да 1,5 см. Больш як 30 нажоў з падоўжанымі памерамі ляза відавочна былі сталовымі, некаторыя з іх мелі касьцяныя рукаяткі².

Сярод нажоў спецыяльнага прызначэння адзначым нож для кастарэзных работ, лязо якога ў тры разы карацей чаранка і два мініяцюрныя ножычкі, што знайдзены ў яме пад печкай пабудовы 1 на Малым Замку³.

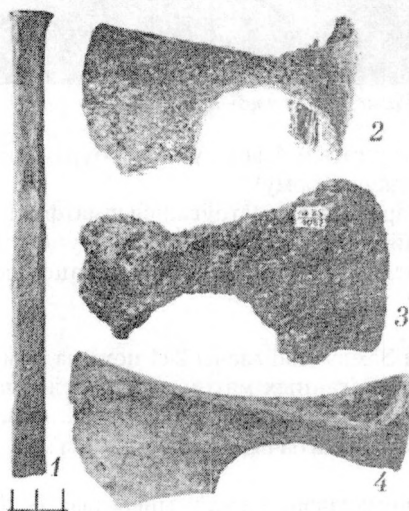
¹ ДН. С. 55. Мал. 44; Шеляпина Н.С. Археологические наблюдения в московском Кремле в 1963–1965 гг. // МИА. 1971. Вып. 167. Мал. 8,7.

² ДН. Мал. 75,1.

³ ДН. Мал. 41, 10.

Мал. 35. 1 — крыца, 2–4 — жалезныя прылады.

Мал. 36. 1 — далато, 2–4 — сякеры.

Нажы з сагнутай рукаяткай маглі выкарыстоўвацца ў сталарстве. Асобнае прызначэнне павіен мець нож з вузкім лязом і двайной кручанай металічнай рукаяткай. Такі ж нож знайдзены ў Ваўкавыску¹.

15 наваградскіх нажоў арнаментаваны нарэзкай, часам у спалучэнні з бронзавым дротам. Арнамент нанесены па абушку, а часам па лязу сталовых і рабочых нажоў і блізкі арнаменту нажоў Полацка і гарадзішча Асотэ ў Латвіі².

Ножніцы (8 экзэмпляраў). Знайдзены толькі на Малым Замку. Амаль усе ножніцы спружынныя даўжынёй 12–24 см. Стрыжні некаторых ножніц упрыгожаны нарэзкай. Падобныя ножніцы знайдзены ў Полацку і Мінску³. Адзіныя шарнірныя ножніцы мелі даўжынёю 17 см. Яны нагадваюць знаходкі з Полацка і Бярэсця⁴.

Шылы (12 экзэмпляраў). Даўжыня іх 6–12 см. Шылы — звычайныя знаходкі для заходнерускіх гарадоў. Асабліва шмат знайдзена іх у Ваўкавыску⁵.

Іглы (23 экзэмпляры). Даўжынёй да 5 см. Нагадваюць сучасныя іглы, падобныя знаходкам з Полацка і Ваўкавыска⁶.

Ключы (59 экзэмпляраў). 40 ключоў былі ад падзвясных замкоў, з іх па адным знайдзена на селішчы Гардзілоўка і ў магільніке каля в. Корастава⁷.

¹ Зверуго Я.Г. Ор. cit. Мал. 9,2.

² Штыхов Г.В. Ор. cit. Мал. 33, 24; Шноре Э.Д. Асотскре городище. Рига, 1961. Табл. XI, 12–20.

³ Штыхов Г.В. Ор. cit. С. 60; Загорульский Э.М. Ор. cit. С. 243.

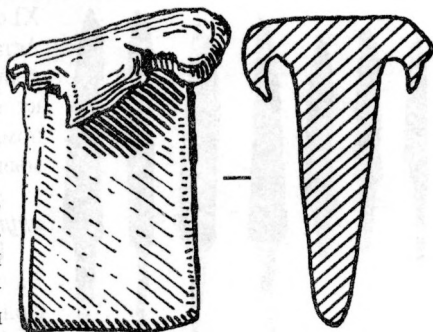
⁴ Штыхов Г.В. Ор. cit. Мал. 18; Лысенко П.Ф. Берестье. Мал. 159.

⁵ Зверуго Я.Г. Ор. cit. С. 32.

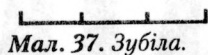
⁶ Штыхов Г.В. Ор. cit. С. 57; Зверуго Я.Г. Ор. cit. С. 32.

⁷ Гуревич Ф.Д. Ор. cit. Мал. 76,6; 96,4.

Ключи типу А (па Б.А. Колчыну) прадстаўлены двума экзэмплярамі з прававугольнай лопасцю. Даўжыня іх 7 і 12 см. Адзін з такіх ключоў пакрыты ліставой бронзай і ўпрыгожаны нарэзкай. Падобныя ключы сустракаюцца ў гарадзішчы на Менцы, Лагойску, Браславе і Ваўкавыску¹. Да тыпу А належаць таксама ключы з акруглай лопасцю, даўжынёй 7–12 см. Асобныя ключы ўпрыгожаны нарэзкай. Аналагі ім сустракаюцца амаль ва ўсіх старажытнарускіх гарадах на тэрыторыі Беларусі.

Ключы тыпу Б (8 экзэмпляраў). Даўжыня іх 7–190 см. Асобныя знаходкі ўпрыгожаны нарэзкай. Вылучаецца сваімі памерамі (даўжыня 18 см) ключ з раздвоеным стрыжнем, пакрытым меднымі пласцінкамі². Ключы такога тыпу шырока распаўсюджаны ў старажытнарускіх помніках, у тым ліку ў гарадах заходняй Русі³.

Мал. 37. Зубіла.

Ключы тыпу В (6 экзэмпляраў). Даўжыня 7,5–9,5 см. Падобныя знайдзены ў гарадах Полацкай зямлі, а таксама ў Бярэзцы, Гродне і ў Ваўкавыску⁴.

Ключы тыпу Г (6 экзэмпляраў). Даўжыня іх 7–10 см, аналагічныя ў гарадах Беларусі невядомыя.

Ключы тыпу Д (6 экзэмпляраў). Даўжыня — 9–14 см. Знайдзены па-за комплексамі. Па матэрыялах Ноўгарада і Ваўкавыска датуюцца XIV ст.⁵.

На тэрыторыі Малага Замку знайдзены ключ даўжынёй 12 см з раздвоеным стрыжнем і атагнутымі канцамі. Б.А. Колчын лічыць такія ключы індывідуальнымі вырабамі XII ст.⁶.

Замкі (7 экзэмпляраў). Акрамя таго, знайдзена 36 дэталей замкоў (спружыны, дужкі і інш.). Адзінкавай знаходкай з'яўляецца замок прававугольнай формы з доўгім стрыжнем, што знайдзены ў пабудове першай паловы

¹ ДН. Мал. 79,5; Штыхов Г.В. Города... Мал. 38,1; 44, 10; Алексеев Л.В. Ор. cit. Мал. 41–42; Зверуго Я.Г. Ор. cit. Мал. 10,1,2.

² ДН. Мал. 75,7.

³ Лысенко П.Ф. Ор. cit. С. 140; Загорюльский Э.М. Ор. cit. табл. XXVI; Зверуго Я.Г. Ор. cit. С. 34.

⁴ Штыхов Г.В. Ор. cit. С. 105; Загорюльский Э.М. Ор. cit. табл. XXVIII, 1–10; Лысенко П.Ф. Ор. cit. Мал. 157; Зверуго Я.Г. Ор. cit. Мал. 10, 14, 15; Воронин Н.Н. Древнее Гродно. // МИА. 1954. Вып. 41. Мал. 96, 14.

⁵ Колчин Б.А. Хроника новгородских древностей. // Новгородский сборник. М., 1982. С. 162; Зверуго Я.Г. Ор. cit. С. 34.

⁶ Колчин Б.А. Жалезоделательное ремесло... Мал. 69,5.

Мал. 38. *Нажы.*

XI ст. Аналогія яму вядомая ў Бярэсці¹. Астатнія замкі цыліндрычныя, часам абмедненыя. Даўжыня іх 6–10 см, у адным выпадку знайдзены замок з уторкнутым у яго ключом. Аналогіі цыліндрычным замкам вядомыя ў шэрагу заходнерускіх гарадоў².

Асобную групу складаюць *ключы ад унутраных замкоў*. Сярод іх:

Каленчатыя запоры (4 экзэмпляры). Даўжыня іх 6–7 см.³ Такія шырока распаўсюджаныя ў Старажытнай Русі запоры ад драўляных замкоў, на тэрыторыі старажытных гарадоў Беларусі знайдзены ў Тураве, Пінску, гарадах Полацкай зямлі і ў Ваўкавыску⁴. Сагнуты запор даўжынёй больш чым 20 см., знайдзены разам з замком прававугольнай формы, аналогія не мае⁵.

Ключы з полымі стрыжнямі (7 экзэмпляраў). Даўжыня іх 11–12 см. Адзін ключ меў даўжыню 15 см. На лапасцях нярэдка прарэзы. Падобныя ключы з прарэзамі на лапасцях і без іх вядомыя ў Полацку, Мінску, Ваўкавыску і Бярэсці⁶.

Стрыжневые ключы (6 экзэмпляраў). Даўжыня 11–12 см. Сустрэкаюцца ключы з прарэзанай лапасцю. Адзін ключ з вакольнага гораду быў пакрыты белым металам.

Стрыжневые ключы сустракаюцца ў заходнерускіх гарадах (Полацкая зямля, Гродна, Ваўкавыск, Бярэсце)⁷. Да гэтага тыпу ключоў належыць маленькі (даўжыня 4 см), верагодна ад скрынкі. Такія мініяцюрныя ключы знайдзены ў Полацку, Лагойску, Гродне, і Ваўкавыску⁸.

¹ ДН. Мал. 14, 5; Лысенко П.Ф. Ор. cit. С. 239.

² Загорульский Э.М. Указ. соч. Табл. XXV, 1–3; Лысенко П.Ф. Ор. cit. С. 233.

³ ДН. Рис. 21,3.

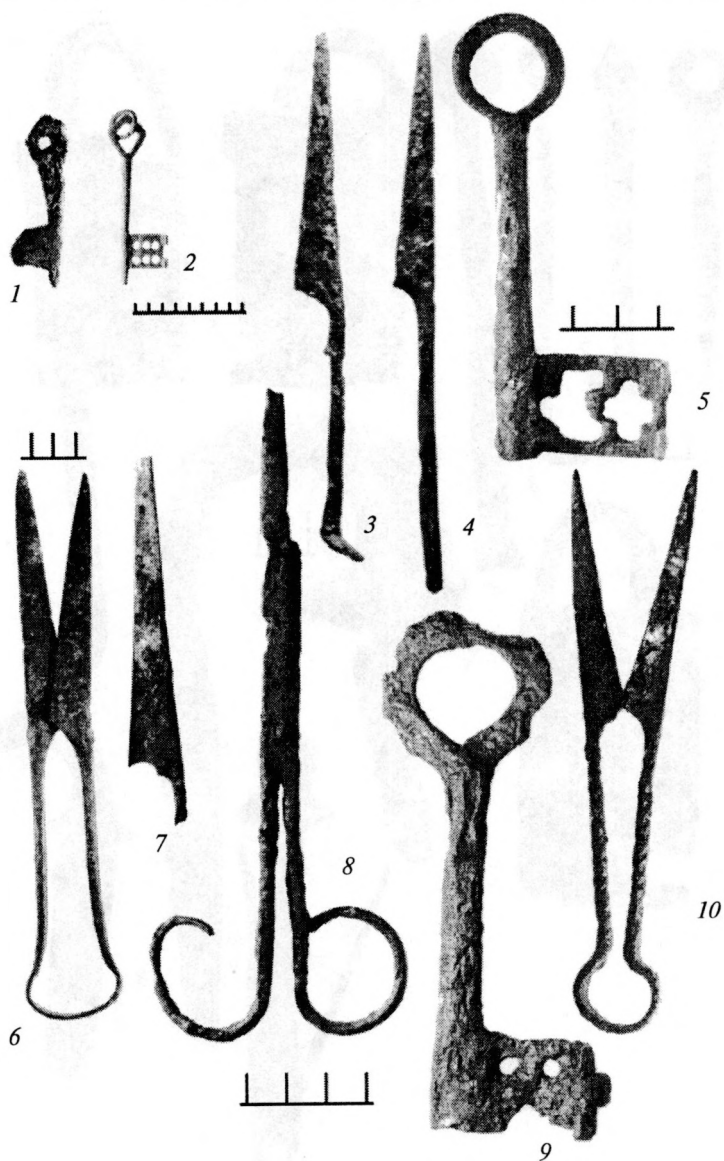
⁴ Лысенко П.Ф. Города... Мал. 8,11; 29,5; Штыхов Г.В. Ор. cit. С. 105; Зверуго Я.Г. Ор. cit. Мал. 10,17.

⁵ ДН. Мал. 14, 1.

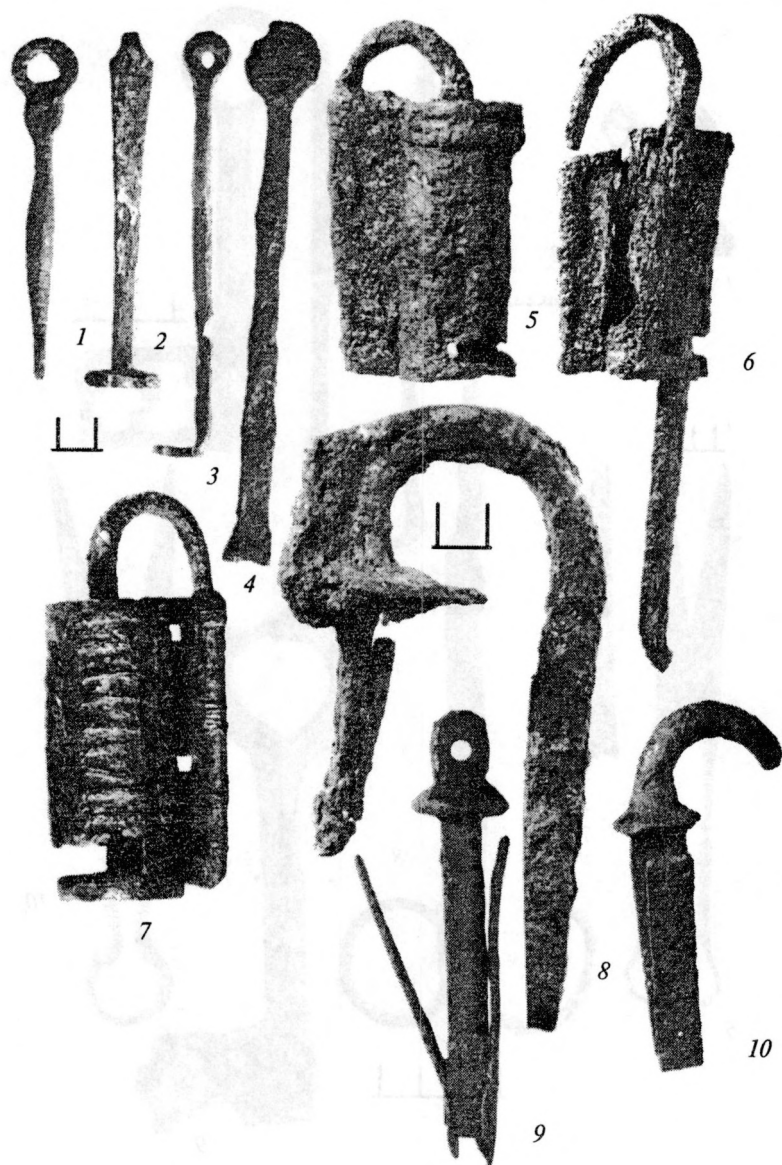
⁶ Штыхов Г.В. Древний Полоцк. Мал. 31,19; Загорульский Э.М. Ор. cit. табл. XXX, 1–3; Зверуго Я.Г. Ор. cit. Мал. 10, 18, 19; Лысенко П.Ф. Берестье Мал. 157,2.

⁷ Штыхов Г.В. Города... С. 105; Воронин Н.Н. Ор. cit. Мал. 12,1,2; Зверуго Я.Г. Ор. cit. Мал. 10,2,23; Лысенко П.Ф. Ор. cit. Мал. 157, 11, 13.

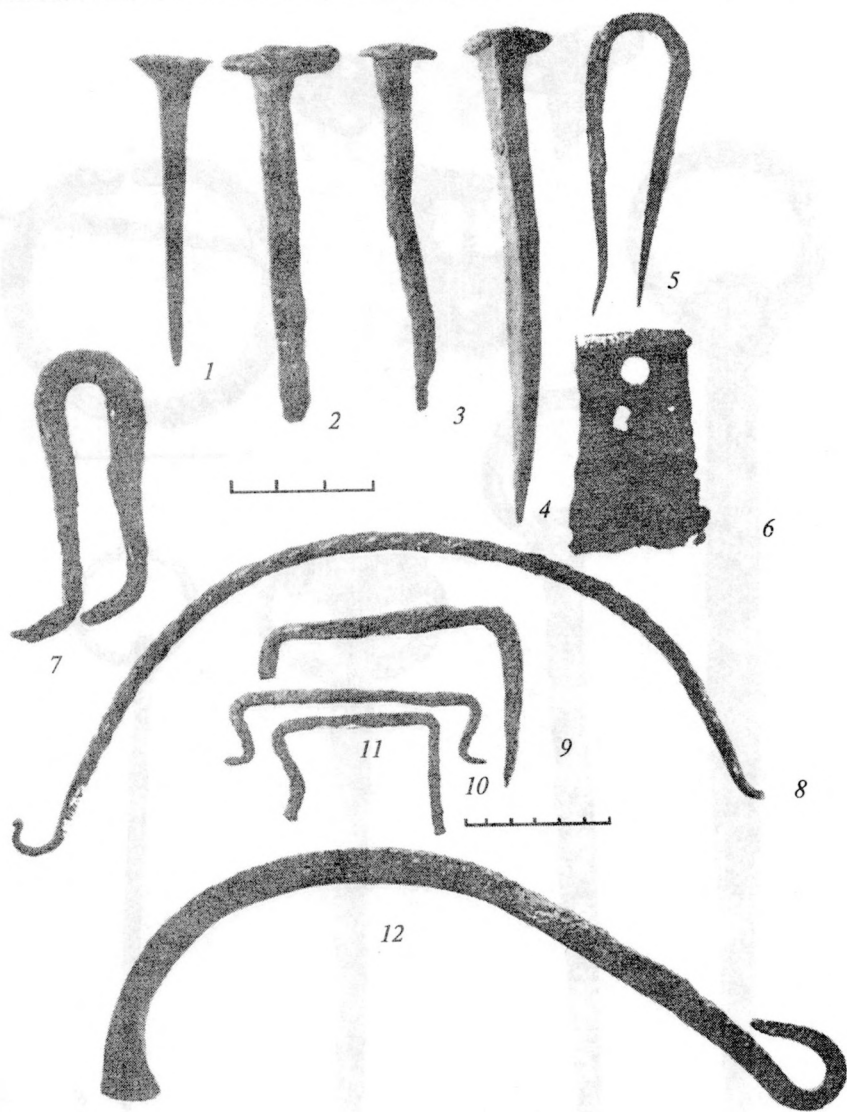
⁸ Штыхов Г.В. 1) Древний Полоцк. Мал. 31,17; 2) Города... Мал. 38,5; Воронин Н.Н. Ор. cit. Мал. 12, 3, 4; Зверуго Я.Г. Ор. cit. Мал. 10, 20.

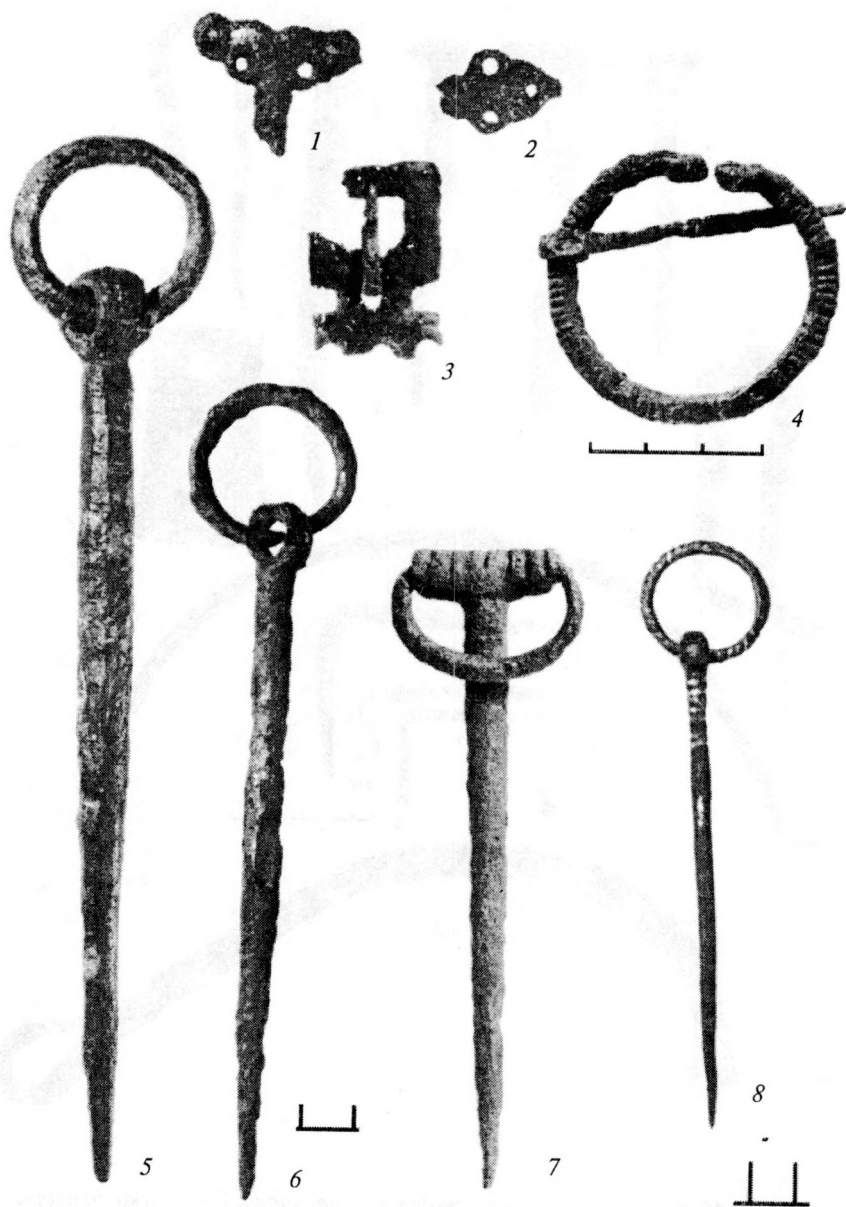
Мал. 39. 1, 2, 5, 9 — ключи, 3, 4, 6, 7, 8, 10 — ножніцы.

Мал. 40. 1-4 — ключы, 5-10 — замки.

Мал. 41. 1-4 — цвѣкі, 5-7 — прабоі, 6 — накладка, 7 — дужка ад вядра, 9-11 — скобы, 12 — ключ.

Мал. 42. 1, 2 — накладкі, 3, 4 — спражки, 5–8 — булаїкї з кальцавой галоўкай.

У Наваградку знайдзена таксама 4 ключы з полым стрыжнем і акруглым верхам, пакрытым бронзай, якія, мяркуючы па знаходцы іх у Гродне, належаць да XIII–XIV стст.¹.

З унутранымі замкамі і ключамі да іх звязана квадратная накладка з прорэзью. Такія ж накладкі паходзяць з Гродна і Лагойска².

Красалы (8 экзэмпляраў). Даўжынёй 6–8 см. Шэсьць красалаў з язычкамі альбо без іх датуюцца X–XIII стст. Два красалы авальнай формы. Падобныя распаўсюджаюцца не раней XIII ст.³. Авальныя красалы — тыповыя знаходкі заходнерускіх гарадоў.

Цьвікі (каля 700 экзэмпляраў). У дамах знайдзена ад аднаго да 40 цьвікоў даўжынёй 6–11 см. Нескалькі цьвікоў мелі даўжынню 17 см.

Скобы (50 экзэмпляраў). Даўжыня іх 6–10 см. Прабоі (11 экзэмпляраў). Даўжыня 6–13 см. Дзвярныя кольцы (4 экзэмпляры) дыяметрам 5,5–11 см з язычкамі⁴, а таксама некалькі пракладак і пласцінак, што мацаваліся на дзвярах альбо скрынях, якія шырока распаўсюджаны ў заходнерускіх гарадах.

Сярод жалезных рэчаў адначым абломак жалезнага катла⁵, рэдкай знаходкі ў рускіх старажытнасьцях, а таксама дужкі і вушкі ад вёдраў і ланцугі. Паралелі ім адначым у Ваўкавыску і Бярэсьці⁶.

Значная частка прыладаў, бытавых знаходак і дамашніх рэчаў засталася нявызначанай. Гэта авальная ручка з меднымі заклёпкамі, што знайдзена ў старой пабудове Малага Замка⁷, прамавугольныя жалезныя зліткі даўжынёй да 10 см, таўшчынёй 1,2 см, плоскія кольцы дыяметрам да 15 см⁸ і інш. На Малым Замку знайдзены тонкі стрыжань даўжынёй 11 см, які заканчваецца вастрыём, над якім узвышаецца пласцінка. Падобную знаходку ў Латвіі В.А. Уртанс, супастаўляючы з этнаграфічнымі матэрыяламі, вызначае як інструмент для кровапускання⁹.

Упрыгожанні і прадметы ўбору.

Спражкі (20 экзэмпляраў). Часьцей за ўсё сустракаюцца падковападобныя са спіральна загнутымі канцамі. Дыяметр іх 4–6 см. Сстрыжні такіх спражак разнастайнага сячэння (прамавугольнае, авальнае, трохвугольнае, рамбічнае). Часам спражкі маюць стрыжань з нарэзкай. Падковападобныя спражкі так папулярныя ў Старажытнай Русі і суседніх з ёй землях, што няма неабходнасьці спасылацца на паралелі гэтым рэчам.

¹ Воронин Н.Н. *Op. cit.* Мал. 96, 16.

² Воронин Н.Н. *Op. cit.* Мал. 12, 9; Штыхов Г.В. *Города...* Мал. 20, 38.

³ ДН. Мал. 20, 11; 54, 8; Колчина Б.А. *Хронология...* С. 163.

⁴ ДН. Мал. 46, 6, 8, 10.

⁵ ДН. Мал. 84, 4.

⁶ Зверуго Я.Г. *Op. cit.* С. 37; Лысенко П.Ф. *Op. cit.* Мал. 166, 1–16.

⁷ ДН. Мал. 8, 1.

⁸ ДН. Мал. 34, 12; 46, 7, 8.

⁹ Уртанс В.А. *Средневековые медицинские инструменты для кровопускания.* / *СА. 1966. Вып. 2.* С. 329.

Прамавугольныя спражкі са шпеньком і без яго (4 экзэмпляры) былі розных памераў (2,5–6×1,5–4,5 см). Падобныя знайдзены ў Ваўкавыску і Бярэсці¹. Знайдзены спражкі індывідуальных формаў. Сярод іх прамавугольная з фігурным шчытком.

Часткі паяснага набору (каля 40 экзэмпляраў). У адной з пабудов Малага Замка знайдзена 25 прамавугольных пласцінак з адтулінамі, гэты набор можна разглядаць як часткі поясу². На Замкавай гары сустракаюцца фігурныя пласцінкі, якія таксама маглі быць часткаю паяснага набору. Ад паяснага набору, відавочна, захаваліся міндалепадобная бляшка і вялікі (даўжынёй 7 см) язычок.

Булаўкі з кальцавой галоўкай (7 экзэмпляраў). Даўжыня іх 9–18 см, дыяметр галолак 1,8–3,5 см. Кольцы асобных булавак упрыгожаны нарэзкай. Асабліва прыгожая булаўка, частка стрыжня і кольцы якой інкруставаныя бронзавым дротам. Такія булаўкі даследчыкі заходнерускіх гарадоў Старажытнай Русі, за Б.А. Колчыным, лічаць за дэталі касцюма³. У свой час мы адзначалі, што ў польскай і савецкай літаратуры асобныя археолагі разглядаюць іх як універсальныя прылады⁴. Такая атрыбуцыя падцыярджаецца матэрыяламі Кастрамскага Паволжжа, дзе жалезныя булаўкі з кальцавой галоўкай сустракаюцца выключна ў мужчынскіх пахаваннях і звычайна ляжалі каля поясу разам з нажамі і красаламі⁵.

У заключэнні адзначым падколкі для абутку (4 экзэмпляры), якія добравядомыя па знаходках у многіх старажытнарускіх гарадах.

Як паказана вышэй, жалезныя вырабы мясцовага паходжання, якія служылі зброяй, прыладамі для сельскай гаспадаркі, а таксама былі культавымі вырабамі, будуць разгледжаны ў адпаведных главах.

2. Апрацоўка каляровых і шляхетных металаў

Матэрыялы аб мясцовым бронзаліцействе і залатарстве прадстаўлены ў Наваградку лепш чым другія віды рамяства. Пытанні, што датычаць апрацоўкі каляровых і шляхетных металаў на тэрыторыі Малага Замка, разгледжаны ў кнізе «Старажытны Наваград»⁶. Пры характэрыстыцы гэтага віду рамяства прымяняльна да ўсяго гораду, натуральна, з'яўляецца неабходнасьць ізноў звярнуцца да матэрыялаў Малага Замка, выкарыстаўшы як раней вядомыя, так і некаторыя новыя матэрыялы.

¹ Зверуго Я.Г. *Op. cit.* Мал. 11,22; Лысенко П.Ф. *Op. cit.* Мал. 163,13.

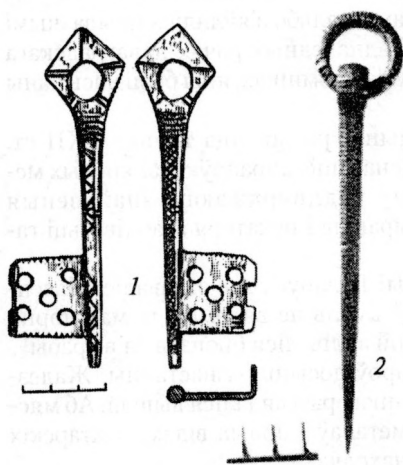
² ДН. С. 44.

³ Колчин Б.А. Железодельное ремесло... С. 106; Зверуго Я.Г. *Op. cit.* С. 35, 37; Лысенко П.Ф. *Op. cit.* С. 253–254.

⁴ ДН. С. 45.

⁵ Рябинин Е.А. Костромское Поволжье в эпоху средневековья. Л., 1986. С. 85.

⁶ ДН. С. 127–136.

Мал. 43. Жалезныя вырабы з інкрустацыяй.

1 — ключ, 2 — булаўка з калцавой галоўкай.

Самымі старажытнымі комплексамі, у якіх займаліся бронзаліцействам, былі ямы канца Х ст., выкапаныя ў мацерыку паўднёвай часткі пляцоўкі Малага Замка. Такой была яма 55 (4×3,4 м), заглыбленая ў мацярык на 40 см, у заходняй частцы яе адкрыты развал камянёў і слаі попелу, абпаленых камянёў, вугалю і попелу. У запаўненні ямы знайдзены цэлы тыгель і абломкі яшчэ пяці тыгеляў, кавалак бронзы, калачавіднае красала і кераміка, тыповая для канца Х ст. Яма 90 была авальная 1,10×0,90 м, глыбінёй каля 30 см з адвеснымі сьценкамі і роўным дном. У яме знайдзены абпаленыя і патрэсканыя камяні, кавалкі абпаленай гліны, абломкі тыгелькоў і кераміка. Для бронзаліцейства выкарыстоўваліся таксама размешчаныя непадалёку ямы 8–9 і 54, аб чым сведчыла іх запаўненне¹.

Пачынаючы з першай паловы XI ст. бронзаліцейныя работы пераносіцца ў жылыя пабудовы Малага Замка, дзе знайдзены абломкі тыгелькоў, кавалкі аплаўленай бронзы і бронзавыя абрэзкі. У гэтым плане вылучаецца пабудова 21 (другая палова XI ст.), у якой былі: ліцейная формачка, абломкі пяці тыгелькоў і кавалкі аплаўленай бронзы².

З ператварэннем наваградскага пасаду ў вакольны горад апрацоўка калярковых і шляхетных металаў робіцца найбольш характэрнай асаблівасцю і галоўным заняткам гаспадароў вялікіх і багатых дамоў. Амаль у кожным з багатых дамоў былі знайдзены інструменты бронзаліцейшчыкаў і залатароў, абломкі і абрэзкі бронзы і свінца, а ў асобных дамах сустракаюцца бясспрэчныя сляды апрацоўкі золата³. Гэта акалічнасць дазволіла нам у свой час разглядаць сканцэнтраваныя вялікія і багатыя дамы вакольнага гораду як квартал залатароў⁴.

На дзяцінцы аж да канца XI ст. бронзаліцейнымі і залатарскімі работамі не займаліся. Нешматлікія знайдзеныя тут вырабы з бронзы і срэбра былі

¹ Гуревич Ф.Д. Отчет о археологических работах в Новогрудке в 1967 г. (Архіў ЛАІА ф. 35 1/1967, 32, лл. 26–27, 32.)

² ДН. С. 22, 28.

³ ДН. С. 133. Табл. 18.

⁴ ДН. С. 131–132.

альбо зроблены на тэрыторыі Малага Замка, альбо з'яўляліся прывазнымі вырабамі. Тое самае можна сказаць аб адпаведных рэчах наваградскага магільніка і курганах Наваградскай акругі — помніках, якія былі насыпаны да канца XI ст.

Залатарства на Замкавай гары пачынае развівацца толькі ў XII ст. Майстэрні тут адкрыць не ўдалася, але існаванне апрацоўкі каляровых металаў і срэбра ў гэтай частцы гораду падцвярджаюць знайдзеныя інструменты, загатоўкі, спецыфічная сыравіна і некаторы асаблівасці гатовых вырабаў.

У старажытных гарадах на тэрыторыі Беларусі, дзе захаваліся бязспрэчныя матэрыялы аб рабоце залатароў, амаль не вядомыя іх майстэрні. Толькі ў Мінску адкрыта пабудова, у якой адліваліся бронзавыя вырабы¹.

Інструментарый наваградскіх залатароў досыць разнастайны. Жалезныя прылады і інструменты гэтых рамеснікаў разглядаліся вышэй. Аб мясцовым ліццё каляровых і шляхетных металаў і іншых відах залатарскіх работ можна мяркаваць па наступных знаходках:

Вогнеўпоры — тыглі і льячкі (каля 40 экзэмпляраў). У Наваградку пабыталі розныя іх тыпы. З ямы першапачатковага паселішча паходзіць тыгель вышыняй 11 см. з акруглым дном. Абломкі такіх самых тыгляў знайдзены і ў гэтай і ў іншых ямах. Аналагі дадзеным тыглям вядомыя на паўночным захадзе². Вялікая частка вогнеўпораў — гэта мініяцюрныя тыгелькі (вышыняй 3–4 см). Пераважаюць вострадонныя, часам з ручкамі. Сустрэліся два плоскадонныя тыгелькі і тры льячкі — нізкія плоскія вогнеўпоры з ручкамі. Маленькія тыглі і льячкі — частыя знаходкі ў гарадах Беларусі. Асабліва многа знайдзена іх у Полацку, дзе на ўсходнім раскопе знайдзены 53 тыглі³. Большы тыгель з «грабенчыкам» нагадвае знаходку з Кіева⁴.

Ліцейныя формачкі (4 экзэмпляры). Знайдзеныя, выключна, на Малым Замку, яны апублікаваныя⁵. Тры формачкі былі каменныя, адна гліняная. У найбольш раннюю формачку метал залівалі зверху. Астатнія мелі літнікі. Наваградскія формачкі прызначаліся для вырабу нескладаных вырабаў — бубеньчыкаў, гузікаў, бляшак, калец і крыжыкаў. Формачкі для адліўкі такіх самых рэчаў знайдзены ў Полацку і Бярэсці⁶.

Матрыцы (13 экзэмпляраў). Выразная серыя бронзавых матрыц паходзіць з Замкавай гары. Усе яны знайдзены ў паўночным раскопе. Дзве

¹ Загоруйский Э.М. *Op. cit.* С. 261–262.

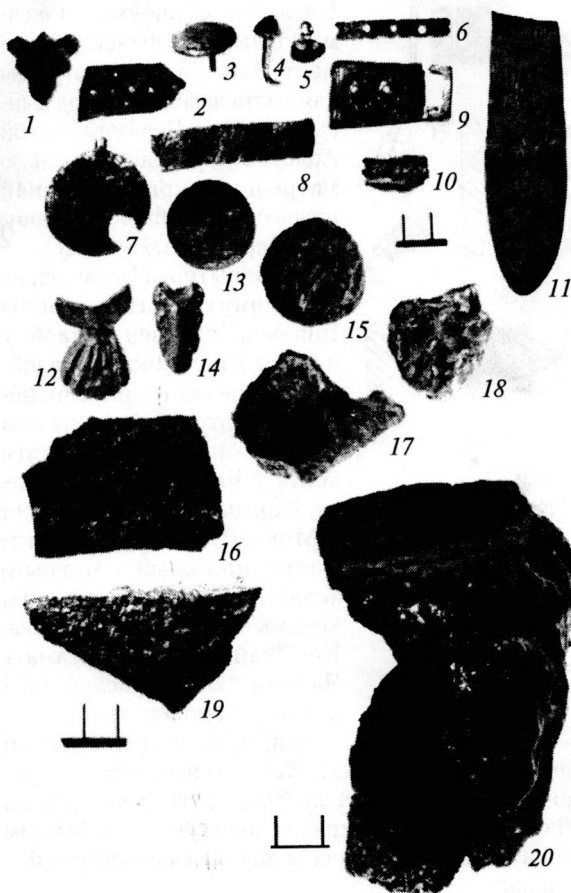
² ДН. Мал. 20,10; Горюнова В.М. Поселок ремесленников на Ловати. // проблемы археологии. Л., 1978. С. 143.

³ ДН. Мал. 21,1; 33,7; 7,72; 1,6; 10,77,14; Алексеев Л.В. *Op. cit.* Мал. 22,2–9; Штыхов Г.В. Древний Полоцк. С. 53.

⁴ ДН. С. 143.

⁵ ДН. Мал. 19,18; 45,7; 78,7; 85,11.

⁶ Алексеев Л.В. *Op. cit.* Мал. 22,2; Штыхов Г.В. Города... С. 107; Загоруйский Э.М. *Op. cit.* табл. XVIII,7,8; Лысенко П.Ф. *Op. cit.* Мал. 188.

Мал. 44. 1 — матрыцы, 2, 6 — пласціны, 8, 9 — накладкі, 11, 13, 15, 16, 19 — загатоўкі, 3, 4 — цэвікі, 5 — бубеньчык, 7 — прывеска, 10, 12, 14 — вырабы, 20 — абломкі тыгляў.

весак і калодачак знайдзены на гарадзішчы Вішчын Гомельскай вобласці¹. Аднак галоўная маса такіх матрыц паходзіць з паўднёварускіх і некаторых іншых гарадоў і паселішчаў. Гэта — Княжая гара, Вышгарад, Райкі,

матрыцы ўваходзілі ў інвентар адной з гаспадарчых пабудов. Астатнія сустракаюцца на поўдзень ад астатніх. Пераходзім да іх апісання:

Матрыца для колта дыяметрам 4 см. На яе выпуклай старане выразаны фігуры двух сапастаўленых грыфонаў, раздзеленых пляцёнкай.

Матрыцы для ліліяпадобных пласцінак-крынаў (2 экзэмпляры). Даўжыня іх 4 см. Адна з матрыц гладкая, другая рубчатая.

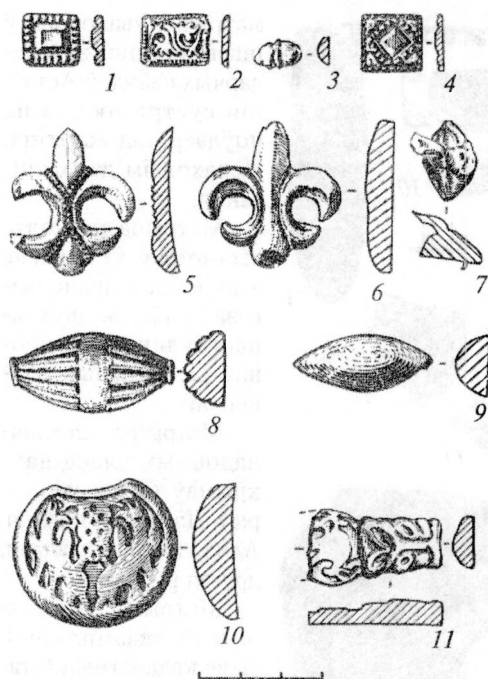
Матрыцы для бляшак (3 экзэмпляры). Дзве квадратныя (старана 1,5 см), трэцяя прамавугольная 2×1,7 см з раслінным арнамаментам.

Матрыца для калодачак даўжынёй 1,5 см.

Матрыца для бранзалетаў з галавой жывёліны (даўжыня 3,5 см).

На тэрыторыі Беларусі матрыцы для колтаў з выявай грыфона, крынападобных пры-

¹ Загорульский Э.М. Исследования Вишинского замка. // ДГС. Минск. 1983. С. 88.

Мал. 45. 1–11 — матрыцы.

Ізяслаўль, Сахноўка, а таксама Ўшчыж і Сярэнск¹. Арнамент Наваградскай матрыцы для колта даволі блізкі да выявы на колце з Церахава, былой Арлоўскай губерні, а рубчатую матрыцу да крынападобнай прывескі, падобную на нашу, апублікаваў Б.А. Рыбакоў².

На тэрыторыі Беларусі, на ўспамянутым гарадзішчы Вішчын, знайдзены скарб, у якім былі колты, крынападобныя прывескі і іншыя ціснёныя ўпрыгожанні. Адзначым таксама знаходкі срэбнага колта ў Бярэсці і двух колтаў і крынападобнай прывескі ў Мінску³. Асобныя ўпрыгожанні, ціснёныя з матрыц, аналагічныя да наваградскіх, вядомыя, пераважна, з Кіева, Кіеўскай зямлі, а таксама ў Чарнігаўскай, Пераслаўскай і некаторых іншых землях⁴.

Вярнуўшыся да серыі наваградскіх матрыц, нельга не адзначыць, што ўсе яны былі сканцэнтраваныя на тэрыторыі дзяцінца і зусім адсутнічалі ў вакольным горадзе з яго развітым залатарствам. Дзве бронзавыя матрыцы знайдзеныя на Малым Замку, значна адрозніваюцца ад матрыц Замкавай гары і выкарыстоўваліся для ціснення фігурных бляшак.

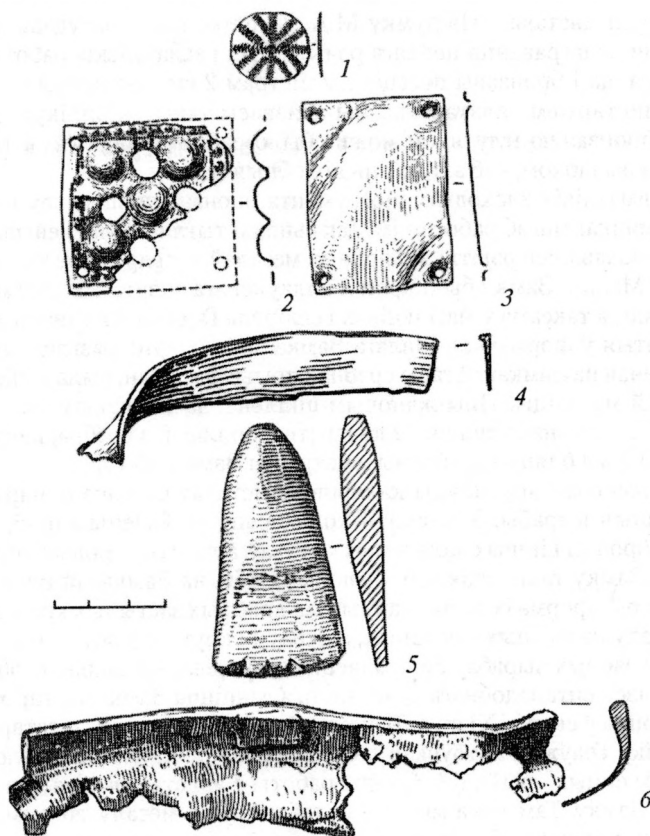
Бронзавыя пінцэты (2 экзэмпляры). Даўжыня іх 6 см. Знаходкі пінцэтаў з бронзы, якія служылі, як і жалезныя, як маленькія ціскі, даволі рэдкія. У

¹ Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. М., 1948. С. 306–317; Корзухина Г.Ф. Русские клады IX–XIII вв. Л., 1954. С. 71; Каргер М.К. *Op. cit.* С. 394–395; Пескова А.А. Древний Изяславль. // КСИА. 1981. Вып. 164. С. 68; Никольская Т.Н. Земля вятичей. М., 1981. С. 227.

² Гушин А.С. Памятники художественного ремесла Древней Руси. М., 1936. Табл. XIV,3; Рыбаков Б.А. *Op. cit.* Мал. 81.

³ Лысенко П.Ф. *Op. cit.* С. 259; Загорюльский Э.М. Возникновение Минска. Табл. XVII,1,2,4.

⁴ Гуревич Ф.Д. К истории культурных связей дрегнерусских городов Понеманья с Киевской землёй. Л., 1974. С. 23–24; Килиевич С.Р. Детинец Киева IX – первой половины XIII веков. Киев, 1982. Мал. 72.

Мал. 46. 1 — бляшка, 2, 3 — пласціны, 4, 6 — абрэзкі,
5 — накаваленка.

заходнерускіх гарадах піńczэты, былі, галоўным чынам, з жалеза. Бронзавы піńczэт знайдзены толькі ў Мінску¹.

З інструментарыям залатароў можна звязаць і некаторыя іншыя знаходкі. Цікавы бронзавы трохвугольны выраб даўжынёй 7 см, адзін канец якога закруглены, а другі сплюсчаны і на ім нанесены зарубкі. Гэты выраб, верагодна, з'яўляўся накаваленкай, аб чым сведчаць сляды шматлікіх удараў на яго паверхнях. На выпуклым баку яго можна было пракоўваць полыя рэчы. Медная пасудзіна з тонкімі сьценкамі, атагнутым венчыкам і пераплеценымі краямі сьценак і донца мае прамую паралель у Кіеве, у

¹ Загорульскі Э.М. Возникновение Минска. С. 213.

«майстэрні мастака». На думку М.А. Каргера, такая пасудзіна патрэбная была для падагравання нейкага рэчыва¹. Для залатарскіх работ мог выкарыстоўвацца і бронзавы песьцік дыяметрам 2 см (захаваўся не цэлы)². З інструментарыем залатарства мы звязваем таксама вялікую (даўжыня 12 см) бронзавую іглу, якой можна было рабіць гравіроўку і тачыльныя камяні з жалабком, каб заточваць подобныя іглы³.

Па шматлікіх знаходках інструмента бронзаліцейшычкаў і залатароў, можна мяркаваць аб рабоце з ім. Так сьценкі тыгляў аплаўленыя, у некаторых з іх захаваліся рэшткі каляровых металаў, а ў сярэдзіне тыгля пабудовы 5 на Малым Замку былі кроплі аплаўленага золата⁴. У абедзвух частках гораду, а таксама ў магільніках і селішчы Гардзілоўка знайдзены вырабы, адлітыя ў формачках Малага Замка, якія будуць разгледжаны ніжэй. Знайдзеная на Замкавай гары срэбная прывеска-крын, была адціснута з адпаведнай матрыцы. Пры жаночым шкілеце, даследваным на могільніку Малага Замка знаходзіліся 12 квадратных бляшак з срэбра, пакрытага золатам⁵. Гэтыя бляшкі зроблены з матрыцы Замкавай гары.

Аб мясцовай апрацоўцы каляровых металаў сьведчаць нарыхтоўкі⁶ і бракаваныя вырабы. У значнай колькасці знайдзены зліткі, абломкі і абрэзкі бронзы і іншых каляровых металаў, а таксама бронзавага дроту. На Малым Замку такіх знаходак было каля 150, на Замкавай гары больш за 60. Памеры і форма іх разнастайныя: ад дробных застылых кропель і абрэзкаў металу да буйных пласцінак, зліткаў і скруткаў дроту⁷. Сыравіна для вырабу срэбных вырабаў сустракаецца адзінкава. Адзначым срэбны злітак у выглядзе лентпадобнага бранзалета з дзяцінца Замкавай гары. Аналогіі яму маюцца ў скарге XI ст. з Ладургі (Латвія) і пахаванні залатара XII ст. у магільніку Граўжай Літоўскай ССР⁸. Зрэдку сустракаюцца абломкі срэбных рубленых грыўнаў⁹. Сляды работы з золатам захаваліся толькі на Малым Замку. Там мела месца выплаўка гэтага металу, аб чым сведчыць запаўненне тыглю, аб якім успаміналася, і кропля золата весам 5,4 грама. Аб выкарыстанні золата для вырабу нелітых вырабаў сведчаць асобныя знаходкі золата і яго абломкі¹⁰.

¹ ДН. С. 105. Мал. 82.

² ДН. Мал. 85,5.

³ ДН. Мал. 87,8,11.

⁴ ДН. С. 56.

⁵ Павлова К.В. Могильник на территории окольного города Новогрудка. // КСИА. 1967. Вып. 110. Мал. 10.

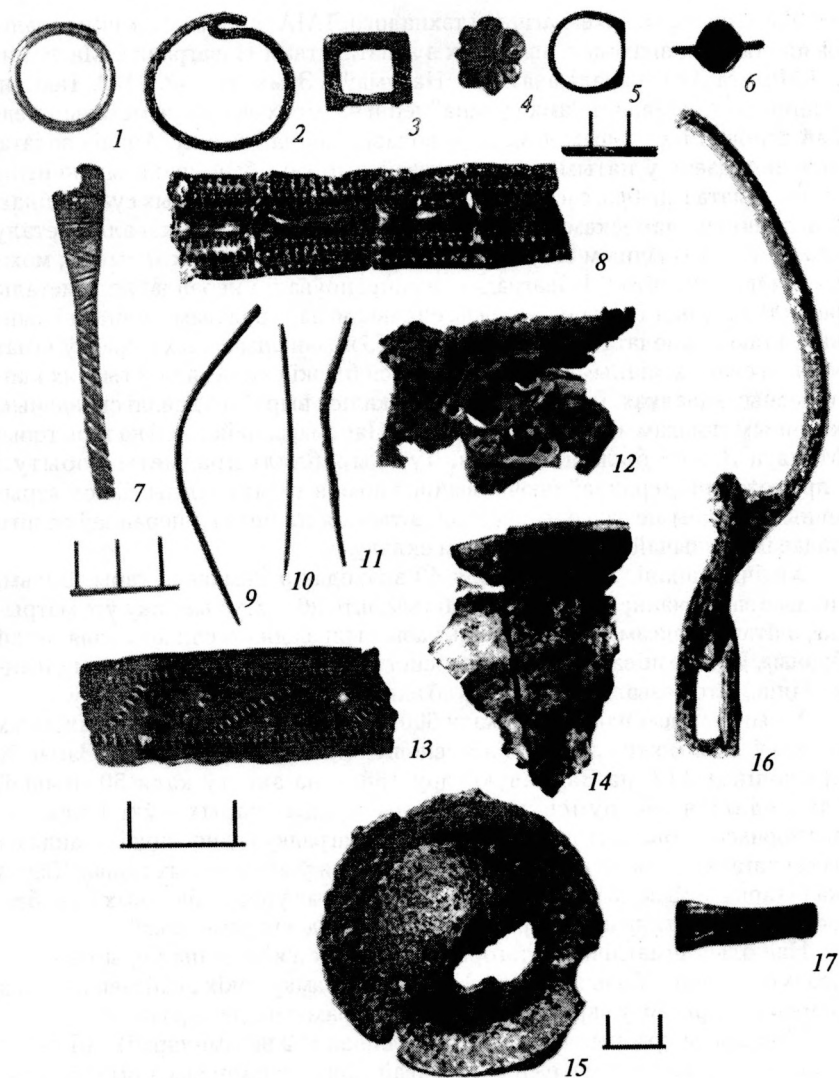
⁶ ДН. Мал. 40,1; 45,4.

⁷ ДН. Мал. 12,3; 37,9; 78,9,10.

⁸ Urtans W. Senakie depoziti Latvija. Riga, 1977. Lpp. 184–185, att. 92, 6–8; Vaitskunskiene L. Grauziu auksakalis. // Труды АН Литовской ССР. 1981. Серия А. Вып. 1. р. 1, 9.

⁹ ДН. Мал. 72,4.

¹⁰ ДН. С. 45, 56. Мал. 33,5; 59,3,5.

Мал. 47. 1, 2 — височні (скроневі) кільця, 3 — абломки срібля, 4 — бляшка, 5, 6 — персячкі, 7 — буліжка, 8, 12, 13 — пласціни, 9–11 — ігли, 14–17 — вираби.

У лабараторыі археалагічнай тэхналогіі ЛАІА зроблены хімічны аналіз разнастайных знаходак, звязаных з залатарствам Наваградка. Матэрыялы Малага Замка аналізаваў Д.В. Навумаў, а Замкавай гары В.А. Галібін. З пяці тыгляў Малага Замка ў запаўненні чатырох аказаліся металы з меднай асновай і з розным дамескам волава, свінца і цынку. Аналіз золата, што знойдзена ў пятым тыглі, паказаў, што гэта быў двухкампанентны сплаў золата і срэбра, састаўлены, прыкладна, у аднолькавых суадносінах, з незначным дамескам іншых элементаў. Аплаўленыя кавалкі металу аказаліся па хімічным складзе блізкія металу тыгляў. Такім чынам, можна заключыць, што ў Наваградку перапрацоўвалі і пераплаўлялі металы рознага хімічнага складу — медзь, сплавы медзі з волавам, свінцом і цынкам, а таксама золата са срэбрам. Сярод 55 прааналізаваных вырабаў, шмат якія па сваім хімічным складзе аказаліся блізкія да металу ў тыглях і аплаўленых кавалках. Разам з тым сустракаліся вырабы з даволі складаным хімічным складам. Па заключэнню Д.В. Навумава, майстэрні на тэрыторыі Малага Замка былі невялікія. Тут выраблялі прадметы побыту і ўпрыгожання, пераплаўляючы выйшаўшыя з ужытку рэчы. Ізноў атрыманыя вырабы не заўсёды супадалі з тымі, якія ішлі на пераплаўку, што надае ім незвычайнасьць хімічнага складу.

Хімічны аналіз зроблены для 40 знаходак з Замкавай гары. Вельмі цікавае заключэнне В.А. Галібіна аб тым, што 26 з іх, у тым ліку ўсе матрыцы, злітак, а таксама кульгавыя вырабы былі з аднаго сплаву алавяністай бронзы. Іх адрознівае таксама падабенства іншых прымесяў — свінцу, цынку і інш., што дазваляе мяркаваць аб адным паходжанні гэтых рэчаў.

У выніку раскопак вядома каля 600 знаходак з каляровых і шляхетных металаў, якія можна звязваць з мясцовым рамяством. На Малы Замак іх прыходзіцца 412, на Замкавую гару 158, а на акругу каля 50. Вышэй разглядаліся інструменты, прылады працы, нарыхтоўкі і адходы вытворчасці. Вырабы, што зроблены ў Наваградку і адносяцца да гандлю і духоўнага жыцця, будуць характэрызаваныя ў адпаведных главах. Зараз жа гутарка пойдзе аб упрыгожаннях і прадметах убору і бытавых вырабах, якія можна разглядаць як прадукцыю наваградскіх рамеснікаў.

Найбольш шматлікай катэгорыяй знаходак з'яўляюцца ўпрыгожання і прадметы ўбора (больш за 260). На Малым Замку такіх знайдзена 187, на Замкавай гары 26, у акрузе больш за 50. Пераходзім да іх разгляду.

Павязка са срэбных пазалочаных бляшак (12 экзэмпляраў). Аб гэтых бляшках, ціснёных з матрыцы Замкавай гары, успаміналася вышэй. Яны знайдзены на чэрапе жаночага касцяка, адкрытага на могілках Малага Замка. Падобныя бляшкі вядомыя ў Панямонні, у магільніку Дварчаны Скідзельскага раёна Гродзенскай вобласці, дзе яны таксама ляжалі на чэрапе жаночага пахавання¹.

¹ Гуревич Ф.Д. Древности... С. 189.

Паўколыцы ад ачэльля (2 экзэмпляры). На Замкавай гары знайдзены бронзавыя бракаваныя паўколыцы. Знешняя паверхня іх аформлена ў выглядзе паўшару, аддзеленых на адным з паўкалец паяскамі, «пад зернь». Даследчык гэтых знаходак В.А. Назарэнка, лічыць іх часткай ачэльля і мяркуе, што прататыпам для іх маглі служыць «аграфы» скарбу, што знайдзены ў Полацкай зямлі. Разам з тым, наваградскія знаходкі блізкія дужкам кіеўскіх ачэльляў¹.

Вісочныя (скроневыя) колыцы (46 экзэмпляраў). Характэрныя 9 бронзавых і срэбных колыцаў са спіральным завіткам, знайдзеныя ў першапачатковым паселішчы Малага Замка і наваградскім магільніку. У апошнім, акрамя цэлых экзэмпляраў, знайдзены і абломкі падобных калец. На тэрыторыі Беларусі такія колыцы вядомыя ў курганным магільніку старажытнага Ізяслаўля. Вісочныя колыцы са спіральнымі завіткамі цікавыя сваім падабенствам з агульнаславянскімі ўпрыгожаннямі трэцяй чвэрці і канца 1 тысячагоддзя н.э.²

Палутараабаротныя колыцы з бронзы і срэбра (19 экзэмпляраў). Гэтыя ўпрыгожанні былі распаўсюджаны ў Наваградку напрацягу ўсяго старажытнарускага перыяду і з'яўляліся найбольш частымі ўпрыгожаннямі жыхароў акругі. У заходнерускіх гарадах такія колыцы вядомыя ў Гродне і Бярэсці³.

Пярэсцёнкападобныя вісочныя колыцы з зыходзячыміся канцамі (10 экзэмпляраў) зроблены з бронзы і таксама пабытавалі напрацягу ўсяго старажытнарускага перыяду як у Наваградку, так і ў ваколіцы. Гэтыя вырабы ў заходнерускіх гарадах рэдкія. Аналогіі ім у цікавых для нас гарадах паходзяць з Бярэсця⁴.

Колыцы з крукападобнымі канцамі (2 экзэмпляры). Бронзавыя. Знайдзены ў раннім паселішчы Замкавай гары і ў наваградскім магільніку. Такія ж сустракаюцца ў магільніку Ізяслаўля (пад Мінскам)⁵.

Колыцы з завязанымі канцамі (2 экзэмпляры). Бронзавыя. Знайдзены толькі ў магільніку Гардзілоўка 1. Паралелі вядомыя ў магільніку Ізяслаўля і ў Полацку⁶.

Колыцы з напускнымі пацеркамі, апошнія не захаваліся (2 экзэмпляры)⁷. Характэрныя старажытнарускія ўпрыгожванні.

¹ Назаренко В.А. О находке очелья в Новогрудке. // Культура средневековой Руси. Л., 1974. С. 170–172.

² Павлова К.В. Раскопки могильника... Мал. 38,3,7; ДН. С. 29, 32. Мал. 20,4; Заяц Ю.А. Курганный могильник Изяславля. // ДГС. С. 40. Мал. 9; Кирпичников А.Н. Раннесредневековая Ладога (результаты археологических исследований). // Средневековая Ладога. Л., 1985. С. 17–18.

³ Воронин Н.Н. Op. cit. Мал. 99,7; Лысенко П.Ф. Op. cit. С. 260.

⁴ Лысенко П.Ф. Op. cit. С. 260.

⁵ Павлова К.В. Op. cit. Мал. 38,2; Заяц Ю.А. Op. cit. Мал. 9.

⁶ Штыхов Г.В. Древний Полоцк. С. 66. Мал. 33,2; Заяц Ю.А. Тамсама.

⁷ ДН. С. 96.

Кальцо, аплеценае бронзавым дротам. Падобна да знаходкі ў магільніку ў Ізяслаўлі¹.

Завушніца залатая драцяная гнутая². Аналогіі невядомыя.

Прывеска-крын срэбная, ціснёная з мясцовай матрыцы. Разгледжана вышэй.

Пацеркі залатыя (9 экзэмпляраў). За выключэннем адной знайдзены на Малым Замку. Па форме — біканічныя, авальныя, шарападобныя. Даўжыня альбо дыяметр 5–8 мм. Адна пацерка прымацавана на залатым дроціку, другая да залатога ланцужка. Вытворчасць іх адзначана ў пабудове 10, дзе побач з інструментамі залатара знайдзены ліставое золата і мініяцюрны залаты шарык³.

Бубеньчыкі бронзавыя (17 экзэмпляраў). У ваколіцы знайдзены толькі ў магільніку каля в. Суляцічы. Дыяметр бубеньчыкаў 0,7–1,5 см. Чатыры з іх маюць крыжападобны прарэз. Астатнія — шчылепадобны. Тулавы бубеньчыкаў са шчылепадобным прарэзам часам упрыгожаны нарэзкай⁴.

Гузікі бронзавыя (18 экзэмпляраў). Дыяметр іх рэдка перавышае 0,5 см. Знайдзены гузікі, адлітыя ў формачцы на тэрыторыі Малага Замка⁵. Бубеньчыкі і гузікі надзвычай папулярныя вырабы Старажытнай Русі. У гарадах на тэрыторыі Беларусі вядомыя ў Полацку, Ваўкавыску і Мінску. У апошнім знайдзена не менш за 200 формачак для адліўкі гузікаў⁶.

Прывескі бронзавыя (9 экзэмпляраў). Пяць з іх памерамі 1,2–3,5 см, прадстаўлены трапецападобнымі арнаментаванымі цісненнямі і гравіроўкай. Мяркуючы па нарыхтоўкам з Малага Замка, прывескі былі каваныя. Трапецападобныя прывескі — традыцыйныя ўпрыгожанні жыхароў Прыбалтыкі, нярэдка ў гарадах Заходняй Русі. Вялікім прывескам Наваградка даволі блізкая знаходка з Лукомля⁷.

Манетападобныя прывескі (2 экзэмпляры). Знайдзены ў адной пабудове, маюць дыяметр 3 см. На адной прывесцы выява сяміпялэсткавай разеткі, другая з геаметрычным арнамантам. Такія прывескі па арнаменту блізкія знаходкам з Гродна і Полацка. У апошнім, а таксама ў Ваўкавыску знайдзены формачкі для адліўкі манетападобных прывесак⁸.

Фігурны стрыжань даўжынёй 5,5 см з адтулінай, верагодна з'яўляўся часткай булаўкі з кальцавой галоўкай, падобнай да знаходак з Ваўкавыска і

¹ Заяц Ю.А. Тамсама.

² ДН. Мал. 76,6.

³ ДН. С. 59, 74, Мал. 30,4; 59,1–5,16.

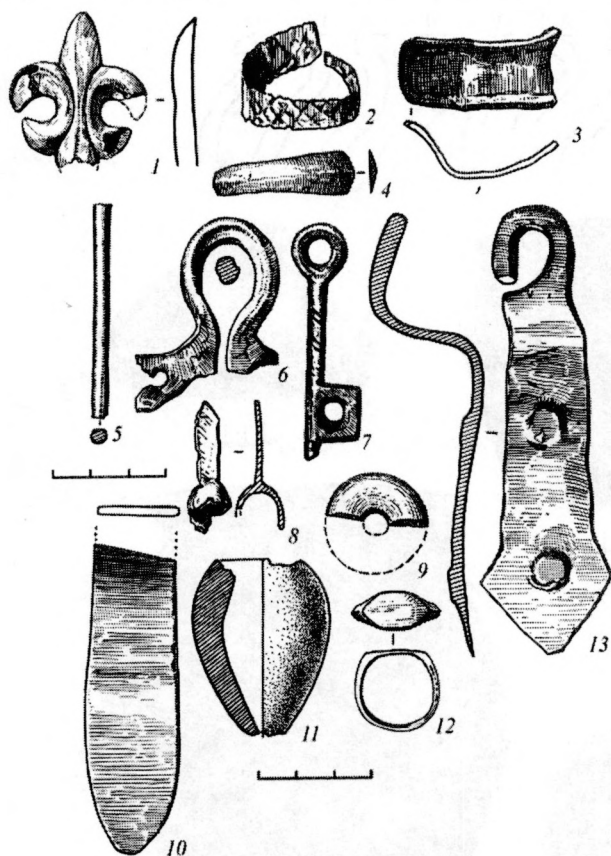
⁴ ДН. Мал. 30,2; 15,6; 49,17; 59,13; Павлова К.В. Могильники... Мал. 19,10.

⁵ ДН. Мал. 30,7; 49,7; 69,2; 71,1.

⁶ Штыхов Г.В. Города... С. 71; Зверуго Я.Г. *Op. cit.* С. 48; Загорульский Э.М. *Op. cit.* С. 262.

⁷ ДН. Мал. 20,3; 35; Штыхов Г.В. Города... Мал. 18,15.

⁸ Воронин Н.Н. *Op. cit.* Мал. 32,13; Штыхов Г.В. Древний Полоцк. Мал. 34,1,14,15; Зверуго Я.Г. *Op. cit.* С. 40.

Мал. 48. 1 — крын, 2—4 — абломкі бранзалетаў, 5 — стрыжань, 6 — вушка ад вядра, 7 — ключ, 3, 8, 9 — вырабы, 10 — абломак прасліца, 11 — тыгельчык, 12 — прысьце́нак, 13 — накладка з заклёпкамі.

Бярэсьця¹. Адзначым таксама літую бронзавую дыскападобную прывеску з вушкам (дыяметрам 2 см). Да мясцовых вырабаў златакавалства трэба далучыць частку залатого авальнага медальёна (даўжынёй 1 см), запоўненага па вызначэнню Т.І. Макаравай чырвонай і зялёнай перагародчатой эмальлю. Гэта знаходка паходзіць з пабудовы 10 Малага Замка і знайдзена разам з залатымі пацэркамі і адходамі вытворчасці².

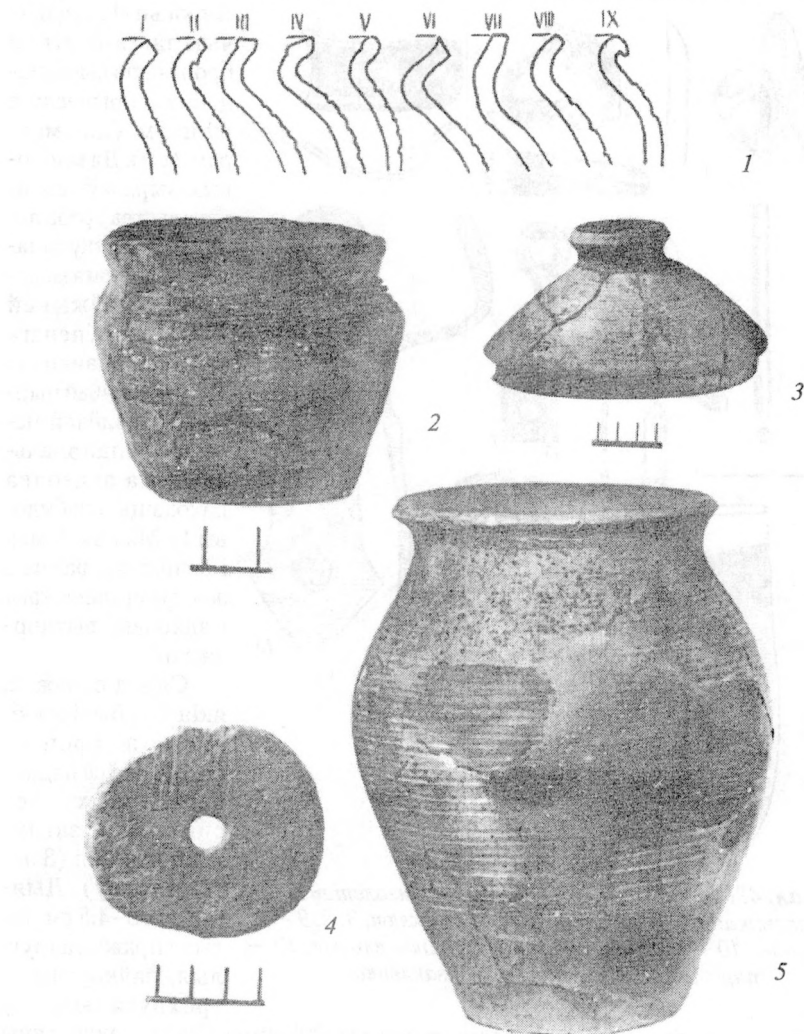
Сярод спражак, якія ўсе былі зроблены з бронзы, больш за ўсё падковападобных са спіральна загнутымі канцамі (8 экзэмпляў). Дыяметр іх 3—4,5 см. Гэтыя спражкі, акруглыя, паўкруглыя і трохвугольныя ў

сячэнні, аналагічныя жалезным спражкам такой формы. Сустрэкаюцца яны як у Наваградку, так і ў курганных магільніках³. Паралелі ім ёсць амаль ва ўсіх захаднерускіх гарадах.

¹ ДН. Мал. 49,21; Зверуго Я.Г. Ор. cit. Мал. 14, 28, 29; Лысенко П.Ф. Ор. cit. Мал. 176.

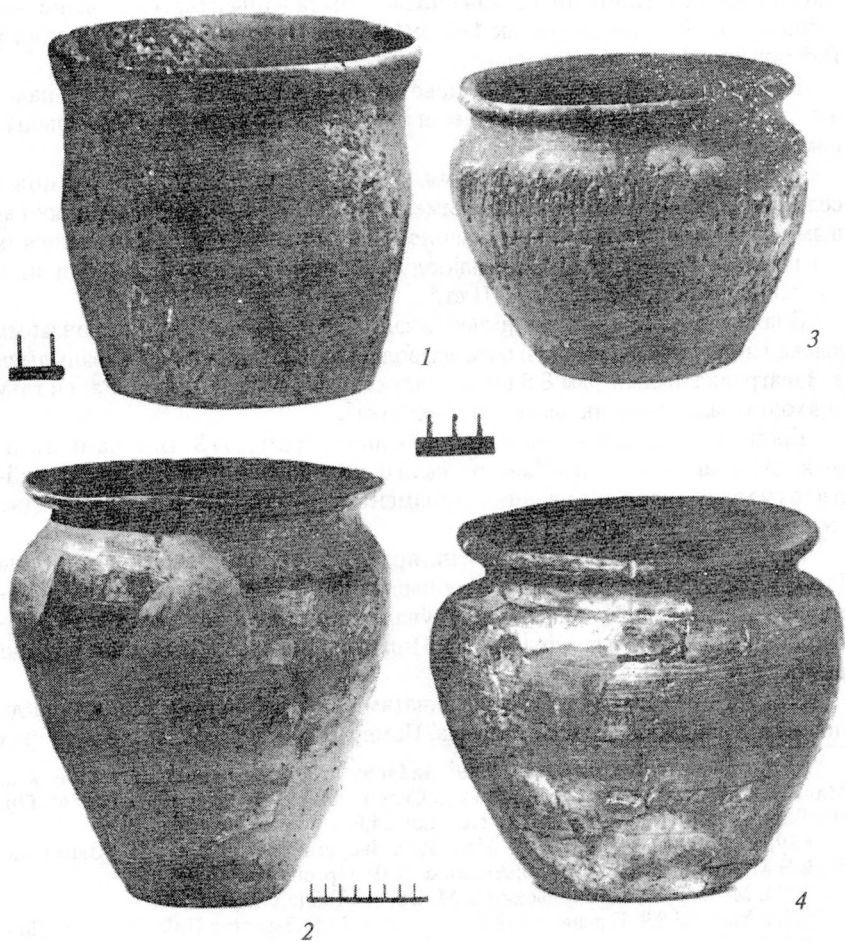
² ДН. С. 74. Мал. 59,17.

³ ДН. С. 26; Гуревич Ф.Д. Ор. cit. Мал. 90,9; Павлова К.В. Раскопки курганов у д. Гордиловка. Мал. 16,8.

Мал. 49. 1 — профілі венчикаў галоўных тыпаў гаршочкоў. Тыпы I і II — канец X — першая палова XI стст. Тыпы III і IV — першая палова XI—XII ст. Тып V — другая палова XI—XII ст. Тып VI — канец XI — пачатак XIII ст. Тып VII — канец XI—XIII стст. Тып VIII — XII—XIII стст. Тып IX — канец XII—XIII стст. (па М.У. Малеўскай).

2 — лятны гаршчок, 3 — крышка, 4 — глінянае прасліца, 5 — гаршчок I тыпу.

Мал. 50. 1 — гліняны кубак, 2 — гаршчок II тыту, 3—4 — гаршкі V тыту.

Лірападобныя спражкі (3 экзэмпляры). Знайдзены толькі ў курганных магільніках. Вышыня спражкі 3,5 см. Адна са знаходак была з жалезным шпеньком. Аналагічныя знайдзены ў Мінску і Ваўкавыску¹.

Прамавугольныя (4 экзэмпляры). Адна з выступамі па краях. У магільніку ля в. Маруліны такая спражка была ў інвентары мужчынскага пахавання. Памеры знаходак 1–2,5×1–2 см. Падобныя сустракаюцца ў Ваўкавыску, Мінску і Бярэсці².

Паўкруглыя (3 экзэмпляры). Дзве знайдзены ў пабудовах другой паловы XII ст. на Малым Замку. Вышыня іх 1,5–2 см. Спражкі такіх і большых памераў ёсць ў Мінску³.

Кольцападобныя пласцінкавыя (7 экзэмпляраў). Адна паходзіць з селішча Гардзілоўка. Спражкі дыяметрам 2,5–3 см, упрыгожаны кропкавым абадком, цісненнямі і рыфленнем. У асобных выпадках захаваліся іх іглы. Наваградскім знаходкам найбольш блізкія спражкі з Бярэсця, якія датуюцца часам не раней за XIII ст.⁴.

Знаходка ў Бярэсці зашпількі, якая была зроблена з двух бронзавых дыскаў, змацаваных раменьчыкам, дазволіла па-новаму інтэрпрэтаваць дыск з Наваградка дыяметрам 8,5 см, як частку падобнай зашпількі. Раней гэту знаходку разглядалі як частку падсвечніка⁵.

Бронзавыя кольцы (8 экзэмпляраў), дыяметрам 2,5–3 см, арнаментаваныя, нагадваюць адліўкі з Наваградскай формачкі. У курганах кольцы знайдзены ў мужчынскіх пахаваннях. Арнаментаваныя кольцы нагадваюць адну са знаходак Бярэсця⁶.

Бляшкі-шкарлупкі (10 экзэмпляраў). Адна знайдзена на селішчы Гардзілоўка. Дыяметр іх 0,5 см. Асобныя бляшкі адліты ў наваградскіх формачках. Бляшкі, верагодна, прымацоўваліся квадратнымі пласцінкамі (старана 1 см). Мяркуючы па формачках Полацка і Бярэсця бляшкі шарлупкі выраблялі ў гэтых гарадах⁷.

Бляшкі прамавугольныя з перахватам (2 экзэмпляры). Адносяцца да інвентара пабудовы 5 Малага Замка. Памер 2×1,5 см. Зроблены са срэбра і

¹ Гуревич Ф.Д. Ор. cit. Мал. 90,9; Павлова К.В. 1) Раскопки могильника... Мал. 37,11; 2) Раскопки курганов у д. Селец... Мал. 1,2; Загорюльский Э.М. Ор. cit. Табл. XXXI,3; Зверуго Я.Г. Ор. cit. Мал. 14,6.

² Гуревич Ф.Д. Ор. cit. С. 169. Мал. 90,9; Зверуго Я.Г. Ор. cit. С. 46; Загорюльский Э.М. Ор. cit. Табл. XXXI,5; Лысенко П.Ф. Ор. cit. Мал. 177.

³ ДН. Мал. 55,12; Загорюльский Э.М. Ор. cit. Табл. XXXI,12–18.

⁴ ДН. Мал. 85,8,9; Гуревич Ф.Д. Ор. cit. Мал. 79,1; Лысенко П.Ф. Ор. cit. С. 265. Мал. 177, 178.

⁵ ДН. Мал. 80,1; Лысенко П.Ф. Ор. cit. С. 265. Мал. 177.

⁶ ДН. Мал. 41,4,7; 83,7; Гуревич Ф.Д. Ор. cit. Мал. 96,1; Павлова К.В. 1) Раскопки могильника... Мал. 37,9,10; 2) Раскопки курганов у д. Селец... С. 86. Мал. 1,2;

⁷ ДН. Мал. 59,7-9; Гуревич Ф.Д. Ор. cit. Мал. 79,3; Штыхов Г.В. Древний Полоцк. Мал. 32,16; Лысенко П.Ф. Ор. cit. Мал. 188.

покрыты ліставым золатам. Бляшкі інкруставаны сэрцападобнымі ўстаўкамі з зялёнага шкла. Маюць некаторае падабенства са срэбнымі бляшкамі скарбу з Рязані¹.

Бляшкі індывідуальных формаў (6 экзэмпляраў). Амаль усе з заклёпкам для прымацавання да адзежы. Сярод іх: бронзавая сяміпялэсткавая з кропкавым арнамантам. Дыяметр яе 1 см, чатырохпялэсткавая такога ж памеру, зробленая з белага метала, акруглая з латуні, дыяметрам 0,7 см з адціснутым мальтыйскім крыжом і кропкамі. Разам з апошняй знайдзена бронзавая міндалепадобная з кропкавым арнамантам. Даўжыня яе 1,7 см. Адзначым таксама бронзавую квадратную з чатырохпялэсткавым і штрыхавым арнамантам (старана бляшкі 1,1 см). У кургане магільніка Гардзілоўка 1 знайдзена бронзавая бляшка ў форме шчыта з цісненнямі ў выглядзе паўкруглых ліній. Вышыня бляшкі 1,5 см.²

Да індывідуальных знаходак належаць таксама тры бронзавыя фігурныя язычкі ад паясоў. Адзін з іх з дзяцінца. Даўжыня знаходак 1,8–2,5 см і дзве бронзавыя аправы для шкла альбо камяню, знайдзеныя ў пабудове 5 вакольнага гораду³.

Пярсьцёнкі (34 экзэмпляры). За выключэннем двух срэбных, зроблены з бронзы. Сярод іх:

Кругладраццныя з патаўшчэннем (2 экзэмпляры). Адзін з магільніка Каменка. Такі ж пярсьцёнак знайдзены ў Бярэсці⁴.

Спіральны. Знайдзены ў наваградскім магільніку. Аналагічныя адначым у Тураве і Мінску⁵.

Шырокія пласцінкавыя з несамкнутымі канцамі (3 экзэмпляры). Упрыгожаны гравіроўкай. Пабытавалі да сярэдзіны XII ст. Падобныя пярсьцёнкі вядомыя ў Ноўгарадзе і шэрагу курганных магілікаў⁶.

Шырокія з завязанымі канцамі (4 экзэмпляры). Два з іх знайдзены ў курганах. Упрыгожаны кропкамі і штрыхамі. У Наваградку былі распаўсюджаны да сярэдзіны XII ст. Пярсьцёнкі гэтага тыпу шырока распаўсюджаны ў помніках Паўночна-усходняй Еўропы⁷.

Вузкія пласцінкавыя з несамкнутымі пашыранымі канцамі (2 экзэмпляры). Аналогія вядомая ў Ваўкавыску⁸.

¹ ДН. С. 59. Мал. 49,14.

² ДН. Мал. 8,11; 66,7; Гуревич Ф.Д. *Op. cit.* Мал. 90,4.

³ ДН. Мал. 90,5; 49,8,9.

⁴ Поболь Л.Д. *Op. cit.* Мал. 81,7; Лысенко П.Ф. *Op. cit.* С. 264.

⁵ Павлова К.В. Раскопки могильника... Мал. 37,3; Лысенко П.Ф. Города... Мал. 9,5.

⁶ ДН. Мал. 11,4; 22,2; Седова М.В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X–XV вв.). М., 1981. С. 129.

⁷ ДН. Мал. 30,10; 16; Павлова К.В. 1) *Op. cit.* С. 1032; 2) Раскопки кургана у д. Гордиловка. Мал. 16,2; Седова М.В. *Op. cit.* С. 129–130.

⁸ ДН. Мал. 66,11; Зверуго Я.Г. *Указ. Соч.* Мал. 13,30.

Кругладрацяныя замкнутыя (2 экзэмпляры). Такія ж пярсыцёнкi знайдзены ў Полацку¹.

Вузкапласцінкавыя незамкнутыя (4 экзэмпляры). Арнаментаваныя кропкамі альбо штрыхамі. Аналогіі вядомыя ў Лукомлі і Ваўкавыску².

Рубчатыя (5 экзэмпляраў). На патоўшчанай частцы кругладрацянога пярсыцёнка зроблена насечка. Тры пярсыцёнкi паходзяць з курганаў. Рубчатыя пярсыцёнкi знайдзены ў Гродне, Полацку і Мінску³.

Срэбныя пласціны пярсыцёнак з разкляпанымі канцамі знайдзены ў магільніку Батароўка XII–XIII стст. Блізкі да знаходак Ноўгараду⁴.

Пярсыцёнкi з авальнымі і шасцівугольнымі шчыткамі. Пярсыцёнак з авальным шчыткам знайдзены ў Бярэсці⁵.

Пярсыцёнкi са шклянымі ўстаўкамі (2 экзэмпляры). Падобныя былі ў Полацку⁶.

Бранзалеты (15 экзэмпляраў). Усе бронзавыя. Знайдзены, галоўным чынам, на Малым Замку у культурным слоі да канца XI ст. У ваколіцы толькі адзін бранзалет паходзіць з кургана і, верагодна, абломак такога з селішча Гардзілоўка.

Вялікая частка бранзалетаў у абломках. Пераважаюць пласцінкавыя, лёгкія і каваныя. Сярод знаходак, тып якіх можна вызначыць, знайдзены авальнаканцовы і шырокаканцовы бранзалеты. Апошнія аналагічныя вырабам з Полацка і Турава⁷.

Вузкамасіўныя (2 экзэмпляры) з круглымі канцамі. У сячэнні трохвугольныя. Арнаментаваны па краях лініямі. Падобныя бранзалеты маюцца ў Ваўкавыску⁸.

На тэрыторыі Малага Замка і на селішчы Гардзілоўка знайдзены бранзалеты ў абломках, канцы якіх былі звужаны. У Ваўкавыску такія знаходкі датуюцца XII ст.⁹

Сярод абломкаў бранзалетаў маюцца: з тонкай пласцінкі, упрыгожаны перакрэснымі лініямі і фрагмент літога паўкруглага ў сячэнні з пашыраючыміся канцамі.

¹ ДН. С. 66; Штыхов Г.В. *Op. cit.* С. 67.

² ДН. Мал. 83,2,1,4; Зверуго Я.Г. *Op. cit.* Мал. 13,24.

³ ДН. Мал. 59,14; Павлова К.В. 1) Раскопки могильника... Мал. 19, 12, 13; 2) Раскопки курганов у д. Селец... Мал. 1,6; 2; Воронин Н.Н. *Op. cit.* Мал. 31,17; Штыхов Г.В. *Op. cit.* Мал. 34,17; Загорюльский Э.М. *Op. cit.* С. 227.

⁴ Павлова К.В. Раскопки курганов у д. Селец... С. 90. Мал. 1,7; Седова М.В. *Op. cit.* Мал. 45,16,17.

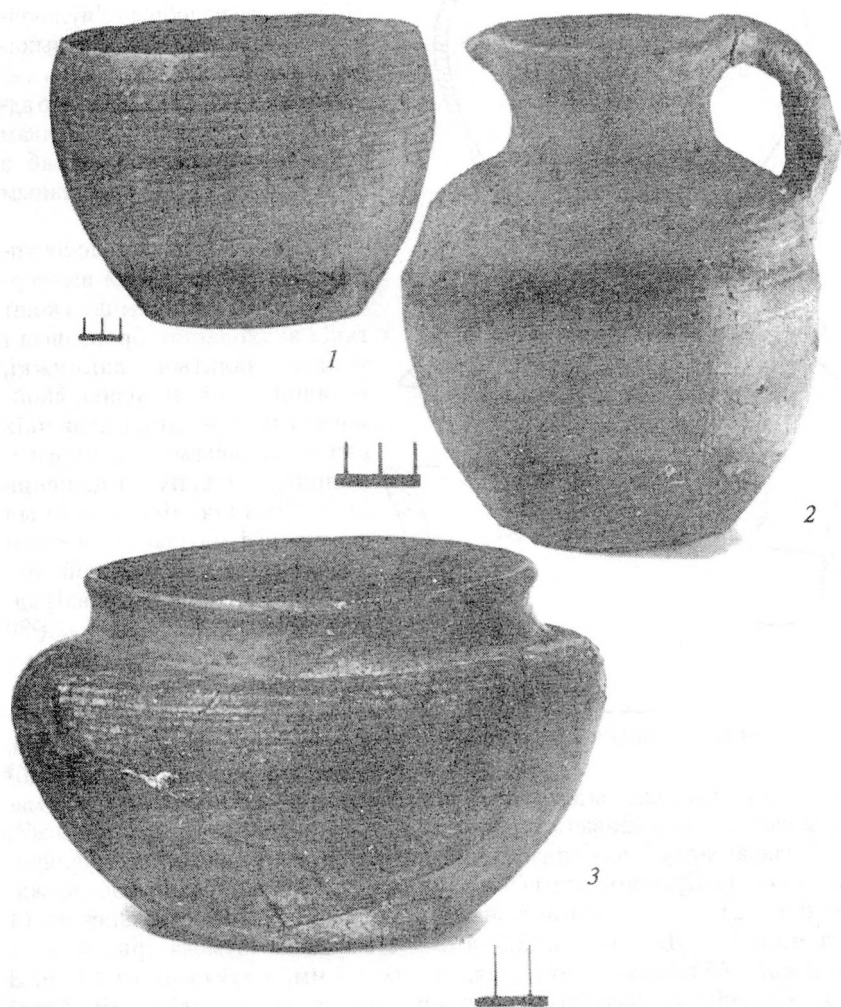
⁵ Лысенко П.Ф. *Op. cit.* Мал. 169,1.

⁶ ДН. Мал. 66,8; Штыхов Г.В. *Op. cit.* Мал. 34,22.

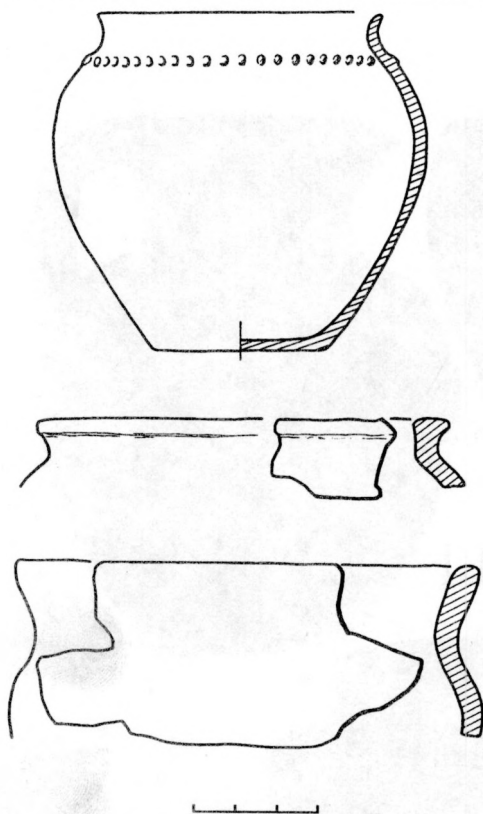
⁷ ДН. Мал. 83,8–10; Гуревич Ф.Д. *Op. cit.* Мал. 97,2; Штыхов Г.В. *Op. cit.* С. 67; Лысенко П.Ф. Города... Мал. 9,18.

⁸ ДН. Мал. 83,5; Зверуго Я.Г. *Указ соч.* Мал. 14,24,25.

⁹ Гуревич Ф.Д. *Op. cit.* Мал. 79,2; Зверуго Я.Г. *Op. cit.* Мал. 14,27.

Мал. 51. 1 — міска, 2 — гляк, 3 — гаршчок.

Мал. 52. Паліўная кераміка.

Булаўкі з акруглымі галоўкамі (2 экзэмпляры). Зроблены з бронзы. Даўжыня 2,5–4 см. У Ноўгарадзе падобныя з'яўляюцца з пачатку XIV ст. Іх выкарыстоўвалі для прыкалвання жаночых хустак¹. Магчыма, што адзежнай булаўкай быў не цалкам захаваны бронзавы выраб з вітым стрыжнем і сплосчаным арнаментаваным верхам.

Колькасыць наваградскіх упрыгожанняў мясцовай вытворчасці трэба павялічыць за кошт такіх знаходак як бронзавыя і тонкія залатыя ланцужкі, металічныя петлі, вушкі, абоймачкі і іншыя дэталі невялікіх рэчаў², а таксама тых упрыгожанняў, для адліўкі і ціснення якіх прызначаліся ліцейныя формачкі і матрыцы, але самі ўпрыгожання да нас не дайшлі.

Сярод прадукцыі наваградскіх рамеснікаў маецца каля 30 пласцінак, галоўным чынам з бронзы, але сустракаюцца таксама са свінца, латуні, волава і срэбра. Памеры і форма іх розныя. Шмат арнаментаваных. На асоб-

ных пласцінках прабіты адтуліны для мацавання да тканіны альбо другіх матэрыялаў. Адна бронзавая ажурная пласцінка ўпрыгожвала скураны выраб³.

У Наваградку выраблялася нямала рэчаў бытавога характару з каляровых металаў. Прынамсі іглы (5 экзэмпляраў), якія не адрозніваліся ад жалезных. Да гэтай жа катэгорыі знаходак можна аднесці востраканечнікі (4 экзэмпляры). Даўжыня іх 3,5–4 см.⁴ Не зусім зразумела прызначэнне стрыжняў (5 экзэмпляраў), дыяметр якіх 3 мм, а даўжыня да 10 см. З домабудаўніцтвам звязаны масіўныя ручкі і накладкі з заклёпкамі⁵. Акра-

¹ Седова М.В. *Op. cit.* С. 158. Мал. 61,17–20.

² ДН. С. 44, 59, Мал. 59,27.

³ ДН. Мал. 59,26.

⁴ ДН. Мал. 12,6.

⁵ ДН. Мал. 29,12; 67,22; 78,3.

мя жалезных вушкаў для драўляных пасудзін ужывалі бронзавыя¹. Нярэдкімі знаходкамі былі бронзавыя пасудзіны, абломкі якіх знайдзены на абедзвух частках гораду.

Стрыжнявыя ключы (2 экзэмпляры). Адзін захаваўся цалкам — ён мае даўжыню 4,8 см. Такія ключы, як і жалезныя, маглі выкарыстоўваць непасрэдна па прызначэнню. У каменных магілах Беларускага Панямоння, Літве і зямлі прусаў бронзавыя і срэбныя ключы, што знайдзены ў пахаваннях, з'яўляліся нагруднымі ўпрыгожаннямі².

Цьвікі (10 экзэмпляраў), даўжынёй да 2 см з даволі шырокай шляпкай, сустракаліся, пераважна, на Замкавай гары. Адтуль жа паходзіць масіўны літы выраб у форме ножкі і ажурныя пласцінкі.

На заканчэнні адзначым бронзавыя знаходкі з вакольнага гораду: фігурную накладку з вузкіх палос³ і выраб даўжынёй 18 см у выглядзе гнутага стржня з пятлёй. Прызначэнне шмат якіх вырабаў з каляровых металаў з абедзвух частак гораду не ўдалася вызначыць. Як адзначалася вышэй, рэчы, што зроблены ў Наваградку, якія мелі адносіны да знешніх сувязяў і духоўнага жыцця, будуць разгледжаны ў адпаведнай частцы работы. У дадзеным выпадку мэтазгодна адзначыць, што такія знаходкі, як весавыя гіркі і кніжныя зашпількі на Замкавай гары прадстаўлены серыямі. Прадукцыя рамеснікаў Малага Замка, што разыходзілася ў Наваградскай акрузе і пачатковым паселішчы Замкавай гары, трапляе на тэрыторыю апошняй і ў XII—XIII стст. Адзіную знайденую там залатую пацерку немагчыма

Мал. 53. 1, 3 — паліўны посуд, 2 — паліўная цацка.

¹ ДН. Мал. 60,10.

² Гуревич Ф.Д. *Op. cit.* С. 130. Мал. 11,22,1,6.

³ ДН. Мал. 90,3.

Разам з тым, дадзеная рэч была знайдзена сярод матэрыялаў, над якімі працавалі залатакавалі.

Прыгадаем асаблівасці развіцця залатарства на тэрыторыі Малага Замка, якія каротка прыводзяць да наступных палажэнняў: існаваўшае ад пачатку на паселішчы, гэтае рамяство з XII ст. робіцца вядучым. Разам з апрацоўкай каляровых металаў і срэбра, практыкуюцца залатакавальскія работы — выраб літых і каваных залатых вырабаў. У выніку, на тэрыторыі вакольнага гораду Наваградка фарміруецца квартал багатых залатароў, у якім можна бачыць зародак аб'яднання рамеснікаў¹.

Іначай выглядае залатарства на дзяцінцы, з'явіўшыся тут толькі ў XII ст. Аб'ём яго невялікі. Наіболей характэрным для дзейнасці рамеснікаў наваградскага дзяцінца з'яўляецца цісненне з матрыц, якое, мяркуючы па гатовых вырабах, рабілася па срэбру. Тут вырабляліся таксама літыя і каваныя вырабы.

У залатарстве дзяцінца, у адрозненні ад дадзенай галіны рамяства вакольнага гораду, выразна прасочваецца ўздзеянне кіеўскага мастацкага рамяства. Гэта, перш за ўсё, праяўляецца ў форме матрыц, а таксама ў форме некаторых літых вырабаў. З падобнымі з'явамі мы маем справу і на іншых помніках Заходняй Русі. У свой час М.М. Варонін, інтэпрытуючы, так званыя імітацыйныя ліцейныя формачкі Старога Замка Гродны, выказаў думку, што яны альбо прывезены з Кіева, альбо гродзенскія рамеснікі зрабілі іх на ўзор кіеўскіх для адліўкі ўпрыгожанняў, падобных да багатых нелітых вырабаў². Імітацыйныя ліцейныя формачкі знайдзены ў Полацку, дзе яны былі зроблены мясцовымі рамеснікамі³, хаця яны, несумненна, паўтаралі адпаведныя кіеўскія формачкі. Аб матрыцах з Вішчына, з якіх маглі быць адціснуты паўднёварускія ўпрыгожання (колты, прывескі-крыны і інш.) пісалася вышэй.

Інструменты заходнерускіх залатароў ідэнтычныя альбо падобныя да кіеўскіх, знайдзены на тых частках паселішчаў, дзе жылі феадалы. У Гродне, Полацку і Наваградку гэта гарадскія дзяцінцы. Феадальным замкам з'яўляўся Вішчын⁴.

Для высвятлення спецыфікі залатарства на дзяцінцы Наваградка істотным з'яўляецца назіранне В.А. Галібіна аб аднолькавасці сплаваў матрыц і заведама кіеўскіх па паходжанню, знайдзеных тамсама энкаліпёнаў і мяркаванне аналітыка аб агульным іх паходжанні. Іначай кажучы, матрыцы Замкавай гары былі разам з іншымі вырабамі прывезены з Кіева. Гэта дазваляе мяркаваць, што ў Наваградаку у XII ст. прыбылі кіеўскія рамеснікі са сваім інструментам, якія на дзяцінцы працавалі разам з мясцовымі залатарамі. Бронзаліцейшчыкаў і залата-

¹ ДН. С. 127–137.

² Воронин Н.Н. *Op. cit.* С. 71.

³ Штыхов Г.В. *Op. cit.* С. 64.

⁴ Загорульский Э.М. *Исследования...* С. 87–89.

роў Замкавай гары, якія абслугоўвалі феадальны двор, трэба разглядаць як вотчынных рамеснікаў.

Такім чынам, для Наваградка XII–XIII стст. вымалёўваюцца дзве сацыяльныя групы адной галіны рамяства — аб'яднанне свабодных рамеснікаў у вакольным горадзе і залежныя ад феадала залатары на дзяцінцы.

3. Ганчарства

Масавая кераміка, сабраная падчас раскопак Наваградка, прадстаўлена калекцыяй з каля 24 000 адзінак. Амаль увесь посуд зроблены з дапамогай ганчарнага круга. Ляпная кераміка адзінакавая. Адзіная цэлая ляпная пасудзіна прадстаўляла з сябе гаршчок з прамым горлам, на сыценках якога прачэрчаны рыскі.

Кераміку, што знайшлі ў выніку раскопак 1967–1968 гг. на тэрыторыі Малага Замка, даследвала М.У. Малёўская. Вывучыўшы больш за 13 тысяч фрагментаў непаліванага посуду, аўтар вылучае гаршкі з атагнутым венчыкам, якім належыць 94% матэрыялаў, гаршкі з вертыкальным горлам, міскі, збанкі і іншыя формы. Класіфікацыя і тыпалогія наваградскай керамікі, што зрабіла М.У. Малёўская, выкарыстаны ў кнізе «Старажытны Наваградок»¹.

Новыя керамічныя матэрыялы, атрыманыя раскопкам наступных гадоў, падцвердзілі дадзеную ёй характэрыстыку. Высветлілася таксама, што масавы посуд Малага Замка і Замкавай гары не мелі адрозненняў, за выключэннем таго, што на тэрыторыі апошняй не знайдзены патэльні і жароўні, характэрныя для першапачатковага паселішча на Малым Замку.

Старажытныя насельнікі Наваградка выраблялі гліняны посуд на ганчарным крузе. Аднак, яны сталі ім карыстацца незадоўга да засялення Малага Замка. Аб гэтым можна мярковаць не толькі па абломках ляпных пасудзін, але і па тым, што найбольш раннія гаршкі з атагнутым венчыкам аточаны на крузе толькі ў верхняй частцы, радзей цалкам².

Развіццё формаў і тыпаў непаліванага посуду добра прасочваецца па комплексах, што паказвае табліца з матэрыялам, атрыманым на Малым Замку.

Для Замкавай гары, кераміка, што знайдзена ў комплексах, паказвае наступнае: у першапачатковым паселішчы (пад старажытным валам) знайдзены гаршкі I, III і V тыпаў і абломак гаршка з вертыкальным горлам. У вялікай яме, выкапанай у мацерыку, палову керамікі складалі гаршкі V тыпу, тамсама знайдзены гаршкі I і III тыпаў і няшмат фрагментаў гаршкоў I тыпу. У сатлеўшых гаспадарчых пабудовах кераміка прадстаўлена гаршкамі V–VI тыпаў, у ранніх згарэўшых свірнях сустракаюцца гаршкі V–VIII тыпаў, а ў свірнях, што адносіліся да канца гісторыі старажытнарускага Наваградка — гаршкі V–IX тыпаў. У курганах, як адзначалася ў свой час, знайдзены, амаль выключна,

¹ ДН. С. 12–15.

² Малевская М.В. Некоторые исторические связи Новогрудка в X в. (по материалам керамики). // КСИА. 1972. Вып. 129. С. 14.

Таблица 2

Масавая кераміка з жылішчаў на тэрыторыі Малага Замка

Дата дамоў	Формы і тыпы керамікі
Да 70-х гадоў XIII	Пераважаюць гаршкі VIII–IX тыпаў
Другая палова XII ст.	Гаршкі III–IX тыпаў, гаршкі з вертыкальным горлам, міскі I і III тыпаў, дробны сталовы посуд, карчагі.
Першая палова XII ст.	Гаршкі I–VIII тыпаў (пераважаюць гаршкі V тыпу), гаршкі з вертыкальным горлам, сталовы посуд, міскі I і II тыпаў, крышкі I тыпу.
Другая палова XI ст.	Гаршкі I–V тыпаў.
Першая палова XI ст.	Гаршкі I–V тыпаў (пераважаюць гаршкі II тыпу), гаршчок з вертыкальным горлам, мініяцюрны посуд, патэльні.
Канец X ст.	Гаршкі I і II тыпаў, гаршчок з вертыкальным горлам, патэльні.

гаршкі II тыпу, аднойчы гаршчок III тыпу і міска II тыпу¹. На селішчы Гардзілоўка пераважалі гаршкі V тыпу. Сустрэкаюцца абломкі карчаг².

Як у многіх старажытнарускіх гарадах, у Наваградку не захаваліся рэаліі, якія б паказвалі на мясцовае ганчарства. Ідэнтычнасьць керамікі вакольнага гораду і дзяцінца сведчаць на карысьць таго, што абедзьве часткі гораду абслугоўвалі адны і тыя ж ганчарныя майстэрні. Кераміку, што знайдзена ў курганах, таксама трэба аднесці да прадукцыі наваградскіх майстроў. Вергодна, яны ж выраблялі посуд, што знайдзены на селішчы Гардзілоўка.

Набор посуду Наваградка, характэрны для старажытнарускага гораду, бліжэй за ўсё да масавага посуду Ваўкавыска, хаця ў Ваўкавыску больш адчуваецца пранікненне заходнеславянскай керамікі³.

Прадукцыя наваградскіх ганчароў былі таксама тыгелькі і льячкі, а таксама гліняная ступка, відавочна, звязаная з залатарствам. Адзначым знаходкі шарыкаў з неабпаленай гліны.

Асобнай галіной ганчарства быў выраб паліванай керамікі. Паліванай кераміке Малага Замка прысвечана работа М.У. Малеўскай, Замкавай

¹ Зверуго Я.Г. *Op. cit.* С. 61–70.

² ДН. С. 15.

³ Гуревич Ф.Д. *Op. cit.* Мал. 71,2,3; 73,2.

гары — работа аўтара¹. Наша задача зараз — даць уяўленне аб тым, што прадстаўляла з сябе паліваная кераміка Наваградка як галіна гарадскога рамяства.

На Малым Замку было ўлічана 180 фрагментаў паліванага посуду. Да іх трэба дадаць яшчэ каля 20 абломкаў, знайдзеных пры больш позніх работах. Больш за 140 фрагментаў такога посуду паходзяць з Замкавай гары. Больш за 340 абломкаў належалі прыкладна да 110 пасудзін, з якіх цалкам можна аднавіць форму для 17, а часткова для 70 пасудзін.

10% паліванай керамікі Замкавай гары і 38% Малага Замка зроблены з белага гліны. Мы лічым іх за прывазныя і разгледзім у главе аб імпарце. Мясцовыя паліваныя вырабы мелі пасля абпалу чырвоны альбо шэры колер і, як паказаў петраграфічны аналіз, цеста іх, у шэрагу выпадкаў, па складу супадала са складам цеста непаліваных пасудзін.

Судносіны паліванай керамікі, якая мае пасля абпалу шэры альбо чырвоны колер, у абедзвух частках гораду рознае. На тэрыторыі Малага Замка пераважалі знаходкі з чырвоным колерам чарапка, на Замкавай гары з шэрым. Вялікая частка керамікі Замкавай гары (84%) пакрыта палівай толькі звонку. На Малым Замку такой керамікі 57%. Зрэдку паліва пакрывала пасудзіну толькі з сярэдзіны. Астатнія знаходкі маюць двухбаковую паліву.

Ніжэй прыводзіцца колеравая гама палівы Наваградка, якая, згодна аналізам, зроблена па свінцова-крэмнезёмным рэцэпце.

Табліца 3

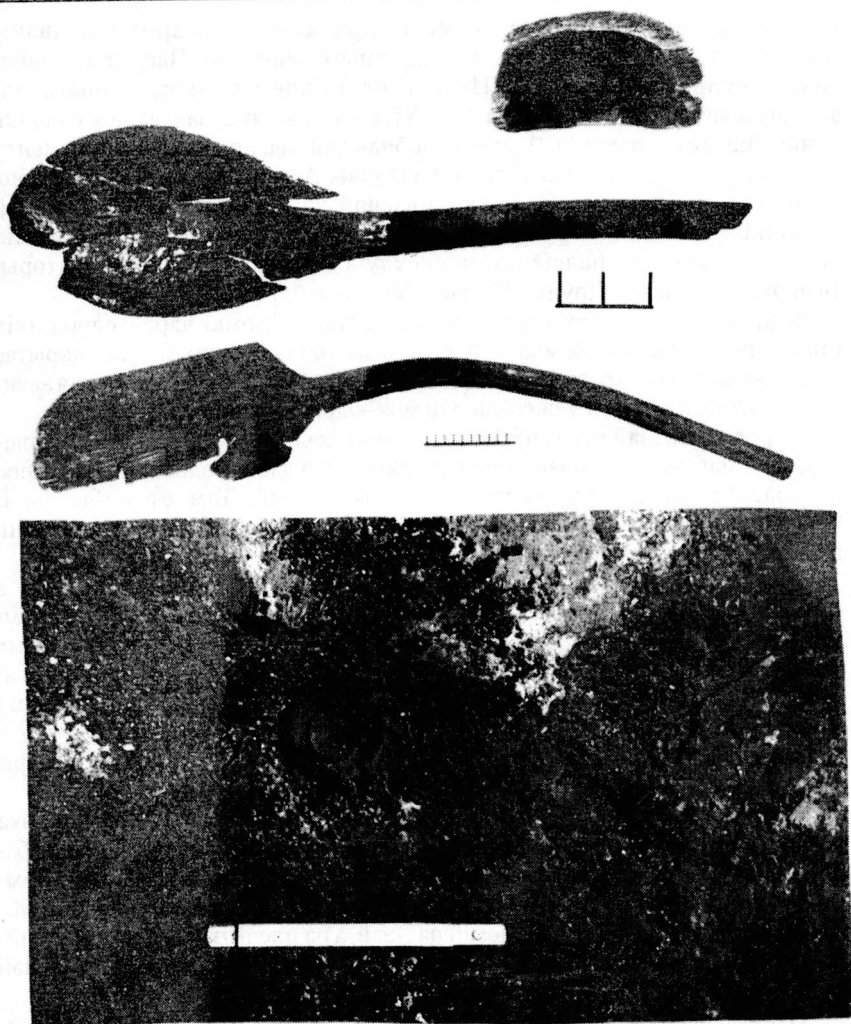
Колер паліванай керамікі (у %)

Колер палівы	Малы Замак	Замкавая гара
Зялёны	58	91
Жоўты	10,4	5
Карычневы	31,6	3
Цёмна-чырвоны	адзінкава	1

Галоўную групу гаршкоў Малага Замка складаюць гаршкі вышыняй 8–9 см. з двубаковай жоўтай, зялёнай і карычневай палівай. На Замкавай гары ў слоі XIII ст., знайдзены гаршчок па плечыках якога нанесены валік з насечкай. Такія валікі з насечкай характэрныя для сінхроннай непаліванай керамікі Наваградка. Паліваныя гаршкі былі распаўсюджаны ў Любечы і іншых старажытнарускіх гарадах².

¹ Малевская М.В. Поливная керамика древнего Новогрудка. // СА. 1969. Вып. 3. С. 194–203; Гуревич Ф.Д. Поливная керамика новогрудского детинца. // СА. 1981. Вып. 4. С. 99–107.

² Макарова Т.И. Поливная посуда. Из истории керамического производства Древней Руси. // САИ. 1967. Сер. Е. Вып. 1–38. Табл. XV,2,8,17; XXIII, I.

Мал. 55. Драйляныя вырабы.

Больш як 40 % усіх абломкаў паліванай керамікі Замкавай гары належалі збанкам. Рэстаўраваны збанок з гаспадарчай пабудовы XII ст., вышыняй 28 см, меў венчык у форме шырокага раструба, шыйку, акруглае тулава, шырокае дно і гранёную ручку. Збанок пакрыты бура-зялёнай, месцамі карычневай палівай. З абломкаў з зялёнай палівай удалася ўзнавіць большую частку збанка: яго акруглены венчык з плоскім валікам пераходзіць у ак-

руглае тулава, ручка з валікамі па краях. Збанок арнаментаваны гарызантальнымі лініямі, хваляй і акруглымі заціскамі. Пасудзіна знайдзена ў культурным слоі XIII–XIV стст., але і паперад пабытавалі аналагічныя збанкі, датаваныя XII–XIII стст., ад якіх захаваліся сьценкі, ручкі і іншыя фрагменты. Збанкі падобнай формы, прапартый і арнаменту вядомыя ў Кіеве, Мсьціслаўлі і гарадзішчы Асавік Рагнэдзінскага раёна Бранскай вобласці¹. Сярод знайдзенай на Малым Замку паліванай керамікі зробленай з каляровай гліны, збанкоў не было зусім. Абломкі паліваных збанкоў, падобных да посуду з Замкавай гары на тэрыторыі Беларусі вядомыя ў Друцку, Тураве і Мсьціслаўлі².

У абедзвух частках гораду сустракаюцца абломкі чараў, сярод якіх цікавы посуд Малага Замка — паўтор візантыйскіх узораў. Гэта адкрытае блюда з адагнутым краем і нізкім паддонам і чара на паддоне, пакрытая звонку блакітна-зялёнай, а ў сярэдзіне цёмна-чырвонай палівай.

Сярод паліванай керамікі Малага Замка ёсць крышкі ад вялікіх гаршкоў, якія нагадваюць крышкі непаліваных пасудзін. Падобна да апошніх, паліваныя крышкі часам упрыгожаны хваляй. Там жа пабытавалі біканічныя пасудзіны і паддоны — полыя конусападобныя аснованні, верхнія часткі якіх не захаваліся³.

На Малым Замку і Замкавай гары сустракаюцца пасудзіны з вертыкальнымі сьценкамі. Знайдзены фрагмент падобнай пасудзіны з штампаваным арнаментом. Сярод паліванай керамікі маюцца абломкі мініяцюрных збаночкаў з двухбаковай зялёнай палівай, якія, магчыма, служылі для лекавых альбо касметычных начынняў⁴. Трошку сагнуты венчык з рыфленнем і аднабаковай палівай рэканструюецца ў форме кубка. Аналогіі яму ёсць у Любечы, а таксама на хутары Палавецкім⁵. Ад пасудзіны на Замкавай гары захавалася частка гранёнай ручкі, пакрытая зялёнай палівай.

Цікавая група паліванага посуду належыць да знаходак з Малага Замка і прадстаўлена шасьцю пасудзінамі. лепш за іншыя захаваліся невысокі збанок з шырокім дном. Яго полая ручка ніжняй часткай, раструбам была прымацавана да прыдоннай часткі, а верхняй, верагодна, уваходзіла ў горла. Звонку сасуд пакрыты карычневай палівай, а па плечыках нанесена хваля⁶. На Замкавай гары знайдзены раструб ад такога сасуда, пакрыты зялёнай палівай.

На Замкавай гары знайдзены выраб у выглядзе галавы жывёліны з прадаўгатай мордай, акруглымі вачамі і кароткімі рагамі. Выраб пакрыты

¹ Гуревич Ф.Д. *Op. cit.* С. 101.

² Макарова Т.И. *Op. cit.* Табл. XXIV,8; XXV,2,11.

³ Малевская М.В. *Op. cit.* С. 196, 198.

⁴ Малевская М.В. *Op. cit.* С. 196, 199; Гуревич Ф.Д. *Op. cit.* С. 103.

⁵ Гуревич Ф.Д. *Op. cit.* С. 103.

⁶ Малевская М.В. *Op. cit.* С. 198.

зьялёнай палівай. Па вызначэнні Н.М. Ермолавай гэта фігурка аленя, што скінуў рогі. Знаходка была цацкай. Гліняныя паліваныя цацкі вядомыя ў Гродне. Там знайдзены конік цёмна-жоўтай палівы з карычневымі плямамі, у Мсьціслаўлі (паліхромная ўкропка) і Кіеве, адкуль паходзіць галоўка аленя, пакрытая светла-зьялёнай палівай¹. Пры адначасовым з'яўленні паліванай керамікі на Малым Замку і Замкавай гары ў XII ст. і пэўным падабенстве вырабаў абедзвух частак гораду, відавочна і іх адрозненне. На дзяцінцы паліваную кераміку выраблялі, пераважна, з каляровай гліны, у той час як на вакольным горадзе доля каляровай гліны складае няшмат больш за 60% паліваных рэчаў. У адной частцы гораду ганчары рабілі, галоўным чынам, чырвонагліняны посуд, а ў другой цеста пасля абпалу мела, часцей за ўсё, шэры колер. У наборы прадукцыі абедзвух гарадскіх узвышшаў больш розніцы чым падабенства. Аднолькавы колер палівы не выключае таго, што адны і тыя ж колеры на Малым Замку і на Замкавай гары прадстаўлены па рознаму.

Адрозненні, якія назіраюцца ў тэхналогіі і асартыменце паліваных вырабаў, даюць магчымасць мяркаваць, што ў горадзе было не менш як дзве майстэрні па вырабу паліванай керамікі, з якіх адна абслугоўвала багатае насельніцтва вакольнага гораду, а другая ўладальніка дзяцінца. Пераважанне шэра-гліняных пасудзін з Замкавай гары збліжае іх з паўднёварускай паліванай керамікай, дзе такая пераважае. Папулярнасьць на дзяцінцы збанкоў, характэрных для паўднёварускай зямлі, а таксама знаходка кубка, аналагі якога вядуць туды ж, магчыма сведчаць аб тым, што для наваградскага дзяцінца, разам з мясцовымі ганчарамі, маглі працаваць прышлыя паўднёварускія рамеснікі. Рэальнасьць падобнага мяркання падмацоўваецца фактамі пранікнення ў Наваградак залатароў з Кіева. Актыўныя культурныя сувязі, што існавалі паміж Наваградкам і Кіеўскай зямлёй, аб чым яшчэ неаднаразова будзе сказана ніжэй, маглі спрыяць пранікненню ў наш горад не толькі княжацкіх залатароў, але і княжацкіх ганчароў з Кіева, апошнія працавалі сумесна з тутэйшымі рамеснікамі. У гэтым плане цікавае заключэнне Т.І. Макаравай, згодна якому паліваныя вырабы ў заходнерускіх землях з'явіліся пад уплывам Кіева².

У Наваградку паліванай керамікі шмат больш, чым у іншых гарадах на тэрыторыі Беларусі і ў іншых старажытнарускіх гарадах. На тэрыторыі вакольнага гораду яна, разам з прывазным шкляным і фаянсам посудам, упрыгожвала дамы багатых гараджан, а на дзяцінцы была прызначана для феадальнай знаці.

А.Л. Якабсон, які шмат гадоў даследваў паліваную кераміку Паўночна-Гарычарнамор'я і Закаўказзя, бачыць у ёй прадукцыю выключна

¹ Макарова Т.И. *Op. cit.* Табл. XIV,8; Воронин Н.Н. *Op. cit.* С. 61; Новое в археологии Киева. С. 291.

² Макарова Т.И. *Op. cit.* С. 56.

гарадскіх майстроў, якая сведчыць аб вялікім росквіце гарадскога рамяства¹. Старажытнарускі паліваны посуд нашмат больш сьціплы, але і ён адлюстроўвае тую ж з'яву ў гарадской культуры. Гэта выснова падыходзіць і да Наваградка.

З вытворчасцю паліванага посуду звязаны выраб плітак з палівай. Пры даследванні храма Барыса і Глеба ў Наваградку (раскопкі М.К. Каргера), у сярэднім нефе была знайдзена дастаткова добра захаваная частка майолікавай падлогі. Квадратныя пліткі пакрывала карычневая, зялёная і жоўтая паліва². Пліткі, як адзначана ў главе аб жылішчах, былі знайдзены ў запаўненні аднаго з багатых дамоў вакольнага гораду. Гэтыя пліткі розных памераў і формаў пакрыты жоўтай і зялёнай палівай. Гліняная ліцейная формачка з Малага Замка, прызначаная для адліўкі званочкаў, з адваротнага боку пакрыта палівай. Відавочна, у тых жа майстэрнях, дзе выраблялі паліваны посуд, наладзілася вытворчасць майолікавых плітак. Для Гродны сувязь вытворчасці такіх плітак з вытворчасцю іншых вырабаў звязвае М.М. Варонін³.

Разам з вытворчасцю паліванага посуду і плітак у Наваградку пачынаецца выраб цэгля. У першую чаргу, цэгла прызначалася для будоўлі храма. Адначасова, у першай палове XII ст., яна становіцца будаўнічым матэрыялам для багатых дамоў.

З заканчэннем будаўніцтва царквы, вытворчасць цэгля ў Наваградку не спыняецца. Яе выкарыстоўвалі пры выкладанні печоў, ваконных праёмаў і, магчыма, сьценаў вялікіх дамоў вакольнага гораду аж да 70-х гг. XIII ст. Памеры цэгля, якая выкарыстоўвалася ў домабудаўніцтве наступныя (у см): 17×11×4,5; 24×20×4; 27×20×5; 27×21×4,5; 28×20×5; 30×15×4; 30×27×4. Апошні адзначаны для адзінай цагляны, пакладзенай у падпечку пабудовы другой паловы XII ст.

Такім чынам, выраб цэгля ў Наваградку, што распачаты ў пачатку XII ст., працягваецца напрацягу ўсёй гісторыі гораду старажытнаруускай пары. Можа быць крыху пазней у Наваградку ўзводзілі яшчэ адну царкву, якая найбольш верагодна, павінна была стаяць на ўскрайку Малага Замка, дзе ў першай палове XII і XIII стст. знаходзіліся могілкі. Не выключана, што цэглу выраблялі спецыяльна для багатых дамоў. Цагельства, што нарадзілася ў старажытнарускім Наваградку, атрымаў у спадчыну познесярэдневяковы горад, для якога характэрна актыўнае манументальнае будаўніцтва.

Галіной ганчарства быў выраб гліняных прасліц. З 53 такіх прасліц, 50 знайдзены на Малым Замку, у яго найбольш ранніх комплексах. У свірне знайдзена 12 прасліц, у сінхроннай яму яме 11. Прасліцы сустракаюцца і ў

¹ Якобсон А.Л. Средневековая поливная керамика как историческое явление. // ВВ. 1978. Вып. 39. С. 149, 150.

² Каргер М.К. Раскопки церкви Бориса и Глеба в Новогрудке. // КСИА. 1977. Вып. 150. С. 81; Архіў ЛАІА ф. 1. № 88/1965 л. 6.

³ Воронин Н.Н. Ор. cit. С. 61.

ранніх жылых пабудовах. Форма прасліц, дыяметр якіх да 4 см, высата да 2 см, разнастайная. Пераважаюць біканічныя (24 экзэмпляры). Паверхня некаторых заглажана і нават залочана. Частка знаходак арнаментавана кропкамі, лініямі і хваляй¹. Зонныя прасліцы (15 экзэмпляраў) маюць як гладкую, так і шарахаватую паверхню. Астатнія былі бочкападобныя з гранёнымі бакамі².

Пераважанне біканічных прасліц у ранніх комплексах Малага Замка дае падставы лічыць, што першыя насельнікі Наваградка карысталіся вырабамі такой формы яшчэ да засялення Малага Замка. Астатнія формы іх з'явіліся пазней.

Гліняныя прасліцы нядоўга пабытавалі ў Наваградку і да канца XI — пачатку XII стст. былі заменены прывазнымі шыфернымі і мясцовымі з камяню. Падобная змена характэрная для многіх старажытнарускіх гарадоў, а на тэрыторыі Беларусі адзначана ў Полацкай зямлі³. Рэдкамі знаходкамі ў Наваградку з'яўляюцца прасліцы са сыценак гаршкоў і амфар.

4. Апрацоўка косьці, камяню і іншых матэрыялаў

Пераважаючым матэрыялам для кастарэзаў Наваградка былі рогі і косьці дзікай жывёлы. Па вызначэнню Н.М. Ермолавай, з 50 касцяных вырабаў, толькі 10 зроблены з плюсневай, пястной і берцовай косьці авечкі (у адным выпадку, магчыма, казы) і грыфельнай косьці каня. Для ўсіх астатніх матэрыялам былі рогі і косьці лася альбо шляхетнага алена.

У першапачатковым паселішчы Малага Замка косьці і, у меншай меры, рогі апрацоўвалі хатнім спосабам. Характар рамяства кастарэзная справа набывае толькі напачатку XII ст., будучы пры гэтым падсобнай галіной апрацоўкі каляровых і шляхетных металаў. Інструменты залатароў выкарыстоўваліся пры рабоце з косцю і рогам, калі роля апошняга значна ўзрастае. Рост майстэрства наваградскіх кастарэзаў адлюстроўваецца, у прыватнасці ў тым, што яны выраблялі найбольш цяжкія для работы вырабы — двухбаковыя грэбні. Разам з тым нават у рамесную пару сваёй гісторыі кастарэзы Малага Замка не дасягнулі тае дасканаласці ў вырабе сваіх рэчаў, якая характэрна для іншых гарадоў на тэрыторыі Беларусі⁴.

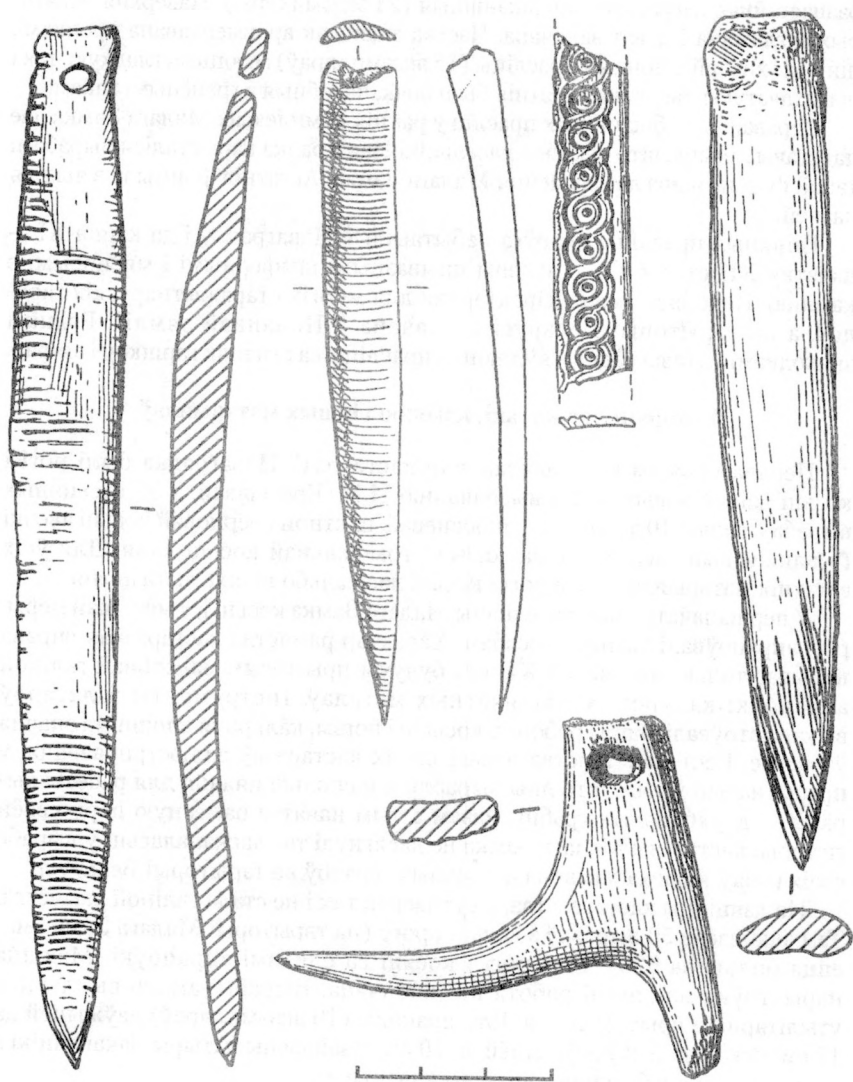
На дзяцінцы кастарэзства, у сутнасці, так і не стала галіной рамяства. Там знайдзена 50 вырабаў з косьці і рогу (на тэрыторыі Малага Замка маецца больш за 320). Гэта рогі і косьці са слядамі апрацоўкі. Маюцца нарыхтоўкі, над якімі работа не закончана. Вырабы, амаль выключна, утылітарнага прызначэння. Гэта праколы (10 экзэмпляраў) даўжынёй да 12 см, некалькі іглаў даўжынёй да 10 см. Знайдзены чатыры наканечнікі з заостраным альбо акруглым заканчэннем.

¹ ДН. Мал. 8,2–4.

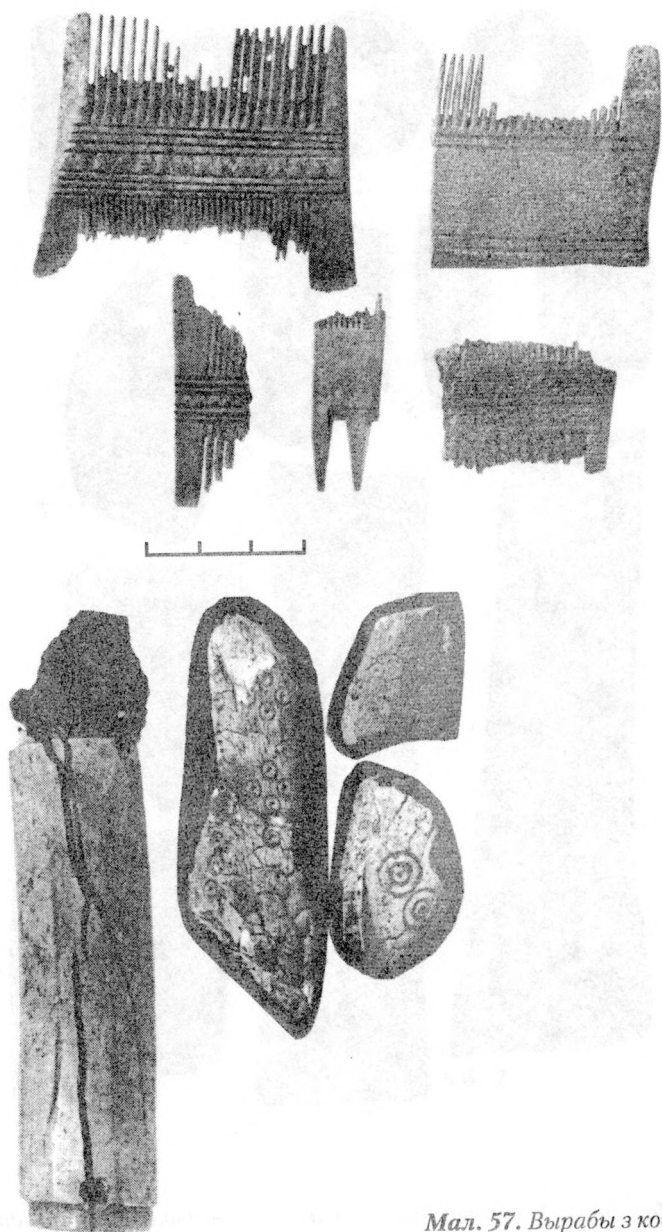
² ДН. Мал. 20,1.

³ Штыхов Г.В. Города... С. 111.

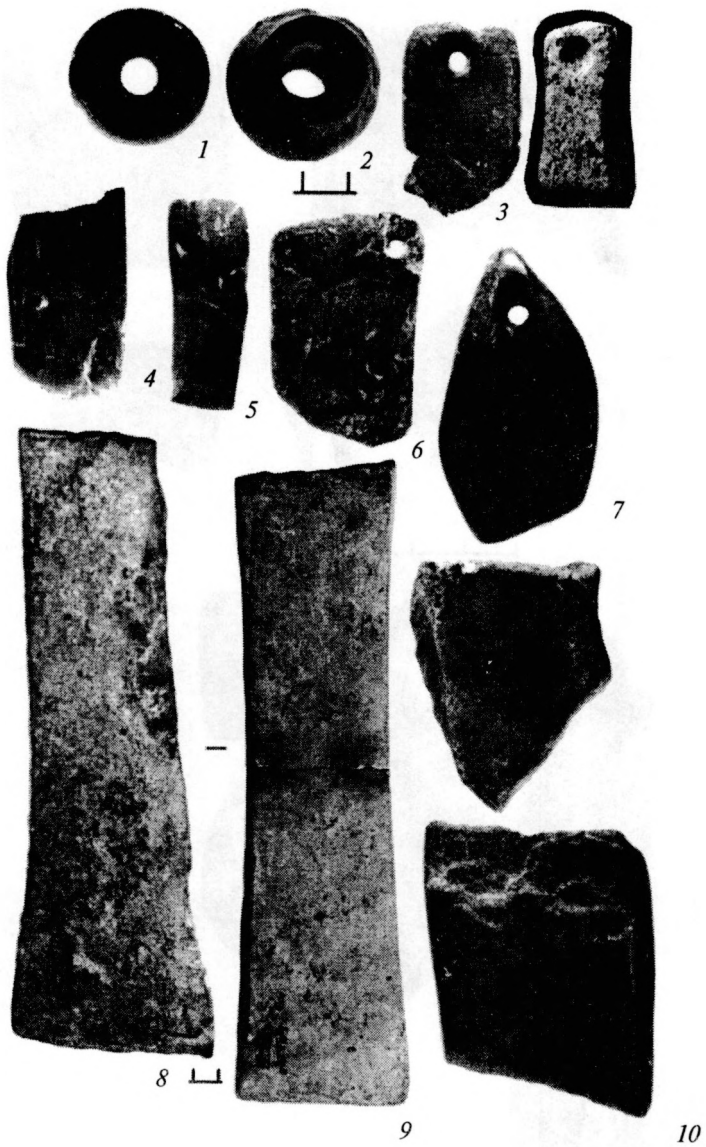
⁴ ДН. С. 141–144.

Мал. 56. Вырабы з косьці і рога.

Мал. 57. Вирабы з косяці і рога.

Мал. 58. 1, 2 — каменные прасліцы, 3–10 — тачыльныя камяні.

Некоторые касьяныя вырабы дзяцінца зроблены больш кваліфікавана. Гэта акруглая і гранёная рукаяткі, вузкая паліраваная накладка са штыфтом, гузік-палачка з перахватамі, аналогія якой маецца ў Ваўкавыску¹ і іншыя вырабы. Аб выкарыстанні цыркуля для кастарэзных работ сведчаць знаходкі з кружковым арнамантам. Добрай апрацоўкай вылучаюцца наканечнікі стрэлаў. Гутарка аб іх пойдзе ў наступнай главе, што прысвечана зброі. Супастаўляючы іх, а таксама пласцінку са штыфтом і вырабы з кружковым арнамантам з астатнімі прымітыўнымі вырабамі Замкавай гары, трэба мяркваць, што лепшыя па якасці рэчы былі зроблены на Малым Замку.

Як і для прадметаў з іншых матэрыялаў, прызначэнне асобных касьяных вырабаў застаецца няяснае. Такая знаходка з адтулінай для падвешвання, адзін канец якой завостраны. З раней неапублікаваных знаходак Малага Замка адначым вастрыё з адтулінай даўжынёй 13 см і прасліцы з рогу.

Больш за 120 наваградскіх вырабаў былі зроблены з мясцовага камяню — гліністага сланцу і пяшчаніку. Галоўнымі вырабамі былі тачыльныя камяні, якіх на вакольным горадзе знайдзена 65, а на Малым дзяцінцы 30. Форма і памеры іх самыя розныя. На Замкавай гары знайдзены дзве нарыхтоўкі для тачыльных камянёў даўжынёй 22 см, шырынёй 6,5 см. Пераважаюць знаходкі ў форме брусочкаў альбо плоскія, даўжынёй да 10 см. Частка тачыльных камянёў з адтулінамі, прывешвалася да поясу. Прыгадаем і камяні з жалабкам, што выкарыстоўвалі залатары для заточки інструменту. На Малым Замку знайдзены два вялікія круглыя тачылы². Тачыльныя камяні Наваградка тыповыя для старажытнарускіх помнікаў і ніякімі асаблівасцямі не адрозніваюцца.

Каменныя прасліцы пабывалі даўжэй за гліняныя. Іх вельмі мала — дзевяць экзэмпляраў, знайдзены на тэрыторыі Малага Замка. Да пабудовы другой паловы XII ст. належыць нарыхтоўка для такога прасліца. У жылым доме, што існаваў на працягу астатняга этапу ў гісторыі старажытнарускага гораду, былі два каменныя прасліцы — зоннае і біканічнае³. Каменныя прасліцы былі як грубай работы, так і адмыслова вырабленыя і нават запаліраваныя.

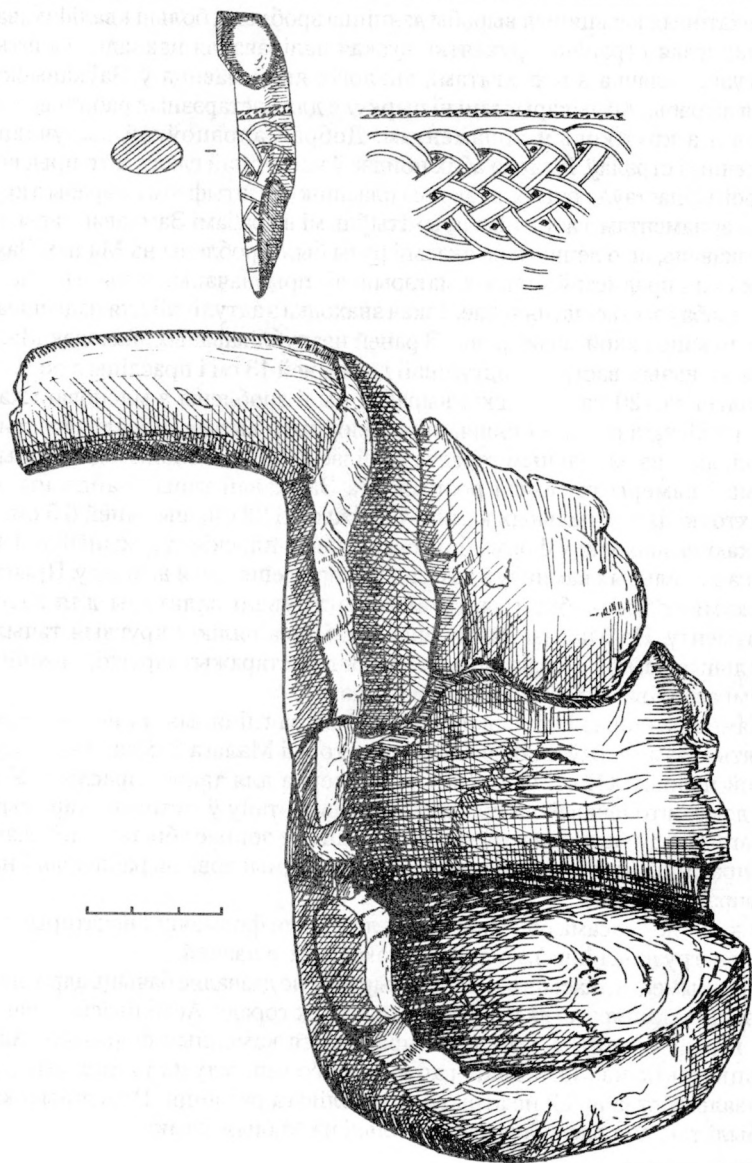
З камяню таксама былі зроблены ліцейныя формачкі і некаторыя рэчы (жорны, грузілы і інш.), аб якіх гутарка пойдзе пазней.

Асартымент і якасць каменных вырабаў не дазваляе бачыць адрозненняў у развіцці камнярэзства ў абедзвюх частках гораду. Асаблівасцю вакольнага гораду было тое, што там вырабляліся каменныя формачкі. Адсутнасць такіх на Замкавай гары, верагодна, тлумачыцца тым, што бронзаліцейства на ёй не атрымала асаблівага развіцця. Прасліцы з камяню былі таксама распаўсюджаны толькі на Малым Замку.

¹ Зверуго Я.Г. *Op. cit.* Мал. 17,10.

² ДН. С. 105.

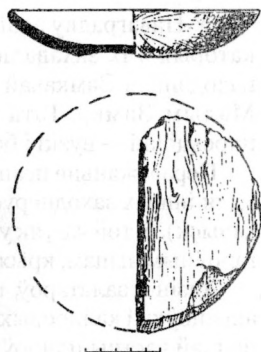
³ ДН. С. 85, 93. Мал. 72,12,13.

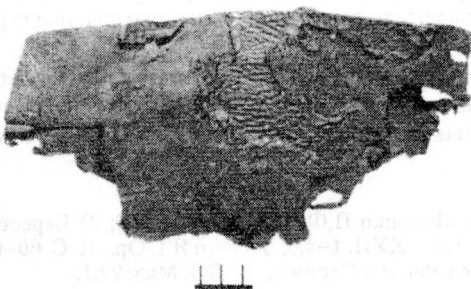
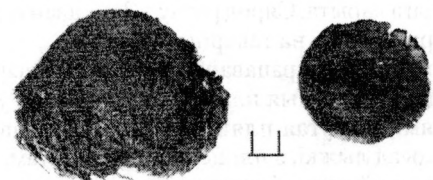
Мал. 59. Драўляныя вырабы.

Мал. 60. Рэшткі кораба.

Мал. 61. Драўляная чара.

Мал. 62. Вырабы са скуры. Ніткі.

У Наваградку знайдзена 55 кавалкаў чырванаватага бурштыну. На некаторых з іх захаваліся сляды апрацоўкі. Вялікая частка знаходак (35) паходзіць з Замкавай гары, але гатовыя вырабы сустракаюцца толькі на Малым Замку. Гэта тры пацеркі біканічнай і зоннай формы¹ і два прысцёпкі — вузкі і больш шырокі са шчытком.

Пераважаньне неапрацаванага бурштыну над гатовымі вырабамі тыпова і для іншых заходнерускіх гарадоў (Полацкая зямля, Тураў, Бярэсьце, Ваўкавыск). У той час, як у іншых гарадах Заходняй Русі з бурштыну выраблялі, галоўным чынам, крыжыкі², у Наваградку іх не знайдзена зусім.

Адзін з залатароў, што працаваў на Замкавай гары, займаўся не толькі апрацоўкай каляровых і шляхетных металаў, але і горнага крышталю. У паўночнай частцы пляцоўкі сустракаюцца яго асколкі. Адзіным гатовым вырабам з гэтага мінерала з'яўляецца абломак зоннай пацеркі, дыяметрам 3 см.

У глебе Наваградка кепска захоўваецца дрэва. Асабліва гэта характэрна для Малага Замка. Рэшткі дрэва там дайшлі, амаль выключна, у абгарэлым выглядзе. На Замкавай гары захавалася не гарэлае дрэва, што служыла як будаўнічы матэрыял і рэчы з яго. Аднак і для гэтай часткі гораду цяжка сабе ўявіць у поўнай меры, у якой ступені жыхары валодалі дрэваапрацоўкай. Аб маштабах выразна сведчаць прылады апрацоўкі дрэва, шматлікія цывікі, вушкі і дужкі драўляных рэчаў і іншыя знаходкі. Дрэва, несумненна, было галоўным будаўнічым матэрыялам наваградцаў.

Драўляныя рэчы знайдзены на Замкавай гары. Гэта лапата для веяння зярна. Бліжэйшым горадам, дзе знайдзена такая самая лапата, з'яўляецца Слонім³. У гаспадарчых пабудовах пастаянна сустракаліся клёпкі і донцы ад бочак, а таксама рэшткі лубяных скрыняў. У 1985 годзе пад пабудовай з плятнём знайдзены рэшткі доўбленага карыта. Сярод рэчаў з Замкавай гары маецца лыжка і некалькі чараў, апрацаваных на такарным станку.

У трох выпадках захаваліся па мастацку апрацаваныя драўляныя вырабы. На Малым Замку знайдзены дзве абгарэлыя пласцінкі, адна з якіх упрыгожана перакрываваемымі лініямі, а другая пляцёнкай⁴. На Замкавай гары знайдзены чаранок, можа быць ад лыжкі, з пляцённым арнамантам.

Выраб драўляных рэчаў быў галіной хатняй вытворчасці, але карыстаньне такарным станком паказвае, што гэта дзейнасьць прымала рысы рамства.

У паўднёвай і паўднёва-усходняй частцы дзяцінца знаходзілася даволі шмат абрыўкаў скуры і скураных вырабаў. Ад абутку захаваліся рэшткі галовак, задніка, абшыўкі краю і пракладкі падэшваў. З ліку іншых скураных

¹ ДН. С. 51, 65. Мал. 35,9.

² Штыхов Г.В. Города... С. 115; Лысенко П.Ф. 1) Города... С. 60; 2) Берестье. С. 325; Загорульский Э.М. *Op. cit.* Табл. XXII, 1–4,6; Зверуго Я.Г. *Op. cit.* С. 60–61.

³ Зверуго Я.Г. Археологические работы в Слониме. // БО. Мал. 27,1.

⁴ ДН. Мал. 41,5; 86,4.

вырабаў сустрэліся частка рукавіцы і нарыхтоўка для заплатак. Е.І. Ояцева, якая вызначала знаходкі, бачыць у іх рэшткі ўжываных рэчаў, якія не сведчаць аб тым, што яны былі зроблены на месцы знаходкі. Аднак, наўрад ці можна сумнявацца, што скураныя вырабы былі зроблены ў самым горадзе.

У кнізе «Старажытны Наваградак» успаміналіся хатнія заняткі жыхароў Малага Замка — прадзеньне, ткацтва і шыцьцё, аб чым сведчаць адпаведныя знаходкі¹. Гэтыя ж заняткі мелі месца на тэрыторыі Замкавай гары, дзе знайдзены прасліцы і іглы. Да іх трэба далучыць клубкі абгарэлых нітак і рэшткі верацёнаў з наматымі на іх ніткамі.

Такім чынам, матэрыялы, якія характэрызуюць апрацоўку чорных, каларовых і шляхетных металаў, а таксама ганчарства, выраб касцяных і іншых вырабаў, паказваюць на вельмі рознабаковую і разам з тым своеасаблівую дзейнасьць наваградцаў з канца X да амаль канца XIII ст. Жалезаапрацоўчае рамяство Наваградка немагчыма адрозніць ад такой самай галіны гарадскога рамяства старажытнарускіх гарадоў і, у прыватнасьці, гарадоў Заходняй Русі. Жыхары Наваградка стварылі свой керамічны комплекс, шмат у чым блізкі да керамікі Ваўкавыска. Развітая ў горадзе вытворчасць паліванай керамікі нараджае, у шэрагу выпадкаў, сваю арыгінальную прадукцыю.

Спецыфічная гісторыя развіцця залатарства ў Наваградку. Яго арганізацыя, як і сацыяльнае аблічча рамеснікаў у абедзвух частках гораду розныя. На тэрыторыі Малага Замка, у вакольным горадзе, пачынаючы з XII ст. працавалі свабодныя багатыя залатары, яны прадстаўлялі сабой нейкае аб'яднаньне. Рамеснікі Замкавай гары, што абслугоўвалі феадала дзяцінца, належалі да катэгорыі вотчынных залатароў, сярод якіх, відавочна, былі выхадцы з Кіева. Не выключана, што ў складзе ганчароў, якія рабілі паліваную кераміку для насельнікаў Замкавай гары, таксама маглі быць прыбылыя паўднёварускія рамеснікі.

Апрацоўка косьці, камяню і некаторых іншых матэрыялаў у Наваградку адставалі ад кастарэзства, камнярэзства і іншых рамёстваў шэрагу старажытнарускіх гарадоў, у тым ліку, і гарадоў Заходняй Русі; у некаторых выпадках яна заставалася на стадыі хатняй вытворчасці.

¹ ДН. С. 147.

Глава 5. Зброя.

Рыштунак верхавога каня і коньніна

У жыхароў раньняга Наваградка не было багата зброі. У дамах і за іх межамі знаходкі зброі адзінкавыя, пераважна гэта наканечнікі стрэлаў. Бедныя зброяй і курганы ваколц гораду. Становішча карэнным чынам змяняецца з пачатку XII стагоддзя. Колькасьць зброі рэзка павялічваецца. Рыштунак уладальнікаў багатых дамоў вакольнага гораду складаўся са зброі бліжняга і дальняга бою, абарончай зброі, а таксама з прыладаў для язды конна. Шмат зброі з'яўляецца на тэрыторыі дзяцінца. Акрамя ўсяго іншага там у адным месцы былі знайдзены рэшткі доспеха з жалезных пласцінкаў, 15 бранебойных стрэлаў і цуглі. У навакольні зброя XII–XIII стст. сустракаецца вельмі рэдка.

Ніжэй прыводзяцца дадзеныя аб размяркаваньні прадметаў узбраеньня паміж двума часткамі гораду.

Табліца 4

Зброя. Рыштунак верхавога каня і коньніка

Віды вырабаў	Колькасьць	
	Малы Замак	Замкавая гара
Зброя бліжняга бою	10	1
Зброя дальняга бою	101	104
Абарончае ўзбраеньне	4	3
Рыштунак верхавога каня і коньніка	39	13
Усяго	154	121

Да гэтых знаходак трэба далучыць два жалезныя наканечнікі стрэлаў, што знайдзены ў Наваградку за межамі абодвух узгоркаў, а таксама зброю з ваколц Наваградка. Наваградская калекцыя налічвае, такім чынам, каля 290 знаходак зброі і звязаных з ёй рэчаў.

Характэрызуючы прадметы ўзбраеньня, як і ў папярэдніх главах, паралелі аўтар прыводзіць, у першую чаргу, па матэрыялах гарадоў Заходняй Русі і ў выпадку адсутнасьці такіх звяртаецца да матэрыялаў другіх гарадоў Старажытнай Русі.

Зброя бліжняга бою.

Бронзавае перакрываваньне мяча з галовамі птушак альбо драконаў па краях знайдзена ў пабудове першай паловы XII ст. Даўжыня яго 9,5 см. Мячы з падобнымі перакрываваньнямі характэрныя для тэрыторыі куршаў¹.

¹ ДН. С. 39. Мал. 28,4.

На Замкавай гары ў слоі XII ст. знайдзены бронзавы наканечнік нажаў мяча, вышыняй 7 см. Па П. Паульсену падобныя наканечнікі выраблялі куршы і прусы пачынаючы з XI ст.¹.

Пляскаты бронзавы ажурны наканечнік вышыняй 3 см, археолаг Е. Антаневіч прылічыў да прадукцыі прыбалтыйскага вырабу. Аднак, аналогій гэтай знаходцы няма².

Перакрыжаваньне шаблі з латуні, пашыраецца ў сярэдзіне і на канцах, захавалася ў даўжыню на 6 см. Блізкае па форме жалезнае перакрыва- ваньне вядома ў Мінску. А.М. Кірпічнікаў далучае Наваградскую і Мінскую знаходкі да аднаго тыпу, паралелі ёсць у паўднёварускіх стара- жыхнасцях³.

Абломак ляза ромбападобнага ў сячэньні кап'я, належыць да той самай пабудовы, дзе знайдзена перакрывацьне мяча. Да гэтай знаходкі блізкі наканечнік кап'я даўжынёй 22 см з вёскі Кашалева паблізу Наваградка. Паралелі гэтым коп'ям адзначым у Гродне і Лагойску⁴.

У пабудове другой паловы XII ст. на Малым Замку знайдзена кап'ё даў- жынёй 19,5 см з квадратным у сячэньні лязом і варонкападобнай утулкай. Такое ж паходзіць з Ваўкавыска⁵.

Утульчатая суліца (даўжынёй 15,3 см) на нашым абшары аналогій не мае. Па тыпалогіі А.М. Кірпічнікава належыць да другога тыпу, сустрака- ецца рэдка⁶.

Ўтокі (3 экзemplяры). Вышыня іх 5 см, дыяметр 3 см. Такія вырабы для дрэўкаў коп'яў знайдзены ў Мінску, Полацку і Бярэсьці. Э.М. Загарульскі мяркуе, што з дапамогай ўтокаў у баі выкарыстоўвалі і тыльны бок кап'я⁷.

Жалезны выраб у форме стрыжня з галоўкай (галоўка мела адтуліну) у свой час мы вызначылі як кісьцень. Аналогіі не вядомыя⁸.

Са зброяй бліжняга бою мы звязваем жалезныя пласцінкі для нажаў, верагодна, ад баявых нажаў⁹.

¹ Paulsen P. Schwertortbander der Wikingerzeit. Stuttgart, 1953. S. 107, 125.

² ДН. С. 107. Мал. 88,2.

³ ДН. Мал. 88,3; Загарульскі Э.М. Возникновение Минска. Минск, 1982. Табл. VI,4; Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. // САИ. 1966. Серия Е. 1–36.

⁴ ДН. Мал. 28,13; Побль Л.Д. Древности Белоруссии в музеях Польши. Минск, 1979. Мал. 83,2; Воронин Н.Н. Древнее Гродно. // МИА. 1954. Вып. 41. Мал. 22,1; Штыхов Г.В. Города полоцкой земли. Минск, 1978. Мал. 38,17.

⁵ ДН. Мал. 54,12; Зверуго Я.Г. Древний Волковыск. Минск: 1975. Мал. 32,2.

⁶ ДН. Мал. 28,14; Кирпичников А.Н. Op. cit. С. 102.

⁷ ДН. Мал. 88,5; Загарульскі Э.М. Op. cit. С. 216; Штыхов Г.В. Древний По- лок. Минск, 1975. С. 57; Лысенко П.Ф. Берестье. Минск, 1985. Мал. 148,5.

⁸ ДН. С. 45., Мал. 34,1.

⁹ ДН. С. 107., Мал. 88,8.

У Наваградскай калекцыі няма баявых сякер, але ў курганах такія былі, а ў Кашалева дзве звычайныя сякеры знайдзены разам з кап'ём¹. Трэба думаць, што сякеры Наваградка, аб якіх паведамлялася ў папярэдняй главе, у выпадку неабходнасці, таксама маглі служыць як зброя.

Зброя дальняга бою.

Да гэтага віду зброі належаць 186 жалезных і касцяных наканечнікаў стрэлаў. 73 наканечнікі з жалеза, г. зн. 40% былі ўтульчатыя. Характэрныя гэтыя вырабы, аўтар, як і іншыя археолагі, абавіраецца на капітальную працу А.Ф. Мядзведзева, што прысвечана зброі дальняга бою².

Сярод утульчатых наканечнікаў вылучаюцца наступныя тыпы:

Двушыпныя. 16 экзэмпляраў, з якіх 10 знайдзены на Малым Замку, 5 на Замкавай гары і адзін на ўзгорку, дзе стаяла царква. Даўжыня гэтых наканечнікаў 6–10 см. Двухшыпныя наканечнікі пабыталі ў Наваградку да сярэдзіны XII ст. Аналагічныя — частыя знаходкі ў заходнерускіх гарадах (Гродна, Лукомль, Мінск, Тураў, Пінск, Бярэсце, Браслаў, Ваўкавыск)³.

Ромбападобныя (2) 3 экзэмпляры. Знайдзены на Малым Замку. Даўжыня іх 2,5 см. Такія ж маленькія наканечнікі знайдзены ў Гродне і Ваўкавыску⁴.

Лаўралісты (5). Даўжынёй 5 см. Паралелі вядомыя на Кіеўшчыне і ў Ізяслаўлі (Украіна)⁵.

Шылападобныя (8). 48 экзэмпляраў з вастрыём квадратнага, рамбічнага і прамавугольнага сячэння. Сячэнне аднаго наканечніка было трохвугольнае. Даўжыня іх 2–4,5 см. Паміж двума часткамі гораду падзелены амаль пароўну. Адзін наканечнік знайдзены каля схілу ўзгоркаў. Падобныя наканечнікі ў вялікай колькасці знайдзены ў Ваўкавыску. Вядомыя яны таксама ў Мінску і Пінску. Для трохграннага ў сячэнні наканечніка А.Ф. Мядзведзеў паказвае толькі адну аналогію ў Ізяслаўлі⁶.

Пірамідальныя з кароткім масіўным вастрыём і доўгай шыйкай (9), 2 экзэмпляры. Знайдзены на Малым Замку. Даўжыня іх 4,5–7 см. Наканечнік гэтага тыпу знайдзены ў Мінску⁷.

¹ Павлова К.В. 1) Раскопки могильника близ Новогрудка. // КСИА. 1965. Вып. 104. С. 100; 2) Раскопки курганов у д. Городиловка. // КСИА. 1973. вып. 135. С. 60; Поболь Л.Д. Ор. cit. Мал. 83,1; 84,1,2.

² Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие // САИ. 1966. Серия Е. 1–36. Лічбы ў дужках пасля найменавання знаходак абазначаюць тып наканечнікаў па А.Ф. Мядзведзева.

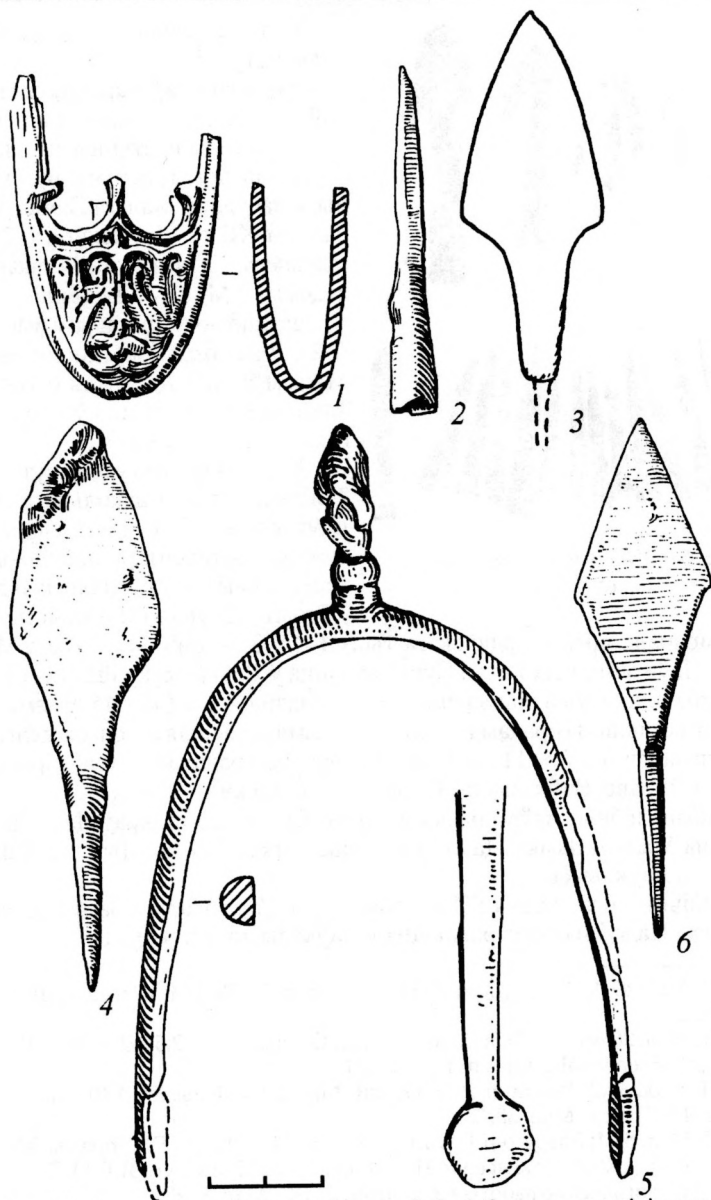
³ Воронин Н.Н. Ор. cit. Мал. 22,7; Штыхов Г.В. Города... Мал. 45,2; Лысенко П.Ф. 1) Города Туровской земли. Минск, 1975. С. 53; 2) Берестье. Мал. 150; Алексеев Л.В. Полоцкая земля. М., 1966, Мал. 43,6; 72,12,13; Зверуго Я.Г. Ор. cit. Мал. 33,1.

⁴ ДН. Мал. 81; Воронин Н.Н. Ор. cit. Мал. 22,8; Зверуго Я.Г. Ор. cit. Мал. 33,5.

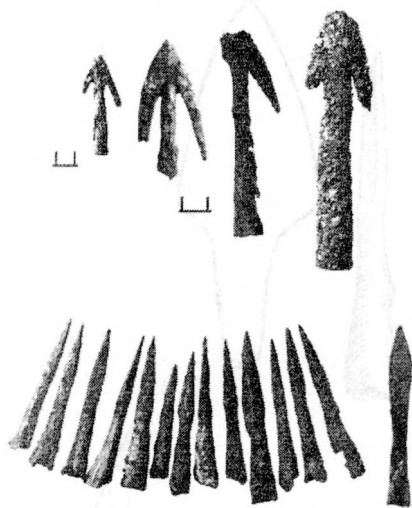
⁵ Медведев А.Ф. Ор. cit. С. 57.

⁶ Зверуго Я.Г. Ор. cit. С. 105; Загорюльский Э.М. Указ. сч. Табл. VIII,11–13; Лысенко П.Ф. Города ... Мал. 28,3–5; Медведев А.Ф. Ор. cit. С. 59.

⁷ Загорюльский Э.М. Ор. cit. Табл. VIII,20.

Мал. 63. 1 — наконечник ножнай меча, 2, 3, 4, 6 — наконечники стріла, 5 — шпора.

Мал. 64. Утульчатыя наканечнікі стрэлаў.

Ад трох наканечнікаў захаваліся толькі ўтулкі.

Наканечнікаў чарашковых стрэлаў знайдзена 117 экзэмпляраў. Яны прадстаўлены наступнымі тыпамі:

Двушыпны з упорам (30). Знайдзены ў пабудове Малага Замка другой паловы XII ст. Даўжыня яго 7 см. У заходнерускіх гарадах такія наканечнікі вядомыя ў Мінску і Лукомлі¹.

Наканечнікі з бакавымі выступамі (32), 5 экзэмпляраў. Знайдзены на Малым Замку. Даўжыня іх 8–9,5 см. Такія ж сустракаюцца ў Гродне, Лагойску і Ваўкавыску².

Ромбападобныя выпягнутыя (39). 2 экзэмпляры. З вакольнага гораду. Даўжыня іх 10–11 см. Адзін з іх належыць да інвентара пабудовы першай паловы XII ст. Аналогіі вядомыя ў Гродне, Друцку і Ваўкавыску³.

Ромбападобныя гнёздаўскага тыпу (41). 3 экзэмпляры. Усе з Малага Замка. Даўжыня іх да 11 см. Сустракаюцца ў Ваўкавыску і Віцебску⁴.

Ромбападобныя з пашырэннем у сярэдзіне пярэ (43). 11 экзэмпляраў. Паміж вакольнымі горадамі і дзяцінцам размярканая амаль пароўну. Даўжыня наканечнікаў 5–11 см. У заходнерускіх гарадах гэты тып зброі адзначаецца ў Тураве, Ваўкавыску, Слоніме і Лагойску⁵.

Ромбападобныя наўгародскага тыпу (46). 11 экзэмпляраў. Дзевяць знайдзены на Малым Замку. Даўжыня наканечнікаў 6–7 см. Два падобныя паходзяць з Ваўкавыску⁶.

Рамбичныя без упору (47) 4 экзэмпляры. Усе з Малага Замка. Даўжыня іх 5–9 см. Падобныя сустракаюцца ў Ваўкавыску і Лукомлі⁷.

¹ ДН. Мал. 47,1; Загорульский Э.М. *Op. cit.* табл. IX, 1–4; Штыхов Г.В. *Города...* Мал. 45,22.

² ДН. Мал. 28,8; 47,4; 60,5; Воронин Н.Н. *Op. cit.* Мал. 22,5; Штыхов Г.В. *Op. cit.* Мал. 45,21; Зверуго Я.Г. *Op. cit.* Мал. 33,21.

³ ДН. Мал. 34,2; Воронин Н.Н. *Op. cit.* Мал. 22,4; Медведев А.Ф. *Op. cit.* С. 65; Зверуго Я.Г. *Op. cit.* Мал. 33,12.

⁴ ДН. Мал. 81,1; Зверуго Я.Г. *Op. cit.* Мал. 33,14; Штыхов Г.В. *Города...* Мал. 45,9.

⁵ ДН. Мал. 47,5; 67,5; Лысенко П.Ф. *Города...* С. 52; Зверуго Я.Г. 1) *Op. cit.* Мал. 33,25; *Археологические работы в Слониме.* // БС. Мал. 17,6.

⁶ ДН. Мал. 55,4; Зверуго Я.Г. *Op. cit.* С. 107. Мал. 33,15.

⁷ ДН. Мал. 55,8; Зверуго Я.Г. *Op. cit.* Мал. 33,16; Штыхов Г.В. *Op. cit.* Мал. 45,28.

Ромбападобныя з упорам і з найбольшым пашырэннем у верхняй палове пяра (52). 8 экзэмпляраў, з іх ёсць з тэрыторыі Малага Замка. Даўжыня наканечнікаў 5–7 см. Аналогіі вядомыя ў Ваўкавыску і Мінску¹. Такі ж наканечнік, але без упору паходзіць з пабудовы другой паловы XII ст. на Малым Замку. Паралелі яму знайдзены ў Ваўкавыску².

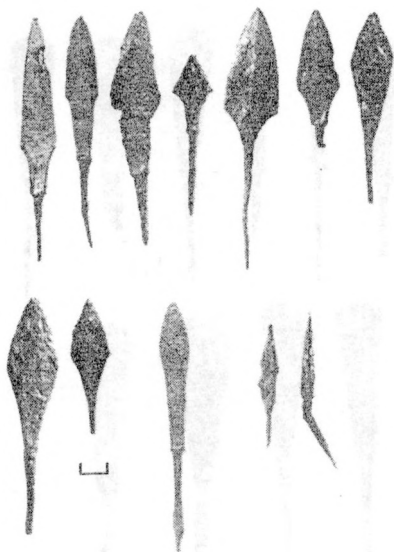
Двурогія срэзні з упорам (60) 3 экзэмпляры. Найбольш ранні наканечнік этага тыпу знайдзены ў пабудове другой паловы XI ст. на Малым Замку і меў па краях зазубрыны. З Замкавай гары паходзіць адзін наканечнік даўжынёй 5 см. Двурогія срэзні прысутнічаюць у Ваўкавыску і Воршы³.

Востралістыя (61) 3 экзэмпляры. Даўжыня іх 5 см. Усе знайдзены на Замкавай гары. Аналогіі ім вядомыя ў шэрагу помнікаў за межамі Беларусі⁴.

Ланцэтападобны з упорам (62) 7 экзэмпляраў. Пяць з іх з Малага Замка. Даўжыня — 9–11 см. У абезьвух частках Наваградка належаць да слаёў, якія датаваныя раней за канец XI ст. Ланцэтападобныя наканечнікі знайдзены ў Полацку, Лукомлі і Ваўкавыску⁵.

Лістападобны з найбольшым пашырэннем каля вастрыя (65). Даўжыня яго 4,5 см. Знайдзены на Малым Замку. На тэрыторыі старажытнарускіх гарадоў аналогій не мае. Па прапорцыях пяра адпавядае наканечнікам, што пабывалі да канца XI ст.⁶.

Срэзні ў выглядзе вузкай выпягнутай лапаткі (67). 16 экзэмпляраў. Пераважаюць знаходкі з Замкавай гары (13). У ліку наканечнікаў Малага Зам-

Мал. 65. Чарашковыя наканечнікі стрэлаў.

¹ ДН. Мал. 71,1; Зверуго Я.Г. *Op. cit.* Мал. 33,18; Загорульский Э.М. *Op. cit.* табл. IX,5.

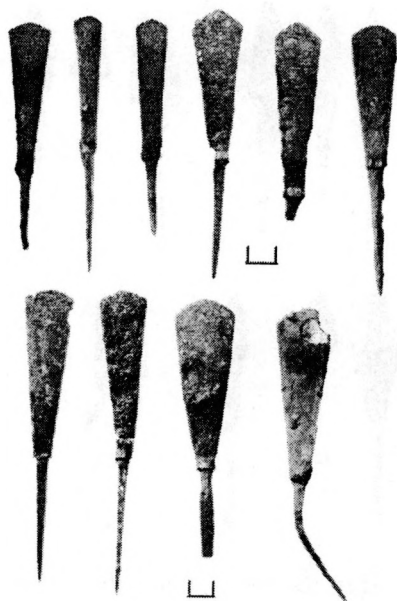
² ДН. Мал. 55,5; Зверуго Я.Г. *Op. cit.* Мал. 33,17.

³ ДН. Мал. 19,10; Зверуго Я.Г. *Op. cit.* Мал. 33,22–24; Штыхов Г.В. *Op. cit.* Мал. 45,26.

⁴ Медведев А.Ф. *Op. cit.* С. 73.

⁵ Штыхов Г.В. 1) Древний Полоцк. С. 105; 2) Города... Мал. 45,5,6; Зверуго Я.Г. *Op. cit.* Мал. 33, 26.

⁶ Медведев А.Ф. *Op. cit.* С. 75.

Мал. 66. Срэзні.

шае падабенства — знаходка XIII ст. з Ноўгараду⁴.

Шылападобныя квадратнага альбо рабмічнага сячэння з перахватам каля чарашка (95). 10 экзэмпляраў, усе з Малага Замка. Частка належыць пабудовам XII–XIII ст., сярод іх вылучаецца наканечнік з насечкай на шыйцы. Такія наканечнікі сустракаюцца ў шэрагу заходнерускіх гарадоў (Ваўкавыск, Мінск, Лагойск)⁵.

Асобныя наканечнікі стрэлаў не маюць паралеляў у зводзе А.Ф. Мядзьведзева: два шылападобныя квадратнага сячэння з кароткай шыйкай, даўжыня наканечнікаў 5–7 см. Гэты тып наканечніка ёсць у Мінску. Адным таксама квадратны ў сячэнні наканечнік, раскляпаны каля чарашка і

ка адзін знайдзены ў пабудове XIII ст. Даўжыня срэзняў 7–11 см. На думку А.Ф. Мядзьведзева гэтыя стрэлы з'явіліся на Русі разам з ордамі Батэя. Адзінкі такіх срэзняў сустракаюцца ў Гродне, Друкцу, Полацку, Давід-гарадку, Мінску і Бярэсці¹.

Ланцэтападобныя квадратнага сячэння з упорам (77), 3 экзэмпляры. Адзін наканечнік даўжынёй 8,5 см знайдзены ў пабудове Малага Замка другой паловы XII ст. Аналогіі паходзяць з Мінска². Пірамідальныя з масіўнай баявой галоўкай і з перахватам каля чарашка (91), 2 экзэмпляры даўжынёй 4–5 см. Наканечнікі гэтага тыпу маюцца ў Ваўкавыску³.

Бранебойныя з кароткай масіўнай баявой галоўкай і доўгім чарашком (92). Знайдзены на тэрыторыі Малага Замка, даўжыня 4 см. Гэтаму наканечніку няма паралеляў у гарадах на тэрыторыі Беларусі. Бліжэй-

¹ ДН. Мал. 78,4; Медведев А.Ф. *Op. cit.* С. 75; Воронин Н.Н. *Op. cit.* Мал. 88,100; Штыхов Г.В. 1) Города ... Мал. 45,35; 2) Древний Полоцк. Мал. 30,2; Загорюльский Э.М. *Op. cit.* Табл. X,1; Лысенко П.Ф. 1) Города... Мал. 38,2,3; 2) Берестье. Мал. 150,9.

² ДН. Мал. 69,1; Загорюльский Э.М. *Op. cit.* Табл. IX,14,15.

³ Зверуго Я.Г. *Op. cit.* Мал. 33,35.

⁴ Медведев А.Ф. *Op. cit.* Табл. 25,7.

⁵ ДН. Мал. 67,5; 73,4; Штыхов Г.В. Города... Мал. 45,33; Алексеев Л.В. Полоцкая земля. М., 1966. Мал. 431; Загорюльский Э.М. *Op. cit.* Табл. IX,13.

наканечнік з кароткім рабiчным у сячэньні чарашком¹. 20 зламаных наканечнікаў стрэлаў неатрыбуаваныя.

Касьцяныя наканечнікі стрэлаў (9 экзэмпляраў), з іх шэсьць знайдзены на Замкавай гары. З гэтых наканечнікаў:

Утульчатыя (5 экзэмпляраў), даўжынёй 5–6 см. Кулепадобны наканечнік, аналагічны ваўкавыскім наканечнікам і томары з гранёным вастрыём, падобныя да знаходак з Ваўкавыска і Мінска².

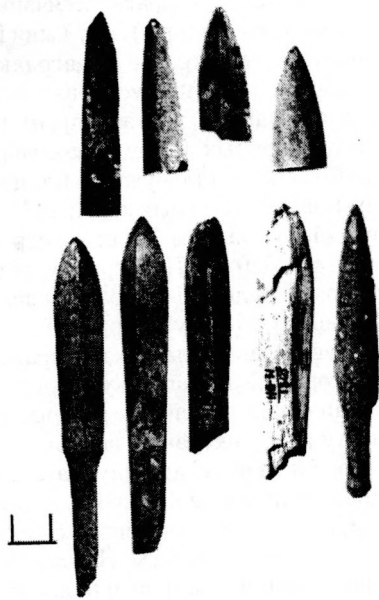
Чарашковыя (4 экзэмпляры), знайдзены толькі на Замкавай гары. Маюць рабiчнае ў сячэньні вастрыё. Даўжыня цэлага наканечніка 10 см. Яны падобныя да наканечнікаў стрэлаў успамянутых гарадоў³.

На Малым Замку знайдзены часткі складаных лукаў — абломкі пятлі і пласцінкі з выразным арнамантам. Наваградскую пятлю А.Ф. Мядзведзеў залічвае да тыпу ноўгародскіх⁴. У адной з найбольш старажытных пабудов Малага Замка знайдзена частка жалезнай акоўкі ад калчана, форма якой блізкая знаходкам з Кіеўскага некропаля і Яраслаўскіх курганаў⁵.

Да зброі Наваградка належаць наканечнікі арбалетных стрэлаў (12 экзэмпляраў), з якіх 9 знайдзены на Замкавай гары. Сярод іх:

Утульчатыя (5 экзэмпляраў). Даўжынёй 7,5–10 см. Пірамідальныя квадратнага сячэньня з шыйкай і без яе. Аналагічныя знайдзены ў Гродне і Бярэсьці⁶.

Чарашковыя квадратнага сячэньня з ромбападобнай гранню (4 экзэмпляры), даўжынёй 6,5–7,5 см, паралелі якім знайдзены ў Гродне, Ваўкавыску і Бярэсьці⁷.

Мал. 67. Касьцяныя наканечнікі стрэлаў.

¹ ДН. Мал. 42,1; Загорульский Э.М. *Op. cit.* Табл. IX, 13.

² Зверуго Я.Г. *Op. cit.* Мал. 33, 43, 45; Загорульский Э.М. *Op. cit.* Табл. X, 11.

³ Зверуго Я.Г. *Op. cit.* Мал. 33, 42; Загорульский Э.М. *Op. cit.* Табл. X, 10.

⁴ ДН. Мал. 79, 6, 7; Медведев А.Ф. *Op. cit.* С. 43, табл. 9, 2.

⁵ ДН. С. 20. Мал. 8, 9.

⁶ Воронин Н.Н. *Op. cit.* Мал. 88, 8; Лысенко П.Ф. *Op. cit.* Мал. 150, 22.

⁷ Воронин Н.Н. *Op. cit.* Мал. 88, 2, 6; Лысенко П.Ф. *Op. cit.* Мал. 150, 20; Зверуго Я.Г. *Op. cit.* С. 111.

Чарашковыя квадратнага сячэння з ромбападобнай гранню і зрэзанымі вугламі (3 экзэмпляры). Даўжыня іх 8,5–9 см. У свой час А.Ф. Мядзведзеў адзначыў, што акрамя Наваградка, гэты тып стрэлаў, характэрны для тэрыторыі Латвіі, на Русі невядомы. З публікацыяй ваўкавыскіх матэрыялаў высветлілася, што яны прымяняліся і ў гэтым горадзе¹.

Ад абарончых даспехаў захаваліся абрыўкі кальчуг і пласцінкі ад панцыраў. Абрыўкі кальчужнага пляцення знайдзены ў абедзвух частках гораду. Кавалак скіпелых калец на Малым Замку належаў да інвентара пабудовы другой паловы XII ст. Сустракаюцца асобныя кольцы ад даспеху гэтага віду. Усяго ў Наваградку, відавочна, пабыталі тры кальчугі. На тэрыторыі Беларусі ў гарадах рэшткі кальчуг прысутнічаюць у Полацку, Ваўкавыску, Мінску і Бярэсці².

Пласцінкавымі даспехамі гаражане таксама карысталіся ў абедзвух частках гораду. У Наваградку прадстаўлена два тыпы гэтай абарончай зброі — пласцінкавага раменнага мацавання і чашуйчатага, якое мацавалася на тканіну альбо скураную аснову³. У пабудове XIII ст. Малага Замка было некалькі пласцінаў ад чашуйчатага панцыра⁴. Пласціны памерам 6×5 см ад падобнага панцыра паходзяць з Замкавай гары. Выдатнай знаходкай з'яўляецца пласцінкавы даспех з Замкавай гары, да якога належалі больш за 100 пласцінак 6,5×1,5 см. Некаторыя пласціны мелі трохвугольны выступ. Па колькасці пласцін, што належаць да аднаго даспеху, наваградскі саступае толькі ноўгародскім, дзе лік пласцінаў доходзіў да 300⁵. Самы старажытны панцыр на тэрыторыі Беларусі (IX–X стст.) паходзіць з гарадзішча Хатомель, а знаходкі сінхронныя наваградскім, вядомыя ў Полацку, Друцку, Мінску і Бярэсці⁶.

Ад аброці верхавога каня ў Наваградку захавалася 11 цугляў, 6 на Малым Замку і пяць на Замкавай гары. Абломак цугляў знайдзены на селішчы Гардзілоўка⁷. Цэлых цугляў знайдзена 3 экзэмпляры. Яны, як і тыя, што захаваліся ў абломках, з'яўляюцца двухсастаўнымі. Цуглі з Замкавай гары з тонкімі псаліямі, (на канцах якіх канічныя шышачкі), па А.М. Кірпічнікаву належаць да другога тыпу⁸. Экзэмпляр з вакольнага гораду, знайдзены ў

¹ ДН. Мал. 81,4; Медведев А.Ф. *Op. cit.* С. 95; Зверуго Я.Г. *Op. cit.* С.111.

² ДН. Мал. 66,16; Штыхов Г.В. Древний Полоцк. С. 57; Зверуго Я.Г. *Op. cit.* С. 112; Загорюльский Э.М. *Op. cit.* С. 220; Лысенко П.Ф. *Op. cit.* Мал. 148,3,4.

³ Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. // САИ. 1971. Серия Е 1–36. С. 17–18.

⁴ ДН. Мал. 73,6.

⁵ Колчин Б.А., Янин В.Л. Археологии Новгорода 50 лет. // Новгородский сборник. М., 1982. С. 78.

⁶ Кухаренко Ю.В. Средневековый Полесья. // САИ. 1961. Серия Е 1–57. Табл. 8; Штыхов Г.В. *Op. cit.* Мал. 30,15; Кирпичников А.Н. *Op. cit.* С. 16; Загорюльский Э.М. *Op. cit.* Табл. XI,1,2; Лысенко П.Ф. *Op. cit.* Мал. 149.

⁷ Гуревич Ф.Д. Древности белорусского Понеманья. 1962. Мал. 76,4.

⁸ Кирпичников А.Н. Снаряжение конника и верхового коня на Руси IX–XIII вв. // САИ. 1973. Серия Е 1–36. С. 15–16.

пабудове другой паловы XII ст. фігурна акаваны і інкруставаны бронзай¹. Аналагічныя цуглі з дзяцінца ўпрыгожаны насечкай. Цуглі такога ж тыпу, з двух рухомых частак і двух кольцаў, пераважалі і сярод знаходак захаваных нецалкам. Гэта чацвёрты тып па А.М. Кірпічнікаву². Сярод знаходак сустрэліся 5 псалій³.

Двусастаныя цуглі былі шырока распаўсюджаны ў старажытных гарадах на тэрыторыі Беларусі. Яны вядомыя ў Панямонні (Гродна, Ваўкавыск), у гарадах Полацкай зямлі (Полацк, Мінск, Віцебск, Копысь, Лагойск, Браслаў, Гарадзішча на Менцы). Цуглі з Малага Замка А.М. Кірпічнікаў супастаўляе са знаходкамі з Ізяслаўля, Воінчыны і Паросься⁴.

З рыштункам каня, верагодна, звязаны асобныя знаходкі з жалеза і бронзы — гэта Т-падобная бляшка, якая магла быць часткай аброці, агалоўе ў выглядзе фігурнай жалезнай пласцінкі, якая анаментаваная бронзавымі цвічкамі⁵, а таксама вялікія жалезныя спражкі, якія разглядаліся ў папярэдняй главе.

У Наваградку знайдзены тры падковы з вострымі шыпамі. Дзеве з іх на Малым Замку, адна — на Замкавай гары. А.М. Кірпічнікаў вызначае такія падковы як другі тып. Падковы з двума шыпамі знайдзены ў Ваўкавыску і Бярэсці⁶.

Да рыштунка наваградскага коньніка належаць 28 шпор. 24 шпory знайдзены на Малым Замку, дзе яны пабыталі пачынаючы з XII ст. У жылых пабудовах знайдзены ад адной да чатырох шпор⁷.

Амаль усе шпory Малага Замка былі прадметам вывучэння А.М. Кірпічнікава, які распрацаваў іх тыпалогію⁸. Наступныя знаходкі на Малым Замку і Замкавай гары папоўнілі назіранні гэтага аўтара. Вось характэрныя гэтых шпораў:

1 тып (3 экзэмпляры). З стрыжняпадобным шыпом. Адна арнаментаваная бронзавым дротам. Аналагічныя сустракаюцца ў Полацку, Мінску і Ваўкавыску⁹.

III тып (14 экзэмпляраў). «Вуглаватыя». Адна з іх для падлетка. Шыпы гэтых шпораў пірамідальныя, канічныя альбо з шарападобным наростам. Амаль усе шпory гэтага тыпу анаментаваны бронзавым дротам, срэбнай

¹ ДН. Мал. 55,16.

² Кірпічніков А.Н. *Op. cit.* С. 16.

³ ДН. Мал. 88,4,6.

⁴ Воронин Н.Н. *Op. cit.* Мал. 88,21; Зверуго Я.Г. *Op. cit.* Мал. 35,1–4; Штыхов Г.В. *Города...* С. 107; Лысенко П.Ф. *Op. cit.* III 153,1,2; Кірпічніков А.Н. *Op. cit.* С. 16.

⁵ ДН. С. 93, 107. Мал. 73,2; 88,1.

⁶ ДН. Мал. 40,8; 47,8; Кірпічніков А.Н. *Op. cit.* С. 83–84; Зверуго Я.Г. *Op. cit.* Мал. 35,1; Лысенко П.Ф. *Op. cit.* Мал. 153,12.

⁷ ДН. Мал. 28,7,8; 34,5,9; 60,8,9,11; 67,24–27.

⁸ Кірпічніков А.Н. *Op. cit.* С. 105.

⁹ Кірпічніков А.Н. Тамсама.

плаціроўкай, срэбнай, залатой альбо алавянай кропкавай інкрустацыяй. Знойдзена шпора, якая ўпрыгожана срэбнымі кружкамі. Такі тып сустракаецца ў Полацку, Мінску, Гродне і Ваўкавыску¹.

IV тып (5 экзэмпляраў). З «манжэтамі» на шыпах. Адна з іх інкруставана бронзавым дротам. Паралелі гэтаму тыпу сустракаюцца ў Полацку, Гродне, Ваўкавыску і Бярэсці².

V тып (6 экзэмпляраў). Дзёве з іх (з Малага Замку) былі парныя. Шпора Замкавай гары плаціравана волавам. Разам з ёй знойдзена спражка, праз якую быў прасунуты раменьчык. Шпору V тыпу сустракаюцца ў гарадах Полацкай зямлі, Ваўкавыску, Пінску і Бярэсці³.

Стрэмян у Наваградку амаль не было. Адзіны абломак стрэмя, абкручаны бронзавым дротам, знойдзены на Малым Замку⁴.

На Замкавай гары знойдзены дзёве скрабніцы вышынёй 7 см па тыпалогіі А.М. Кірпічнікава такія скрабніцы з пласцінкавым грэбнем належаць да першага тыпу⁵.

Ледаходныя шыпы (5 экзэмпляраў). Сустракаюцца ў абедзвух частках гораду і прызначаліся для чалавека і каня. Такія прыстасаваныя часта знаходзяць у Полацкай зямлі⁶.

Па колькасці і разнастайнасці зброі Наваградская калекцыя адпавядае ўзбраенню заходнерускіх гарадоў і блізкая да калекцыі зброі Ваўкавыска, якая найбольш поўна адлюстроўвае ваенную справу Заходняй Русі. Да таго ж для абодвух гарадоў было характэрна шырокае карыстанне ўтульчатымі наканечнікамі стрэлаў. У Ваўкавыску жалезныя наканечнікі гэтага тыпу нават пераважалі, складаючы 63% усіх знаходак⁷. Гэта акалічнасць падмацоўвае выснову А.Ф. Мядзведзева, згодна якому ўтульчатыя наканечнікі стрэлаў былі распаўсюджаны ўздоўж заходніх граніц Русі. Для астатніх старажытнарускіх земляў яны складаюць 1% адносна чэрашковых⁸.

Зброя Наваградка мае агульнарускі характар. Амаль уся яна зроблена мясцовымі рамеснікамі. Аб гэтым сведчаць нарыхтоўкі жалезных і касцяных наканечнікаў стрэлаў. Прыналежнасць зброі на Малым Замку ўладальнікам багатых дамоў вакольнага гораду, а на Замкавай гары феадалу і яго дружыне, паўплывала на тое, што многія прадметы ўзбраення ўпрыгожаны інкрустацыяй, плаціроўкай і іншымі спосабамі. Акрамя шпораў, якія ў заходнерускіх гарадах нярэдка арнаментаваныя, наваградскія кавалі

¹ Кірпічніков А.Н. Тамсама.

² Кірпічніков А.Н. Тамсама; Лысенко П.Ф. *Op.cit.* С. 229–230.

³ Кірпічніков А.Н. *Op. cit.* С. 105, табл. XX,2,2а; Штыхов Г.В. *Op. cit.* С. 107; Лысенко П.Ф. 1) Горада... Мал. 28,10; 2) Берестье. Мал. 152,4.

⁴ ДН. Мал. 81,8.

⁵ Кірпічніков А.Н. *Op. cit.* С. 84.

⁶ Штыхов Г.В. *Op. cit.* С. 107.

⁷ Зверуго Я.Г. *Op. cit.* С. 103

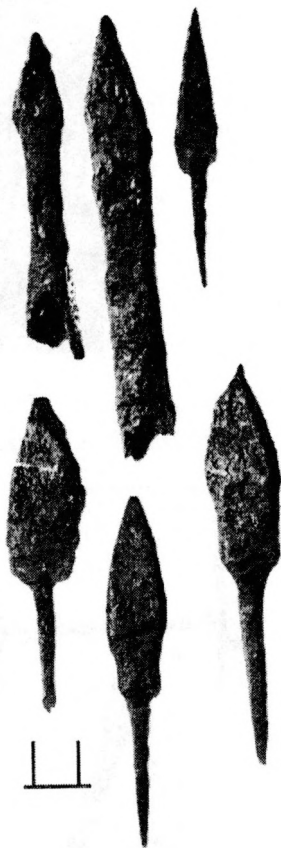
⁸ Медведев А.Ф. *Op. cit.* С. 55.

фігурна адкавалі цуглі, пакрыўшы іх бронзавай інкрустацыяй. Насечка і кропкавы арнамент упрыгожвалі іншыя знаходкі цугляў. Стрэмя было абкручана бронзавым дротам, бронзавымі цвічкамі аздоблены выраб, які мы лічым агалоўем каня. Нават звычайны наканечнік жалезнай стралы, які прызначаны ворагу, меў насечку ля перехвату.

Спецыфікай наваградскай калекцыі зброі была вялікая колькасць срэзняў у форме вузкай рыдлёвачкі, у якіх А.Ф. Мядзведзеў бачыць зброю манголаў. У Ноўгарад і паселішчы Прыбалтыкі, якія не былі спустошаны манголамі, дадзеныя наканечнікі, на думку аўтара, трапілі пасля нашэсця манголаў, у выніку палітычных і гандлёва-эканамічных сувязяў¹.

У Наваградку срэзняў знайдзена больш чым у Біяры — сталіцы Булгар, які манголы ўзялі ў 1236 г. З 276 жалезных наканечнікаў стрэлаў, срэзні-рыдлёвачкі прадстаўлены 11 экзэмплярамі, а ў старажытнарускім Серэнску, які быў абложаны мангольскім войскам у 1238 г., знайдзена 12 такіх срэзняў².

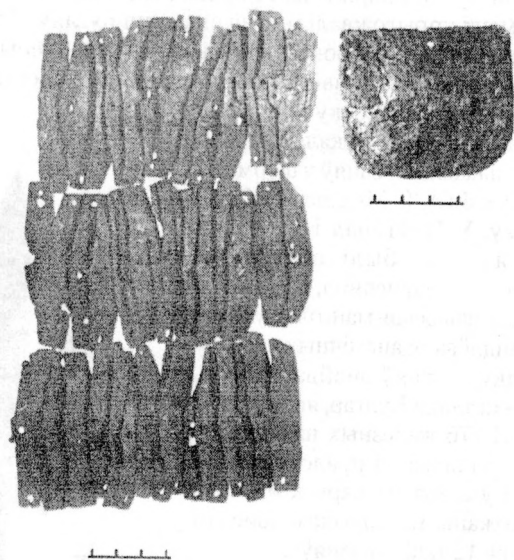
Нагадаем, што з 16 наваградскіх срэзняў рыдлёвачак, 13 былі знайдзены на Замкавай гары — Наваградскім дзяцінцы і паспрабуем зразумець канцэнтрацыю дадзенага віду ўзбраення менавіта ў гэтай частцы гораду з дапамогай летапісных звестак. Як паведамляе летапісец пад 1274 г., у складзе раці Льва Данілавіча, які пайшоў паходам на Наваград, былі татарскія воі на чале з Ягурчынам, згуртаваныя ў асобны полк. У выніку нападу валынскаму войску ўдалася ўзяць толькі ваколіцы горада, а дзяцінец яны ўзяць не змаглі. Відавочна, вялікая колькасць мангольскіх стрэлаў на Замкавай гары — гэта сведчанне беспаспяховых спробаў воінаў князя Льва, у прыватнасці, яго мангольскага палка, заважваць Наваградскі дзяцінец.

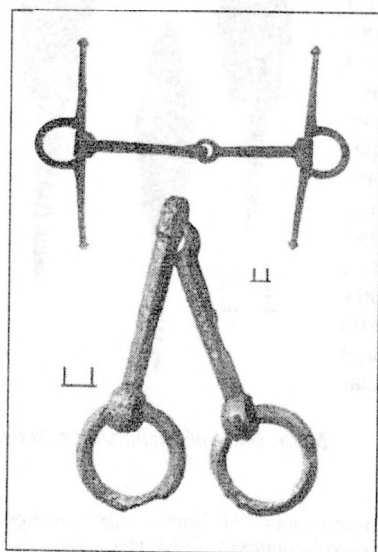
Мал. 68. Арбалетныя стрэлы.

¹ Медведев А.Ф. *Op. cit.* С. 76.

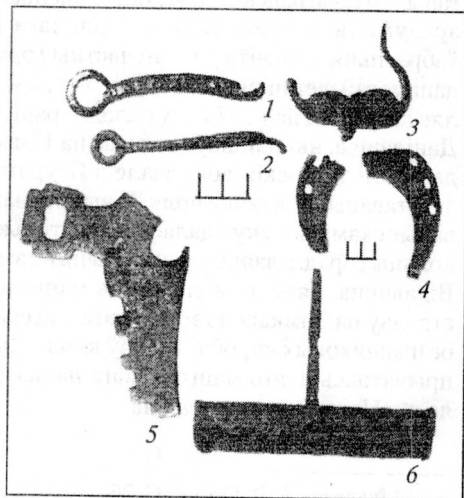
² Кульгура Биляра. М., 1985. С. 155. 171; Никольская Т.Н. Военное дело в городах земли Вятчей (по материалам древнерусского Серенска). // КСИИ. 1974. Вып. 139. С. 35.

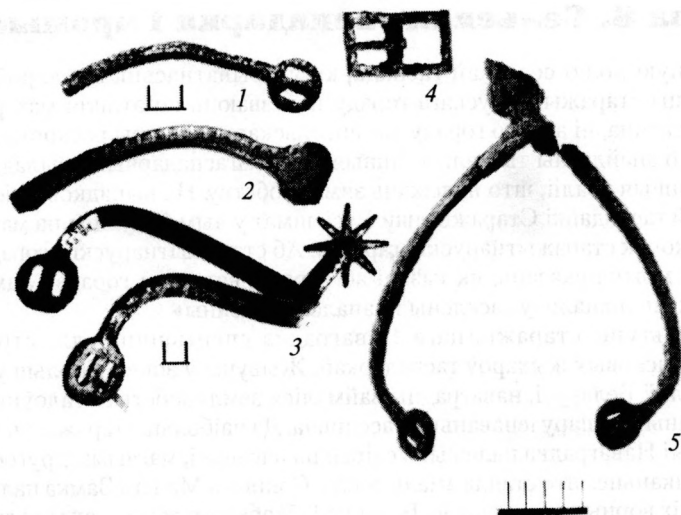
Мал. 69. Пласціны ад панцыраў.

Мал. 70. Цуглі.

Мал. 71. 1, 2, 5 — часткі цугляй, 3 —
ледаходны шыт, 4 — падкова, 6 —
скрабніца.

Мал. 72. 1–3 — шпоры і їх абломкі, 4 — спражка от шпоры.

Як ужо адзначалася, асобныя знаходкі срэзняў-рыдлёвачак вядомыя ў шэрагу заходнерускіх гарадоў, але цікава, што ў найбольш багатай ваўкавыскай калекцыі зброі, дзе налічваецца 234 жалезных наканечнікаў стрэлаў, такіх срэзняў не было¹.

Раней прыведзеныя пісьмовыя сведчанні аб Наваградку паказваюць актыўную ваенную дзейнасць яго жыхароў, праўда, толькі для другой паловы XIII ст. Наваградцы адбіваюць паходы на горад валынскіх князёў, аб гэтым паведамленьні пад 1252, 1253 і 1254 гадамі. У 1256 г. Раман Данілавіч, які атрымаў Наваградак ў сваё ўладаньне, збіраецца з гараджанамі на дапамогу свайму бацьку, які ваяваў з яцьвягамі. Пад тым жа годам маецца паведамленьне, што «Роман и новгородци» павінны былі ісьці да Возьвяўля, а адтуль да Кіева. Войшалк, які валодаў Наваградкам у 60-я гады XIII ст. узяўшы з сабой наваградцаў «и поиде в Литву княжить». Нарэшце пад 1274 г. паведамляецца, што пад напорам валынскага войска, паў Наваградскі вакольні горад, але дзяцінец утрымаўся.

Выдатная і разнастайная зброя Наваградка, характэрная для жыхароў гораду з пачатку XII ст., якая не саступала лепшым старажытнарускім узорам, давала ім магчымасьць і ў XII ст. рабіць бліжнія і далёкія паходы, ў якіх прымалі ўдзел не толькі пешыя воі, але і коньнікі. Гэта зброя дазваляла трымаць у падпарадкаваньні просты люд гораду і жыхароў Наваградскай акругі.

¹ Зверуго Я.Г. *Op. cit.* С. 103.

Глава 6. Сельская гаспадарка і промыслы

Важную ролю сельскай гаспадаркі, у прыватнасці, земляробства ў эканоміцы старажытнарускага гораду паказваюць шматлікія матэрыялы. Няма, здаецца, ні аднаго гораду дамангольскага часу, пры раскопках якога не былі б знайдзены тыя альбо іншыя сельскагаспадарчыя прылады, зярняты і іншыя рэаліі, што належаць зямляробству. Не выпадкова, гісторыя сельскай гаспадаркі Старажытнай Русі, шмат у чым будуюцца на матэрыялах з раскопак старажытнарускіх гарадоў. Аб старажытнарускім горадзе апраўдана можна сказаць, як казалі аб сярэдневяковым горадзе Заходняй Еўропы: ён «напалову заселены і напалову засеяны».

У культуры старажытнага Наваградка спецыфічна адлюстраваны заняткі вясковых жыхароў гаспадаркай. Жывучы ў зоне найбольш урадлівых земляў Беларусі, наваградцы займаліся земляробствам галоўным чынам, у раннюю пару існавання паселішча. Да найбольш старажытнай пары ў гісторыі Наваградка належыць свіран на пасадзе і, магчыма, другое такое ж памяшканне, што стаяла амаль побач. Сопнік з Малага Замка належыць да ранніх ворных прыладаў на Беларусі¹. У абедзвух частках гораду знайдзены абломкі яшчэ двух сашнікоў і двух наральнікаў. На тэрыторыі Замкавай гары знайдзена каса-гарбуша. Такая ж каса на вакольным горадзе ляжала пад печкай дома². Сярпы (3 экзэмпляры) вядомыя толькі на Малым Замку. За выключэннем аднаго з іх, які ўваходзіў у інвентар простага гаражаніна другой паловы XII ст., два другія, як і ворныя прылады і косы, звязаны з ранняй гісторыяй гораду.

Земляробчыя прылады, падобныя да нашых, з'яўляюцца ў X ст. На падставе знаходкі сашніка з Гродна, які нагадваў наваградскі, А.В. Кір'янаў рэканструяваў саху Панямонья ў выглядзе трох, а магчыма і чатырохзубай вупражнай прылады. Такая саха яшчэ не мела прystасавання для адвалу пласта і магла толькі разрыхляць зямлю на нязначную глыбіню³. Наваградскія сярпы належаць да ноўгарадскага тыпу прыладаў, якія лічыліся найбольш эфектыўнымі⁴. Драўляная рыдлёўка для веяння зерня адзначана ў главе 4. Яна знайдзена ў той зоне Наваградскага дзяцінца, дзе жылі княжацкія чаляднікі.

У Наваградку знайдзены восем камянёў-жорнаў, з якіх толькі адзін належаў да культурнага слою XII ст. Астатнія, ізноў такі звязаны з жыццём паселішча да канца XI ст. У гэтым плане цікавая пабудова 23 вакольнага гораду. Да яе належалі пяць жорнавых камянёў. На Замкавай гары знайдзе-

¹ ДН. Мал. 80,3; Коробушкина Т.Н. Земляробства на тэрыторыі Беларусі. Мінск, 1979. С. 22–24.

² ДН. С. 26.

³ Кирьянов А.В. Материалы по истории земледелия из раскопок в Гродно. // МИА. 1954. вып. 41. С. 209.

⁴ Коробушкина Т.Н. *Op. cit.* С. 48, 49.

ны толькі адзін такі камень. Ён ляжаў у мацерыковай яме. Для апрацоўкі агародаў служылі рыдлёўкі, ад якіх захаваліся жалезныя акоўкі (3 экзэмпляры). Падобныя акоўкі добра вядомыя ў старажытнарускіх помніках, у тым ліку ў заходнерускіх гарадах.

Занятка земляробствам, характэрны для перыяду з канца X да канца XI ст., у XII ст. спыняецца. Гэта праца робіцца заняткам простых гараджан, у той час як насельнікі багатага кварталу вакольнага гораду і заможныя слаі Замкавай гары прадстаюць толькі як спажывцы ўраджаю. У апошніх гэта праявілася ў гумнах, якія запоўнены зернем і іншымі сельскагаспадарчымі культурамі.

У юрыдычных дакументах XVI ст. яшчэ добра прасочваецца сувязь Наваградка з сельскай гаспадаркай¹. Натуральна, што ў старажытнарускі час яна была нашмат цяснейшая. Можна сабе ўявіць, што вытворцамі сельскагаспадарчай прадукцыі побач з шэраговымі наваградцамі, якія займаліся земляробчымі работамі, былі таксама жыхары акругі.

Сельскагаспадарчыя культуры ў Наваградку прадстаўлены наступным чынам: азімае жыта складала 56% злакаў, мяккая пшаніца — 42%². Зусім па-іншаму прадстаўлены гэтыя дзеве культуры ў другіх гарадах Панямоння. У Гродне азімага жыта было 98%, а ў Ваўкавыску 96% ураджаю³. У невялікай колькасці ў Наваградку прадстаўлены іншыя культуры — ячмень, авёс, гарох і канапля⁴. У адной з бочак кладавой на Замкавай гары ляжалі згарэўшыя косткі яблык і сліваў⁵.

Разнастайныя матэрыялы сведчаць аб жывёлагадоўлі гараджан. Гэта рэшткі хлявоў з гноем, ножніцы, каб стрыгчы авечак, прасліцы з разнастайных матэрыялаў і остэалагічныя матэрыялы. Апошнія прадстаўляе табліца 5 — вынік доследаў В.І. Цалкіна.

Сярод хатняй жывёлы ў Наваградку перавага была за буйнай рагатай жывёлай і свінямі, што, увогуле, адпавядае характару остэалагічных астаткаў старажытнарускіх гарадоў. Авечкі і козы ў рацыёне насельнікаў складалі адносна невялікую долю, але людзі шырока выкарыстоўвалі скуры і воўну гэтай жывёлы, а косцы былі матэрыялам для розных вырабаў.

У археалагічнай літаратуры неаднаразова падымалася пытанне аб тым, ці былі коні на Русі мясной жывёлай. Вялікая частка даследчыкаў лічыць, што гэта адбывалася ў галодныя гады⁶. Па назіраннях В.І. Цалкіна жыха-

¹ Бурдзейка А. Нарыс соцыяльна эканамічнага жыцця места Наваградку ў XVI стагоддзі. // Гістарычна-археалагічны зборнік. Менск, 1927. Т. 1. С. 167–168.

² Кірыянов А.В. *Op. cit.* С. 20, 207; Зверуго Я.Г. Древний Волквыск. Минск, 1975. С. 84.

³ Вызначэнне Н.А. Кір'янавай.

⁴ Вызначэнне М.М. Якубіцнера.

⁵ Вызначэнне В.А. Калеснікава.

⁶ Третьяков П.Н. Сельское хозяйство и промыслы // ИКДР. 1951. Вып. 1 С. 59; Монгайт А.Л. Старая Рязань // МИА. 1955. Вып. 49. С. 166; Седов В.В. Сельские поселения центральных районов Смоленской земли // МИА. 1960. Вып. 92. С. 75

Табліца 5

Косыці хатняй жывёлы (Малы Замак)

Назва віду	Колькасьць	Працэнтныя суадносіны да ўсяго астэалагічнага матэрыялу
Буйная рагатая жывёла	105	21,4
Свіньні	94	19,1
Дробная рагатая жывёла	77	15,7
Коні	25	5,1
Сабакі	11	2,2
Усяго	312	63,5

ры Малага Замка елі каніну. Рэшткі конскіх касцей сустракаліся ў такім стане, што гэта былі рэшткі мясной ежы¹, косыці каня былі матэрыялам для вырабу пралак. Але галоўнае выкарыстаньне коней было для транспартных і баявых патрэбаў. Пры адносна невялікай колькасьці конскіх касцей — няшмат больш за 5% ад усіх касцей жывёлы, у Наваградку знайдзена шмат рэчаў, якія належаць да рыштунку коньніка і вупражжы верхавога каня, аб якіх гаварылася ў папярэдняй главе.

Апошнім у шэрагу хатняй жывёлы стаіць сабака. Па заключэньню Н.М. Ермолавай ён быў дробнай пароды.

Вялікае значэньне мела ў Наваградку паляваньне. Остэалагічныя матэрыялы, даследваньня В.І. Цалкіным паказваюць наступнае:

Табліца 6

Косыці дзікай жывёлы (Малы Замак)

Назва віду	Колькасьць	Працэнтныя суадносіны да ўсяго астэалагічнага матэрыялу
Зубр	30	6,2
Лось	37	7,6
Алень шляхетны	43	8,5
Касуля	21	4,3
Мядзведзь	4	0,9
Бабёр	5	1
Зяец	5	1
Усяго	179	36,4

¹ Асабістае паведамленьне В.І. Цалкіна. Канінай, магчыма, харчаваліся ў гарадах Панямоння — Гродне і Ваўкавыску. Зверуго Я.Г. Op.cit. С. 90

Дзікія жывёлы прадстаўлены касцямі зубра, шляхетнага алень, дзіка і інш. Сярод остэалагічнага матэрыялу Замкавай гары Н.М. Ермолава вылучае косцы тура — вельмі рэдкай жывёлы. Такім чынам, палявалі на мясных жывёлаў. Заўважым, што да такіх В.І. Цалкін залічае мядзведзя і бобра¹.

Пушныя звяры, якіх у лясх Панямонья вялося багата, астаткамі касцей не прадстаўлены. Гэта, аднак, не значыць, што яны не былі аб'ектам палявання. Пушніна, несумненна, была хадавым таварам, якім наваградцы маглі расплачвацца за дарагія і нярэдка унікальныя вырабы, знайдзеныя ў гэтым горадзе. Яшчэ ў 1950 г. Е.І. Гарунова, а пазней В.І. Цалкін звярнулі ўвагу на тое, што остэалагічны матэрыял дае скажонае прадстаўленне аб сапраўдных памерах палявання на пушнога звера. Адсутнасць касцей пушных звяроў на паселішчы аўтары тлумачаць тым, што пасля таго як скура звера была знята, тушу яго пакідалі у лесе². Праўдзівасьць гэтага мяржавання падцвярджаецца драўлянай скульптурай са Штральзунда (ГДР), якая паказвае паляўнічага, які здымае ў лесе скуру забітай вавёркі³. Праўда, на асобных паселішчах знайдзена шмат касцей пушных звяроў, так на гарадзішчы Асотэ ў Латвіі косцы куніцы складалі 45% остэалагічных астаткаў дзікай фаўны⁴.

Вялікае значэнне палявання характэрнае і для іншых гарадоў Панямонья. У Ваўкавыску, на Замчышчы — вакольным горадзе, косцы дзікай жывёлы складалі 29,1% остэалагічных матэрыялаў, а на «Шведскай гары» — дзяцінцы — 55,4%. На гродзенскім дзяцінцы — Старым Замку прадстаўнікі лясной фаўны складалі 57% касцей⁵. Остэалагічны матэрыялы Замкавай гары Наваградка не былі так сістэматычна вывучаны як адпаведны матэрыялы Малага Замка, але можна сабе ўявіць, што значэнне палявання там было, прыблізна, такое ж, як у Ваўкавыску і Гродне. Нагадаем, што менавіта на Наваградскім дзяцінцы была знайдзена серыя касцяных стрэлаў, прызначаных для таго, каб не пашкодзіць скуру звера і косцы тура, незафіксаваныя ў іншых заходнерускіх гарадах.

Акрамя спецыяльнай паляўнічай зброі, амаль усе наканечнікі жалезных стрэлаў, за выключэннем бранебойных і арбалетных, маглі прымяняцца і для палявання. Спецыфічнай зброяй паляўнічых былі жалезныя гарпуны, знайдзеныя толькі на Малым Замку (19 экзэмпляраў). Там яны з'явіліся

¹ Цалкін В.І. Кісторыі жывотнаводства і охоты в Восточной Европе // МИА. 1952. Вып. 107. С. 126.

² Горюнова Е.И. К вопросу об «остеологической» статистике // КСИИМК. 1950. Вып. XXXV. С. 60–65; Цалкін В.І. *Op. cit.* С. 65, 126.

³ Штэтылло Я.Ф. Деревянная скульптура XIV–XV вв. из Штральзунда // СА. 1965. Вып. 1, С. 306–314.

⁴ Шноре Э.Д. Асотское городище // Материалы по археологии Латвийской ССР. Рига, 1961.

⁵ Зверуго Я.Г. *Op. cit.* С. 86,91; Цалкін В.І. Фауна из раскопок Гродно // МИА. 1954, Вып. 41. С. 233.

з пачатку XII стагоддзя. Аднашыпныя гарпуны даўжынёй да 15 см і двухшыпныя, даўжынёй да 10 см (мал.). У пабудове 6, блізка печы, ляжалі восем двухшыпных гарпуноў, з якіх шэсць, верагодна, знаходзіліся ў звязцы¹. У гэтым доме жыў добры паляўнічы. Гарпуны выкарыстоўвалі пры паляванні на буйнага зверу. У заходнерускіх гарадах падобныя гарпуны знайдзены ў Ваўкавыску, Мінску і Бярэсці, а таксама на гарадзішчы Масковічы (замак)².

У старажытнарускіх гарадах лясной паласы косыці дзікай жывёлы складалі нязначную частку остэалагічных матэрыялаў. Так у Маскве, у «зарядзе», у слоі XII–XIII стст. яны прадстаўлены 0,6%, у Крамлі 5%, на дзяцінцы ў Серенску – 2,1%, у Слабодцы і Старай Разані – 5%, у Яраполчы Залескім 8,5–10%³. У гарадах Заходняй Русі значэнне палявання было большае. У Полацку косыці лясной фаўны складалі 17,6%, Віцебску – 18,1%, Тураве – 21,8%, Пінску – 25,6%, Бярэсці – 26,3%, Давідгарадку – 41%, Лукомлі – 42,3% і Клецку – 45,7%⁴. Наібольшае значэнне палявання, як адзначалася, для Ваўкавыска і Гродна і ў гэту ж групу трэба ўключыць Наваградскі дзяцінец.

Значэнне палявання ў старажытнарускім Наваградку асабліва працяглася ў XII і XIII стст., калі сацыяльныя вярхі гораду перастаюць займацца земляробчымі работамі. Паляванне для іх гэта не толькі эканамічная неабходнасць, але і забава вярхушкі феадальнага гораду. Багата насельніцтва вакольнага гораду і значы дзяцінца бавіліся паляваннем, «ловітвай», «ловом» як называлі яго пісьмовыя крыніцы. «Ловітва пріспе» паведамляецца ў павучэнні Грыгорыя Назіянзіна па спісу XI ст. Аповесць мінулых часоў (временных лет) пад 1036 г. адзначае «Мстислав изиде на ловы», а ў павучэнні Ёладзіміра Манамаха князь гаворыць, што ён паляваў «на всяк зверь»⁵. Розніца ў паляванні на пшых і мясных звяроў адлюстраваная ў наступных радках аб Ільі Муромцы: «В те поры Ильи Муромца дома не лучилося; полевал он далече во чистом поле. Зверя лютото на копье ловил, соболей, куниц на низок низал»⁶.

¹ ДН. С. 35., Мал. 23,5; 54,9; 55,14.

² Зверуго Я.Г. Ор. cit. Мал. 31, 17–19; Загорульский Э.М. Возникновение Минска. Минск, 1982. Табл. XI, 3–6; Лысенко П.Ф. Берестье. Минск, 1985. С. 367; Дучыц Л.У., Шчаглова В.В. Жывёлагадоўля і паляванне ў жыцці насельніцтва Маскавіцкага гарадзішча (XI–XIII стст.). // Весці АН БССР. 1987. Вып. 2 С. 78.

³ Никольская Т.Н. Земля вятичей. М., 1981. С. 218; Данильченко В.Н. Характеристика остеологического материала // Седов М.В. Ярополч Залесский. М. 1978. С. 154.

⁴ Лысенко П.Ф. Ор. cit. С. 364–365.

⁵ Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка // СПб., 1902. Т. 11. С. 38; ПСРЛ. 1846. Вып. 1. С. 65.

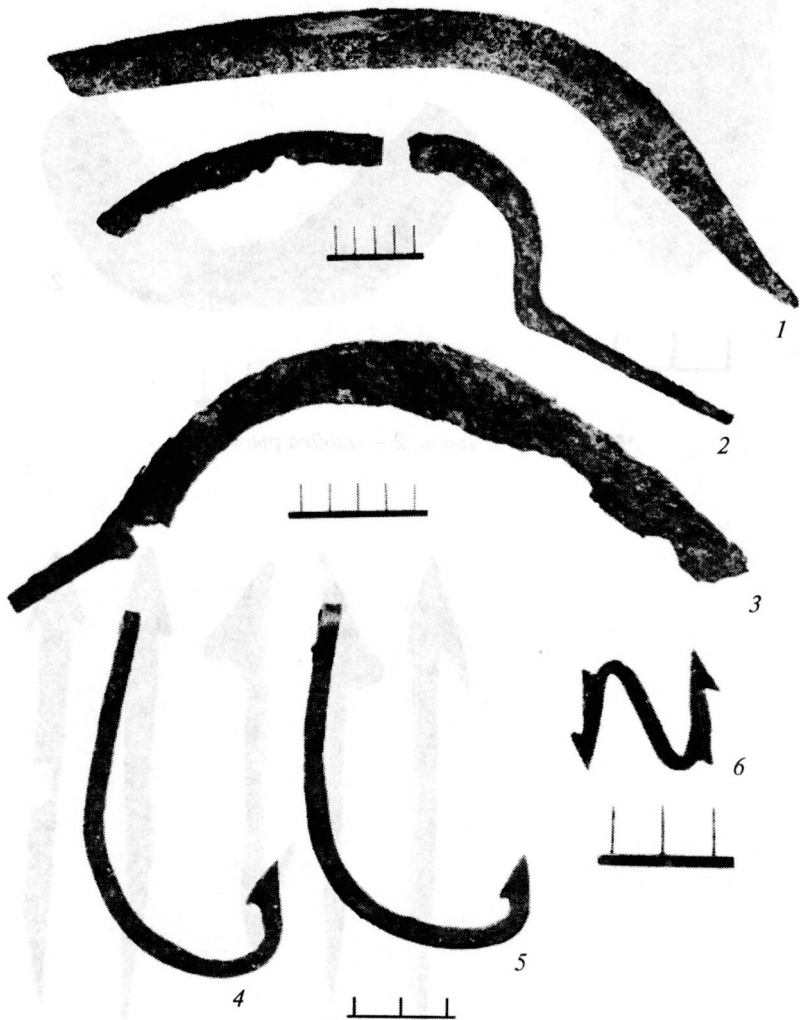
⁶ Кириевский П.В. Песни. 1860. Вып. 1. С. 57.

Мал. 73. 1 — сашнік, 2 — акоўка рыдлёўкі.

Мал. 74. Гарпуны.

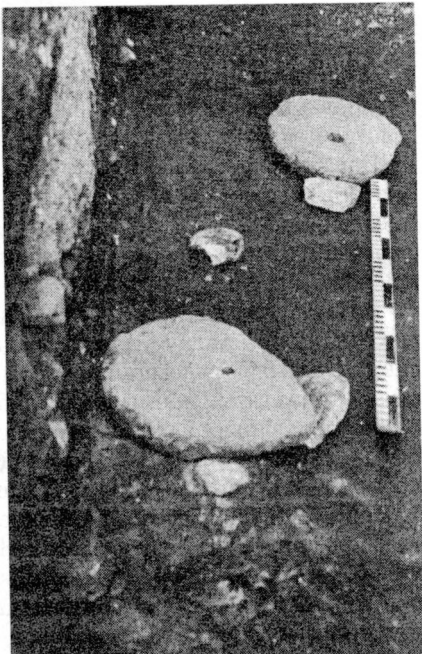
Мал. 75. 1 — абломак касы-гарбушы, 2, 3 — сярпы, 4–6 — рыбацкія кручкі.

Сацыяльная афарбоўка Наваградскага палявання наглядна супрацьпастаўлена значэнню этага промыслу ў прыгарадным паселішчы Гардзілоўка. Косці дзікай жывёлы складаюць там 84% остэалагічных матэрыялаў. У жыхароў паселішча былі свінні, козы і буйная рагатая жывёла. Лясная фаўна ў роўнай ступені прадстаўлена касцямі дзіка і лася¹.

У Наваградку знайдзена некаторая колькасць касцей птушак. Скапленне птушых касцей адзначана ў адной з гаспадарчых пабудов Наваградскага дзяцінца. Тут разводзілі кур, гусей і качак. Цікавай знаходкай з'яўляюцца косці жураўля. Згодна «Рускай праўдзе» журавель лічыўся ўласнасцю таго гаспадара, на страсе якога ён звіў сваё гняздо. Жураўлінае мяса «жеравіе» ўспамінаецца ў ліку блюда з дзічы на піру багатага чалавека ў «Слове аб багачы Лазары»².

Разам з мясным сталом у Наваградку быў распаўсюджаны рыбны. У жылых пабудовах і паблізу іх неаднаразова сустракаліся косці і луска рыб. Па дадзеных Н.М. Ермолавай, гэтыя косці буйных рыб з пароды асетровых, а таксама шчупака, акуня, язя і карпа. У Гродне, які стаіць на Нёмане і ў Ваўкавыску, які звязаны з гэтай ракой прытокамі, набор рыбы быў больш разнастайны³.

У рыбалоўны рыштунак наваградцаў уваходзілі астросі, знайдзеныя толькі на Малым Замку (3 экзэмпляры). Даўжыня іх дасягала 28 см. Аналогіі астрогам вядомыя ў шэрагу заходнерускіх гарадоў. Для закола рыбы выкарыстоўвалі таксама гарпуны і двухшпінныя наканечнікі стрэлаў⁴. Жалезныя рыбалоўныя кручкі з прамым і нахільным стрыжнем. (5 экзэмпляраў) вядомыя ў абедзвух частках гораду. Вялікія кручкі прызначаліся

Мал. 76. Камяні-жорны.

¹ Вызначэнне М.К. Верашчагіна.

² Левашева В.П. Сельское хозяйство // Труды ГИМ. 1956. Вып. 32. С. 83; Ржица В.Ф. Очерки по истории быта домонгольской Руси // Труды ГИМ. 1949. Вып. 5. С. 97.

³ Воронин Н.Н. Древнее Гродно // МИА. 1954. Вып. 41. С. 58; Зверуго Я.Г. Ор. cit. С. 95.

⁴ ДН. Мал. 85,12; Куза А.В. Рыбный промысел в Древней Руси // Автореферат канд. дис. М., 1970. С. 11.

для жэрліца, дробныя для вудаў і перамётаў. Рыбалоўныя кручкі сустракаюцца ва ўсіх гарадах Заходняй Русі.

У пабудове другой паловы XI ст. на Малым Замку знайдзены жалезны выраб, які прадстаўляе з сябе, можа быць, падвоены рыбалоўны кручок з дадатковымі выступамі (мал)¹. Паралелі яму невядомыя.

Наваградцы лавілі рыбу сеткамі. Аб гэтым можна мяркаваць па вялікім каменным грузілу з прасвірлаванай ступенчатай адтулінай і свінцовых грузілах. На Малым Замку вядомыя дваіныя жалезныя кручкі з перавітым стрыжнем (3 экзэмпляры)². Імі карысталіся каб вытасківаць сетку. Такія ж кручкі знайдзены ў Ваўкавыску³.

Іхтыялагічныя астаткі і рыбалоўныя прылады дазваляюць заключыць, што значную частку ўлову складалі вялікія рыбіны. Магчыма, што спецыфіка Наваградскага палявання сказвалася на характары рыбалоўства. Абодва гэтыя промыслы былі блізкія адзін да другога і невыпадкова месцы палявання і рыбалкі мелі агульнае найменне «ловище». Аднак рыбалоўства ў гаспадарцы наваградцаў адыгрывала меншую ролю чым паляванне. Верагодна, гэта тлумачыцца тым, што галоўная крыніца рыбы — Нёман знаходзіцца ад гораду на адлегласці каля 30 км.

Сярод археалагічных знаходак Наваградка не захавалася матэрыялаў, якія б паказвалі занятакі гараджан бортніцтвам. Тым не менш, гісторыю бортніцтва ў Наваградку можна аднавіць рэтраспектыўна. У XVI ст. у гэтым горадзе існавала воскабойня, а ў прывілеях, дадзеных Наваградскім гараджанам па Мадзебургскаму праву, яны маглі сячы дрэвы «окром бортного дерева, которого рушить не смеють»⁴. Бортніцтва павінна было мець значэнне ў Наваградку, як і па ўсёй Літве, дзе мёд і воск складалі галоўную частку сялянскіх грашовых плат у феадальны час⁵. Праўда, няясна, займаліся ім гаражане ці толькі сяляне.

На заканчэнне адзначым, што наваградцы ласаваліся ляснымі арэхамі — ляшчынай, шкарлупа якіх захавалася ў культурным слоі старажытнарускага часу.

Археалагічныя дадзеныя, якія характэрызуюць сельскую гаспадарку і промыслы Наваградка, тыповыя для старажытнарускіх гарадоў. Спецыфіка нашага гораду заключаецца ў тым, што ў XII—XIII стст. там незвычайныя суадносіны паміж зямляробствам і паляваннем. Значная роля палявання, тыповая для Гродна, Ваўкавыска і некаторых іншых заходнерускіх гарадоў, не адбілася на зямляробчых занятках гараджан. У Наваградку, у тых

¹ ДН. Мал. 19,8.

² ДН. Мал. 45,3; 60,6; 77,15.

³ Зверуго Я.Г. *Op. cit.* Мал. 31,6,12,13.

⁴ Бурдзейка А. *Op. cit.* С. 160, 166.

⁵ Паулукене Е. Хозяйственное значение бортничества в феодальной Литве // *IS Lietuviu kulturos istorijos*. 1964. IV. p. 278—279.

частках гораду, дзе жылі прывеліраваныя слаі, паляўнічы промысел як бы выцясняе земляробства. Ім займаліся толькі простыя гаражане, а патрэбы ў сельскагаспадарчай прадукцыі, відавочна, задавальнялі таксама за кошт вясковага насельніцтва.

У сувязі з пытаннем аб узаемаадносінах земляробства і промыслаў у старажытнарускім Наваградку, хацелася б звярнуць увагу, што за пару кіламетраў ад гораду знаходзіцца вёска Брацянка, упершыню ўспамянутая ў пісьмовай крыніцы канца XIV пачатку XV стст. пад найменнем двор Брэтена, які ўваходзіў у склад уладанняў Наваградка¹. Найменне Брацянка верагодна ўзыходзіць да старажытнарускага слова Бретьяніца альбо Бретьяніча, што значыць сьвіран альбо гумно, дзе захоўваўся запас правіянту — гатавізна². Цікава, што Іпацеўскі летапіс гумны альбо сьвірны пад такой назвай паказвае ў сельскай мясцовасці. Пад 1146 г. паведамляецца: «Идоста на Игарыве селче идеже бяше сустроил двор добре, бе же тоу готовизни много в бретьяницах/брнетьяничах и в погребѣ вина и медове»³. Цалкам магчыма, што ў старажытнарускім Наваградку на тэрыторыі сучаснай Брацянкі маглі быць склады, куды вакольнае насельніцтва звозіла сельскагаспадарчую прадукцыю і якія існавалі паралельна з гумнамі і сьвіранамі, адкрытымі на тэрыторыі дзяцінца.

¹ Любавский М.К. Областное деление и местное управление литовско-русского государства. М., 1902. С. 128.

² ПСРЛ. М. 1962. Вып. 11. Стб. 333.

³ Срезневский И.И. *Op. cit.* Спб., 1893. Т. 1. С. 571.

Глава 7. Гандль. Знешнія сувязі

Прывазныя вырабы і матэрыялы Малага Замка і некаторыя пытанні знешніх сувязяў яго жыхароў разглядаліся ў кнізе «Старажытны Наваград»¹. Задача гэтай главы — даць прадстаўленне аб сувязях нашага гораду з бліжнімі і далёкімі землямі Старажытнай Русі і краінамі, што знаходзяцца за яе межамі, пазнаёміць пры гэтым чытача з прывазнымі вырабамі, знайдзенымі на Замкавай гары і ў ваколіцах гораду.

Аб бясспрэчнай гандлёвай дзейнасці гараджан даюць прадстаўленне матэрыялы XII–XIII стст. — бязмен і вагавыя гіркі. Жалезны бязмен і дзве гіркі знайдзены на Малым Замку. Да знаходак Замкавай гары належаць шэсць гірак, пры гэтым пяць з іх сустракаюцца ў гаспадарчай пабудове XII ст.²

Наваградскі бязмен, колыцы якога інкруставаны белым металам, мае даўжыню стрыжня 41 см. Бязмены, якія рэдка сустракаюцца ў старажытнарускіх гарадах, вядомыя па знаходках у Кіеве і Старой Рязані. На тэрыторыі Беларусі бязмены знайдзены ў Мінску і Слуцку, а гіркі ў Лагойску (2250 грамаў) і на гарадзішчы Масковічы Браслаўскага раёна Віцебскай вобласці³. Па разліках Б.А. Колчына, на стараразанскім безмене, даўжыней 36 см можна ўзважыць груз вагой да 7–8 пудоў. Такі самы груз мог важыць бязмен з Мінска, які меў такую ж даўжыню⁴. Наваградскі бязмен даўжыней 41 см павінен быў вытрымліваць большы цяжар.

Гіркі Наваградка прадстаўляюць наступнае:

1. Свінцовая пляскатай формы. Дыяметр 3,4 см., вышыня 1,8 см, вага 143 г.
2. Бронзавая з прасверленай адтулінай, залітай свінцом. Зоннай формы. Дыяметр 3 см, вышыня 1,5 см, вага 100 г.
3. Бронзавая біканічная. Дыяметр 1,5 см, вышыня 1,6 см. Вага 90 г.⁵
4. Бронзавая зоннай формы. Дыяметр 1,8 см, вышыня такая ж, вага 57 г.
5. Металічная з гранёнымі бакамі. Дыяметр 1,8 см, вышыня такая ж. На сплюсчаных баках выбіты крыжы. Вага 34 г.⁶
6. Бронзавая. Зоннай формы. Дыяметр 1 см, вышыня 1,8 см. На сплюсчаным баку выбіты крыж. Вага 21 г.
7. Бронзавая дэфарміраваная (мал.). вага 29 г.

¹ ДН. С. 148–156.

² Павлова К.В. Хозяйственные постройки XII–XIII вв. на детинце древнего Новогрудка // КИСА. 1972. Вып. 129. С. 80

³ ДН. С. 107; Загорюльский. Возникновение Минска. Минск, 1982. Мал. 183, 184; Штыхов Г.В. Города Полоцкой земли. Минск, 1978. С. 115; Бекцінееў Ш. Старажытныя вагі // ПКГБ. 1984. Вып. 3. С. 43. Звесткі аб сліцкім бязмене, як і другіх знаходках з гэтага гораду, ласкава паведаміў Л.В. Калядзінскі.

⁴ Колчин Б.А. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси // МИА. 1956. Вып. 32. С. 164; Загорюльский Э.М. Op. cit. С. 283–284.

⁵ ДН. С. 107.

⁶ ДН. С. 93. Мал. 72,5.

8. Бронзавая зонная. Дыяметр 1,8 см. Вышыня такая ж. На сплюсчаных баках выбіты крыж. вага 34 г.

Амаль усе Наваградскія гіркі былі прадметам доследу Шаміля Бекцінева. Чатыром з іх — вагой 21, 29, 57 і 143 г. аўтар знаходзіць весавыя аналогіі сярод літоўскіх зліткаў XII–XIV стст. Гірка вагой 90 г. блізкая да адпаведных знаходак з Друцка і Берасяця і адпавядае палове літоўскага рубля вагой 170–185 г. Што датычыць гіркі вагой 34 г, то падобныя, што маюць кратнасьць 4,25 (роўныя вазе скандынаўскага артуга — 8,5 г) на думку Ш.І. Бекцінева, хадзілі ў Наваградку, дзе асабліва моцны літоўскі ўплыў¹.

У заходнерускіх гарадах, акрамя бязменаў і гірак, што ўспамянутыя вышэй, знайдзены часткі чашачных вагаў (Ваўкавыск, Друцк). Вагі і гіркі вядомыя і ў курганным інвентары².

Аб гандлёвай дзейнасьці аднаго з насельнікаў Наваградскага дзяцінца сведчыць скапленне гірак у адной пабудове. Аб гэтым занятку жыхароў вакольнага гораду сведчыць маленькая свінцовая пломба з адціснутай на ёй лацінскай літарай j. Дарэчы, у сувязі з гэтым, прыпомніць атрыбучню наваградскіх жалезных пчыпцоў Малага Замка, якую прапанаваў С.В. Белецкі — ён бачыў у іх буллотэрыі — прыстасаваньне для вырабу свінцовых пломб.

Перш чым характэрызаваць сувязі Наваградка з іншымі старажытна-рускімі землямі і краінамі за межамі Русі, трэба зразумець яго эканамічныя адносіны з насельніцтвам навакольных вясковых паселішчаў. У нейкай меры гэта пытаньне разглядалася раней, але ў дадзенай главе яно патрабуе разгляду прымяняльна да ўсяго археалагічнага матэрыялу.

Ідэнтычнасьць жалезных вырабаў цэнтральнага паселішча і рэчаў, што знайдзены на селішчы Гардзілоўка і ў курганах, не пакідаюць сумненьня ў тым, што ў дагарадскі перыяд у гісторыі Наваградка, а таксама ў перыяд існаваньня раньняга і развітага старажытнарускага гораду, ён пастаўляў прадукцыю сваіх кавалёў у Наваградскую акругу. Вясковыя кавалі, відавочна, выпрацоўвалі толькі простыя жалезныя вырабы³, а рэчы, якія патрабавалі кваліфікаванай працы маглі зрабіць толькі рамеснікі цэнтральнага паселішча.

Амаль усе бронзавыя вырабы акругі маюць аналогіі ў Наваградскім матэрыяле. Выключэньні адзінаковыя. Так у курганах знайдзены лірападобныя спражкі⁴, якіх няма ў Наваградку. Аднак такая спражка знайдзена ў інвентары Наваградскага могільніка⁵ і, натуральна, належала жыхару На-

¹ Бекцінеев Ш.И. Весы и гирики-разновесы з Беларуси // СА. 1987. Вып. 2. С. 233–237.

² Бекцінеев Ш.И. *Op. cit.* С. 44.

³ Колчин Б.А. *Op. cit.* С. 193–194.

⁴ Гуревич Ф.Д. Древности Белорусского Понеманья. Л., 1962. Мал. 90,3; Павлова К.В. Раскопки курганов у деревень Селец и Ботаревка // КСИА. 1977. Вып. 148, Мал. 1,2.

⁵ Павлова К.В. Раскопки могильника близ Новогрудка // КСИА. 1965. Вып. 104. Мал. 37,11.

ваградка. Толькі дзве знаходкі не маюць паралеляў у Наваградку. Гэта скро-
невыя кольцы з завязанымі канцамі з могільніка Гардзілоўка 1, якія нагад-
ваюць племянныя ўпрыгожанні крывічоў.

Напачатку гісторыі Наваградка ў вясковыя паселішчы прывозілі выра-
бы Наваградскіх ганчароў. Некаторыя гаршкі з курганаў немагчыма
адрозніць ад Наваградскіх. Уплыў Наваградскага ганчарства сягаў так да-
лёка, што нават гаршок з селішча каля в. Чарэшля, амаль за 30 км ад Наваг-
радка¹, нагадвае кераміку этага гораду. У XII ст. у вясковых паселішчах
працавалі свае ганчары. Посуд гэтага часу адрозніваецца ад гарадскога².
Магчыма, што ў Наваградку была выраблена тканіна, абрывак якой (скла-
даўся з чорных, чырвоных, жоўтых і белых нітак), быў знайдзены ў Камен-
ке і, верагодна, паходзіць з кургана³.

Прывазныя вырабы, знайдзеныя ў Наваградскай акрузе, якія трапілі
туды праз Наваградак, істотна дапаўняюць наша прадстаўленне аб знешніх
сувязях цэнтральнага паселішча. Імпарт, знайдзены ў курганах гэта, галоў-
ным чынам, пацеркі са шкла і камяню іншаземнага паходжання. У той час
калі ў Наваградку яны прадстаўлены адзінкавымі знаходкамі, у курганах,
асабліва ў Наваградскім магільніку, знайдзены ніткі шкляных пацерак.

Археалагічныя матэрыялы неаспрэчна паказваюць, што дагарадское
паселішча, а потым і старажытнарускі Наваградак з канца X да XIII стст.
сістэматычна пастаўлялі вакольнаму насельніцтву прадукцыю сваіх
рамеснікаў і прывазныя вырабы. На абмен, як мы спрабавалі паказаць у
папярэдняй главе, гаражане куплялі сельскагаспадарчую прадукцыю.

Абмежаваўшыся гэтымі звесткамі аб сувязі Наваградка са сваёй акру-
гай разгледзім як адбіліся ў культуры гораду кантакты з другімі
старажытнарускімі землямі.

Прывазныя вырабы старажытнарускага паходжання

Галоўнымі пастаўшчыкамі прывазных вырабаў у Наваградак былі Кіеў,
Кіеўская зямля і некаторыя іншыя паўднёварускія землі. Для паўднёварус-
кага імпарту характэрна не толькі разнастайнасць, але і паступленне зна-
ходак значнымі партыямі. Пераходзім да іх разгляду.

Шыферныя прасліцы (112 экзэмпляраў). Гэтыя вырабы прыбывалі ў
Наваградак напрацяг усяго разгледжанага перыяду. Прасліцы з шыферу
размяркаваліся наступным чынам: Малы Замак — 101 знаходка, Замкавая
гара — 8, ваколіцы — 3 прасліцы. Наібольш раньняя знаходка паходзіць з
кургана з трупаспаленнем у Гардзілоўцы 1. На Замкавай гары шыфернае
прасліца ўпершыню з'яўляецца ў пабудове другой паловы XI ст.⁴. Гэта

¹ Гуревич Ф.Д. *Op. cit.* Мал. 73,1.

² Тамсама Мал. 74,125; 89,1.

³ Поболь Л.Д. Древности Белоруссии в музеях Польши. Минск, 1979. С. 131.

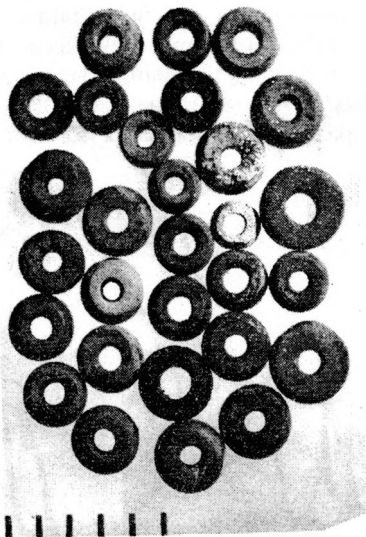
⁴ Гуревич Ф.Д. *Op. cit.* Мал. 90,1; ДН. Мал. 17,5; 19,5.

прасліца было знайдзена на вогніску гэтага ж часу. У пабудовах XII–XIII стст. на Малым Замку лік такіх прасліц даходзіў да 11 экзэмпляраў.

Форма прасліц, пераважна, біканічная і зонная. Радзей сустракаліся бочкападобныя і дыскападобныя. Памеры: дыяметр 1,5–2,5 см, вышыня 0,7–2 см. Рэдкімі знаходкамі былі мініяцюрныя экзэмпляры (дыяметр да 1,5 см). Шыферныя прасліцы, знайдзеныя ў адной пабудове былі рознай формы і памераў. Храналагічнаму падзелу яны, такім чынам, не паддаюцца, чым і падцвярджаюць выснову В.А. Мальм¹.

Наваградскія знаходкі, як і ўсе шыферныя прасліцы былі паўднёварускага паходжання. Даўняе мярканьне аб тым, што гэтыя вырабы вывезены толькі з Оўруча, дзе здабывалі і апрацоўвалі руковы шыфер, пахілена пераканаўчымі матэрыяламі аб тым, што падобны шыфер апрацоўвалі ў шэрагу старажытнарускіх пунктаў (Кіеў, Суздаль, гарадзішча на Менцы, Гарадзішча Вербычка ў Галіцкай зямлі)². Пры тым значэньні, якое мелі сувязі Наваградка з Кіевам, найбольш верагодным прадстаўляецца, што Наваградскія шыферныя прасліцы былі прадукцыяй кіеўскіх майстэрняў.

Наваградскія прасліцы з руковага шыферу выкарыстоўвалі ў хатняй працы. На некаторых знаходках захаваліся сляды нітак. Колькасць іх значная, але нашмат меншая, чым у другіх гарадах Заходняй Русі, дзе імпартных рэчаў было не так шмат. У Тураве знайдзены 232 шыферныя прасліцы, у Бярэсці больш за 200, у Ваўкавыску 224, на Лукомльскім гарадзішчы 222, на Мінскім Замчышчы толькі за сезон 1959 г. сабрана 234 прасліцы, а з Верхняга Замка ў Полацку паходзіць 451 экзэмпляр прасліц з руковага шыфера³.

Мал. 78. Шыферныя прасліцы.

¹ Мальм В.А. Шиферные пряслицы и их использование // История и культура Восточной Европы по археологическим данным. М., 1971. С. 205–206.

² Новое в археологии Киева. Киев, 1981. С. 330–333; Седова М. В. Ярополч Залесский. М., 1978. С. 95; Штыхов В.Г. Op. cit. С. 113; Rahut L. Wczesnośredniowieczne materiały z terenów Ukrainy w Państwowym muzeum archeologicznym w Warszawie // MW. 1960. V. s. 253. Tab. XVI, 17–20; XVII, 6, 7.

³ Лысенко П.Ф. 1) Города Туровской земли. Минск, 1975. С. 40, 52. 2) Берестье. Минск, 1985. С. 383; Зверуго Я.Г. Древний Волковыск. Минск, 1975. С. 74; Штыхов Г. В. Op. cit. С. 114.

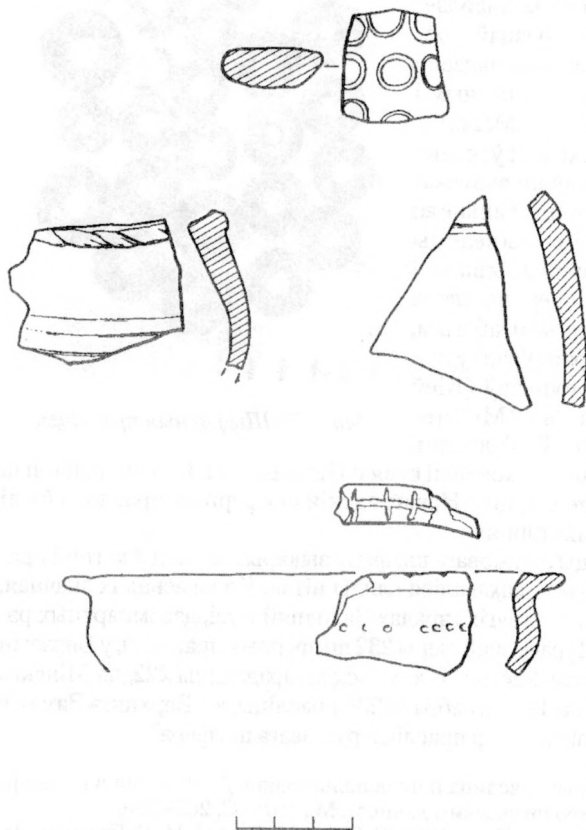
Вялікая колькасьць шыферных прасліц у заходнерускіх гарадах нагадвае аб палажэньні У.Л. Яніна аб тым, што ў безманетны перыяд XII–XIV стст. ролю дробных сродкаў абароту выконвалі тавара-грошы, у ліку якіх былі шыферныя прасліцы¹. Тая акалічнасьць, што ў Наваградку з яго актыўнымі знешнімі сувязямі, колькасьць шыферных прасліц заўважна саступала колькасьці гэтых рэчаў у другіх заходнерускіх гарадах і разам з тым, у нашым горадзе знайдзена больш гірак, у параўнаньні з астатнімі гарадамі Заходняй Русі, можа азначаць, што наваградцы ў большай ступені

карысталіся эквівалентам у выглядзе металу.

З ружовага шыфера зроблены дзеве біканічныя пацеркі, а таксама тачыльны камень². Шыферныя культавыя знаходкі будучь разгледжаны ў адпаведнай главе.

Побач з паліванай керамікай з каляровай гліны, якую ў Наваградку выраблялі мясцовыя рамеснікі, і, як мы спрабавалі паказаць, у некаторай ступені прыезжыя кіеўскія майстры, у горадзе пабытаваў бела-гліняны паліваны посуд. У ваколіцах Наваградка няма выхадаў белай гліны і таму няма падстаў лічыць бела-гліняны посудзіны этага горада мясцовай прадукцыяй.

Вытворчасць керамікі з белай гліны ў

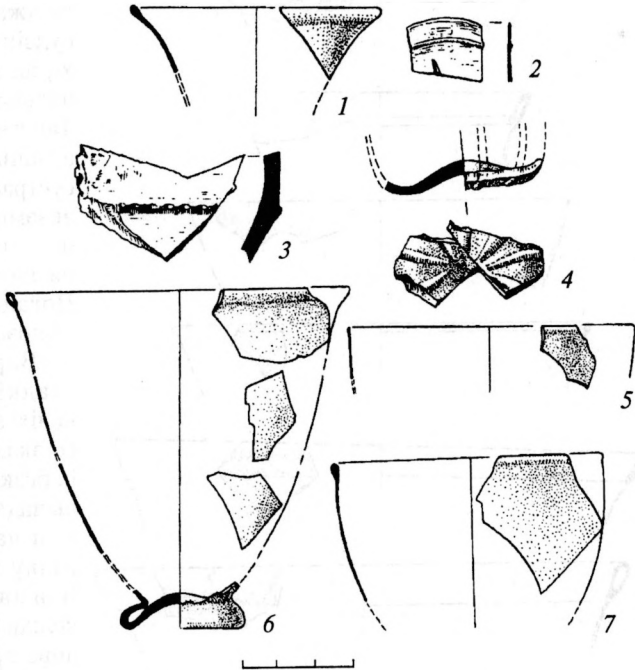
Мал. 79. Белагліняная паліўная кераміка.

¹ Янін В.Л. 1) Денежно-весовые системы русского средневековья. М., 1956. С. 188–189; Русские денежные системы IX–XV вв. // Древняя Русь. Город, село, Замок. М., 1985. С. 365.

² ДН. Мал. 49,13; 58,2.

Кіеве і гарадах паблізу яго распачалося ў XI ст., а магчыма і ў канцы X ст.¹. Гэта дае магчымасьць бачыць у наваградскім бела-гліняным посудзе паўднёварускі імпорт, уключыўшы туды нешматлікую непаліваную кераміку з белаі гліны. Падобная атрыбуцыя дадзена ваўкавыскаму бела-глінянаму паліванаму посуду. Адзначым падобную кераміку з Віцебска і Слоніма². Істотна, што нават у Любечы, які экспартаваў паліваны посуд з каляровай гліны, бела-гліняная паліваная кераміка была прывазная³.

Важным артыкулам наваградскага імпарту з'яўляецца шкляны посуд, што зроблены ў кіеўскіх майстэрнях. Ён даволі добра вядомы ў літаратуры. Значную частку пасудзін, знайдзеных на Малым Замку, характэрывала Ю.Л. Шапова (надрукавана ў кнізе «Старажытны Наваградак»)⁴. Аднак тэму аб шкляных пасудзінах старажытнарускага паходжаньня нельга лічыць вычарпанай.

Мал. 80. 1, 3–7 — фрагменты шкляных пасудзін, 2 — абломак металічнага лустэрка.

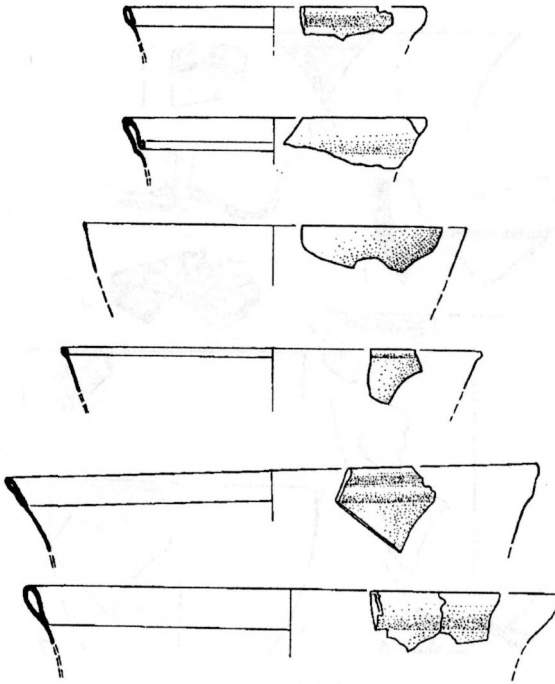
¹ Макарова Т.И. Поливная керамика древнего Любеча. М., 1972. С. 10.

² Зверуго Я.Г. Ор. cit. С. 79; Штыхов Г. В. Ор. cit. С. 34; Пех Г.И. Раскопки древнего Слонима // Древности Беларуси. Минск, 1966. С. 279.

³ Макарова Т.И. Поливная керамика древнего Любеча // СА. 1965. Вып. 1. С. 235.

⁴ Шапова Ю.Л. Стекло Киевской Руси. М., 1972. С. 45–51; ДН. Мал. 24,1; 31,1,3,6; 48,10,12,13; 62,3; 71,10; 74,4–6.

За час раскопак у Наваградку знайдзены фрагменты, якія належалі 70 пасудзінам, звараным па старажытнарускім каліева-свінцова-крэмнязёмным рэцэпце. Амаль усе знаходкі належаць да Малога Замка. На Замкавай гары сустракаюцца абломкі пяці пасудзін, з іх толькі адно донца і венчык даюць прадстаўленне аб форме пасудзін.

Мал. 81. Фрагменты шкляных пасудзін.

адносіўся да другой паловы XII ст.³ У гарадах заходняга рэгіёну падобныя келіхі вядомыя ў Тураве і Полацку⁴.

Шклянкападобныя пасудзіны з пятастым венчыкам (6 экзэмпляраў). Часам такія пасудзіны мелі вертыкальныя рэбры. Паралелі ім знайдзены ў тых самых гарадах Заходняй Русі, дзе вядомыя вострадонныя келіхі⁵.

Найбольш распаўсюджанай формай пасудзін з'яўляюцца келіхі, ад якіх захоўваецца частка за ўсё паддон. Такіх келіхаў было 36. У асобных пабудовах яны сустракаліся ў некалькіх экзэмплярах¹. У заходнерускіх гарадах келіхі на паддоне вядомыя ў Полацку, Тураве, Пінску і Бярэсці².

Варонкападобныя гладкія і рыфленыя келіхі з вострым донцам (6 экзэмпляраў). Шкло іх безколернае, у адным выпадку блакітнае. Гэты тып пасудзін у Наваградку з'явіўся раней за іншыя. Донца такога келіха знайдзена ў пабудове другой паловы XI ст. Найбольш позні варонкападобны келіх

¹ ДН. С. 41., Мал. 31,1,3,6.

² Полубояринова М.Д. Стекляная посуда древнего Турова // СА. 1963. Вып. 4. Мал. 1,2; Яніцкая М.М. Вытокі шкларобства ў Беларусі. Мінск, 1980. Мал. 19; Лысенко П.Ф. Города... С. 111; Бярэсце. С. 383.

³ ДН. Мал. 19,9; 55,15.

⁴ Полубояринова М.Д. *Op. cit.* С. 234; Яніцкая М.М. *Op. cit.* Мал. 19,и.

⁵ Полубояринова М.Д. *Op. cit.* Мал. 1,1; Яніцкая М.М. *Op. cit.* Мал. 19,6.

У пабудове Малага Замка другой паловы XII ст. знайдзена 25 абломкаў шклянога посуду з безколернага шкла, упрыгожаныя ніцямі з блакітнага і сіняга шкла¹. Абломкі такіх жа пасудзін сустракаліся ў культурным слоі. Форму такіх пасудзін не ўдалася аднавіць. Фрагменты шкляных пасудзін з накладнымі ніцямі знайдзены ў Тураве². Ножку пасудзіны, анаментаваную паласой фіялетавага шкла і верхнюю частку чаркі з выступаючым рэльефам, можна супаставіць са знаходкамі з Полацка³.

Астатнія наваградскія пасудзіны, вырабленыя па старажытнарускім рэцэпце, пакуль не маюць аналогій. Гэта гаршкападобныя (5 экзэмпляраў), колбы (5 экзэмпляраў), рыфлёны флакон, упрыгожаныя фіялетавай шкляной спіральлю, абломак бірузовай пасудзіны з акруглымі сьценкамі, талерка, унутраная частка якой упрыгожана карычнева-фіялетавай эмальлю, абломак тоўстасьценнай пасудзіны з валікам і інш.⁴.

У літаратуры агульнапрызнана кіеўскае паходжаньне Наваградскіх пасудзін, зробленых з каліева-свінцова-кремнязёмнага шкла, як і такіх жа пасудзін з іншых заходнерускіх гарадоў. Жаданьне беларускага мастацтвазнаўцы М.М. Яніцкай у Наваградскім шкляным посудзе быць мясцовую прадукцыю, не мае падстаў⁵. У Кіеве адкрыты майстэрні, вырабы якіх блізкія да наваградскіх. Так на тэрыторыі «гораду Яраслава», былі: вострадонны келіх, бакалы на паддоне, пасудзіны, упрыгожаныя шкляной ніткай і інш. На тэрыторыі Падолу выраблялі чаркі і іншыя шкляныя пасудзіны. Такі ж малюнак назіраецца і ў майстэрнях Кіева-Пячорскай лаўры⁶.

Аб ваконным шкле багатых дамоў вакольнага гораду мы гаварылі ў главе 3. У дадатак трэба адзначыць, што безколерныя з жаўтаватым адлівам ваконныя дыскі па колеру і фактуры шкла надзвычай падобныя да кіеўскага шклянога посуду. Падобны і рэцэпт вырабу абодвух відаў шкляных вырабаў. Асобныя фрагменты наваградскага ваконнага шкла, звараны з дамесама калыцыя. Гэта, на думку Ю.Л. Шчапавай, сведчыць аб тым, што такое шкло вышла з майстэрняў грэчаскіх майстроў, якія перасяліліся ў Кіеў⁷. Акрамя Кіева, ваконнае шкло выраблялі і ў Пераяслаўлі⁸.

¹ ДН. Мал. 79.

² Полубояринова М.Д. *Op. cit.* Мал. 1,3; 2,10.

³ Шапова Ю.Л. *Op. cit.* Мал. 8,14,15.

⁴ ДН. Мал. 62,3; 71,10; 74,1.

⁵ Пгляд М.М. Яніцкай прааналізаваны аўтарам у артыкуле «О Новогрудском стеклоделии» (по поводу выхода книги М.М. Яницкой «Истоки стеклоделия в Белоруссии») // СА. 1985. Вып. 4. С. 260–264.

⁶ Богусевич В.А. Мастерские по изготовлению смальты и стекла в Киеве // КСИА УССР. 1951. вып. 3. С. 20; Новое в археологии Киева. С. 314, 316.

⁷ Шапова Ю.Л. Древнерусские стеклянные изделия как источник истории русско-византийских отношений // ВВ. 1962. Вып. 21. С. 66.

⁸ Сикорский М.И. Скляробна майстэрня XII ст. у Пераяславлі-Хмельніцкаму // Дослідження слов'яно-руської археології. Київ, 1976. С. 448.

Ваконнае шкло з'яўляецца ў Наваградку амаль адначасова са шклянымі кіеўскімі пасудзінамі. Калі самы раньні вострадонны келіх належыць да наваградскага жылога дому другой паловы XII ст., то ваконныя дыскі зафіксаваны ў першай палове XII ст. адразу ў трох дамах. Яны прыбывалі ў Наваградкаў напрацягу ўсяго XII і першай паловы XIII вв.¹

Вялікая колькасць ваконнага шкла на Малым Замку Наваградка выводзіць гэты горад на першае месца па колькасці знаходак такога кшталту, што тлумачыцца канцэнтрацыяй на дадзенай тэрыторыі багатых жылых дамоў. На Замкавай гары жылыя пабудовы знаці не трапілі ў наш раскоп і таму там не знайдзена ні аднаго фрагмента ваконнага шкла, хаця няма сумнення, што і на дзяцінцы дамы яго сацыяльных вярхоў былі зашклёныя. Знаходкі ваконнага шкла ў заходнерускіх гарадах Ваўкавыску і Тураве паходзяць менавіта з тэрыторыі іх дзяцінцаў².

Значны аб'ём шкларобчых работ майстэрні Кіева-Пячорскай лаўры, дзе, побач са шкляным посудам было знайдзена шмат ваконнага шкла³, ідэнтычнага наваградскаму, не пакідае сумнення ў тым, што шкляныя пасудзіны і ваконныя дыскі Наваградка былі дастаўлены з Кіева.

Шкляныя ўстаўкі (10 экзэмпляраў). Зробленыя, пераважна, з сіняга альбо зялёнага шкла, маюць авальную, акруглую, трохвугольную альбо квадратную форму. З сямі ўставак, якія былі прааналізаваны, пяць былі зроблены ў старажытнарускіх майстэрнях. Такія знаходкі, па матэрыялах Малага Замка, пабыталі ў Наваградку з другой паловы XII ст.⁴. Да асобна знайдзеных уставак трэба далучыць чатыры сэрцападобныя з зялёнага шкла, устаўленыя ў срэбныя з пазалотай бляшкі⁵. Яны таксама былі зроблены з каліева-свінцова-крэмнезёмнага шкла. Шкляныя ўстаўкі разнастайных формаў знайдзены ў Полацку, Ваўкавыску, Тураве і Гродне. У апошнім, вялікія па сваіх памерах (дыяметр да 3 см) устаўкі, верагодна, упрыгожвалі кнігі⁶.

У Наваградку і яго навакольні знайдзена шмат шкляных пацерак. З пабудовы і культурнага слоя паходзяць 253 знаходкі. Пры гэтым на Замкавай гары знайдзена толькі восем пацерак. Нітка з бісера ў колькасці 90 штук была знайдзена пры пахаванні на хрысціянскіх могілках Малага Замка⁷. Больш за 500 бісерных пацерак знайдзена ў наваградскім курганным магільніку. Асобныя ніткі мелі да 150 пацерак. У іншых курганах шкляныя

¹ ДН. С. 32, 37, 45, 67, 73, 93.

² Зверуго Я.Г. *Op. cit.* С. 79; Лысенко П.Ф. *Op. cit.* С. 40, 60.

³ Богусевич В.А. *Op. cit.* С. 19; Вытворчасць шкляных пасудзін і ваконнага шкла ў адных і тых жа майстэрнях адбывалася і ў майстэрнях феадальнай Грузіі: Чхарашвили М.Н. *Стекло средневековой Грузии* // Автореферат канд. дис. Тбилиси, 1977. С. 19.

⁴ ДН. С. 39, 71, 91, 93.

⁵ ДН. Мал. 49, 14.

⁶ Яніцкая М.М. *Op. cit.* Мал. 49, в-л.

⁷ ДН. С. 118.

пацеркі сустракаюцца ў невялікай колькасці¹. У масе шкляных пацерак пераважаюць вырабы старажытнарускага, больш дакладна кіеўскага паходжання, зробленыя са свінцовага альбо каліева-свінцовага шкла. Пры вывучэнні старажытнарускіх шкляных пацерак Наваградка ў яго ваколіц, выкарыстаны дадзеныя аналагічных знаходак, хімічны аналіз рабілі М.Ф. Фехнер, Ю.Л. Шчапава і З.А. Львова. Старажытнарускія пацеркі Наваградка і яго ваколіц маюць паралелі ва ўсіх заходнерускіх гарадах і іншых помніках, даследаваных на тэрыторыі Беларусі. Гэта пазбаўляе ад неабходнасці паказваць паралелі для кожнага тыпу нашых пацерак.

Старажытнарускія пацеркі прадстаўлены наступнымі тыпамі:

Бітрапецпадобныя (8 экзэмпляраў). Зроблены з сіняга і зялёнага шкла. Наібольш раньня пацерка дадзенага тыпу знайдзена ў пабудове другой паловы XI ст.² Хімічны аналіз паказаў, што шкло адной з такіх пацерак было свінцова-крэмнезёмнае.

Шарападобныя (12 экзэмпляраў). Сярод знаходак пераважалі вялікія пацеркі (дыяметр да 1,5 см). Зробленыя з жоўтага, сіняга, зялёнага, фіялетавага шкла. Шкло безколерных пацерак часам нагадвае ваконнае і шкло пасудзін. Наібольш раньня шарападобная пацерка знайдзена ў Наваградскім магільніку³. Як разавыя знаходкі такія пацеркі сустракаліся на працягу ўсёй гісторыі старажытнарускага гораду. Жоўтыя шарападобныя пацеркі, як паказалі аналізы, зроблены з каліева-свінцова-крэмнезёмнага шкла.

Зонныя (39 экзэмпляраў). Пераважаюць пацеркі з сіняга і зялёнага шкла, адзінакава сустракаюцца жоўтыя і безколерныя. Адна пацерка зроблена з

Мал. 82. Пацеркі, устайкі, пярсьцёнкі.

¹ Павлова К.В. 1) Раскопки могильника близ Новогрудка // КСИА. 1965. Вып. 104. С. 100, 103; 2) Могильники у деревень Мольнич и Сулятичи // КСИА. 1974. Вып. 139. С. 63; Гуревич Ф.Д. Древности... Мал. 97,5; Поболь Л.Д. Ор. cit. Мал. 81,3,4; Архіў ЛАІА. ф. 35,8 90, л. 24.

² ДН. С. 28.

³ Павлова К.В. Раскопки могильника... С. 100.

чирвоного шкла. Зонныя пацеркі сустракаюцца ва ўсіх сляях старажытна-рускага гораду. Знаходка з перадамацерыковага слоя была буйнейшай за астатнія (дыяметр 1 см). У пабудове першай паловы XII ст. сустракаюцца жоўтыя зонныя пацеркі, а для жылых дамоў другой паловы XII і для XIII стет. характэрныя сінія і зялёныя. Хімічны аналіз зоннай пацеркі вядомы для знаходкі з фіялетавага шкла, якое было каліева-свінцова-крэмнезёмнае¹. Фіялетавых зонных пацерак у Наваградку не было, але, верагодна, склад нашых пацерак быў такі самы. Зонныя пацеркі Наваградка, што належалі да часу раней сярэдзіны XII ст. былі, бясспрэчна, кіеўскага паходжання. Што датычыць знаходак больш позняга часу, то яны маглі быць зроблены і ў другіх гарадах, паколькі ў гэты час выраб пацерак распаўсюджаецца ў шэрагу помнікаў Старажытнай Русі².

Пранізкі — двойныя і трайныя (9 экзэмпляраў) з сіняга, зялёнага і жоўтага шкла.

Пацеркі з абадком і пласцінкавым арнамантам (6 экзэмпляраў). Яны распісаны хвалістымі лініямі зялёнага, жоўтага і карычневага колераў. З'яўляюцца ў Наваградку ў пабудовах другой паловы XII ст.³. Пацеркі з пласцінкавым арнамантам падрабязна апісала Ю.Л. Шчапава, уключыўшы і наваградскія знаходкі. Аўтар схіляецца да думкі, што такія пацеркі выраблялі ў Кіеве, дзе ў іх вытворчасці маглі, побач са старажытнарускімі рамеснікамі, прымаць удзел майстры грэкі. Частка ж такіх пацерак магла быць зроблена ў Ноўгарадзе⁴.

Плоскія падоўжаныя — «рыбападобныя» (7 экзэмпляраў). Зроблены з бледна-блакітнага шкла, яны з'яўляюцца адначасова з пацеркамі з пласцінчатым арнамантам. У адной з пабудов другой паловы XII ст. знайдзена чатыры падобныя пацеркі⁵. Па складу шкла адна з «рыбападобных» пацерак была каліева-свінцова-крэмнезёмнай⁶.

Цыліндрычныя (2 экзэмпляры). Абедзве пацеркі зроблены з зялёнага шкла. Адна са знаходак уваходзіла ў інвентар пабудовы другой паловы XII ст.⁷.

З агульнага ліку пацерак, да старажытнарускіх вырабаў належаць не больш за 80. Недахоп аналізаў робіць гэту карціну не поўнай. Магчыма, што некаторыя тыпы шкляных пацерак, для якіх не ўзяты аналіз, маглі быць таксама вырабамі майстроў Старажытнай Русі. Усе наваградскія пацеркі, для якіх быў зроблены аналіз, альбо якія былі супастаўлены з аналізамі

¹ Фехнер М.В. К вопросу об экономических связях древнерусской деревни // Труды ГИМ. 1959. Т.33. Прил. VI,6,8.

² Шапова Ю.Л. Стекло Киевской Руси. С. 78.

³ ДН. Мал. 49,5; 77,3.

⁴ Шапова Ю.Л. *Op. cit.* С. 88–84.

⁵ ДН. С. 79., Мал. 59,20,21.

⁶ Фехнер. *Op. cit.* Прил. VI,14.

⁷ ДН. С. 61.

такіх самых рэчаў з іншых помнікаў, былі кіеўскага паходжання. Толькі для пацерак з пласцінчатым узорам месцам вырабу, акрамя Кіева, мог быць і Ноўгарад. Даціроўка наваградскіх пацерак старажытнарускага паходжання шмат чым адпавядае храналогіі пацерак Ноўгараду¹.

Шкляныя пярсцёнкі (97 экзэмпляраў). Амаль усе, за выключэннем адной знаходкі, сустрэліся на Малым Замку, дзе такія вырабы старажытнарускага паходжання з'яўляюцца не раней першай паловы XII ст.². У багатых пабудовах вакольнага гораду было ад 10 да 28 пярсцёнкаў³. Форма іх выпуклая і плоскавыпуклая. На некаторых знаходках маюцца плоскія альбо выпуклыя шчыткі. Адноўцы знайдзены рубчаты пярсцёнак. Колер шкла сіні, зялёны, жоўты, карычневы і фіялетава. Адзіны цэлы пярсцёнак быў з фіялетавага шкла. Адзначым таксама сіні пярсцёнак, распісаны жоўтай эмальлю⁴. Шкло наваградскіх пярсцёнкаў, мяркуючы па аналізах, што зроблены для дзевяці знаходак, свінцова-крэмнезёмнае і каліева-свінцова-крэмнезёмнае.

У шklarобчых майстэрнях Кіева пярсцёнкі выраблялі разам з другімі шклянымі вырабамі. У адной з іх знайдзены распісаны шкляны пярсцёнак⁵. Наваградскія шкляныя пярсцёнкі, зробленыя па старажытнарускім рэцэпце можна напэўна прылічыць да кіеўскага імпарту.

Шкляныя пярсцёнкі даволі рэдкія знаходкі ў старажытнарускіх гарадах. Нават шматтадовыя раскопкі ў Ноўгарадзе выявілі 300 фрагментаў пярсцёнкаў⁶. Таму каля 100 шкляных пярсцёнкаў, што пабытавалі ў Наваградку адлюстроўваюць значную колькасць гэтых упрыгожанняў. Амаль ва ўсіх заходнерускіх гарадах пярсцёнкі са шкла былі адзінкавымі знаходкамі. Толькі ў Ваўкавыску, дзе іх было больш чым у другіх гарадах Заходняй Русі, фрагменты шкляных пярсцёнаў знайдзены ў колькасці 12⁷.

Масавымі ўпрыгожаннямі са шкла, як і ў другіх старажытнарускіх гарадах, для наваградскіх жанчын былі шкляныя бранзалеты. На тэрыторыі Малага Замка знайдзена каля 3000 фрагментаў шкляных бранзалетаў⁸. Лік іх на Замкавай гары не паддаецца дакладнаму рахунку. За час раскопак там знайдзена 110 абломкаў. Акрамя таго, пад самым старажытным драўляным

¹ Шапова Ю.Л. Стекланные бусы древнего Новгорода // МИА. 1956. Вып. 55, С. 165–170; Колчин Б.А. Хронология новгородских древностей // Новгородский сборник. М., 1982. С. 168–169.

² ДН. С. 32.

³ ДН. С. 51, 65, 97.

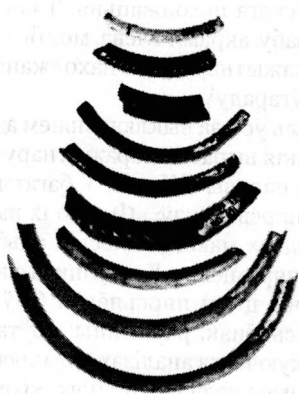
⁴ ДН. Мал. 41,7; 49,18,19.

⁵ Новое в археологии Киева. С. 312–313.

⁶ Колчин Б.А., Янин В.Л. Археологии Новгорода 50 лет // Новгородский сборник. С. 85.

⁷ Зверуго Я.Г. *Op. cit.* С.78.

⁸ Да ліку гэтых знаходак, што прыведзены раней (2500) — ДН. С. 154, далучым раней неўлічаныя знаходкі раскопаў 1965–1967 гг.

Мал. 83. Абломкі шкляных
бранзалетаў.

абломкаў, не лічачы скаплення такіх бранзалетаў пад драўляным насыцілам. У паўднёвым раскопе гэтай часткі гораду, дзе знаходзіліся жылыя дамы, сустрэліся больш за 90 абломкаў. 75% іх адносіліся да пабудоваў XII ст.³

Форма і колер бранзалетаў абедзвух частак гораду некалькі адрозніваюцца. На тэрыторыі Малага Замка першае месца ў гаме колераў належала карычневаму шклу. Далей ішлі зялёнае, сіняе, бірузовае, фіялетавае і жоўтае. Пераважалі кручаныя. Другое месца належала гладкім, трэяе — плоскавыпуклым. Астатнія формы (трохвугольная, вітая, рыфлёная) сустракаюцца даволі рэдка. У жылых пабудовах Замкавай гары адразу за карычневымі і зялёнымі, ішлі фіялетаваыя, а на тэрыторыі гаспадарчых будынкаў другое месца пасля карычневых займалі бранзалеты з безколернага шкла. Па форме шкляныя бранзалеты Замкавай гары прадстаўлены, галоўным чынам, гладкімі. Вельмі рэдка сустракаюцца бранзалеты з каляровай аплёткай — даволі частыя знаходкі вакольнага гораду.

111 шкляных бранзалетаў Наваградка былі падвергнуты хімічнаму аналізу. З 63 бранзалетаў вакольнага гораду 80% зроблены з каліева-свінцова-крэмнезёмнага шкла, 5% з каліева-крэмнезёмнага і 5% звараны па «антычным» рэцэпце з натрыева-кальцыева-крэмнезёмнага шкла. Усе 4% шкляных бранзалетаў дзяцінца мелі шкло каліева-свінцова-крэмнезёмнага складу.

¹ ДН. С. 153.

² ДН. С. 98, 101.

³ Зильманович И.Д. Раскопки детинца в Новогрудке в 1962 г. // КСИА. 1965. Вып. 104. С. 98.

Асаблівасцю наваградскай калекцыі шкляных бранзалетаў з'яўляецца тое, што такія ж знайдзены на вясковым паселішчы Гардзілоўка. Сустрэкаюцца абломкі 11 вітых і гладкіх бранзалетаў фіялетавага, блакітнага і зялёна-карычневага колераў. Адзін фрагмент з безколернага шкла¹. Знаходкі ў Гардзілоўцы пахіснулі замацаваную ў літаратуры думку А.У. Арцыхоўскага аб тым, што шкляныя бранзалеты насілі толькі гаражанкі². Тое, што жанчыны з вясковых паселішчаў карысталіся шклянымі бранзалетамі падцвярджаюць матэрыялы селішчаў Чарнігаўшчыны³.

Па колькасці шкляных бранзалетаў, як і па іншых вырабах са шкла, Наваградку належыць першае месца сярод заходнерускіх гарадоў. Наіболейшая колькасць такіх упрыгожанняў, што знайдзены ў Мінску і Тураве (1100 і 1600 экзэмпляраў)⁴ складае менш за палову шкляных бранзалетаў, што паходзяць з Наваградка.

Хімічны аналіз шкла наваградскіх шкляных бранзалетаў пераканана сведчыць аб кіеўскім паходжанні пераважнай колькасці гэтых вырабаў. Магчыма, што сярод 5% шкляных бранзалетаў Малага Замка, што зроблены са свінцова-крэмнезёмнага шкла, былі вырабы з іншых, у прыватнасці заходнерускіх гарадоў. Гэта, перш за ўсё, Полацк, дзе існавала ўласная вытворчасць бранзалетаў⁵. Ёсць мяржаванні, што акрамя Полацка, вытворчасць шкляных бранзалетаў была і ў іншых заходнерускіх гарадах: Гродне, Віцебску, Гомелі і гарадзішчы Свіслач⁶. Аднак аналіз наваградскіх бранзалетаў, які зрабіла Ю.Л. Шапова, дазваляе аўтару зазначыць іх падабенства са знаходкамі з Мінска і Ваўкавыска па каларыту і паходжанню, мяркуючы, што ў гэтыя гарады бранзалеты дастаўлялі карабейнікі кіеўскага паходжання⁷.

Наваградскія шкляныя вырабы старажытнарускага паходжання дазваляюць прыйсці да наступнага заключэння: посуд, ваконнае шкло, устаўкі-«вочкі», пацеркі, пярсцёнкі і бранзалеты, якія, мяркуючы па рэштках вытворчасці, выраблялі ў адных і тых самых кіеўскіх майстэрнях, прывозілі ў Наваградак безперапынна з канца XI ст. і да таго часу, калі Кіеў спусташыла мангольскае нашэсце. Першапачаткова колькасць кіеўскіх шкляных вырабаў была невялікая. Масавы імпорт рэчаў са шкла пачына-

¹ Гуревич Ф.Д. *Op. cit.* С. 185.

² Арциховский А.В. *Курганы вятичей.* М., 1930. С. 25–26.

³ Шекун А.В. Раскопки и разведки на Черниговщине // АО 1979 г. М., 1980. С. 352.

⁴ Загорульский Я.Г. *Op. cit.* С. 229; Лысенко П.Ф. *Города...* С. 60.

⁵ Шапова Ю.Л. *Op. cit.* С. 11–118.

⁶ Яніцкая М.М. *Op. cit.* С. 99–100; Калядзінскі Л., Скрыпчанка Т. Ткачоў М. Віцебскія бранзалеты // ПКГБ. 1984. Вып. 4. С. 41–42; Скрыпчанка Т.С. Свіслацкія шкляныя бранзалеты // Весці АН БССР. 1980. Вып. 3. С. 71; Белорусская археология. Минск, 1987. С. 100.

⁷ Шапова Ю.Л. Стекланные браслеты Волковыска // ТДКБ. С. 170.

еща, прикладна, з другої чверті ХІІ ст., калі ў яго склад уваходзіць ваконнае шкло, устаўкі, пярсьцёнкі, разнастайны шклянны посуд і бранзалеты. Усё гэта багата прадстаўлена ў заможных дамах на Малым Замку і, натуральна, у меншай ступені ў простых дамах і гаспадарчых пабудовах на Замкавай гары.

Майстэрні Кіева, адкрытыя ў межах «гораду Яраслава», на тэрыторыі Пячорскага і Міхайлаўскага манастыроў і на Падоле, як лічаць кіеўскія археолагі, «сведчаць аб значнай і высокаарганізаванай вытворчасці шкла, якая задавальняла патрэбы не толькі Кіева, але і другіх гарадоў Русі ХІІ–ХІІІ стст.»¹. Апошнія палажэнне ў поўнай меры датычыць Наваградка.

Апраўдана было б мяркаваць, што сярод наваградскіх шклянных вырабаў, перш за ўсё, бранзалетаў, павінны былі быць рэчы з тэрытарыяльна блізкіх заходнерускіх гарадоў, дзе іх выраблялі. Калі б гэта было так, то ў Наваградку шклянныя бранзалеты, якія выраблялі яшчэ ў ХІІІ ст. (Полацк, Свіслач), былі б знайдзены ў сляях, датаваных паслямангольскім перыядам. Але там іх няма, і, такім чынам, шклянныя бранзалеты Наваградка, як і іншыя вырабы са шкла, былі прывезены з Паўднёвай Русі.

Прадукцыя Кіева, Кіеўскай і іншых паўднёварускіх земляў прадстаўлена ў Наваградку рознымі індывідуальнымі знаходкамі. Гэта срэбная завушніца з трыма напускнымі жырнёнымі пацеркамі, што знайдзена на Замкавай гары. Падобныя ўпрыгожванні — частыя знаходкі ў скарбах Кіева і Княжай гары². Аб падабенстве Наваградскіх упрыгожванняў з паўднёварускімі ішла гаворка ў нашай кнізе. Гэта — бронзавы медальён з устаўкай, плечыны бранзалета з тонкага дроту, абломак бронзавага бранзалета з заканчэннем у выглядзе полай трубка і інш.³ Да вырабаў кіеўскіх майстроў быў аднесены таксама срэбны пярсьцёнак з чэрнюю. У сувязі з выходам у свет працы Т.І. Макаравай, што прысвечана чарненню ў Старажытнай Русі⁴, спынімся ізноў на дадзенай знаходцы. Пярсьцёнак вузкі з прамавугольным шчытком, у сярэдзіне якога ў раме паказаны завіток⁵, у каталогу Т.І. Макаравай паралеляў не мае. Па тыпалогіі Т.І. Макаравай наваградская знаходка належыць да другога тыпу, а па характару арнаменту да падтыпу з рапартам барджора з лазы⁶. Пасля супастаўлення з іншымі рэчамі, пярсьцёнак з чэрню ўпэўнена можна разглядаць як выраб кіеўскага майстра. Арыгінальная бронзавая праразная накладка, са стылізаванымі галовамі жывёлаў, разеткамі і крынападобнымі фігурамі⁷, якую, на нашу думку, трэба звязываць з вырабамі кіеўскага майстра.

¹ Новое в археологии Киева. С. 351.

² Корзухина Г.Ф. Русские клады IX–XIII вв. Л., 1954. Табл. XXIV,7–10; XXXI,10; Килиевич С.Р. Детинец Киева IX — первой половины XIII вв. Киев, 1982. С. 101.

³ ДН. С. 115. Мал. 76,9; 90,1,4.

⁴ Макарова Т.И. Чернее дело Древней Руси. М., 1986.

⁵ ДН. Мал. 90,2.

⁶ Макарова Т.И. Op. cit. С. 39.

⁷ ДН. Мал. 49,27.

Ёсць падставы лічыць, што бронзавыя часткі люстэраў-хорасаў таксама былі зроблены ў Кіеве. Зробленыя з алавяністай бронзы, яны маюць той жа хімічны склад металу, з якога зроблены наваградскія матрыцы, а кіеўскае паходжаньне апошніх не выклікае сумнення.

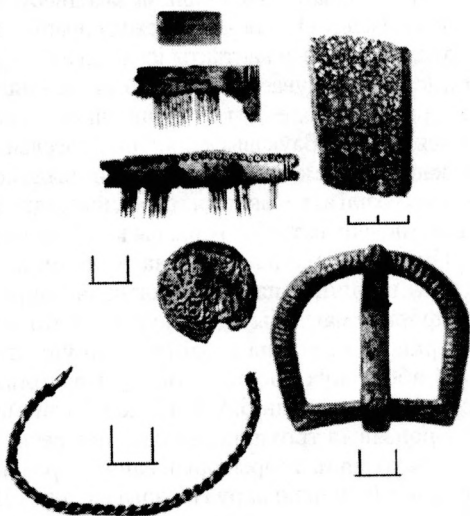
Дзье Наваградскія знаходкі паходзяць з Княжай гары. Гэта бронзавая прамавугольная спражка з акруглымі бакамі, упрыгожаная касымі крыжамі¹ і абломак бронзавага люстэрка (мал. 80). У свой час на Княжай гары была адкрыта майстэрня па вытворчасці металічных люстэрак, дзе побач з гатовымі вырабамі знайдзены ліцейны брак². Ве-

рагодна, што імпартам з поўдня была бронзавая абоймачка, адлітая ў адной форме з вырабам з гарадзішча Ленкавечкі ў Галіцкай зямлі³. Да пералічаных вырабаў далучым перакрываваць шаблі паўднёварускага паходжаньня, аб якім гаварылася ў главе аб ваеннай справе.

Сярод матэрыялаў Замкавай гары, з якімі працавалі жыхары Наваградка, ёсць горны крышталі. Радовішча яго вядома на Украіне, а ў Кіеве мела месца яго апрацоўка⁴. Не выключана, што горны крышталі Наваградка трапіў туды таксама з Кіева.

З ружовага шыфера паўднёварускага паходжаньня зроблены асобныя культавыя прадметы. Няма такіх вырабаў, выплаўленых з бронзы, выйшлі з кіеўскіх майстэрняў. Яны будуць разгледжаны ў наступнай главе.

Прыведзеныя матэрыялы паказваюць, што ў сваіх знешніх сувязях Наваградак быў цесна і актыўна звязаны з Кіевам і другімі паўднёварускімі землямі. Разам з тым, Кіеў быў не толькі пастаўшчык тавараў, якія вырабляліся ў яго майстэрнях і суседніх землях, але і буйным цэнтрам транзітнага гандлю. Гэты бок наваградска-кіеўскіх адносін мы паспрабуем характэрызаваць на матэрыяле іншаземных тавараў.

Мал. 84. Прывазныя вырабы з косці, камяню і метала.

¹ ДН. С. 101. Мал. 77,12.

² Беяшевский Н.Ф. Княжая гора. Киев, 1891. С. 8.

³ ДН. С. 112., Мал. 90,7.

⁴ Фехнер М.В. Оп. cit. С. 49.

Сувязі Наваградка з іншымі заходнерускімі землямі і з тэрыторыяй Паўночнага Захаду і Паўночнага Усходу праяўляюцца, галоўным чынам, у асобных знаходках. Пэўныя кантакты існавалі з роднасным па культуры Ваўкавыскам. Гэта асабліва адчуваецца па матэрыялах канца X — пачатку XI стст., калі, як адзначалася ў главе 2, частка першапачатковага насельніцтва Наваградка перасялілася з Ваўкавыска, які быў заселены трошку раней. Магчыма, што з Ваўкавыска, дзе кастарэзнае рамяство было больш развітае чым у нашым горадзе¹, прывозілі аднабаковыя грэбні, накладкі для лука і некаторыя іншыя вырабы, выраб якіх патрабаваў працы кваліфікаваных кастарэзаў.

Цікавая знаходка з Гродна — абломак даламітавай формы XII ст. для адліўкі шклянных пацерак², дазваляе мяркаваць, што частка пацерак зоннай формы маглі быць дастаўлены з гэтага гораду. Зярнёныя металічныя пацеркі, якія лічацца характэрнымі ўпрыгожаннямі дрыгавічоў, знайдзены ў абедзвух частках гораду і вакольных магільніках³. Такія ўпрыгожаныя, як лічыць Б.А. Рыбакоў, магчыма, выраблялі ў Тураве⁴.

Бронзавыя трохпільчатыя прывескі і зорчатыя спражка з белага металу, паходзяць з тэрыторыі, занятай радзімічамі. У Наваградку яны з'яўляюцца ў раннюю пару гісторыі гораду⁵. Цэнтрам вытворчасці прывесак у форме лыжачкі быў Смаленск і яго ваколіцы⁶.

У вялікай яме, што выкапана ў мадэрыку, знайдзены віты срэбны бранзалет з абламанымі канцамі. Бронзавы бранзалет такой жа формы, з петлямі на канцах, знайдзены ў ваколіцах Наваградка, каля вёскі Гарадзечна, і паходзіць, верагодна, з кургана⁷. Падобныя бранзалеты характэрныя для Ноўгарада, а таксама для Ноўгародскіх славенаў, крывічоў і вяцічаў⁸. Не выключана, што наваградскія знаходкі былі дастаўлены з Ноўгараду, хаця актыўных сувязяў з гэтым горадам у матэрыяльнай культуры Наваградка не назіраецца. Магчыма, што з гэтага ж гораду паходзіць абломак паліванай керамікі з падглазурным роспісам, якую М.У. Малёўская лічыць характэрнай для Ноўгараду⁹. З Ноўгараду альбо Старой Рязані паходзіць абломак пісанкі з чорнай палівай, якая арнаментавана фігурнымі скобкам¹⁰. З паўночна-заходнімі землямі Старажыт-

¹ Зверуго Я.Г. *Op. cit.* С. 49.

² Яніцкая М.М. *Op. cit.* С. 44.

³ ДН. Мал. 66,6; Павлова К.В. 1) Раскопки курганов у дер. Городиловка... Мал. 16,1,2; 2) Могильники у деревень Мольнич и Сулятичи // КСИА. 1974. С. 63; Поболь Л.Д. *Op. cit.* Мал. 81,5,6.

⁴ Рыбаков Б.А. *Ремесло Древней Руси.* М., 1948. С. 342.

⁵ ДН. С. 26. Мал. 19,6; 20, 2.

⁶ ДН. С. 103–104. Мал. 84,1.

⁷ Поболь Л.Д. *Op. cit.* Мал. 81,2.

⁸ Седова М.В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X–XV вв.). М., 1981. С. 96.

⁹ Малевская М.В. Поливная керамика древнего Новогрудка // СА. 1969. Вып. 3. С. 199–200.

¹⁰ ДН. С. 110., Мал. 89,4.

най Русі звязаны дзеве знаходкі, якія належаць да раньняга паселішча — абломак наверхшых касцянога грэбня ў форме жывёлы і жалезны паясны кручок, які заканчваецца выявай конскай галавы¹.

Цяжка паказаць месца вырабу бронзавай вухавёрткі, якая захавалася ў выглядзе вітага стрыжня і наверхшых з фігурай сабакі. Аналагічная вухавёртка знайдзена ў гарадзішчы на Менцы. Несумненна, што абодва вырабы зроблены ў адным месцы.

Іншаземныя прывазныя вырабы

Наваградскі імпорт з краін, што ляжалі за межамі Старажытнай Русі, разгледзім пачынаючы з суседняй Прыбалтыкі. Аб прадметах узбраення, прывезеных з вобласці куршаў успаміналася ў главе аб вайсковай справе. Па даўняй традыцыі, пастаўшчыком бурштына лічацца прыморскія тэрыторыі Прыбалтыкі. У савецкай літаратуры выказана мярканне, што ў старажытнарускіх гарадах побач з прыбалтыйскім мог выкарыстоўвацца бурштын, радовішча якога меліся на Дняпры і Прыпяці². У гэтым выпадку дарэчы прывесці выснову З.М. Сяргеевай аб тым, што павелічэнне знаходак бурштыну ў заходнерускіх землях з канца XI да XIII стст. супадае з актывізацыяй руска-прыбалтыйскіх адносін³. Таму няма падстаў сумнявацца, што бурштын у заходнерускіх землях і, адпаведна, у Наваградак, прыбываў з Прыбалтыкі.

У канцы I і пачатку II тысячагоддзя з Прымор'я і заходнеславянскіх земляў у Літву, праз пасрэдніцтва прусаў вывозілі срэбра, якое апошняя пастаўляла Латвіі⁴. Ці магла Літва пастаўляць гэты шляхетны метал у блізка адстае ад яе Наваградак? Гэта тым больш верагодна, што лентпадобны срэбны злітак аб якім успаміналася ў главе 3, аналагічны прыбалтыйскім знаходкам.

З розных абласцей Прыбалтыкі прывезены ў Наваградак металічныя ўпрыгожанні. Часцей за ўсё гэта бронзавыя падковападобныя спражкі. У перадмацерыковым слоі Малага Замка знайдзена буйная спражка з варонкападобнымі галоўкамі. Блізкая да яе па форме паходзіць са скарбу ў Цэльміню (Латвія)⁵. На Малым Замку і Замкавай гары сустралася па бронзавой фібуле з заканчэннямі ў форме галолак маку. Больш за 500 такіх фібул налічваецца ў Летуве⁶. Бронзавыя фібулы з патоўшчанымі канцамі, што праніклі ў Наваградак і Суляцічы пад горадам і, знайдзеныя ў шэрагу

¹ ДН. Мал. 84,3; Штыхов Г.В. Города... Мал. 28,10.

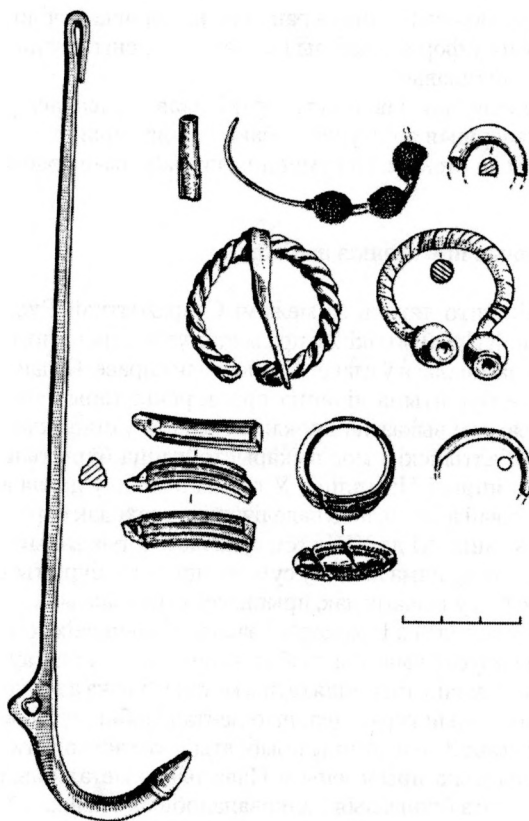
² Розенфельдт Р.Л. Янтарь на Руси // Проблемы советской археологии. М., 1978. С. 197; Рыбина Е. Археологические очерки новгородской торговли. М., 1978. С. 60–61.

³ Сергеева З.М. Культурно-экономические связи западнорусских земель с Прибалтикой // Автореферат канд. дис. М., 1980. С. 12.

⁴ Накайте Л. Серебро в археологических памятниках Литвы // Автореферат канд. дис. Вильнюс, 1967. С. 15–16.

⁵ ДН. Мал. 5,6; Urtans V. Senākie depoziti Latvija. Rīga, Zinatne, 1977. att. 101,10.

⁶ ДН. Мал. 35,14; Lietuvos TSR archeologijos atlasas. Vilnius, 1978. T. IV. zem. 35.

Мал. 85. Прывазныя металічныя
і шклянныя вырабы.

тыповае для мацерыковай Эстоніі⁷. Без удакладнення месца паходжання да імпарту з Прыбалтыкі трэба аднесці асобныя бронзавыя спіралькі⁸.

заходнерускіх гарадоў (Стары Барысаў, Лукомль, Браслаў, Гродна, Слонім), таксама характэрныя для Літвы¹. Да старажытнасцяў гэтых земляў таксама трэба аднесці бронзавыя масіўныя пярсцёнкі² і акруглыя гладкія і тардзіраваныя фібулы³.

У Наваградак трапляюць рэчы з тэрыторыі, занятай латгаламі. Гэта бронзавае чатырохчасткавае ўпрыгожаньне⁴, падковападобная бронзавая вітая фібула⁵ і прывескі ў форме калпачкоў⁶. Сувязі з гэтай групай прыбалтыйскага насельніцтва праяўляюцца ў перанясенні іх арнаменту на Наваградскія бытавыя нажы.

Дараньяга перыяду гісторыі Наваградка належыць бронзавая крыжападобная булаўка, пакрытая срэбрам і чэрню. Гэта ўпрыгожаньне

¹ ДН. Мал. 59,25; Гуревич Ф.Д. *Op. cit.* Мал. 78,1; Сергеева З.М. О подковообразных фибулах с утолщенными концами на территории Древней Руси // КСИА. 1977. Вып. 150. С. 36.

² ДН. С. 47. Мал. 35,12.

³ ДН. С. 112. Мал. 85,8,9.

⁴ ДН. С. 82. Мал. 66,19.

⁵ Сергеева З.М. Культурно-экономические связи... С. 8.

⁶ ДН. Мал. 83,6; Snore E. *Kivtu kapulauks*. Riga, Zinatne, 1987. Tab. VII,9.

⁷ ДН. С. 11–12. Мал. 5,7.

⁸ ДН. Мал. 11,2,3.

Пры разглядзе пытанняў сувязі Наваградка з Прыбалтыкай ёсць магчымасть мяркваць, што наш горад не толькі атрымліваў упрыгожанні з Літвы, але і ў сваю чаргу мог адпраўляць туды сваю прадукцыю. У склад літоўскіх скарбаў, што знайдзены ў Стоклішках і Гелегодзе ўваходзілі прывескі ў форме лілеі (крыну) і полыя металічныя пацеркі. Гэтыя скарбы О. Навіцкайтэ-Кунцэне, Е. Антаневіч і Р. Валкайтэ-Кулікаўскене абаснавана звязваюць з Кіеўскай зямлёй. У сувязі са знаходкамі ў Наваградку матрыц кіеўскага тыпу, сярод якіх былі матрыцы, прызначаныя для ціснення прывесак у форме крыну і полых пацерак, не выключана, што знаходкі ў Летуве мелі не толькі кіеўскае, але і наваградскае паходжаньне¹. Пры суседстве і жывых сувязях Наваградка з літоўскімі землямі такое мяркваць не цалкам рэальнае.

Паспрабуем разгледзець тыя прывазныя вырабы Наваградка, якія былі прывезены з краін Паўночнай, Цэнтральнай і Заходняй Еўропы.

Пастаўшчыком медзі для Ноўгараду і Латвіі лічыцца Швецыя². Магчыма, што старажытнарускі Наваградка таксама атрымліваў медзь з гэтай краіны. Паўночнае аблічча мае касцяны футаляр для грэбня са «сыцяжкамі», які належыць да раньняй гісторыі Наваградка³. Такі арнамент ёсць на футалерах і грэбнях Біркі, Латвіі і Старай Ладагі. Э.Д. Шнорэ лічыць, што вырабы з такім арнаментам былі прывезены з паўднёвага берагу Балтыйскага мора⁴. Магчыма, што скандынаўскімі з'яўляюцца некаторыя наваградскія аднабаковыя грэбні з накладнымі пласцінкамі, якія прымацаваныя цвічкамі. Падобныя распаўсюджаны ў Старажытнай Русі, а таксама Швецыі, Германіі і Польшчы⁵.

Асобныя знаходкі з Наваградка можна разглядаць як падражаньне скандынаўскім вырабам. Напрыклад жалезная спражка з увагнутымі бакамі, што знайдзена ў пабудове канца X ст. Аналагічная паходзіць з Ваўкавыска, дзе скандынаўскія знаходкі больш выразныя чым у Наваградку. Спражкі такой формы вядомыя ў Бірке. Там яны інкруставаны срэбрам⁶. Бронзавая крыжападобная прывеска з прымацаваным вушкам таксама магла быць падражаньнем паўночным упрыгожаньням. Прывескі такой формы знайд-

¹ Гуревич Ф.Д. Культурные связи древнерусских городов на территории Белоруссии с Прибалтикой // Проблемы этногенеза и этнической истории балтов. Вильнюс, 1985. С. 95.

² Рыбина Е.А. Из истории торговли цветными металлами в Новгороде X–XV вв. // Вестник МГУ. 1973. Вып. 1. С. 94; Коновалов А.А. Цветной металл, медь и её сплавы // Автореферат канд. дис. М., 1974. С. 10.

³ ДН. Мал. 5,8.

⁴ Ardmán H. Birka, Tafeln, Stockholm, 1940. Taf. 159,4; Давидан О.И. Гребни Старой Ладоги // АСГЭ. 1962. Вып. 4. Мал. 3,2; Шнорэ Э.Д. Асотское городище. Рига, 1961. С. 124, табл. IX, 15, 19.

⁵ ДН. Мал. 5,4; Давидан О.И. Op. cit. С. 101.

⁶ ДН. Мал. 8,10; Зверуго Я.Г. Op. cit. Мал. 11,26; Arbman H. Op. cit., Taf. 26,2,5.

зены ў Бірке, а ў нашай краіне, яны вядомыя ў Кіеўскім некропалі, у пахаваньні, дзе побач з другімі рэчамі, былі шкарлупападобныя фібулы¹.

Цяжка казаць аб знаходках наканечнікаў жалезных ланцэтападобных стрэлаў — ці праяўляюць яны скандынаўскі ўплыў. У бліжэйшай па культуры Ваўкавыску ланцэтападобныя наканечнікі спалучаліся з другімі скандынаўскімі знаходкамі адной з частак паселішча — Муравельніка (антрапаморфныя прывескі, ключ, шпору)².

Бронзавая булаўка з культурнага слоя Наваградка з наверхшым у выглядзе фігуркі птушчкі, нагадвае булаўкі Фінляндыі³.

У кнізе «Старажытны Наваградка» выказана мярканьне аб тым, што каляровыя металы ў наш горад прывозілі не толькі з Паўночнай, але і з Цэнтральнай Еўропы. Калі лічыць, што Паўночна-заходняя і Заходняя Русь карысталіся каляровымі металамі з адных і тых самых земляў, то гэта мярканьне падмацаванае знаходкамі бясспрэчна польскага свінца ў Ноўгарадзе⁴. Дакладнае вызначэньне крыніц каляровых металаў ускладняецца тым, што яны былі розныя. Да таго ж мясцовыя рамеснікі свабодна іх змешвалі⁵.

Невялікая група керамікі першапачатковага Наваградка, упрыгожаная рамбінным і авальным штампам, адлюстроўвае кантакты наваградцаў з заходне-славянскімі зямлямі⁶. Хаця гэта маглі быць не столькі кантакты, колькі перасяленьне ў Наваградка асобных груп мазаўшан, якія выраблялі падобны посуд.

З польскай тэрыторыі звязана акругла-прамавугольная жалезная спражка са срэбнай насечкай. Блізкая ёй па форме і арнаментцыі спражка знайдзена ў каменным магільніку Чарна Велька на тэрыторыі Польскага Падляшша⁷. Да старажытнасьцяў Польшчы мы адносім таксама прыгожа арнантаваныя касцыяны ігольнік⁸. Тыповымі знаходкамі ў польскіх скарбах з'яўляюцца бронзавыя пацеркі — шарападобныя з дробнай зерню і авальная са сканай ніткай паблізу адтуліны⁹.

Праз Польшчу альбо Паўднёва-Усходнюю Прыбалтыку трапіла ў Наваградка бронзавая чара са слядамі шматлікіх рамонтаў. Наваградская знаходка ідэнтычная чары з магільніка Стэфанова Вейгероўскага павету¹⁰.

¹ ДН. Мал. 83,3; Arbman H. Op. cit., Taf. 102,5–10; Каргер М.К. Древний Киев. Л., 1958. Т. 1. С. 209–210.

² Зверыго Я.Г. Op. cit. Мал. 13,6; 10,1,2; 34,4,6.

³ Kivikoski E. Die Eisenzeit um Auralflussgebiet. Helsinki, 1939. Taf. V,2,3.

⁴ ДН. С. 150; Янин В.Л. находка польского свинца в Новгороде // СА. 1966. Вып. 2. С. 324.

⁵ Коновалов А.А. Op. cit. С. 5.

⁶ Малевская М.В. Некоторые исторические связи Новогрудка в X в. (по материалам керамики) // КСИА. 1972. Вып. 129. С. 19.

⁷ Зильманович И.Д. Op. cit. С. 97.

⁸ ДН. С. 105. Мал. 86,6.

⁹ ДН. С. 101. Мал. 77,7,8.

¹⁰ ДН. С. 102.

У Наваградку маецца невялікая колькасьць фрагментаў шкляных пасудзін заходнееўрапейскага паходжаньня, шкло якіх з'яўляецца каліева-кальцыева-магніева-крэмназёмным. З Замкавай гары (дзяцінца) паходзіць абломак тоўстасьценнай гранёнай пасудзіны з безколернага шкла, з вертыкальнымі палосамі, што нанесены белай эмалялю. У вакольным горадзе заходнееўрапейскія пасудзіны мелі петлепадобныя венчыкі. Да гэтай групы посуду належаць таксама фрагменты з бязколернага тоўстага шкла з палосамі, нанесенымі чырвонай, жоўтай і белай эмалялю¹.

Мал. 86. Абломкі шкляных пасудзін.

Важкай знаходкай з'яўляецца тонкі залаты пярсцёнак з чырвоным каменьчыкам. На яго абадку з перахватамі выгравіраваны лацінскія літары, з ліку якіх чытаюцца: i, v, s, d, u, n, m, a.²

Д.А. Дрбоглаў прачытаў надпіс на пярсцёнку наступным чынам: «Jesus dominus vindicarit me» — «Ісус Гасподзь выратаваў мяне». Гэты ахоўны пярсцёнак, трэба думаць, трапіў у Наваградак разам са сваёй уладальніцай. Да прадукцыі заходнееўрапейскай майстэрні трэба аднесці і маленькую залатую бляшку з чырвоным каменем³, які падобны на камень апісанага вышэй пярсцёнка.

Заходняе паходжаньне маюць крышталёныя ўстаўкі, якія знайдзены ў пабудове першай паловы XII ст. Адна з іх плоская, а другая пірамідальная⁴. Надзвычай рэдкай знаходкай для Старажытнай Русі з'яўляецца заходнееўрапейская шкляная гема, знайдзеная пры раскопках Наваградскага храма. Аднак, паколькі яна звязана з духоўным жыццём гараджан, то будзе разглядацца ў наступнай главе.

Значная частка Наваградскага імпарту паходзіць з хрысціянскага і мусульманскага Ёсходу і паўднёвага памежжа Русі. З апошнім звязаны завушніцы ў выглядзе пыталніка (6 экзэмпляраў), на двух з іх былі надзеты сінія шкляныя пацеркі, а на астатнія — бронзавыя спіралькі⁵. У Ноўгарадзе і некаторых другіх старажытнарускіх помніках падобныя завушніцы належаць да XIV–XV стст.⁶. У Наваградку яны з'явіліся не пазней XIII ст., бо былі знайдзены ў слоі пад пяском, што насыпаны на тэрыторыі Малага Замка,

¹ ДН. С. 110.

² ДН. С. 44. Мал. 30,11.

³ ДН. Мал. 76,4.

⁴ ДН. Мал. 35,5; У ДН. устаўкі памылкова вызначаны як шкляныя.

⁵ ДН. Мал. 4

⁶ Седова М.В. Op. cit. С. 16.

пасля разбурэння вакольнага гораду, зафіксаванага пад 1274 г. Па ўсёй верагоднасці, завушніцы такой формы трапілі ў Наваградак з тэрыторыі полаўцаў, дзе такія ўпрыгожаныя маглі з'явіцца ў пачатку XIII ст.¹ Аднак, завушніцы ў выглядзе пыталніка, палавецкія па сваім паходжанні, магчыма, трапілі ў Наваградак вельмі своеасаблівым спосабам. У летапісным паведамленні аб першым паходзе князя Данііла на гарады Панямоння, у тым ліку і на Наваградак, сярод удзельнікаў паходу ўспамінаецца сват валынскага князя Цягак «с половци»². У Заходняй Русі група паселішчаў палавецкага паходжання вядомая ў былой Палавецкай воласці Брэсцкага павету Гродзенскай губерні. Цюрка-палавецкія тапонімы і імёны з цюркскімі каранямі сустракаюцца ў Камянецкім і Пружанскім раёнах Брэсцкай вобласці³. Такім чынам, палавецкія ўпрыгожаныя Наваградка маглі трапіць з тымі полаўцамі, якія засялялі пэўныя землі Заходняй Русі і ўваходзілі ў склад валынскага войска.

З палавецкім светам звязаны жалезны выраб Замкавай гары даўжынёй 21 см, адзін канец якога заканчваецца крукам, а другі пятлёй. Зусім нечаканна блізкія аналогіі знаходкі маюцца ў паўднёва-сібірскіх старажытнасцях, дзе іх разглядаюць як крукі каб прадзёртываць рамяні зброі. Д.Г. Савінаў лічыць, што менавіта такія крукі стылізавана паказаны на палавецкіх бабах і што рэчы гэтага тыпу былі шырока распаўсюджаны ў асяроддзі качуўнікаў у пачатку II тысячагоддзя н.э.⁴

На Малым Замку знайдзены два абломкі белаглінянай керамікі, пакрытыя блакітна-зялёнай палівай з чорным роспісам. Падобная кераміка ў Старай Разані разглядаецца як прывазная з Залатой Арды⁵.

Землі, падуладныя Візантыі прадстаўлены шматлікімі фрагментамі амфар. У Наваградку знайдзена каля 2750 абломкаў гэтых пасудзін, якія належаць, прыблізна, 80 амфарам. Пераважная частка, каля 2500 фрагментаў, паходзіць з вакольнага гораду. Першыя амфары з'явіліся ў Наваградку ў самым пачатку XII ст. У пабудовах першай паловы XII ст. сустрэліся ад трох да васьмі пасудзін, а ў дамах другой паловы гэтага стагоддзя ад двух да дзесяці амфар. У пабудовах XIII ст. знайдзена ад двух да пяці амфар. Пасля таго як паўднёвыя шляхі, па якіх прыбылі амфары, былі захоплены манголамі, дадзеныя пасудзіны выкарыстоўваліся ў якасці тары.

Амфары Малага Замка М.У. Малеўскага размяркавала на пяць тыпаў.

¹ Плетнева С.А. Печенеги, токи и половечки // МИА. 1958. вып. 62. С. 176, Мал. 16,2,3.

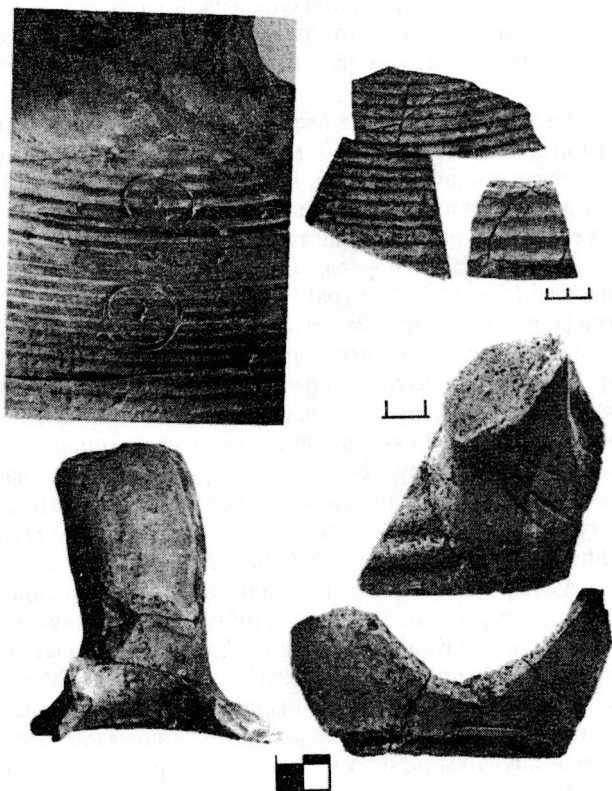
² ПСРЛ. 1962. Т. 11. Стб. 816.

³ Алексеюк М.И. Половецкие поселения на Брестчине // ЭБ. С. 63–68.

⁴ Кызласов И.Л. Аскизская культура Южной Сибири // САИ. 1983. Серия Е-318. С. 61. Мал. 34,1–4; Савинов Д.Г. Сибирские реалии половецких каменных изваяний // Археология Сибири и Дальнего Востока. Новосибирск, 1984. С. 117.

⁵ ДН. Мал. 89,2; Даркевич В.П., Стародуб Т.Ч. Иранская керамика из Старой Рязани // СА. 1983. Вып. 2. С. 191.

Пераважаюць амфары другога тыпу (82%) з уздугатым барозчатым тулавам і дугападобнымі ручкамі. Амфары першага тыпу — грушападобныя з вузкім дном, высокім горлам і паднятымі ручкамі — складалі 8,3%. Астатнія тыпы амфар складалі ад 0,9 да 5,5%¹. На амфарах першага, але пераважна, другога тыпаў захаваліся графіці. У адным выпадку выдрапана імя ўладальніка «Олькѣсн»². Імёны гаспадароў пасудзін «Гаврыло», «Доброгост», «Прокоп», часам з тума чэньнем «Ярополче віно», «Мстіслава корчага» і інш. выдрапаны на амфарах Пінска, Кіева і некаторых іншых старажытнарускіх гарадоў³. На Наваградскіх амфарах меліся таксама графіці ў выглядзе асобных старажытнарускіх букв і геаметрычных фігур — кругоў, пяціканцовых зорак, крыжа, які ўпісаны ў круг і іншыя выявы і простыя лініі.

Мал. 87. Абломкі амфар.

¹ Малевская М.В. Амфоры Новогрудка XII—XIII вв. // ТДКБ. С. 185, 187, 188. Мал. 2; Гуревич Ф.Д. Византийский импорт в городах Западной Руси в XII—XIII вв. // ВВ. 1986. Вып. 47. С. 67–68.

² ДН. Мал. 22.6.

³ Равдина Т.В. Надпись на корчаге из Пинска // КСИИМК. 1957. Вып. 70. С. 151; Новое в археологии Киева. С. 374; Мединцева А.А. Надпись на корчаге с Полтавщины // КСИА. 1986. Вып. 187. С. 55–57.

Абломкі амфар знайдзены амаль ва ўсіх заходнерускіх гарадах дзе праводзілі раскопкі. Другое месца пасля Наваградка па колькасці сустрэтых фрагментаў амфар належыць Ваўкавыску (знайдзена 1600 абломкаў)¹.

Нам ужо даводзілася адзначаць, што наваградскія амфары былі часткай інтэр'еру багатых дамоў. Таму, на Замкавай гары, дзе дамы знаці не ўдалася даследаваць, знайдзена няшмат амфар. Цікава, што ў насыпе старажытнага вала Наваградскага дзяцінца знайдзена амаль цэлая амфара. Яна належыць да самага распаўсюджанага другога тыпу.

У Наваградку пераважалі амфары большых памераў. Ёмкасць такіх пасудзін была 19–20 літраў². Запаўненнем амфар, як можна мярковаць па графіці, было віно. Разам з тым імпартаваліся і іншыя тавары. Надпіс на амфары з Белоозера чытаецца як «Масло»³. Слова «Горуша», выдрапанае на самай старажытнай амфары з Гнёздава, Г.Ф. Карзухіна інтэрпрэтавала як паліва⁴. Амфары з нафтай вядомыя на Таманскім паўвостраве і Паўночным Каўказе⁵. Цяжка сказаць у якой меры імпорт гэтага паліва мог закрануць старажытнарускія гарады і, у прыватнасці, Наваградка. Вялікія і моцныя амфары, пасля таго, як было выкарыстана тое, што ў іх было, працягвалі служыць як тара. У гэтым плане цікавы надпіс (графіці) на амфары са Звенигарду на Белке, які А.А. Ратіч чытаў як слова «Рожь»⁶.

Амфары Наваградка прыбылі ў гэты горад з розных месцаў. Так амфары пятага тыпу адрозніваюцца ад іншых пасудзін дадзенага віду формай, абпалам і апрацоўкай вонкавай паверхні. Як паказаў петраграфічны аналіз, цеста іх адрознівалася ад цеста астатніх амфар. Месцам вырабу гэтых амфар, па ўсёй верагоднасці, была Тмутаракань⁷. Радзіму іншых амфар трэба бачыць на паўночным і заходнім узбярэжжах Чорнага мора. Трэба пры гэтым заўважыць, што ў Прычарнамор'і знайдзены паралелі не да ўсіх наваградскіх амфар. Не маюць аналогій у Візантыі і яе правінцыях пасудзіны з маленькімі ручкамі-скобкамi. Дно некаторых з іх было амаль

¹ Гуревич Ф.Д. *Op. cit.* С. 66; Зверуго Я.Г. *Op. cit.* С. 80.

² Баранова О.О., Платонов С.Б. К методике изучения объемов средневековых амфор // *Античная древность и Средние века*. Свердловск, 1982. Вып. 19. С. 133.

³ Голубева Л.А. Надпись на корчаге из Белоозера // *СА*. 1960. Вып. 3. С. 321–323.

⁴ Карзухина Г.Ф. О гнездовской амфоре и её надписи // *Исследования по археологии СССР*. Л., 1961. С. 226–230.

⁵ Анфимов Н.В. Средневековые амфоры с нефтью с Таманского полуострова (IX–X вв.) // *КСИИМК*. 1953. Вып. 49. С. 151; Кострин К.В. Исследования нефти из средневековых амфор, найденных близ станицы Пролетарской // *СА*. 1965. Вып. 1. С. 291–293.

⁶ Ратич А.А. Надпись на амфоре из Звенигорода на Белке // *АО* 1970 г. М., 1980. С. 295.

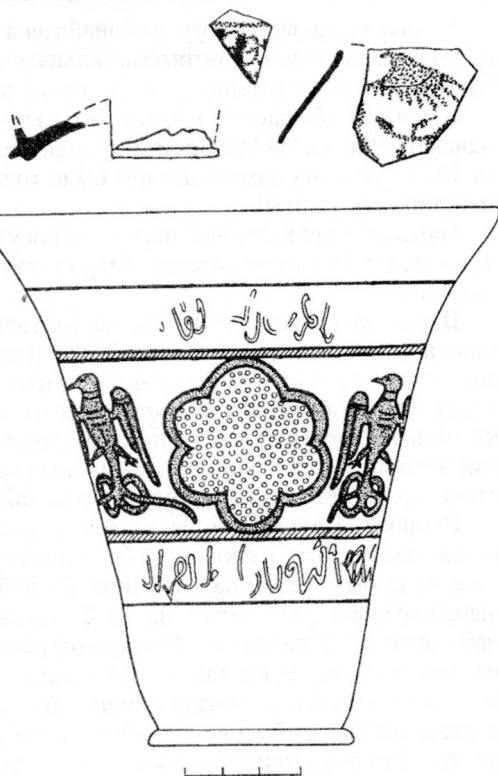
⁷ Малевская М.В. *Op. cit.* С. 188.

плоскае¹. Тым не менш, цеста іх падобна да цеста бясспрэчна прывазных амфар з правінцый Візантыі².

Асобную групу прывазной керамікі складаюць чырвонагліняныя збаны. Цеста іх падобна да цеста амфар, што паходзілі з Тмутаракані.

Шматлікія знаходкі прычарнаморскіх амфар у Наваградку і Ваўкавыску вылучаюць гэтыя заходнерускія гарады сярод астатніх гарадоў Старажытнай Русі. Па гэтай прывазной прадукцыі Наваградка і Ваўкавыск нашмат пераўзышлі Ноўгарад, дзе за ўсе гады раскопак знайдзена больш за 760 фрагментаў амфар³ і наблізіліся да Кіева, дзе знайдзена шмат амфар, асабліва, за апошнія гады⁴.

Візантыйскія шкляны посуд Наваградка неаднаразова фігураваў у рускай і замежнай літаратуры⁵. Амаль усе знаходкі пасудзін са шкла апублікаваныя ў кнізе «Старажытны Наваградка». Аднак, гэта такая незвычайная калекцыя ў далёкім ад Візантыі старажытнарускім горадзе працягвае прыцягваць увагу.

Мал. 88. Шкляны сасуд (рэканструкцыя), абломкі распісных шкляных пасудзін.

¹ ДН. Мал. 36.

² Малевская М.В. *Op. cit.* С. 190.

³ Колчин Б.А. Хронология новгородских древностей // Новгородский сборник. С. 175.

⁴ Новое в археологии Киева. з 373.

⁵ Джанполадян Р.М. 1) Два стекляных сосуда из Новогрудка // ВВ. 1961. Вып. XIX. С. 161–171; 2) Новые материалы по истории византийского стеклоделания // ВВ. 1967. вып. 27. С. 251–256; Гуревич Ф.Д., Джанполадян Р.М., Малевская М.В. Восточное стекло в Древней Руси. Л., 1968. С. 7–12; Шапова Ю.Л. О резном бокале з Новогрудка // Средневековая Русь. М., 1976. С. 209–215; Гуревич Ф.Д. *Op. cit.* С. 70–76; Philippe J. Le Monde Bizantin dans l'histoire de la verrerie (V–XVI siècle). Bologne, 1970. P. 168., fèg. 57, 58, 67, 72, 88–90; Megaw A.H.S. More gilt and enameled Glass from Cyprus // JGS. 1968. X. P. 90., fèg. 2,3.

Падчас раскопак Наваградка знайдзена каля 350 фрагментаў шкляных пасудзін, зробленых з натрыева-кальцыева-крэмнезёмнага шкла. З гэтай колькасці ў канстантынопальскіх і правінцыйна-візантыйскіх майстэрнях былі зроблены 55 пасудзін. Астатнія фрагменты належалі вырабам мусульманскага Усходу. На Малым Замку знайдзены абломкі шкла, што належалі да 50 пасудзін, на Замкавай гары было толькі пяць пасудзін, зробленых у майстэрнях Візантыі.

Наваградская калекцыя шклянога посуду складаецца з келіхаў, флаконаў, чар, ваз і тэхнічага посуду. Форма астатніх пасудзін засталася невызначаная.

Пераважная частка візантыйскіх пасудзін была з тонкага безколернага, малочна-белага, чырвонага, сіняга, блакітнага і зялёнага шкла, распісанага золатам, нярэдка ў спалучэнні з каляровай эмальлю. Пасудзіны ўпрыгожвалі фігуры геральдычных птушак, медальёны, запоўненыя крыжыкамі, «візантыйскія крыжыкі», зорачкі, галінкі і іншыя выявы. Рэдкай знаходкай з'яўляецца тоўстасценная пасудзіна — «келіх Ядвігі», з тоўстага дымчатага шкла, декараваная разьбой і шліфоўкай.

Першыя візантыйскія пасудзіны з'яўляюцца ў пабудовах вакольнага гораду адначасова са шклянымі бранзалетами, у другой чвэрці XII ст. Асартымент іх быў вельмі разнастайны. Да пабудовы 3 належаў марганцава-чырвоны келіх, распісаны золатам. Тамсама былі асклепкі шкла ад блакітнай пасудзіны. У пабудове 12 знайдзены рэшткі вазы з малочна-белага шкла, распісанай золатам, крышка ад пасудзіны ў форме сабачкі з цёмнага шкла з белымі налепамі, а таксама фрагменты пасудзін з чырвонага, сіняга і безколернага шкла. У пабудовах 18 і 19 гэтага ж часу быў іншы набор шклянога посуду. Там знайдзены фрагменты сіне-белага шкла, распісанага золатам, сіняга, упрыгожанага жоўтай эмальлю, бела-зялёнага і малочна-белага, распісанага золатам і чырвонай эмальлю¹.

Новыя формы візантыйскага шклянога посуду з'яўляюцца ў дамах другой паловы XII ст. Так у пабудове 5 знайдзены флакон з сіняга шкла, распісаны золатам і белай эмальлю, шарападобная бязколерная пасудзіна з выступам на ўнутраным баку сценкі. Такія пасудзіны выкарыстоўвалі для сцэжвання вадкасцяў. У гэтай жа пабудове былі фрагменты безколернай пасудзіны на паддоне, чырвонай пасудзіны з залатым распісам, сіняга з распісам белай эмальлю і асклепак блакітнага празрыстага шкла. Наібольш багаты набор шкляных пасудзін паходзіць з пабудовы 10. Там пабытавалі: флакон і чара з малочна-белага шкла, распісаныя золатам і чырвонай эмальлю, флакон і чара з безколернага шкла, распісаныя золатам і «келіх Ядвігі», а таксама абломкі пасудзін з блакітнага і малочна-белага шкла².

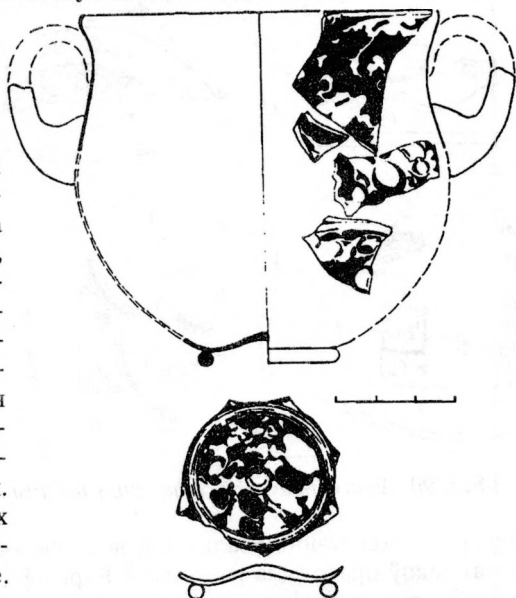
¹ ДН. С. 32, 41, 45, 47. Мал. 22,7; 25,2; 31,5; 37,3.

² ДН. С. 79. Мал. 61, 62, 1,4.

У пабудовах XIII ст. візантыйскія шклянныя пасудзіны не сустракаліся за выключэннем асобных абломкаў чырвонага шкла з залатым роспісам, верагодна, захаваныя ад больш ранняга часу. Вялікая бутэль з прамавугольным тулавам і ўвагнутым дном, зробленая з сіняга шкла¹, магла быць не толькі візантыйскага, але і блізкаўсходняга паходжання.

Вышэй гутарка ішла аб шклянных пасудзінах Наваградка, вядомых па публікацыях. Спынімся на раней невядомых пасудзінах з візантыйскага шкла. На тэрыторыі Малага Замка былі знайдзены абломкі сіне-белага шкла ў спалучэнні з безколерным, гэта дазволіла аднавіць пасудзіну вышыняй 9,5 см. з кальцавой ножкай і ручкамі з безколернага шкла. У майстэрнях Карынфу вядомыя знаходкі донцаў, ручак і сьценак², якія дазваляюць аднавіць форму нашай пасудзіны. Праўда, шкло карынфскіх пасудзін, у адрозненне ад наваградскага, аднатоннае. Наваградскі бакал з ручкамі з безколернага шкла дазваляе ўспомніць сведчанне Тэафіда (X ст.), які пісаў у сваім трактате, што грэкі ў сваіх шклянных пасудзін «з белага жа шкла робяць і ручкі»³. Пасудзіна з сіне-белага шкла была ў Наваградку не адзіная. Вышэй успамінаўся абломак сіне-белага шкла распісаны золатам.

На Замкавай гары, дзе абломкі візантыйскіх шклянных пасудзін прадстаўлены донцам і сьценкамі безколернай празрыстай пасудзіны і абломкам малочна-белага пасудзіны, распісанай золатам⁴, у 1985 г. былі знайдзены венчык і сьценка ад яшчэ адной такой жа пасудзіны.

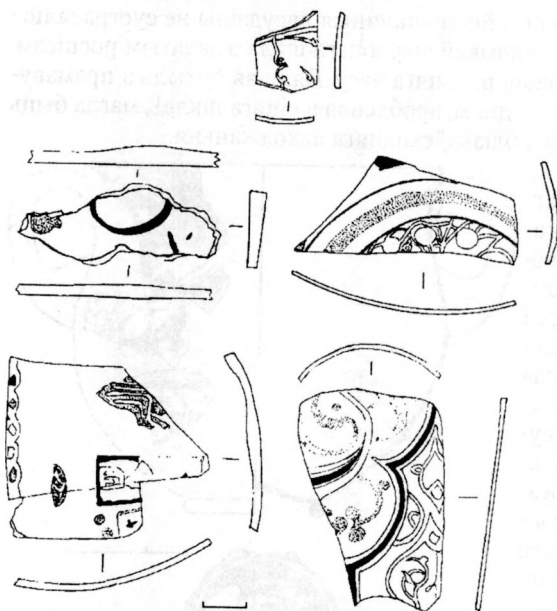
Мал. 89. Шклянны сасуд (рэканструкцыя).

¹ ДН. С. 96. Мал. 74,3.

² Davidson G.K.A. A medieval mystery: Bizantine glass production // JGS. 1975. XVIII. P. 140., fèg. 29.

³ Манускрыпт Теофила «Записки о разных искусствах» // Всесоюзная центральная научно-исследовательская лаборатория по консервации и реставрации. М., 1963. Сообщение 7. С. 107.

⁴ Зильманович И.Д. Op. cit. Мал. 35,6; Гуревич Ф.Д., Жанполадян Р.М. Op. cit. Табл. XII.

Мал. 90. Абломкі распісных шкляных пасудзін.

цэнтры — Канстанцінополі¹. Амерыканская даследчыца Г. Дэвідсон, якая шмат гадоў праводзіла раскопкі ў Карынфе, лічыць, што такія флаконы выраблялі ў карынфскіх майстэрнях².

Візантыйскі шкляны пасуд прыбываў у Наваградак напрацягу ўсяго XII ст., а потым прывоз яго спыніўся. Магчыма, гэта трэба звязваць з падзеннем Канстанцінопаля ў 1204 г. і думка А. Мігоў аб канстантынопальскім паходжанні сініх флаконаў правільная. У святле гэтага тлумачэння, канстантынопальскімі трэба лічыць і астатнія чужоўныя шкляныя пасудзіны нашага гораду. «Кубак Ядвігі», на думку Ю.Л. Шапавай, з'яўляецца прадукцыяй, перш за ўсё Канстанцінопальскай майстэрні³.

Наваградская калекцыя візантыйскіх шкляных пасудзін прыкметная не толькі сваімі дасканалымі ўзорамі, але і тым, што яны прыбывалі ў горад партыямі. У горадзе налічваецца тры сінія флаконы, што распісаны золатам і белай альбо жоўтай эмалью, столькі ж пасудзін з чырвонага шкла з залатым распісам, не менш чым дзве пасудзіны з сіня-белага шкла. Флаконы, чашы і вазы з малочна-белага шкла, распісаныя золатам, часам у

З часу першай публікацыі Р.М. Джанпаладзян аб наваградскіх шкляных пасудзінах — чырвонага келіха і сіняга флакона, большасць савецкіх і замежных даследчыкаў уключаюць іх у лік візантыйскіх вырабаў. Англійскі даследчык А. Мігоў адзначае, што такі роспіс, як на наваградскіх шкляных пасудзінах, распаўсюджаны ў выяўленчым і прыкладным мастацтве Візантыі. Арэал сініх флаконаў, як піша вучоны, распрасціраўся ад тэрыторыі Беларусі да Кіпру і, магчыма, Егіпту і ад Карынфа да Ірану. На думку Мігоў, сінія флаконы выраблялі ў адным

¹ Megaw A.H.K. Op. cit. P. 102–103.

² Davidson G.K. Op. cit. P. 133.

³ Шапова Ю.Л. Op. cit. С. 214.

спалучэнні з чырвонай эмалью, таксама прадстаўлены не адзінкавымі экзэмплярамі, а флакон і чару, што знайдзены ў адной пабудове, увогуле можна лічыць прадукцыяй аднаго майстра. Абломкі зпаянага дымчатага шкла з Малага Замка, дазваляюць мяркаваць, што на вакольным горадзе Наваградка мог быць яшчэ адзін «келіх Ядвігі». Гэта выснова асабліва важная таму, што на думку Ю.Л. Шчапавай, наваградскі келіх з'яўляецца адзінай сапраўднай сярэдневяковай знаходкай, у той час як астатнія «келіхі Ядвігі», што захоўваюцца ў Польшчы і Заходняй Еўропе, з'яўляюцца падражаннямі такім пасудзінам і зроблены ў XVII–XVIII стст.¹

Перавага канстанцінопальскіх вырабаў у Наваградку не значыць таго, што сярод шкляных пасудзін не было прадукцыі правінцыйных візантыйскіх майстэрняў. Звесткі аб апошніх нешматлікія і вядомыя пакуль толькі па матэрыялах Карынфу.

Знаходкі візантыйскіх шкляных пасудзін у гарадах Старажытнай Русі не шматлікія. Сярод заходнерускіх гарадоў абломкі іх сустракаюцца толькі ў Тураве². Няшмат такіх пасудзін было ў Кіеве, Ноўгарадзе, Старой Рязані, Ёшчыжы, Старой Ладаге, Смаленску і Гарадзішчы пад Ноўгарадам³. У гарадах за межамі Старажытнай Русі, якія вядомыя сваімі трывалымі сувязямі з Візантыяй, асартымент візантыйскага посуду са шкла быў невялікі. Так у Херсоне — наібуйнейшай візантыйскай калоніі ў Паўночным Прычарнамор'і, пры немайой колькасці фрагментаў візантыйскага шкла няма тае разнастайнасці формаў шклянога посуду, што ёсць у Наваградку⁴. У сярэдневяковых гарадах Арменіі (Двін, Ані), якія цесна звязаныя Візантыяй, колькасць шкляных візантыйскіх пасудзін вельмі невялікая⁵.

Сярод упрыгожанняў з натрыева-кальцыева-крэмнезёмнага шкла, да візантыйскіх вырабаў належаць сінія і блакітныя бранзалеты (15% знаходак). Вядома, што шкляныя бранзалеты выраблялі ў Карынфе⁶. Візантыйскія шкляныя бранзалеты сустракаюцца ў шэрагу заходнерускіх гарадоў — Віцебску, Оршы, Мінску і Ваўкавыску. Па колькасці гэтых пры-

¹ Шапова Ю.Л. *Op. cit.* С. 213–214. Фрагмент яшчэ аднаго «келіха Ядвігі» XII ст. знайдзены пры раскопках палаца ў Вудзе (Венгрыя) — Hell-Gyurky K. *The use of glass in medieval Hungary* // JGS. 1986. 28. P. 71., fig. 2.

² Полубояринова М.Д. *Op. cit.* С. 235., Мал. 2,3–6.

³ Новое в археологии Киева. С. 371; Шапова Ю.Л. 1) Стекланные изделия древнего Новгорода // МИА. 1963. Вып. 117. С. 133–134; 2) Стекланные изделия Старой Рязани. М., 1984. С. 81–87; Джанполадян Р.М. Стекланная чара из Старой Ладоги // АСГЭ. 1967. Вып. 28. С. 49–50; Асташева Н.И. К вопросу о южных связях древнего Смоленска // Труды ГИМ. 1980. Вып. 51. С. 122; Матэрыялы Гарадзішча ласкава паведаміў Я.М. Носаў.

⁴ Колесникова Л.Г. Восточное стекло из собрания Херсонесского музея // ВВ. 1973. Вып. 34. С. 240–251.

⁵ Джанполадян Р.М. Византийское стекло из раскопок Ани // КИСА. 1977. Вып. 150. С. 85–89; Кафадарян К. Город Двин и его раскопки. Ереван, 1982. Т. 2. С. 147.

⁶ Davidson G. *The minor objects. Corinth.* 1952. XII. P. 262–265.

важных упрыгожанняў бліжэй за ўсё Ваўкавыск, дзе такія бранзалеты складалі 13%¹. Асобная група шкляных бранзалетаў прадстаўлена вырабамі, інкруставанымі шкляной крошчай, з зашчыпамі на паверхні. Аналогіі да іх сустракаюцца на поўдні нашай краіны (Саркел, Тмутаракань, Херсанэс)². Іх, верагодна, таксама трэба лічыць візантыйскімі вырабамі.

Вялікую колькасць упрыгожанняў з натрыева-кальцыева-крэмнязёмага шкла складаюць пацеркі. Не маючы пераканаўчых візантыйскіх аналогій, мы адносім іх да міжземнаморскага імпарту, маючы на ўвазе большы абшар, чым Візантыя і яе правінцыі.

Сярод пацерак колькасна пераважае бісер. Праўда, у культурным слоі Малага Замка і Замкавай гары ёсць адзінкавыя знаходкі зялёнага і жоўтага бісеру. Аднак, пры пахаванні ачэльлі з жоўтага бісеру былі распаўсюджаным упрыгожваннем у наваградцаў. У чатырох жаночых пахаваннях гарадскога курганага магільніка знайдзены 425 бісерных пацерак. Пры адным з пахаванняў наваградскага магільніка на Малым Замку было ачэльле, што сабранае з 90 такіх пацерак³. Такім чынам, лік бісерных пацерак Наваградка і яго магільніка перавышае 500 экзэмпляраў бісеру. У іншых захаднерускіх гарадах бісер сустракецца адзінкава альбо ў невялікай колькасці⁴, а ў блізім па культуры Ваўкавыску яго няма зусім.

З.А. Львова разглядае старажытнарускі бісер як імпорт з Міжземнамор'я. Верагодна, такое ж паходжанне і нашых знаходак. Спецыфікай Наваградка з'яўляецца позняе пабытаванне бісеру. У той час як у Ноўгарадзе бісер у канцы XI — пачатку XII стст. — вялікая рэдкасць⁵, то на нашым помніку, як вынікае са знаходкі ачэльля ў пахаванні першай паловы XII ст., ён быў дастаткова распаўсюджаны.

Лімонныя пацеркі — адзінарныя, дваінныя і траінныя (6 экзэмпляраў). Колер іх жоўты. Мяркуючы па комплексах, такія пацеркі з'яўляюцца ў першай палове XI ст. і не выходзяць за межы гэтага стагоддзя. Аб гэтым сведчыць знаходка з кургана каля в. Мольнічы⁶. Лімонныя пацеркі знайдзены амаль ва ўсіх захаднерускіх гарадах.

Мазаічныя цыліндрычныя пранізкі (6 экзэмпляраў). У Наваградку падобныя пранізкі звязаны з пачаткам існавання паселішча на Малым Замку. У кургане каля в. Сялец мазаічная пранізка знайдзена пры пахаванні з

¹ Калядзінскі Л.У. і інш. *Op. cit.* С. 42; Штыхов Г.В. *Города...* С. 97; Загорульский Э.М. *Op. cit.* С. 233; Шапова Ю.Л. *Стеклянные бранзалеты Волковыска.* С. 169.

² ДН. С. 153., Мал. 49,25.

³ Павлова К.В. *Раскопки могильника...* С. 100, 103. Мал. 38,1. Архіў ЛАІА ф. 35. № 90. л. 24; ДН. С. 118., Мал. 79,3.

⁴ Воронин Н.Н. *Op. cit.* С. 67; Штыхов Г.В. *Пацеркі з Віцебска* // ТДАБ. С. 12.

⁵ Львова З.А. *Стеклянные бусы Старой Ладоги* // АСТЭ. 1968. Вып. 10. С. 89; Шапова Ю.Л. *Стеклянные бусы...* С. 173.

⁶ ДН. Мал. 12,2; 13,1,2; Павлова К.В. *Могильники у деревень...* Мал. 19,8.

абрадам трупакладання¹, які ў гэтых месцах усталёўваецца не раней XI ст. Мазаічныя пранізкі — архаічны від пацерак. У Ладаге ён характэрны для культурнага слою VIII–IX стст. і радзей X ст.² У Наваградку, як можна пераканацца, такія пацеркі былі распаўсюджаны пазней. Часам да сярэдзіны XI ст., як датуецца мазаічная пацерка з Лукомля³.

Глазчатая (5 экзэмпляраў). На Малым Замку знайдзены чорная пацерка з рэльефным арнамантам з белага і чырвонага шкла і дзьве жоўтыя з белымі і чырвонымі кветкамі. Дзьве апошнія знайдзены ў пабудовах канца X і першай паловы XI ст. Па адной глазчатой пацерке знайдзена ў курганных магільнях⁴. Аналагічныя знаходкі вядомыя ў Віцебску, Мінску, гарадзішчы на Менцы⁵ і некаторых іншых заходнерускіх помніках.

Бочкападобныя з залатой пракладкай (9 экзэмпляраў). На паселішчы знайдзены толькі дзьве такія пацеркі, адна з іх у пабудове другой паловы XI ст. Астатнія паходзяць з курганаў⁶. Аналагічныя пацеркі характэрныя для многіх гарадоў Заходняй Русі (Ваўкавыск, Віцебск, Лукомль і інш.)⁷.

Адзіная срэбнашкляная цыліндрычная паходзіць з магільніка каля в. Мольнічы. У старажытнарускіх помніках падобныя пацеркі датуюцца канцом X — пачаткам XII ст.⁸.

Рабрыстыя з жоўтага і сіняга шкла (4 экзэмпляры). Адна з пацерак знайдзена ў пабудове першай паловы XI ст. разам з лімоннымі і глазчатой. Больш дробныя належалі да пабудовы першай паловы XII ст.⁹. Рабрыстыя пацеркі знайдзены таксама ў Віцебску, Оршы і Ваўкавыску¹⁰.

Ягадападобныя (2 экзэмпляры). Зроблены з жоўтага і зялёнага шкла. Абедзьве пацеркі знайдзены ў пабудовах другой паловы XII ст. на Малым Замку, хача ў літаратуры датуюцца X — пачаткам XII ст.¹¹.

¹ ДН. Мал. 5,3; Павлова К.В. Раскопки курганов... С. 8. Мал. 1,1.

² Львова З.А. *Op. cit.* С. 65–67.

³ Штыхов Г.В. *Op. cit.* С. 50.

⁴ ДН. С. 18. Мал. 5,2; 15,4; Павлова К.В. 1) Могильники у деревень... Мал. 19,9; 2) Раскопки могильника... С. 100.

⁵ Штыхов Г.В. 1) Города... Мал. 50,8; 2) Пацеркі з Віцебска... Мал. 1,2; Загорульский Э.М. *Op. cit.* С. 235.

⁶ ДН. Мал. 17,2; Гуревич Ф.Д. Древнености... Мал. 97,5; Павлова К.В. Могильники у деревень... Мал. 19,4.

⁷ Зверуго Я.Г. *Op. cit.* С. 75; Штыхов Г.В. 1) Пацеркі з Віцебска. Мал. 1,26; 2) Города... Мал. 17,2.

⁸ Павлова К.В. Могильники з деревень. Мал. 19,6; Фехнер М.В. *Op. cit.* Прил. VI,4,6.

⁹ ДН. Мал. 15,3; 30,3.

¹⁰ Штыхов Г.В. 1) Пацеркі з Віцебска. Мал. 1,21; 2) Города... С. 98; Зверуго Я.Г. *Op. cit.* С. 77.

¹¹ ДН. С. 85., Мал. 49,6; Фехнер М.В. *Op. cit.* Прил. V., Мал. 5,11.

Плоскавыпуклыя (2 экзэмпляры). Шкло іх сіняе і зялёнае. Знайдзены на Малым Замку. Адна з іх належала да пабудовы другой паловы XII ст. Разам з тым, падобныя пацеркі вядомыя ў магільніку Бірка¹.

Прызматычныя пацеркі, падражаныя сердалікавым (3 экзэмпляры), з'яўляюцца рэдкімі знаходкамі².

Прызматычная пацёрка з сіняга шкла з беларамбічнымі ўстаўкамі. Знайдзена на Замкавай гары. Датуецца X–XI стст.³.

Шарападобныя чорныя з хвалістай інкрустацыяй з белага, жоўтага і блакітнага шкла (3 экзэмпляры). Падобныя пацеркі вядомыя ў Мінску і Бярэсці⁴. У Ноўгарадзе такія пацеркі з'яўляюцца ў XII ст. і пабытуюць да XIV ст.⁵.

Шарападобныя паліхромныя (3 экзэмпляры). Дзеве з іх знайдзены ў пабудове другой паловы XII ст. Паралелі такім пацёркам вядомыя ў паўднёварускіх помніках (Белая Вежа, Данецкае гарадзішча)⁶.

Адзінкавымі знаходкамі з'яўляюцца зялёныя пацеркі: цыліндрычная і квадратная ў сячэнні з уключэннем белага шкла, а таксама буйная бітрапецпадобная з празрыстага бледна-зялёнага шкла з жалабкамі на паверхні⁷.

Такім чынам, колькасьць пацерак са шкла, што зварана па «антычным» рапцэ перавышае 560 штук, з іх больш за 500 прыходзіцца на бісер, які пабытаваў у Наваградку даўжэй чым у іншых старажытнарускіх помніках.

Устаўкі (2 экзэмпляры) з зялёнага шкла. Знайдзены па адным экзэмпляры ў абедзвух частках гораду.

Пярсьцёнкі (2 экзэмпляры). Абодва паходзяць з Малага Замка. Абломак пярсьцёнкі з карычневага шкла з інкрустацыяй належыць да інвентара пабудовы першай паловы XI ст. Па заключэнню М.У. Малейскай, ён блізка да шкляных вырабаў Закаўказзя X–XI стст.⁸. Сіні пярсьцёнак, распісаны сіняй і блакітнай эмалью, знайдзены ў пабудове другой паловы XII ст., па характару роспісу блізка да шкляных вырабаў Карынфу і Херсанэсу⁹.

Сярод знаходак Малага Замка ёсць шаўковы пояс і абрыўкі залатых нітак, якімі магла быць разшытая якая-небудзь тканіна. Пачынаючы з XI ст.

¹ ДН. С. 65.

² Фехнер М.В. *Op. cit.* С. 170. Прил. V., Мал. 5,16.

³ Фехнер М.В. *Op. cit.* С. 170–171.

⁴ Загорюльский Э.М. *Op. cit.* С. 235; Лысенко П.Ф. Бярэсці. С. 276.

⁵ Шапова Ю.Л. Стекланные бусы... С. 177; Колчин Б.А. *Op. cit.* С. 169.

⁶ ДН. С. 65., Мал. 49,1,12.

⁷ ДН. С. 61, 65., Мал. 49,15.

⁸ ДН. С. 22., Мал. 12,1; Малевская М.В. О датировке нижнего горизонта Новогрудка // КСИА. 1965. Вып. 104. С. 89.

⁹ ДН. С. 65., Мал. 49,19; Davidson G. *Op. cit.* P. 262, 263; Якобсон А.Л. Средневековый Херсонес (XII–XIV вв.) // МИА. 1950. Вып. 17. С. 17.

вытворчасцю шоўка займаліся гарады Элады і Пелапанесу, а гандль ім праходзіў праз Канстантынопаль¹.

Візантыйскія культавыя вырабы будуць разгледжаны ў наступнай главе. Аб некаторых наваградскіх знаходках, што звязаныя з імпартам, сведчыць падражаньне рэчам візантыйскай работы. Прыкладам можа быць касцяная пласцінка з разнымі медальёнамі, якія запоўнены васьмікутнымі зоркамі. У свой час гэта пласцінка зацікавіла А.У. Банк, якая бачыла ў ёй падражаньне пласцінкам са слановай косьці з такім самым арнамантам, імі абкладвалі вырабленыя ў Канстанцінополі скрынкі-ларцы.

Такая ж касцяная пласцінка знайдзена ў Смаленску².

Калі наваградская, як і смаленская пласцінкі, былі вырабамі мясцовых кастарэзаў, то майстры павінны былі мець перад сабой канстанцінопальскія ўзоры. Разам з тым, такія пласцінкі маглі быць не мясцовымі, а херсанэскімі падражаньнямі. У 1964 г. пры раскопках Херсанэсу былі знайдзены рэшткі скрынкі, абкладзенай пласцінкамі з косьці хатняй жывёлы. Скрынка была выкладзена пласцінкамі з арнамантам, аналагічным арнаменту наваградскай і смаленскай пласцінак. Васьмікутныя зоркі ў крузе былі выразаны на пласцінцы з косьці ў сярэдневяковым пахаваньні Херсанэсу³. Такім чынам, падобныя рэплікі візантыйскіх пласцінак слановай косьці маглі вырабляць у Херсанэсе і з гэтага гораду трапляць у Старажытную Русь.

Бясспрэчна мясцовымі падражаньнямі візантыйскага паліванага посуду былі блюда і чара на паддоне з Малага Замка. Апошняя, з некалькі змененымі прапорцыямі паўтарыла херсанэскія ўзоры⁴.

У Наваградак праніклі таксама вырабы з краін мусульманскага ўсходу. Наібольш выразныя знаходкі — гэта шклянны і фаянсавы посуд. Спынімся на характарыстыцы шклянога посуду.

За час раскопак знайдзены абломкі ад 12 шклянных пасудзін, пяць з якіх належаць да Малага Замку і сем да Замкавай гары. Наібольш раньня пасудзіна знайдзена ў пабудове першай паловы XII ст., гэта сіне-зялёная

¹ Гуревич Ф.Д. Византийский импорт... С. 76; Сюзюмов М.Я. Экономика пригородов византийских крупных городов // ВВ. 1966. Вып. XI. С. 70; Фехнер М.В. Шелковые ткани как источник для изучения экономических связей Древней Руси // История и культура Восточной Европы по археологическим данным. М., 1971. С. 208.

² ДН. Мал. 86,5; Банк А.В. Константинопольские узоры и местные копии (по материалам прикладного искусства) // ВВ. 1973. вып. 34. С. 192; Даркевич В.П. Светское искусство Византии. М., 1975. С. 276., ил. 392.

³ Даниленко В.Н. Некоторые итоги раскопок Херсонеса Таврического (1958–1964) // Ученые записки Пермского Государственного Университета. 1966. Вып. 143. С. 80.; Мал. 4; Белов Г.Д. К изучению экономики и быта позднесредневекового Херсонеса // СА. 1941. Вып. 7. С. 242. Мал. 10.

⁴ Малевская М.В. Поливная керамика древнего Новогрудка // СА. 1969. вып. 3. С. 196.

рыфлёная шклянка з накладнымі ніцямі каля венчыка. Такія пасудзіны выраблялі ў Сірыі¹.

У пабудовах другой паловы XII ст. знайдзены абломкі чатырох пасудзін, з якіх дзве пасудзіны належалі да аднаго дома. Яны прадстаўлялі з сябе келіхі з безколернага шкла; роспіс золатам, а таксама белай, чырвонай і зялёнай эмаалью. На адной з пасудзін ёсць рэшткі роспісу, які складаўся з геральдычных птушак у перабіўку з шасьцінялёткавымі разеткамі, запоўненымі кропкамі. На асобных пасудзінах захаваліся арабскія надпісы². Адзін з іх чытаецца як «Алі». Магчыма, што ад падобнай пасудзіны паходзіць абломак з Замкавай гары з астаткамі пазалоты і кропкамі, нанесенымі сіняй эмаалью. Стыль роспісу і тэхніка выканання дазваляюць аднесці гэтыя келіхі да вырабаў сярэднявковай Раккі³. У групу больш позніх рацкіх пасудзін могуць быць далучаны фрагменты з пабудовы другой паловы XII ст.: безколернай пасудзіны з астаткамі фрызу і роспісу белай, чырвонай і сіняй эмаалью і маленькі абломак сіняй пасудзіны са стылізаванымі арабскімі літарамі, нанесенымі белай эмаалью і аточаных золатам⁴.

У пабудове XIII ст. Малага Замка знайдзены абломак келіха з безколернага шкла, распісанага золатам. Арнамент складаецца з пікападобных фігур і чатырохлістнікаў, аточаных чырвонай эмаалью — гэта характэрна для шкляных пасудзін, якія выраблялі ў Алеппо⁵.

На тэрыторыі Замкавай гары знайдзены абломкі трох шкляных пасудзін з безколернага шкла, распісаных чырвонай і сіняй эмаалью і аточаных золатам. Роспіс двух пасудзін прадстаўлены, галоўным чынам, арабескамі. Паверхню трэцяга пакрывалі фігурныя палосы з чырвонай і сіняй эмаалью, аточаныя золатам. Месца паміж палосамі запоўнены залатым роспісам з гравіроўкай. Роспіс нашых пасудзін нагадвае арнаментцыю шкляных пасудзін, што выраблялі ў Алеппо⁶.

Яшчэ адзін фрагмент пасудзіны з безколернага шкла, што знайдзены на Замкавай гары, быў звонку спрэс пакрыты сіняй эмаалью, па якой золатам нанесены ломаныя лініі і трохвугольнікі, а таксама гравіроўка. Мяркуючы па ўнутраным баку абломка, перад тым як нанесці звонку эмааль, яго паверхня была пакрыта палосамі чырвонай эмаалью. Аналогію пасудзіне знайсці не ўдалася, але па характару роспісу яе трэба лічыць прадукцыяй блізкаўсходняй майстэрні.

¹ ДН. С. 39. Мал. 31,4.

² ДН. Мал. 55,13; 62,2; Гуревич Ф.Д., Жанполадян Р.М., Малевская М.В. Ор. cit. С. 12. Табл. VIII–IX.

³ Тамсама

⁴ ДН. Мал. 53,12.

⁵ ДН. С. 96., Мал. 72,2; Гуревич Ф.Д., Жанполадян Р.М., Малевская М.В. Ор. cit. Табл. XI,2.

⁶ Lamm C.J. Mittelalterliche Gläser und Steinschnittarbeiten aus dem nahen Osten. Berlin, 1930. Taf. 127,2; 132,22.

У заходнерускіх гарадах блізкаўсходняе мастацкае шкло прадстаўлена большай колькасцю знаходак, чым візантыйскае. У Слоніме знайдзены абломак тонкасыценнай пасудзіны, афарбаванай з сярэдзіны палоскамі ружовага і блакітнага колераў. Паверхня яго распісана золатам. На ёй нанесены арабскі надпіс: «С-алім вучоны»¹. Цікавы келіх з арабскім надпісам з Мсціслаўля. Абломкі пасудзін з шклоробчых майстэрняў Блізкага і сходу прысутнічаюць у Тураве, Гродне, дзе знайдзены абломак шкляной пасудзіны, распісанай цёмна-чырвонай, жоўтай і зялёнай эмалью і ў Віцебску. У апошнім, у сляях XII–XIII стст. сустракаюцца абломкі пасудзін з безколернага і сіняга шкла, з характэрным роспісам золатам і эмалью².

Мал. 91. Фаянсавае шкло.

Блізкаўсходняе мастацкае шкло знайдзена і ў другіх старажытнарускіх гарадах — Кіеве, Ноўгарадзе, Гарадку, Старой Разані і Тмутаракані. Шмат рэштак шкляных пасудзін сірыйскай вытворчасці атрыманы пры раскопках на Гарадзішчы пад Ноўгарадам. У другіх цэнтрах Усходняй Еўропы фрагменты такіх пасудзін вядомыя ў Херсанэсе, Волжскай Балгарыі, у курганах праггор'я Каўказа і ў гарадах Закаўказзя (Дзвін, Ані)³.

Пры рэдкасці вышэй пералічаных знаходак, цікава адзначыць абломкі шкляной чары з імітацыяй арабскага надпісу, знайдзены пры раскопках горада Аполе ў Польшчы⁴. Адначасова з візантыйскімі і сірыйскімі шклянымі пасудзінамі ў Наваградак былі прывезены фаянсавыя пасудзіны з іранскіх майстэрняў. Знайдзена 43 фрагменты такіх пасудзін, якія належаць да 15 экзэмпляраў, з якіх толькі дзве пасудзіны паходзяць з Замкавай гары. Вялікая частка фаянсавага посуду пакрыта люстравым роспісам, які робіць эффект металічнага бляску. Гэты роспіс наносіўся на абпаленую глазураваную (паліваную) рэч, пасля чаго прадмет абпальваўся другі раз⁵.

¹ Пех Г.И. Раскопки древнего Слонима // Древности Беларуси. Минск, 1966. С. 279.

² Алексеев Л.В. Смоленская земля. М., 1980. Мал. 12; Полубояринова М.Д. Ор. cit. Мал. 2.8–8; Яніцкая М.М. Ор. cit. С. 103; Звесткі аб знаходках у Віцебску паведамляе Л.В. Калядзінскі.

³ Бусятская Н.Н. Художественное стекло стран Ближнего Востока на территории Восточной Европы // Вестник МГУ. 1972. Вып. 2. С. 84–89; Дадзеныя аб знаходках на гарадзішчы атрыманы ад Е.Н. Носава.

⁴ Holubowicz W. Orole w wiekach X–XII. Katowice, 1956. S. 251., rys. 101.

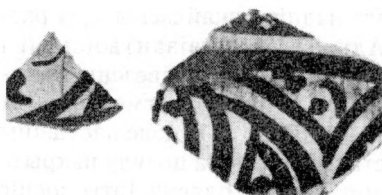
⁵ Художественная керамика средневекового Ирана. Л., 1971. С. 3.

Іранскі фаянсавы посуд з'яўляецца ў пабудовах Малага Замка першай паловы XII ст., пры гэтым у пабудове з фрэскамі былі знайдзены фрагменты, якія належалі да трох пасудзін. Абломкі трох фаянсавых пасудзін адносіліся таксама да адной з пабудоў другой паловы XII ст.¹

Рэдкай знаходкай для старажытнарускага гораду стала цалкам адноўленая чара, знайдзеная ў паўночным раскопе Замкавай гары. Яна прадстаўляе з сябе дванадццілопасную пасудзіну на паддоне. Вышыня чары 11 см., дыяметр (уверсе) — 12 см. Чару пакрывае чырвона-карычневый роспіс. Звонку гэта геаметрычны арнамент, а з сярэдзіны лініі, палосы і стылізаваныя арабскія літары. У музеях і прыватных зборах вядомыя лопасныя чары з двубаковым роспісам, якія маюць пяць, восем, дзесяць і 16 лопасцяў. У апошнім выпадку пасудзіна датавалася першай чвэрцю XIV ст.²

Фрагмент лопаснай пасудзіны з аднабаковым роспісам належыць да знаходак Малага Замка. Вішнёвы роспіс у выглядзе арабескі нанесены звонку. Верагодна наваградская знаходка належала да лопаснай чары, падобнай да чары з гарадзішча Орен-Кала ў Азербайджане³.

Абломкі трох пасудзін належалі адкрытым чарам на паддоне. Двубаковы роспіс іх жоўты і карычневый. Форма чараў, колер роспісу і яго арнамент набліжае наваградскія знаходкі да чары з кліўлендскага музея⁴. У пабудове другой паловы XII ст. знайдзены абломкі чары з двубаковым сінім і карычневым роспісам. Захавалася выява твару чалавека на верхняй унутранай частцы аднаго з венчыкаў. Выявы галоў людзей на дне і ля венчыкаў чараў даволі характэрныя для іранскіх пасудзін XII–XIII стст.⁵ Відавочна, да чары належаў яшчэ адзін абломак з двубаковым чырвоным і сінім роспісам на белым фоне⁶.

Мал. 92. Абломкі фаянсавых пасудзін.

Сярод фрагментаў фаянсавай керамікі з лустравым роспісам шэраг знаходак належыць закрытым пасудзінам. Такі абломак сьценкі з цёмна-карычневым роспісам і арабскім надпісам, які нанесены белай фарбай. Верагодна, ён належаў да куўшына, прыкладам таго, што

¹ ДН. Мал. 29,1,2,4,5; 53,2,5,10,13,16,17.

² SPA №№ 650, 663, 668; Lane A. Islamic pottery from the ninth to fourteen centuries A.D. London, 1956. P. 33. № 74; Hein W. Frühe islamische Keramik im österreichischen Museum für angewandte Kunst in Wien. Wien, 1963. Taf. III; Rosen-Ayalon M. La potene islamique. Paris, 1974. Pl. LXIX, p.

³ ДН. Мал. 29,1,4; 53,10; SPA V,N 616.

⁴ ДН. Мал. 84,4., С. 110.

⁵ ДН. Мал. 48,1,2; SPA V, N 730.

⁶ ДН. Мал. 53,2.

апублікаваны А. Поўпам¹. Абломкі сыценак ад закрытых пасудзін з вакольнага гораду пакрывала арабеска вішнёвага колеру, а з Замкавай гары сінія і карычневыя скругленыя лініі і кропкі, нанесеныя золатам.

На тэрыторыі Малага Замка пабыталі і іншыя фаянсавыя пасудзіны з Ірана. Знайдзена частка донца на паддоне. На белым фоне яго рэльефна паказаны птушыныя лапы, выкананыя кобальтам і марганцам. Гэту знаходку можна супаставіць з чарай XII ст. з калекцыі Э. Хічкока, на дне якой маецца выява драпежнай птушкі. Фігура яе рэльефная і афарбавана ў чырвоны, сіні і зялёны колеры².

Асобную групу складалі фаянсавыя пасудзіны з кракелюрамі. Абломкі іх адносіліся да чатырох экзэмпляраў. Гэта былі венчык мініяцюрнай пасудзіны (дыяметр 4 см), пасудзіна з атагнутым венчыкам, які распісаны золатам, пасудзіна з гравіроўкай па сырым цесьце, пакрытая ярка сіняй палівай і пасудзіна, на паверхні якой, акрамя кракелюраў, нанесены люстравы роспіс. Паралелі пасудзінам з кракелюрамі вядомыя ў прыватных зборах³.

На тэрыторыі Заходняй Русі абломкі іранскай керамікі з люстравым роспісам знайдзены ў Полацку і Лукомлі. У апошнім гэта абломак блюда, якое ўпрыгожана арабескай⁴.

У кнізе «Старажытны Наваградак» адзначалася, што іранскія фаянсы посуд рэдка сустракаецца ў старажытнарускіх гарадах. У апошнія гады становішча некалькі змянілася. Акрамя ўспамянутых знаходак у Полацку і Лукомлі, такія пасудзіны пабыталі ў Ноўгарадзе, Смаленску, Тмутаракані, Гарадзішчы пад Ноўгарадам. Асабліва цікавыя знаходкі іранскіх фаянсовых пасудзін у Паўночна-Усходняй Русі. У Старай Рязані на сядзібах баяр і рамеснікаў сабраны фрагменты, якія належалі, прыкладна 30 такім пасудзінам. Выразнай знаходкай з'яўляецца паліваны збанок з Суздаля з эпіграфічным арнамантам⁵. Цікава, што добра вывучаны іранскія фаянсы посуд Старой Рязані, істотна адрозніваецца ад адпаведных пасудзін Наваградака. Так у Старой Рязані няма вырабаў з горада Кашана, якія прадстаўлены ў нашым горадзе. У Кашане, на думку А. Поўпа, выраблялі самыя дарагія фаянсы посуду⁶. У Старой Рязані вылучаецца прадукцыя Рэя, а таксама кераміка, блізкая да іранскага фаянсавага посуду, што знайдзены ў Азер-

¹ ДН. Мал. 59,24; SPA, V, N 649.

² ДН. С. 41., Мал. 29,2; Lane A. Op. cit. P. 126, pl. 40.

³ ДН. С. 47, 67, 82., Мал. 37,4; 53,2,5,10,13,17; 66,25,26; Lane A. Op. cit. pl. 52: SPA V, N 598.

⁴ Штыхов Г.В. 1) Древний Полоцк. Минск, 1975. Мал. 33,8; 2) Раскопки в Лукомле // Древности Беларуси. Минск, 1969. С. 321., Мал. 15,6.

⁵ Даркевич В.П., Стародуб Т.Х. Op. cit. С. 192; Куглюковский П.И. Исследование древнего жилища в г. Суздале // АО 1973 г. М., 1974. С. 61; Звесткі аб знаходках у Гарадзішчы паведаміў Е.Н. Носаў.

⁶ Pope A.U. Suggestion towards the indication of medieval iranien faience // Иранское искусство и археология. М.-Л., 1939. С. 176.

байджане, Паўночным Хорасане і Харэзме¹. Такія адрозненні ў іранскім імпарце паказваюць, што асартымент гэтай прадукцыі ў Старажытнай Русі быў вялікі і прыбываў з розных цэнтраў Ірану.

У межах нашай краіны іранскі паліваны посуд, у тым ліку з люстравым роспісам быў шырока распаўсюджаны. Ён сустракаецца на тэрыторыі Сярэдняй Азіі, дзе побач з прывазнымі пасудзінамі зафіксавана работа майстра, які прыехаў з Рэя². Фаянсавы посуд з Ірана знайдзены ў гарадах Азербайджана, Арменіі і Грузіі, а таксама ў Паўночным Прычарнамор'і³. Такім чынам, іранская фаянсавая кераміка і, у прыватнасці, распісаная люстрам, якая па словах Э.К. Кверфельдта, з'яўляецца вяршыняй росквіту керамікі феадальнага гораду⁴, пранікла ў побыт сацыяльных вярхоў Усходняй Еўропы і дзяржаў Азіі.

Імпартам мусульманскага Усходу ў Наваградку былі сердалікавыя пацеркі (10 экзэмпляраў). Толькі дзве з іх знайдзены ў самым горадзе, астатнія паходзяць з курганаў. Форма пацерак — прызматычная і 14-гранная. Пабытванне пацерак з сердаліку ў Наваградку і яго магільных помнікаў не выходзіць за межы XI ст., што адпавядае распаўсюджанню дадзенага тыпу пацерак на тэрыторыі Старажытнай Русі⁵. Аналагічныя сердалікавыя пацеркі ў Заходняй Русі сустракаюцца ў Полацку, Віцебску, Гарадзішчы на Менцы і Ваўкавыску⁶. Па заключэнню М.В. Фехнэра, галоўная маса сердалікавых пацерак была прывезена з Сярэдняй Азіі, адкуль ішоў гандль камянямі, у першую чаргу сердалікам⁷.

Крышталёвыя шматгранныя пацеркі (3 экзэмпляры), знайдзены толькі ў магільніках. Яны таксама належаць да сярэднеазіяцкага імпарту. Вышэй

¹ Даркевич В.П., Стародуб Т.Х. *Op. cit.* С. 192.

² Вактурская Н.Н. Классификация средневековой керамики Хорезма (IX–XVII вв.) // Керамика Хорезма. М., 1959. С. 328; Пуганенкова Г.А. К открытию люстровой керамики Мерва XII ст. // Известия Академии наук Туркменской ССР. 1960. Вып. 4. С. 84–95.

³ Ибрагимов Ф.А. Иранская фаянсовая керамика из раскопок средневековых городов Азербайджана // Тезисы докладов II всесоюзной конференции по искусству и археологии Ирана и его взаимосвязь с искусством других народов в Средние века. М., 1973. С. 24; Макадзе М.А. Несколько люстровых образцов с городища Дманиси (XII–XIII вв.). // Тамсама С. 25; Шелковников Б.А. 1) Поливная керамика из раскопок г. Ани. Ереван, 1957. С. 69; 2) Фаянсы, расписанные люстром по белой непрозрачной глазури з Орен-Кала // МИА. 1959. вып. 67. С. 302–323; Мамаиашвили Н.Ф. К истории производства и потребления фаянса в средневековой Грузии // Археологические памятники Феодальной Грузии. Тбилиси, 1969. С. 124–125.

⁴ Кверфельдт Э.К. Керамика Ближнего Востока. Л., 1947. С. 56–57.

⁵ ДН. С. 56; Павлова К.В. 1) Раскопки могильника... С. 100, 103, Мал. 38,1; 2) Могильники у деревень... С. 63. Мал. 19,8; Фехнер М.В. *Op. cit.* С. 152.

⁶ Штыхов Г.В. 1) Древний Полоцк. С. 014; 2) Города... Мал. 50,4,15; Зверуго Я.Г. *Op. cit.* С. 78.

⁷ Фехнер М.В. *Op. cit.* С. 154–155.

зафіксавана апрацоўка крышталя на Замкавай гары. Аднак, гэта адбывалася не раней XII ст. Крышталёныя пацеркі з Наваградскіх курганоў датуюцца не пазней XI ст. Яны разам з сердалікавымі былі прывезены з Сярэдняй Азіі¹. Заходнерускія паралелі крышталёным пацеркам з Наваградскіх курганоў вядомыя ў Полацку, Віцебску і Ваўкавыску. У апошнім яны знайдзены на гарадзішчы Муравельнік, якое існавала з канца X да пачатку XI ст.². Разам з сердалікавымі і крышталёнымі пацеркамі знайдзена адзіная амеціставая пацерка. Яна сустрэта пры раскопках курганаў каля в. Сялец³.

Пры раскопках Замкавай гары ў 1977 г. знайдзены акруглы бронзавы выраб, на якім нанесены арабскія літары. Нажаль, на дадзеным раскопе слой старажытнарускага часу быў разбураны больш позняй забудовай і аб яго існаванні можна было мякаваць толькі па рэчам — кераміцы, шкляным бранзалетам і некаторым іншым знаходкам, якія пабытавалі да XIII ст. Таму няма пэўнасьці, што дадзеная знаходка належыць да цікавага для нас часу.

На заканчэнні адзначым знаходку з Замкавай гары, якая прадстаўляе з сябе прамавугольны адшліфаваны цёмна-чырвоны камень з белымі ўкрапленнямі. Петрографічны аналіз знаходкі (зрабіла Н.Б. Селіванова) паказваў, што гэта порфірыт, які распаўсюджаны ў розных горных абласцях.

Археалагічныя матэрыялы паказваюць старажытнарускі Наваградак як месца на рэдкасьць шырокіх сувязяў. У раннюю пару свайго існавання, яго кантакты з іншымі старажытнарускімі землямі і краінамі за межамі Русі, не вылучаюць наш горад сярод іншых заходнерускіх гарадоў. Увесь наваградскі імпорт канца X—XI стст., пачынаючы з каляровых металаў, заканчваецца ўпрыгожаннямі, адпавядае характару прывазных тавараў Полацка, Мінска, Ваўкавыска і некаторых другіх гарадоў Заходняй Русі. Наваградак гэтага часу вылучаецца толькі большай колькасцю бісеру, характэрнага для гарадскога магільніка, што, відавочна, тлумачыцца асаблівасцю ўбору наваградскіх жанчын. Пачынаючы з XII ст., калі на тэрыторыі Малага Замка фарміруецца вакольны горад з яго багатым кварталам, а на Замкавай гары ўзнікае феадальны двор, асартымент і колькасць імпарту вылучае Наваградак сярод многіх іншых, у тым ліку стольных, гарадоў Старажытнай Русі.

Якім шляхам трапілі ў Наваградак шматлікія старажытнарускія і інішаземныя тавары? Наібольш значнай воднай артэрыяй зямлі, да якой належыць наш горад, з'яўляецца Нёман. У свой час археолаг Е. Антаневіч

¹ Павлова К.В. 1) Раскопки могильника... С. 100; 2) Могильники у деревень... С. 63; Фехнер М.В. *Op. cit.* С. 155–156.

² Штыхов Г.В. 1) Древний Полоцк. С. 104; 2) Города... Мал. 50, 2; Зверуго Я.Г. *Op. cit.* С. 78.

³ Павлова К.В. Раскопки курганов у деревень... Мал. 1,1. С. 86.

звярнуў увагу, што ў літаратуры недастаткова ацэнена роля Нёмана, як воднага шляху ў знешніх сувязях¹. За апошні час роля Нёманскага гандлёвага шляху падкрэслена ў работах З.М. Сяргеевай і В.Н. Зоценко².

Значэнне Нёмана в сувязях са знешнім светам найбольш пераканаўчае для Гродна і Турэйска, якія заснаваныя на гэтай рацэ, а таксама Ваўкавыска і Слоніма, якія звязаныя з Нёманам яго прытокамі. Што датычыць Наваградка, то мы ўжо адзначалі, што ён быў аддалены ад суднаходных рэкаў і значную частку шляху (каля 30 км) тавары прыходзілася дастаўляць сухапутнымі шляхамі³. Магчыма, што сухапутныя дарогі былі карацейшыя. У чатырох км ад Наваградка працякае безымянная рэчка, на якой знаходзяцца паселішча і магільнікі (разгледжаны ў главе 2). Гэта помнікі ля вёсак Сялец, Гардзілоўка і Гарадзечна. У апошній рэчка, аб якой гутарка, упадае ў раку Валюўку, прыток Сервечы — левага прытоку Нёмана. Такім чынам, не выключана, што тавары прыбывалі па Нёману ў па гэтай сістэме рэкаў.

Знаходкі бязмена і гірак рознай вагі сведчаць аб пэўных гандлёвых аперацыях у Наваградку. Мірныя і ваенныя ўзаемаадносіны з Валынню і Літвой, а таксама планаваны паход князя Рамана з наваградцамі да Возвыглы, а потым да Кіева, бясспрэчна ўплывалі на знешнія сувязі Наваградка. Нават у святле гэтых пісьмовых сведчанняў відавочна, што жыхары Наваградка мелі непасрэдныя кантакты з асобнымі старажытнарускімі землямі і Прыбалтыкай, у выніку якіх у горад маглі трапіць прывазныя вырабы. Недаруга іншаземныя тавары прывозілі паломнікі. Паломніцтва пакінула свой след у гісторыі культуры Наваградка і больш падрабязна будзе разгледжана ў наступнай главе.

Вышэй адзначалася роля Кіева як галоўнага пастаўшчыка прывазных тавараў у Наваградка. Кіеў пастаўляў не толькі вырабы сваіх рамеснікаў, але і быў буйнейшым транзітным цэнтрам, праз які перапраўляліся па Дняпру ў Старажытную Русь тавары, што ішлі з Візантыі і яе правінцый і многія вырабы з краінаў мусульманскага Усходу⁴.

Пэўныя кантакты назіраюцца паміж Наваградкам і Херсанэсам, які знаходзіўся на перыферыі візантыйскага свету. Тыпы наваградскіх амфар ідэнтычныя херсанэскім. Падобныя амфары, на думку А.Л. Якабсона,

¹ Antoniewicz J. Niektóre spóźniewieczne skarby pruskie i litewskie i ich związki z Rusia. // Liber Josepho Lostrzewski octogenario a veneratoribus dicatus. Wrocław-Warszawa-Kraków, 1968. S. 550.

² Сергеева З.М. О подковообразных фибулах... С. 37; Зоценко В.Н. Импорт изделий Юго-Восточной Прибалтики в Киев (X — первая половина XIII вв.) // ДГ. С. 36.

³ ДН. С. 155; Гуревич Ф.Д. Внешние связи древнерусских городов Пономанья // КСИА. 1982. вып. 171. С. 47.

⁴ Даркевич В.П. 1) светское искусство... С. 296; 2) Международные связи. // Древняя Русь, город, Замок, село. М., 1985. С. 391, 395; Бусская Н.Н. Op. cit. С. 88; Рыбина Е. А. Археологические очерки новгородской торговли. М., 1978. С. 19–21; Асташева Н.И. Op. cit. С. 123.

выраблялі ў самым Херсанэсе¹. З партыі сініх візантыйскіх флаконаў, што распісаны золатам і эмалью, частка асела ў Херсанэсе, а іншыя трапілі ў Наваградак і Тураў. Гэта ж датычыць шклянных пасудзінаў з выступамі на ўнутранай частцы сьценак і келіхаў, што зроблены ў сірыйскіх майстэрнях². У Херсанэсе знайдзены абломак іранскай фаянсавай чары з люстравым роспісам з выявай твару чалавека³, што нагадвае знаходкі з Наваградка. Вышэй адзначалася, што ў абодвух гарадах былі ў карыстаньні скрынкі, выкладзеныя разнымі пласцінамі з касцей мясцовай жывёлы. Такія скрынкі падражалі канстанцінопальскім. Далучым да гэтага наваградскую паліваную чару, на якой паўторана херсанэская аздоба. Можна сабе ўявіць, што на шляху паўднёвага імпарту ў Старажытную Русь, у тым ліку і Заходнюю, ён трапляў у Херсанэс, які далучаў да яго сваю прадукцыю, а затым каштоўныя тавары ішлі да Кіева. Здзіўляе пры гэтым, што паміж Кіевам і Наваградкам няма такога падабенства ў асартыменце візантыйска-усходніх тавараў, якое назіраецца паміж Херсанэсам і Наваградкам.

Не ўсе вырабы траплялі ў Наваградак з тых аддаленых земляў, дзе яны былі зроблены. Так адзіная ракавіна кауры з вакольнага гораду, радзімай якой з'яўляецца Індыйскі альбо Ціхі акіян, належыць да катэгорыі любімых упрыгожанняў прыбалтыйскага насельніцтва⁴, і, скараці за ўсё, трапіла ў Наваградак з Прыбалтыкі. Наваградскія сердалікавыя пацеркі дасягалі нашай тэрыторыі не з Сярэдняй Азіі, адкуль гандлявалі такія вырабамі, а верагодна, з Полацкай зямлі, дзе сердалікавыя пацеркі спалучаюцца са знаходкамі вялікай колькасці куфічных манет. Граніцы распаўсюджання абедзвух катэгорый знаходак супадаюць⁵. У Наваградку ж зусім не было арабскіх манет.

Іншым шляхам трапляе ў Наваградак «келіх Ядвігі». Шматлікія падражаньні яму ў XVII–XVIII стст., на думку Ю.Л. Шчапавай, могуць сведчыць на карысць таго, што ў Сярэднявечча з Канстанцінопаля была вывезена вялікая партыя такіх пасудзін. На тое, што такія існавалі паказваюць металічныя аправы «келіхаў Ядвігі» мяжы XIII і XIV, а таксама XIV стст.⁶. Мы трымаемся раней ужо выказанага ў літаратуры мяркання, што гэтыя келіхі сталі здабычай крыжакоў. Калі сапраўды Наваградскі «келіх Ядвігі» аказаўся там у пабудове другой паловы XII ст., найбольш верагодным прадстаўляецца, што ўся партыя была вывезена з Канстанцінопаля пад-

¹ Якобсон А.Л. Рецензия на работу: Антонова И.А., Даниленко В.Н., Романчук А.И. Средневековые амфоры Херсонеса // СА. 1973. Вып. 3. С. 287.

² Колесникова Л.Г. *Op. cit.* Мал. 2,4.

³ Косцюшко-Валюжинич К.К. Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом // ИАК. 1906. Вып. 20. С. 55., Мал. 27.

⁴ ДН. С. 98, 100.

⁵ Штыхов Г.В. Города ... С. 116; Фехнер М.В. *Op. cit.* С. 154.

⁶ Schmidt R. Die Hedwigsglaser und die verwandten faimidischen Glas und Kristallschnittarbeiten. // Jahrbuch des Schlesischen Museums für Kunstgewerbe und Altertumer. B. IV. Breslau, 1912. S. 56, 58, 59.

час крыжовага походу 1147–1149 гг., калі крыжакі двойчы рабавалі візантыйскую сталіцу. Адзін з келіхаў праз Заходнюю Еўропу і Польшчу трапіў ў Наваградак¹. Астатнія, якія нарадзілі серыю падражанняў, не ацалелі. Апублікаваны нядаўнім часам кавалак «келіха Ядвігі» з Венгрыі, другой сапраўднай пасудзіны гэтага віду, аб якім успомнена вышэй, падцвярджае шлях келіхаў з Канстанцінопаля праз Цэнтральную і Заходнюю Еўропу. Трапіўшы з Канстантынопаля на Захад наш келіх, каб трапіць у Наваградак, павінен быў прайсці той шлях, якім дастаўлялі ў Панямонне іншыя заходнееўрапейскія рэчы. З Германіі, на Прагу, Кракаў (там знайдзены падражання «келіху Ядвігі»)², па Вісле, Заходнім Бугу праз Драгічын. З Заходняга Буга на Прыпяць тавары перапраўлялі волакам³. Ад прытоку Прыпяці Ясельды тавары дастаўлялі волакам у басейн Нёмана.

Калі сярод прывазных тавараў Наваградка старажытнарускага паходжання вядучая роля належала Кіеву і другім паўднёварускім зямлям, то сярод іншаземнага імпарту пераважалі вырабы візантыйскіх майстэрняў Сірыі і Ірана, адкуль дарагія і больш сьціплыя вырабы прыбывалі партыямі. Шматлікія вырабы з суседняй Прыбалтыкі і слабей прадстаўлены тавары з краін Паўночнай, Цэнтральнай і Заходняй Еўропы.

Паступленне ў Наваградак імпарту партыямі дае падставы мяркаваць, што вялікая частка яго прыбывала ў выніку гандлёвых аперацый, а вырабы, што трапілі неэканамічным шляхам (ваенная здабыча, дарункі і інш.) былі нешматлікія. Для наваградцаў — жыхароў лясной зоны, асноўным эквівалентам у гандлёвых сувязях была пушніна⁴. Магчыма, што гаражане гандлявалі зернем, якое атрымалі на мясцовых урадлівых землях. У гэтым выпадку дарэчы ўспомніць пра бязмен, прыстасаваны каб важыць значныя грузы. Не выключана, што з Наваградка былі прывезены цяснёныя срэбныя ўпрыгожанні. Добра ўзброеныя наваградцы, не толькі спадарожнічалі князям у паходах, як сведчыць летапіс, але маглі выконваць ролю купцоў, тым больш, калі гутарка аб багатых златакавалях вакольнага гораду XII–XIII стст.⁵.

Археалагічныя матэрыялы Наваградка даюць прадстаўленне аб надзвычай актыўных знешніх сувязях гораду. У культуры ранняга Наваградка захавалася шмат вырабаў з другіх старажытнарускіх зямляў і краін за межамі Старажытнай Русі. У XII–XIII стст. імпорт павялічваецца ў шмат разоў, ператварыўшы Наваградак у горад, для якога характэрна канцэнтрацыя як масавых, так і раскошных, даступных толькі для сацыяльных вярхоў прывазных тавараў.

¹ Гуревич Ф. Д. Византийский импорт... С. 79.

² Schmidt R. Op. cit. S. 57.

³ Musianowicz K. Drohiczin we wczesnym średniowieczu // MW. 1959. IV. S. 220.

⁴ ДН. С. 156.

⁵ Тамсама

Глава 8. Духоўная культура

Наваградск быў горадам позняга язычніцтва. Яго гісторыя з канца X да канца XI і нават мяжы XI–XII стст. знаходзіцца ў дахрысціянскім часе. Рэаліі язычніцкіх вераванняў на паселішчах рэдкія. Не выключана, што амулетам гэтага часу быў авальны выраб з лазурыту (ляпіс-лазур) з двума адтулінамі, які знайдзены ў мацерыковай яме Малага Замка. Радовішча лазурыту знаходзіцца ў Сярэдняй Азіі, аднак наваградскую знаходку трэба звязваць скараі з палавецкімі старажытнасцямі, сярод якіх сустракаюцца вырабы з гэтага мінерала¹. Як адзначана ў папярэдняй главе, асобныя рэчы паўднёвых качэўнікаў у Наваградку вядомыя. Магчыма, што ахоўныя функцыі прыпісваліся бурштыну, які ў гэты час сустракаецца выключна ў выглядзе неапрацаваных кавалкаў. Можна мяркаваць, што з язычніцкімі вераваннямі звязана мініяцюрная сякерка з жалеза, з выбітым на ёй знакам². Знайдзеная ў культурным слоі XI ст. бронзавая чара — рэч хрысціянскага культу. Аднак, у язычніцкім Наваградку яе маглі выкарыстоўваць не па прамым прызначэнні. Далучым да названых знаходак прасвірлаваныя іклы мядзведзя і дзіка.

Язычніцтва наваградцаў у раньні перыяд існавання паселішча, а пазней гораду, адлюстравалася, галоўным чынам у яго курганным магільніку. Звычай трупаспалення, якога жыхары трымаліся ад часу заснавання паселішча ў Наваградку, паступова замяняўся звычай трупapakладання. Па абраду пахавання ў інвентару наваградскі курганны магільнік амаль не адрозніваецца ад навакольных вясковых помнікаў. Толькі ў інвентары жаночых пахаванняў сустракаюцца скроневыя кольцы, адзін канец якіх сагнуты ў форме спіралі і шмат бісеру. Істотна, што ў Наваградскім магільніку не было пахаванняў, якія сінхронныя самаму раньняму пасяленню на Малым Замку. Так у курганах не знайдзена старажытнейшая кераміка часткова абточаная на ганчарным коле. Магчыма, што такія пахаванні не былі намі распаны, але не выключана, што першыя жыхары будучага Наваградка хавалі сваіх нябожчыкаў і якімсьці іншым месцы³.

Пранікненне хрысціянства ў Наваградск азнаменавалася пабудовай храма на узвышшы, што знаходзіцца на захад ад Малага Замка і заселена ад XI стагоддзя. Яшчэ ў 70-я гады мінулага стагоддзя была выказана думка, што пад сённяшнім храмам Барыса і Глеба, пабудаваным у XVI ст. павінны быць рэшткі старажытнай царквы⁴. Яны былі адкрыты і даследаваны

¹ Макарова Т.И. Украшения и амулеты из лазурита у кочевников X–XI вв. // АСГЭ. 1964. Вып. 4. С. 133.

² ДН. Мал. 90,8.

³ Гуревич Ф.Д. Погребальные памятники жителей Новогрудка (конец X — 70-е годы XIII вв.) // КСИА. 1983. Вып. 175. С. 48–49.

⁴ Описание церквей и приходов Минской епархии. Минск, 1879. Кн. 9. С. 11–12.

М.К. Каргерам у 1961, 1962 і 1965 гг. Раскапаны помнік аўтар рэканструяваў у выглядзе чатырохсталповага трохапсіднага храма, які абкружаны галерэяй. У сярэднім нефе царквы адкрыта частка майолікавай падлогі. Ва ўсходняй частцы паўднёвага прытвора сабрана шмат фрагментаў тынкоўкі, пакрытай фрэскавым роспісам і кавалкі з графіці. Кладка галоўнага аб'ёму храма з добра абчасаных квадратаў порыстага камяню з праслойкамі плінфы, паўтарае кладкі царквы Дабравешчаньня ў Віцебску. М.К. Каргер мяркаваў, што гэта тэхніка была занесена з правінцыйна-візантыйскай архітэктуры, магчыма з Крыму, спачатку у Віцебск, а потым у Наваградск. Сыцены галерэі царквы, складзеныя з плінфы на растворы з дамесам цэмянкі (так званы утоплены рад), былі ўзведзены полацкімі будаўнікамі. М.К. Каргер датаваў наваградскі храм XII ст.¹

На думку П.А. Рапапорта, падабенства наваградскай і віцебскай царкваў можна тлумачаць тым, што ў 20-я — 40-я гады XII стаг. у склад віцебскай будаўнічай арцелі ўваходзілі візантыйскія будаўнікі. Пасля пабудовы храма ў Віцебску яны выбудавалі галоўны гмах царквы ў Наваградку. Галерэя ж наваградскага храма была зроблена полацкімі майстрамі².

Час пабудовы Барысаглебскай царквы ў Наваградку можна ўдакладніць матэрыяламі жылой пабудовы Малага Замка з фрэскавым роспісам. Фрэскі храма і жылой пабудовы падобныя па гаме колераў і арнаментых. Відавочна, што сыцены адзінага жылога дому з фрэскавым роспісам і сыцены царквы былі распісаны аднымі і тымі ж мастакамі і, прыблізна, у адзін і той жа час. Жылыя, аб якім гаворка, па стратыграфічных дадзеных і інвентару належыць да другой чвэрці XII стагоддзя. Заканчэнне будаўніцтва Барысаглебскай царквы Наваградка можна датаваць гэтым самым часам.

Храм Барыса і Глеба быў збудаваны ў Наваградку за межамі гарадскіх умацаванняў прыкладна ў той час, калі там фармаваліся дзяцінец і вакольнае горад. Было б дзіўна, калі б у самым горадзе не было сваёй царквы. На жаль, непасрэдных дадзеных аб існаванні храмаў на тэрыторыі Замкавай гары і Малага Замка няма, але ўскосныя матэрыялы дазваляюць мяркаваць, што яны існавалі.

Для Малага Замка асновай для такога мяркавання з'яўляюцца хрысціянскія могілкі XII—XIII стст., што займалі паўднёвую частку пляцоўкі. Хрысціянскія могілкі ўзніклі, звычайна, паблізу храмаў. За час раскопак было адкрыта 150 пахаванняў у трунах і без іх. 83 пахаванні датаваліся першай паловай XII ст., перакрываючы, а часам і праразаючы рэшткі забудовы X—XI стст. Могілкі, размешчаныя паблізу багатых дамоў вакольнага гораду былі месцам пахавання багатых жыхароў Наваградка.

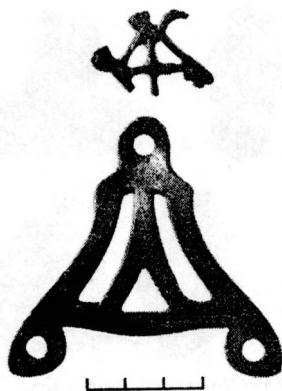
¹ Каргер М.К. Раскопки церкви Бориса и Глеба в Новогрудке // КСИИ. 1977. Вып. 150. С. 79–85.

² Раппопорт П.А. 1) Зодчество Древней Руси. Л., 1986. С. 87–88; 2) Церковь Благовещения в Витебске // ПКНО 1985 г. С. 526–527.

Там хавалі не толькі насельнікаў квартала залатароў, але і багацейшых насельнікаў дзяцінца. Аб гэтым можна мяркаваць па жаночаму пахаванню, пры якім знайдзены срэбныя пазалочаныя бляшкі, адціснутыя з матрыцы Замкавай гары. У перыяд максімальнага росквіту вакольнага гораду тэрыторыя могілак была забудавана. Гэта адбывалася ў другой палове XII ст. Гарадская забудова на месцы хрысціянскіх могілак мела месца і ў другіх старажытнарускіх гарадах. У Старой Рязані грунтовы могільнік жыхароў гораду XI — першай паловы XII ст. быў перакрыты жылой забудовай. На дзяцінцы Чарнігава могілкі каля царквы ў другой палове XII ст. былі замощаны жоўтай плінфай¹. У Наваградку, у пачатку XIII ст., у сувязі з рэзкім заняпадам вакольнага гораду, тэрыторыя, аб якой гутарка, ізноў становіцца могілкамі. Але цяпер там хавалі, галоўным чынам, дзяцей. Мяркуючы па найбольшай канцэнтрацыі пахаванняў, храм на тэрыторыі Малага Замка павінен быў стаяць паблізу паўднёва-усходняй часткі пляцоўкі, дзе зараз знаходзіцца мемарыяльны капец Адама Міцкевіча (дыям. 25 м)².

Аб існаванні храма на Замкавай гары можна мяркаваць па звестках летапісца пад 1262 г., які паведаміў аб хрышчэнні князя Войшэлка: «Воишелк же нача княжити в Новгороде в поганьстве буде... а посемь вниде страх Божий во сердце его, помыслив себе хотя прияти святое крещение и крестися ту в Новгороде и нача быти во хрестьянстве»³. Трэба думаць, што Войшалк хрысціўся ў царкве, якая была пры яго двары на дзяцінцы.

Аб археалагічных матэрыялах Замкавай гары, што сведчаць аб існаванні там старажытнарускага храма, гаварылася ў главе 3. Гутарка аб драўляных насыцілах, што ляжалі пад насыціламі, пры царкве XIV ст. і, верагодна, сцудніліся з больш раньняй драўлянай царквой. Магчыма, што да старажытнарускага храма дзяцінца належалі часткі бронзавай люстры-хораса.

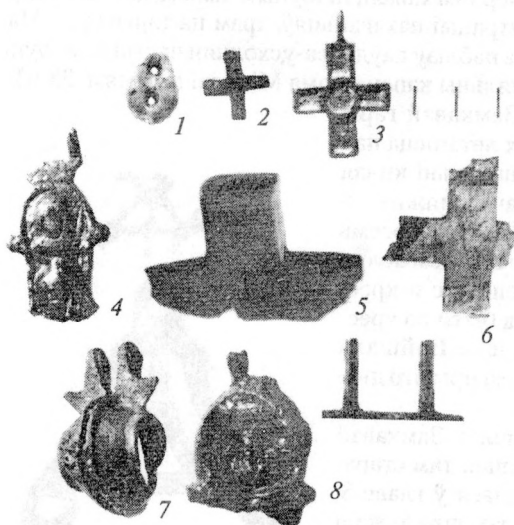
Мал. 93. Абломкі люстры-хораса.

¹ Даркевич В.П. Старая Рязань (Итоги археологических исследований 1970–1979 гг.) // ТДСД. С. 125; Коваленко В.П. Новые исследования черниговского детинца // ЗСА. С. 117.

² Гуревич Ф.Д. 1) Детинец и околный горад древнерусского Новогрудка в свете археологических работ 1956–1977 гг. // СА. 1980. С. 88–99; 2) Погребальные памятники... С. 49–53.

³ ПСРЛ. М., 1962. Т. II. Стб. 858–859.

Хрысціянства, якое з'явілася ў Наваградку не раней за XII ст., пачало ў горадзе інтэнсіўна распаўсюджвацца. Праўда, аб гэтым можна мяркаваць па дадзеных, якія звязаны з прывеліраванай часткай гарадскога насельніцтва. Цяжка сказаць як прынялі новую рэлігію простыя гаражане. Аб познім пабытаванні язычніцтва сведчыць курган XII ст. гарадскога магільніка¹. Больш трывалым было язычніцтва ў ваколіцах Наваградка, где курганныя магільнікі існавалі да XIII ст. Уплыў хрысціянскай абрадавайсяці праявіўся ў іх у тым, што нябожчыкі былі пахаваны, пераважна, у ямах². Эвалюцыя пахавальнага абраду ў сельскіх жыхароў ваколіц Наваградка адбывалася таксама як і ў другіх старажытнарускіх абласцях, у прыватнасці ў Смаленскай зямлі³.

Мал. 94. 1 — выраб з лазуриту, 2–6 — крыжы, 7, 8 — абломкі энкаліянаў.

род іх два гладкія роўнабаковыя. Пры гэтым маленькі да канца не апрацаваны. Другі цельнік, захаваны часткова, запаліраваны. Роўнабаковыя крыжыкі з гліністага сланца, вапняка і другіх мясцовых парод знайдзены ў Ваўка-

У хрысціянскім Наваградку з'яўляюцца разнастайныя культавыя вырабы (крыжы-нацельнікі, энкаліпіены, абразкі і інш.), як мясцовай работы так і прывазныя. У пошуках аналогій наваградскім знаходкам мы, у першую чаргу, звяртаемся да матэрыялаў старажытнарускіх гарадоў, але нярэдка яны сустракаюцца за межамі Заходняй Русі.

У Наваградку знайдзены наступныя культавыя вырабы: Каменныя крыжы-цельнікі (10 экзэмпляраў). Усе знаходкі, за выключэннем адной, паходзяць з Малага Замка. Пяць цельнікаў зроблены з гліністага сланца. Ся-

¹ Павлова К.В. Раскопки могильника близ Новогрудка // КСИА. 1965. Вып. 104. С. 103.

² Павлова К.В. 1) Могильники у деревень Молничы и Сулятичи // КСИА. 1974. Вып. 139. С. 63, 68; 2) Раскопки у деревень Селец и Ботаревка в Понеманьни // КСИА. 1977. Вып. 148. С. 87, 90.

³ Шмидт Е.А. К вопросу об изменении погребального обряда в Смоленской земле после середины XII ст. // ЗСА. С. 289.

выску і Тураве¹. Два цельнікі гранёныя. Цалкам захаваны экзэмпляр з пабудовы XIII ст. 3х2,2 см, падобны да знаходкі з Пскова².

Рэдкай знаходкай быў цельнік з троху звужанымі канцамі (3,7х2х8 см). На ім выбіта плячэнка³, што нагадвае арнамент наваградскіх драўляных вырабаў і, праз гэта, можа быць вырабам мясцовага камянярэза. Разам з тым, як ласкава паведаміў В.Г. Пуцко, каменны крыж з такім самым арнаментам знайдзены ў старажытным Галічы.

Два цельнікі з ружовага шыферу, відавочна, былі прывазныя. Не цалкам захаваны далікатны крыжык з пабудовы з фрэскамі (шырынёй 2,5 см) мае квадратнае скрывавааньне і зкругленыя бакі, упрыгожаныя валікамі. Другі крыж з культурнага слоя 3,7х3,2 см таксама з квадратным скрывавааньнем і зкругленымі канцамі. Канцы ўпрыгожаны ўрэзанымі лініямі⁴. Крыжы з ружовага шыферу былі разнастайныя па форме. Аб гэтым сведчаць знаходкі з Каладзяжына, Сярэдняга Паволжжа⁵ і іншых месцаў.

Тры цельнікі з шэра-белага гладкага камяню, што нагадвае мрамур — «карсунчыкі», аднатыпныя. Яны роўнабаковыя 2,5х1,8—2 см і паходзяць з жылых пабудов XII ст.⁶. Аналагічныя крыжы добра вядомыя ў многіх помніках. У Заходняй Русі яны знайдзены ў Мінску і Бярэсці⁷. Сустрэкаюцца ў Падняпроўі, у Паўднёва-Заходняй Русі, на тэрыторыі вяцічаў⁸ і другіх тэрыторыях. У самым найменні такіх крыжоў прыгадваецца места іх вырабу — Херсанэс.

Металічныя крыжы — цельнікі (7 экзэмпляраў) знайдзены выключна на Малым Замку. Аб вырабе металічных цельнікаў на Малым Замку сведчыць ліцейная форма, на абедзвух баках якой маюцца паглыбленьні для адліўкі тонкіх металічных крыжоў⁹. Вырабаў, якія адлітыя ў дадзенай форме знайсці не ўдалася. Відавочна, да мясцовых рэчаў належыць бронзавы роўнабаковы крыжык 2х2 см.

¹ Зверуго Я.Г. Древний Волковыск. Минск, 1975. С. 60; Лысенко П.Ф. города Туровской земли. Минск, 1975. Мал. 9,29.

² ДН. Мал. 76,7; Гроздилов Г.П. Раскопки древнего Пскова // АСГЭ. 1962. Вып. 4. Мал. 53,10.

³ ДН. Мал. 91,7.

⁴ ДН. Мал. 30,14; 91,1.

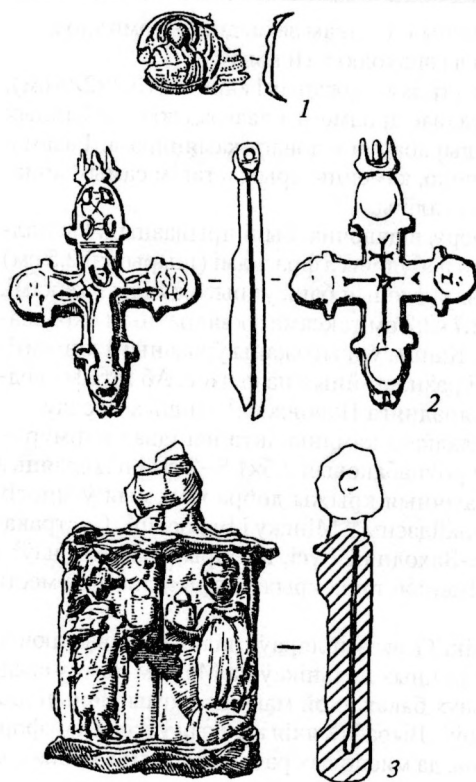
⁵ Юра. Древний Колодяжин // АП УРСР. 1962. Вып. XII. С. 118; Алихова А.Е. Русский поселок XIII—XIV вв. у с. Березовка // МИА. 1962. С. 80., мал. 2,16.

⁶ ДН. С. 44., мал. 49,20; 66,14.

⁷ Загорульский Э.М. Возникновение Минска. Минск. 1982. Таб. XX,5; Лысенко П.Ф. Берестье. Минск. 1985. С. 325., мал. 229.

⁸ Ханенко Б.И. и В.И. Древнени Русские. Киев, 1899. С. 8., табл. 1,2-6; Rauhut L. Wczesnośredniowieczne materiały z terenów Ukrainy w Państwowym muzeum archeologicznym w Warszawie // MW. 1960. Tab. XX,1; Никольская Т.Н. Земля вятичей. М., 1981. Мал. 103,4.

⁹ ДН. Мал. 85,11.

Мал. 95. 1, 2 — энкалпіёны, 3 — бронзавы абразок.

нагадвае цельнік, што захоўваўся ў музеі Кіеўскай духоўнай акадэміі⁶.

Энкалпіёны (9 экзэмпляраў), з якіх чатыры прыходзяцца на Малы Замак і пяць на Замкавую гару. Цалкам захаваліся толькі два энкалпіёны. Знаходка з Малага Замка 2,8×1,8 см, вырабленая з залатой бронзы, на

У культурным слоі адначасова знайдзены два бронзавыя крыжы з выемчатай эмалью. Адзін з іх 3×2,6 см, з трохлопаснымі канцамі¹, а другі 2,2×1,8 з прамавугольнымі. Крыжы з выемчатай эмалью ў XI–XIII ст. выраблялі ў Кіеўскай зямлі. Яшчэ адзін цэнтр па вырабу такіх самых крыжоў, з'явіўся ў XII ст. на тэрыторыі Латвіі².

У пабудове другой паловы XII ст. знайдзены абламаны бронзавы цельнік з скругленымі канцамі. Скрыжаваньне яго запоўнена зялёнай эмалью. Аналагічны крыж знайдзены ў курганным магільніку каля в. Засьвір Мінскай вобласці³.

Бронзавы крыж 2,8×1,8 см з квадратным скрыжаваньнем і прамавугольнымі канцамі (васьмікутны) мае паралелі ў Прыдняпроўі⁴. Тамсама вядома аналогія цельніку 4×2,5 см, на адным баку якога выява Хрыста, а на другім выразаны літары ХС⁵. Яшчэ адзін бронзавы крыж (4×2,5 см) са стылізаванай выявай Багародзіцы і пашыранымі канцамі, да некаторай ступені,

¹ ДН. Мал. 85,11.

² Малым В.А. Крестики з эмалью // Славяне и Русь. М., 1968. С. 117; Мугуревич Э.С. Крестовидные подвески XI–XV вв. — Archelogija un etnografija. 1974. XI. lpp. 220–239.

³ ДН. С. 82., мал. 66,12.

⁴ ДН. С. 56., мал. 49,23.

⁵ ДН. С. 47., мал. 35,2.

⁶ ДН. С. 93., мал. 69,3.

адным з бакоў мела выяву чатырохканцовага крыжа¹. Складні гэтага тыпу вядомыя сярод старажытнарускіх помнікаў (Ноўгарад, Прыдняпроўе, Яраполч), а таксама на тэрыторыі Польшчы (Драгічын, Обровец каля Грубешова)². Ва Усходняй Латвіі знайдзена ачэльле, у якім было некалькі такіх энкаліпёнаў і трохлопастныя крыжыкі з выемчатай эмальлю³.

Другі энкаліпён, захаваны цалкам (6×4 см), знайдзены на Замкавай гары. На яго вонкавым баку выява ўкрыжаваньня, над якім нанесены «мальтыйскі» крыж. На канцах захаваліся медальёны са сьцёртымі выявамі. На адваротным баку выгравіраваны васьміканечны крыж, а па баках акруглыя медальёны, запаўненьне якіх сьцёрта. Падобныя складні добра вядомыя. Л.В. Аляксееў адзначае іх у Друцку, Кіеве, Ноўгарадзе, Княжай гары, Каневе, Грыгараўцы, Камянцы-Падольскім, Вырбычцы і на Паўночным Каўказе⁴.

На рэштках створах двух складняў, знайдзеных у абедзвух частках гораду, выявы былі толькі рэльефныя. Энкаліпён з Малага Замка меў у скрыжаванні фігуру Хрыста і пагрудныя фігуры ў медальёнах па баках⁵. На Замкавай гары ацалелі абломкі з выявай святога ў медальёне. На тэрыторыі Беларусі падобныя складні знайдзены ў Гродне і Мінску. Сустракаюцца яны таксама ў Падняпроўі, Яраполчы Залескім, на рускім паселішчы ў Сярэднім Паволжы⁶ і на іншых помніках.

На тэрыторыі Малага Замка знайдзены абломкі энкаліпёна са слядамі пазалоты⁷. Паралелі яму невядомыя. Сярод знаходак Замкавай гары — абломкі трох складняў — створка ў дзеве пятлі, адна з якіх дыяметрам 2,4 см належала вялікаму энкаліпёну.

Наваградскія складні, форму якіх можна было вызначыць, тыповыя для помнікаў Старажытнай Русі. Г.Ф. Карзухіна разглядала гэтыя вырабы як прадукцыю кіеўскіх рамеснікаў і лічыла, што адбывалася эвалюцыя ад больш ранніх (XI — пачатак XII стст.) складняў з суцэльнай рэльефнай

¹ ДН. Мал. 91,5.

² Ханенко Б.И. и В.И. Ор. cit. Таб. 1,28,29; Садова М.В. Ювелирные изделия Древнего Новгорода (X–XV вв.). М., 1981. С. 57., мал. 18,5; Antoniewicz J. Brązowy krzyż składany znalezony w Drohiczyń nad Bugiem, pow. Semiatycze // WA. 1957. 24. S. 368–369; Gaewski L. Brązowy krzyż składany znalezony w Obrowcu, pow. Grubieszow. // WA 1959–1960. 26. S. 345.

³ Мугуревич Э.С. Восточная Латвия и соседние земли в X–XIII вв. Рига., 1965. Таб. X,5.

⁴ Алексеев Л.В. Мелкое художественное литье из некоторых западнорусских земель (кресты и иконы Белоруссии) // СА. 1974. Вып. 3. С. 206–207., мал. 1,2.

⁵ ДН. Мал. 91,8.

⁶ Алексеев Л.В. Ор. cit. С. 217–218. Мал. 1,10,11; Загорюльский Э.М. Ор. cit. Таб. XVII,16; Алихова А.К. Ор. cit. Мал. 3,1.

⁷ ДН. Мал. 66,9.

арнаментацияй да энкалпіёнаў са сплюсчанымі фігурамі, што з'явіліся, прыкладна, у другой чвэрці XII ст.¹. Некаторыя папраўкі ў даціроўку Г.Ф. Карзухінай унеслі А.А. Медынцава і М.В. Сядова². На думку В.Г. Пуцко, эвалюцыя вырабленых у Кіеве энкалпіёнаў храналагічна супадае са зменай формаў іншых відаў пластыкі, уключаючы каменныя рэльефы, корап-ластыку і тарэўтыку³.

Знаходка ў Наваградку абломку складня, які адрозніваецца ад кіеўскіх вырабаў, можа значыць, што падобныя рэчы выраблялі ў іншых месцах. Так ад характэрных кіеўскіх энкалпіёнаў адрозніваецца складзень гарадзішча Майшагола ва ўсходняй Летуве⁴.

У абедзвух частках гораду знайдзена шэсць абразкоў: два з іх бронзавыя, тры каменныя і адзін са шкляной масы. На абломку абразка з Малага Замка на адным баку прадстаўлены Хрыстос, на другім расьцвіўшы крыж. Падобны абразок вядомы ў Падняпроўі (Вяцічы)⁵.

Другі бронзавы абразок паходзіць з Замкавай гары. Гэта прамавугольны складзень з алавяністай бронзы 5×4,5 см з вушкам. Абразок вельмі пацярпеў ад агню. Тым не менш на яго створках можна было заўважыць рэльефныя выявы чалавечых фігур. Іх атрыбуцыя належыць І.І. Плешанавай. Гэта — фігуркі Барыса і Глеба. На правай створцы паказаны Барыс, у плашчы, з сагнутай правай рукой. У выцягнутай левай руцэ ён трымае мадэль аднаглавага храма са шлёмападобным купалам. Частка створкі, дзе павінна была быць паказана галава, пашкоджана. Левую створку займае фігура Глеба. Як і Барыс, ён апрануты ў плашч. На яго галаве княжацкая шапка з круглай тульяй. У выцягнутай правай руцэ Глеб трымае мадэль такога ж храма, як і Барыс, левая рука Глеба апушчана.

Культ Барыса і Глеба — першых рускіх святых — шырока адбіўся ў творах старажытнаруускай літаратуры і мастацтва. Па высновах В.І. Лесючэўскага і М.Х. Алешкоўскага, якія займаліся даследваньнем гэтага культу, шанаваньне святых братоў не было аднолькавае. На першым этапе, пераважна ў XI ст., Барыса і Глеба шанавалі як лекараў і ціліцеляў і паказвалі з мучаніцкімі крыжамі і мадэлямі храмаў. Пры гэтым, браты фігуравалі без бародаў. З пачатку XII ст. Барысу і Глебу пакланяліся як воінам-заступнікам Рускай зямлі, з крыжамі ў руках і з мячамі на поясе. Часам мячы знахо-

¹ Корзухина Г.Ф. О помниках «корсунского дела» на Руси (по материалам медного литья) // ВВ. 1958. Вып. 14. С. 133.

² Медынцова А.А. О датировке некоторых типов энколпионов // Археологический сборник МГУ. М., 1961. С. 65–68; Седова М.В. *Op. cit.* С. 61.

³ Пуцко В.Г. Древнейшие типы киевских энколпионов // ТДСД. С. 162.

⁴ Волкайте-Куликаускаене Р.К. Крест-энколпион из городища Майшагола // Тези пленарных и секционных доповідей (выник польових археологічних досліджень 1970–1971 роки на території України). Одеса, 1972. С. 366–367.

⁵ ДН. Мал. 94,4; Ханенко Б.И. и В.И. *Op. cit.* Таб. VI,78.

Мал. 95. 1-3 — абразкі, 4 — гемма.

дзяцца ў руках князеў. У больш позніх помніках браты ўзброены коп'ямі. Барыса, як правіла, паказваюць з барадой, а Глеба без барады¹.

Прыняўшы такую храналогію іканаграфіі Барыса і Глеба, наваградскі абразок, на якім браты трымаюць у руках мадэлі цэркваў, трэба аднесці да часу, калі іх лічылі цаліцелямі, г.зн. да канца XI ст. У гэты час ён быў адліты. Аднак, у Наваградак абразок трапіў не раней першай паловы XII ст., паколькі, як паказана вышэй, у нашым горадзе няма хрысціянскіх рэалій раней гэтага часу.

Алавяністая бронза абразка аналагічная складу метала энкаліпсінаў кіеўскага паходжання. Наш абразок таксама трэба разглядаць як імпорт з Кіева. Прамыя аналогіі яму невядомыя. В.І. Лесючэўскі, не спасылаючыся на крыніцу, пісаў, што сярод знаходак, якія зроблены ў розны час у Дзесяціннай царкве, ёсць створка маленькага абразка, з выявай Барыса, які трымае ў руцэ храм. На другой створцы, па мяркаваньню аўтара, павінна была знаходзіцца выява Глеба². Не выключана, што абразок з Дзесяціннай царквы быў адліты ў адной форме з наваградскай знаходкай. Пакуль жа, апошня, верагодна з'яўляецца адзіным абразком — складнем з выявай першых рускіх пакутнікаў.

Крыніцазнаўчае даследваньне наваградскага абразка можа мець свой працяг. На думку Лесючэўскага і Алешкоўскага, выявы Барыса і Глеба на энкаліпсінах прадстаўляюць з сябе частку агульнай кампазіцыі капіруемага ікананіснага арыгіналу і браты былі прадстаўчымі каля якогасці цэнтру. Трохчасткавая кампазіцыя вядома ў Барысаглебскай іканаграфіі на фрэсках храма Нярэдзіцы ў Ноўгарадзе, дзе паміж Барысам і Глебам стаіць альбо Хрыстос, альбо бацька братоў — князь Уладзімір. У цэнтры мог быць проста крыж, як гэта ёсць на Барысаглебскім амулеце-змеевіку XII ст. з дзяржаўнага Гістарычнага Музея ў Маскве³.

З паўсюдным пашырэннем культы Барыса і Глеба на Русі, ён прыходзіць і ў заходнерускія землі. Сыны Усяслава Полацкага і Усеваладкі Гродзенскага насілі імёны Барыса і Глеба⁴. У пачатку XII ст. у княжацкай рэзідэнцыі Бельчыцы паблізу Полацка ўзводзіцца Барысаглебскі манастыр⁵. Барысу і Глебу быў прысвечаны храм на Каложы, пабудаваны за межамі гарадскіх умацаванняў — ён з'яўляецца цэнтральным помнікам манументальнага дойлідства гродзенскай архітэктурнай школы⁶. Вядома аб Барысаглебскіх

¹ Лесючевский В.И. Выжгородской культ Бориса и Глеба в памятниках искусства // СА. 1946. Вып. VIII. С. 240–241; Алешковский М.Х. Русские глеборисовские энколпионы 1072–1150 годов // Древнерусское искусство. Художественная культура домонгольской Руси. М., 1972. С. 104–123.

² Лесючевский В.И. *Op. cit.* С. 241–242.

³ Лесючевский В.И. *Op. cit.* С. 241; Алешковский М.Х. *Op. cit.* С. 107–108.

⁴ ПСРЛ. 1962. Вып. 11. Стб. 315; Алексеев Л.В. Полоцкая земля. М., 1966. С. 252.

⁵ Воронин Н.Н. Бельчицкие руины // Архитектурное наследство. 1956. Т. 2. С. 6.

⁶ Воронин Н.Н. Древнее Гродно // МИА. 1954. Вып. 41. С. 78–104, 140.

могілках паблізу старажытнага Турава. У 1909 г. Мінскай гісторыка-археалагічнай камісіяй там быў адкрыты саркафаг з ружовага шыферу, у якім знайдзены чалавечыя косці і парчовыя ніткі¹. Назва могілак і саркафаг дамангольскай пары даюць падставу мяркаваць, што на тэрыторыі могілак мог знаходзіцца Барысаглебскі храм. Выявы Барыса і Глеба захаваліся на фрэсках Пятніцкай царквы Бельчыцкага манастыра².

На тэрыторыі Заходняй Русі вядомыя прадметы металічнай і каменнай пластыкі з выявамі святых братоў — энкаліпіёны з Друцка і Гродна, абразкі з Мсьціслаўля і Копысі, створка абразка з Полацка. У Полацку знайдзены каменны абразок з выявай Барыса. Барыс альбо Глеб паказаны на свінцовай пломбе з Мінска. Істотна прылучыць да гэтым знаходак «Барысавы камяні» Полацкай зямлі — манументальныя помнікі эпіграфікі XII ст.³.

У XII ст. культ Барыса і Глеба трапляе ў Наваградак, што праяўляецца ў пабудове Барысаглебскага храма. У кнізе «Старажытны Наваградак» адзначаны фрагмент фрэскавага роспісу з багатага жылішча вакольнага горада, на якім паказана галава маладога князя, магчыма, Глеба⁴. Бронзавы абразок з выявай Барыса і Глеба з'яўляецца яшчэ адным сведчаннем шанавання святых братоў у хрысціянскім Наваградку.

Паўднёварускі культ Барыса і Глеба пападае ў Наваградак двума шляхамі. Непасрэдна з Кіева, адкуль быў прывезены абразок-складзень і праз полацкіх і візантыйскіх будаўнікоў, а таксама праз фрэскістаў, якія пабудавалі наваградскую царкву і распісалі яе сьцены і сьцены багатай жылой пабудовы.

У культурным слоі горада знайдзены тры каменныя абразкі. З Замкавай гары паходзіць прамавугольны (5,2×4,2 см) абразок з шэрага каменя, на якім выразана паясная фігура Міколы з-эвангельлем у левай руцэ. Лік святога пашкоджаны. Захаваліся валасы і частка барады. Т.В. Нікалаева датуе гэты абразок XIII ст. і лічыць вырабам скарэй адукаванага рамесніка чым майстра прафесіянала⁵.

Абраз Міколы, які займаў выключнае месца ў рэлігійнай свядомасці жыхароў Старажытнай Русі і адлюстравуўся ў каменнай пластыцы⁶, атрымаў сваё ўвасабленне і ў заходнерускіх каменных абразках. Такі паўкруг-

¹ Каргер М.К. Новый памятник зодчества XII ст. // КСИА. 1965. Вып. 100. С. 131.

² Штыхов Г.В. Древний Полоцк. Минск, 1975. С. 122.

³ Алексеев Л.В. Op. cit. Мал. 1,1,9,10,11; Штыхов Г.В. 1) Древний Полоцк. С. 116; 2) Города Полоцкой земли — Автореферат докторской диссертации. Киев, 1983. С. 45; Загоруйский Э.М. Op. cit. С. 286; Николаева Т.В. Древнерусская мелкая пластика из камня XI–XV вв. // САИ. Серия Е 1–60, С. 142., таб. 62,2.

⁴ ДН. С. 121.

⁵ Николаева Т.В. Op. cit. С. 145.

⁶ Порфиридов Н.Г. Древнерусская каменная пластика и ее сюжеты // СА. 1972. Вып. 3. С. 202–203; Успенский Б.А. Культ Николы на Руси в историко-культурном освещении // Ученые записки Татурского Гос. Университета. 1978. Вып. 463. С. 86.

лы абразок з ружовага сланца, дзе Мікола паказаны з евангельлем у руцэ (выпадковая знаходка). У Мінску знайдзены прамавугольны абразок з светла-шэрага сланца. На ім выразаны двое святых — Мікола з евангельлем і Стэфан. Вышэй іх знаходзіцца блаславіцель — Спас-Эмануіл¹.

На думку Т.В. Нікалаевай, значная колькасць абразкоў у заходнерускіх землях і разам з тым іх адарванасць ад вялікіх культурных старажытнарускіх цэнтраў сведчыць пра іх мясцовы выраб². Гэта выснова распаўсюджваецца і на наваградскага Міколу.

На тэрыторыі Малага Замка знайдзены абломак акруглага абразка з ружовага шыфера. На ўм выразана галава чалавека, шасціканцовы крыж і літары: ХС. Над німбама маецца літара «О»³. Абразок з такога ж камяню, што знайдзены каля Дзесяціннай царквы ў Кіеве, з падобнымі выявай і надпісам, Т.В. Нікалаева, разглядае як прысвечаны Хрысту Эмануілу⁴. Аб паходжанні наваградскага абразка сведчыць, у першую чаргу, матэрыял, з якога ён зроблены. Для каменных кіеўскіх абразкоў тыповы твар з міндалепадобнымі вачамі, акантаванымі здвоенымі лініямі, выразна адчэрчаны нос, а таксама шасціканцовы крыж⁵. Гэтыя асаблівасці ўласцівыя і нашай знаходцы.

У дадатак да абразкоў, якія апублікавала Т.В. Нікалаева далучым абразок з ружовага шыферу, знайдзены ў Звенігардзе: на ім выявы двух апосталаў, якія плачуць⁶.

У культурным слоі Замкавай гары знайдзены абломаны круглы абразок (дыям. 4,5 см) з чорнага сланца альбо стэатыту. Па краі яго маецца выступаючая рамка, а выява прадстаўляе Багародзіцу з Дзіцяткам тыпу «Замілаванне». Абразок належыць да візантыйскіх вырабаў. З такога ж матэрыялу і такой жа формы і памераў у Херсанэсе знайдзены абразок з выявай Хрыста Пантакратара. З гэтага ж гораду паходзяць іншыя абразкі са стэатыту⁷. Не выключана, што наваградская знаходка была вырабам херсанэскага камяняра.

У 1974 г. пры распрацоўцы культурнага слоя XV–XVI стст., сярод пад'ёмнага матэрыялу быў знайдзены шкляны абразок-ліцік. Гэта найменшы дзеціны літым шкляным вырабам, які апрацаваны як камеі. На наваградскім авальным ліціку (4,7×3 см) выява сцэны Раства. Зправа відаць Марыю — яна тры-

¹ Штыхаў Г.В., Захаренка П.Н. Старажытныя скарбы Беларусі. Мінск, 1971. С. 44; Загорульскіі Э.М. *Op. cit.* С. 228., таб. XXI,3.

² Нікалаева Т.В. *Op. cit.* С. 43, 146.

³ ДН. Мал. 91,6.

⁴ Нікалаева Т.В. *Op. cit.* С. 51.

⁵ Нікалаева Т.В. *Op. cit.* С. 19.

⁶ Свешников И.К. Новые находки произведений древнерусского искусства из Звенигорода // ЗСА. С. 227.

⁷ Искусство Византии в собраниях СССР. Каталог выставки, 2. М., 1977. № 616, 617, 619, 620, 624, 625.

маєцца за яслі, якія абаліраюцца на дзеве аркі. Злева сядзіць Іосіф з кіем у руцэ. Галовы Марыі і Іосіфа абкружаны німбаі. У яслях ляжыць немаўля Хрыстос. Над яслямі відаць галовы асла і быка, якія схіліліся над младзенцам. У верхняй частцы абразка маєцца грэчаскі надпіс «НГЕΙ ΙΗΣ ΙС».

Наваградскі ліцік адліты ў адной форме яшчэ з двума абразкамі. Адзін з іх захоўваецца ў музеі хрысціянскіх старажытнасцяў Ватыкану, а другі, які паходзіць з Александрый, у Ашмолен музеі Оксфорда. Аб тым, што ўсе тры абразкі адлітыя ў адной форме сведчыць не толькі іх матэрыял, форма, сюжэт і кампазіцыя, але і брак адліўкі ў выглядзе палоскі ў ніжняй частцы¹.

Авальныя ліцікі меншага памеру з аналагічным сюжэтам і кампазіцыяй, але ў люстэркавым адбітку захоўваюцца ў музеі Думбартан-Окса². На тэрыторыі нашай краіны маєцца больш за 20 абразкоў ліцікаў невядомага паходжання з біблейскімі сюжэтамі (Дзярж. Эрмітаж, Дзярж. Гістарычны музей, Аружэйная палата і інш.)³.

Абразкі ліцікі ў вялікай колькасці вядомыя ў музеях Заходняй Еўропы і ЗША. У літаратуры яны трактуюцца як знакі паломнікаў. М. Рос, які датуе гэтыя абразкі XI–XIII стст., бачыць у іх вырабы візантыйскага паходжання, якія выраблялі ў Канстанцінополі і пасля яго падзення ў 1204 г.⁴. Заходнегерманскі вучоны Г. Венцэль, якому належыць каталог абразкоў-ліцікаў, за візантыйскія лічыць толькі невялікую іх колькасць, і мяркуе, што галоўная маса абразкоў была зроблена ў Венецыі ў XIII ст. На думку даследчыка, шкляныя ліцікі былі знакамі паломнікаў і займалі прамежкавае становішча паміж масавымі свінцовымі знакамі і дарагімі памятнымі знакамі са слановай косьці⁵. Погляды Г. Венцэля падзяляла А.У. Банк. Разглядаючы наваградскі абразок яна адзначае, што іканаграфічны варыянт яго кампазіцыі незвычайны для Візантыі, негледзячы на грэчаскі надпіс. Яслі ў выглядзе вежападобнага збудавання ў два паверхі з аркамі ўнізе, блізкія заходнееўрапейскай іканаграфіі. Трактоўка фігур таксама адрозніваецца ад візантыйскай⁶.

Шкло наваградскага ліціка, згодна аналізу, аказалася тыпова візантыйскім: натрыева-кальцыева-крэмнязёмным з дамескам марганцу. Па дадзе-

¹ Munos A.L. L'Art Bizantine a l'exposition de Grottaferrata. Roma, 1906, fig. 86; Vickers M.A. A note on glass medallions in Oxford // JGS, 1974, XVI, P. 18–19.

² Ross M.C. Catalog of the Bizantine and early medieval antiquities in the Dumbarton Oaks collection. I. Washington, 1962, P. 90–91, pl. LVII, 108.

³ Гуревич Ф.Д. Новые данные о секляных иконках-литиках на территории СССР // ВВ. 1982. Вып. 43. С. 180; Gurevich F.D. New Find of glass medallions in the USSR // JGS. 1982, 24. P. 44–48.

⁴ Ross M. Op. cit. P. 88–91.

⁵ Wentzel H. Das Medaillon mit dem Hl. Theodor und die venezianischen Glaspasten in byzantinischen Stil. In: Festschrift für Erich Meyer zum 60 Geburtstag. Hamburg, 1959. S. 64.

⁶ Банк А.В. Два литика из недавних раскопок // Сборник IX–X Народного музея. Београд, 1981. С. 222.

них трасалагічнай лабараторыі ЛАІА (заклучэнне Г.Ф. Карабковай), абразок, пасля таго як ён быў адліты, дадаткова не апрацоўвалі. Гэта, прынамсі, азначае, што такія ліцікі былі вырабамі масавай вытворчасці.

З'яўленне ліцка ў Наваградку можна звязаць з рэальным паломніцтвам. Вышэй адзначалася, што пад 1262 г. летапісец успамінае аб хрышчэнні язычніка, князя Войшалка ў Наваградку. Пасля хрышчэння, стаўшы рэўнасным хрысціянінам, Войшалк вырашыў зрабіць вандроўку да святых месцаў. Летапіс двойчы паведамляе аб паломніцтве Войшалка. Першае паведамленне належыць да 1255 г., калі князь прыходзіць да Данііла ў Узвышша і просіцца ісці ў Візантыю, на Афон (Святую Гару). Данііл паказвае яму шлях праз Венгрыю, але Войшалк не змог трапіць у Візантыю і дайшоўшы да Балгарыі вярнуўся¹. Другое сведчанне аб імкненні Войшалка трапіць у Святую Зямлю маецца пад 1262 г. Прыняўшы хрышчэнне ў Наваградку, Войшалк з'яўляецца ў Данііла ў Галічы, хрэсціць унука Данііла Юрыя Львовіча, пастрываецца ў манастыры на Карпатах (Полонина), а потым рушыць на Афон. «Войшалк же не може дойти до Святой горе, зане мятеж бы велик в тех зямлях и приде опять в Новгородок ... и оучини себе монастырь на рече на Немне меж Литвою и Новым городком и тоу живяше несмотря на укоры своего отца Миндовга»².

Ёсць усе падставы лічыць, што летапісец піша двойчы аб адным і тым самым паломніцтве Войшалка. Відавочна, што ў 1255 г. князь не мог пайсці на Афон. Ён яшчэ быў язычнік. Можна сабе дапусціць, што двойчы апісання падзеі адбываліся наступным чынам. Пасля хрышчэння Войшалка ў Наваградку ў 1262 г., ён накіроўваецца да Данііла, а адтуль, праз Венгрыю, імкнецца трапіць на Афон. Аднак, з-за хваляванняў, якія ў гэты час былі ў Візантыі, князь змог дайсці толькі да Балгарыі і быў вымушаны вярнуцца ў Наваградак, якім кіраваў, заснаваў манастыр на Нёмане і пасяліўся ў ім. Трэба думаць, што ліцік з'явіўся ў Наваградку ў выніку гэтага паходу. Абражок мог набыць наваградзец са светы Войшалка на Балканах. Аб тым, што падобныя ліцікі былі распаўсюджаны ў Балгарыі сведчыць знаходка шклянога літага абразка з выявай святой Сафіі ў горадзе Каліакра³.

Культавыя вырабы Наваградка трэба дапоўніць знаходкай, якую зрабілі пры даследванні Барысаглебскай царквы. Гэта акруглая (дыям. 2 см) гема з сіняга шкла са скошанымі краямі. На яе вонкавым баку выразаны фігуры трох барадатых людзей, якія трымаюцца за рукі, над іх галавамі нанесены дзеве галінкі. Твары людзей па краях павернуты да цэнтральнай фігуры. На тэрыторыі Старажытнай Русі вядомыя дзеве аналагічныя гем-

¹ ПСРЛ. Т. II. Стб. 830–831.

² ПСРЛ. Т. II. Стб. 858–859.

³ Кузманов Г. Византийска иконка-медалион з рядък образ на св. София // Археология. София, 1975. Т. 3. С. 51–54.

мы. Адна з іх адкрыта Смаленскай экспедыцыяй пад кіраўніцтвам Д.А. Аўдусіна і паходзіць з культурнага слоя XII–XIV стст. На смаленскай гемме з блакітнага шкла выдрапаны такія ж фігуры і ў такіх самых позах, што і на наваградскай, але без галінак¹. Яшчэ адну гемму здабыў В.В. Хвойка пры раскопках старажытнага Белгарада і апублікавала Т. Арнэ. Яна авальная з светла-сіняга шкла з выдрапанымі фігурамі мужчын, якія трымаюцца за рукі².

Геммы, падобныя знайдзеным у Наваградку, Смаленску і Белгарадзе добра вядомыя сярод старажытнасцяў Паўночнай і Заходняй Еўропы. Па гемме, што знайдзена ў 1871 г. у горадзе Зондэнбург на востраве Альзен у Даніі, гэтыя вырабы атрымалі найменне «Alsengemmen». Атрыбуцыяй і храналогіяй «Alsengemmen» займаліся некалькі пакаленняў вучоных. Каталог іх, які ўключыў 84 экзэмпляры і даследваньне, прысвечанае «Alsengemmen» здзейсніў заходнегерманскі вучоны О.Ф. Гандэрт. Са знаходак у Старажытнай Русі аўтару была вядома толькі белгарадская гемма³.

Больш паловы цікавых для нас гемм — 46 экзэмпляраў, што сістэматызаваў Гандэрт, упрыгожвалі царкоўныя рэчы. Нярэдка ў аправе з пазалочанага срэбра ці золата, яны прымацоўваліся да пераплётаў богаслужбовых кніг, крыжоў, рэлікварыяў і іншых вырабаў культывага абиходу. У гэтай функцыі «Alsengemmen» часцей за ўсё выкарыстоўвалі ў Германіі XI–XV стст.⁴. Астатнія еўрапейскія геммы гэтага тыпу з'яўляюцца выпадковымі знаходкамі.

Наваградская гемма мае шмат паралеляў сярод заходніх знаходак. Выява трох барадатых мужчын з галінкамі ёсць на гемме Зондэнбурга на Альзене, якая дала назву ўсёй серыі падобных гемм, а таксама ў Нідэрландах (Франекер, Идаард), ФРГ (Оснабрюк, Эдвехт), на востраве Готланд і ў іншых месцах⁵.

У Барысаглебскі храм Наваградка заходнееўрапейская гемма, відавочна, трапіла як культавы выраб. Не выключана, што яна звязана з залатым кальцом, на якім былі выгравіраваны словы малітвы на лаціне, што знайдзена ў доме, сьцены якога былі распісаны фрэскамі. Абедзьве знаходкі з Заходняй Еўропы маглі належаць жанчыне, якая прыехала ў Наваградка⁶.

¹ Даркевич В.П. Гемма из Смоленска // КСИА. 1965. Вып. 104. С. 38–41.

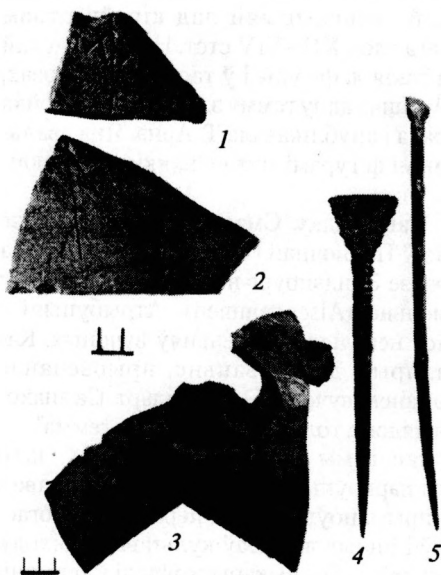
² Arne T.J. Alsengemmen aus Russland // Wiener Prahistorische Zeitschrift, 1916 III, H. 3–4, S. 92–94.

³ Gandert O.F. Die Alsegemmen. 36 Bericht der Romisch-Germanischen Kommission. Berlin, 1956. S. 156–222.

⁴ Gandert O.F. Op. cit. S. 189–191.

⁵ Gandert O.F. Op. cit. S. 207, 210, 214.

⁶ Гуревич Ф.Д. Об одной группе стеклянных гемм из древнерусских городов // ПКНО. 1985. С. 515–521; Gurevich F.D. Alsengemmen from Ancient Russian Towns // JGS. 1986. V. 28. P. 24–29.

Мал. 96. 1–3 — абломкі амфар з графіці, 4, 5 — стылі.

Абломкі люстраў-хорасаў з багатых дамоў мы аднеслі да інтэр'еру жылыя. Адаведная знаходка з Замкавай гары, магла быць звязана з храмам, які там знаходзіўся.

Хрысьціянізацыя насельніцтва, звычайна, звязваецца з распаўсюджаннем пісьменнасці. Аднак, у Наваградку прылады пісьма — стылі вядомыя яшчэ ў дахрысьціянскі час. Наібольш ранняя знаходка стылю належыць да пабудовы 13¹, г.зн. другой паловы XI альбо мяжы XI–XII стст. Яшчэ адно пісала знайдзена ў пабудове 6 Малага Замка², якая існавала ў самым пачатку XII ст., у той час як Барысаглебская царква і першыя культавыя знаходкі Наваградка з'яўляюцца не раней другой чвэрці XII ст. Такім чынам, пісьменнасць у багатых насель-

нікаў вакольнага гораду распаўсюдзілася на некалькі дзесяцігоддзяў раней, чым яны прынялі хрысьціянства.

У Наваградку знайдзены 14 пісалаў з жалеза, бронзы і косцы. Усе яны, за выключэннем аднаго стылю з Замкавай гары, былі прыналежнасцю багатых жылішчаў Малага Замка альбо адносіліся да культурнага слоя гэтай часткі гораду. Магчыма, што касцыяных пісалаў на самой справе было больш. У пабудове першай паловы XII ст. знайдзены жалезны стыль з лапаткай, як бы паўторам формы лапатачкі касцыяных пісалаў, вядомых у Ноўгарадзе другой паловы X альбо першай паловы XI стст.³

Сярод наваградскіх пісалаў, даўжыня якіх 10–13 см, вылучаюцца 4 тыпы: тып 1 (2 экзэмпляры). Лапатка іх мае паўкруглую форму. У заходнерускіх гарадах падобныя сустракаюцца ў Друцку і Мінску⁴.

тып 2 (1 экзэмпляр) з лапаткай трапецэпадобнай формы. Аб ім гаварылася вышэй.

¹ ДН. Мал. 17,4.

² ДН. Мал. 23,1.

³ ДН. Мал. 22,1; Медзьедев А.Ф. древнерусские писала X–XV вв. // СА. 1960. Вып. 2. Мал. 1,2.

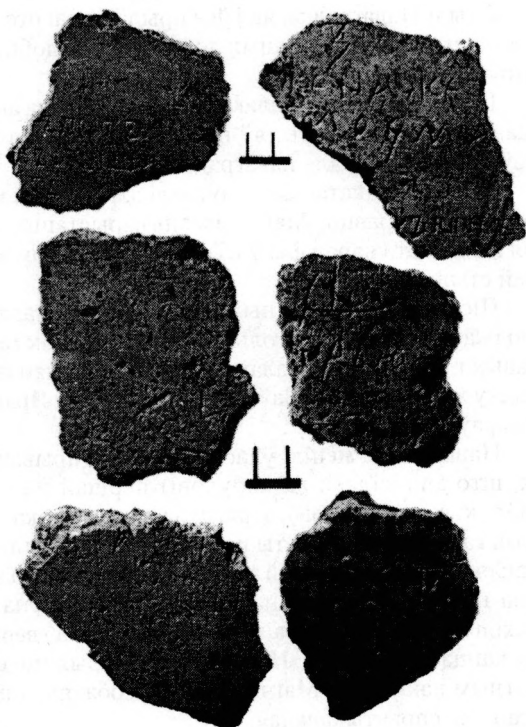
⁴ Медзьедев А.Ф. Op. cit. С. 73; Загорумский Э.М. Op. cit. Мал. 152,5.

тып 3 (4 экзэмпляры). Лапатачкі іх маюць форму вузкага бакальчыка з адцягнутымі краямі. Тры пісалы паходзяць з пабудоў XII ст. На лапатачцы бронзавага стыля нанесены раслінны арнамент. У Заходняй Русі падобныя пісалы знайдзены ў Ваўкавыску, Браслаўлі і Друцку. Дадзены тып стыляў больш за іншыя распаўсюджаны ў гарадах Старажытнай Русі¹.

тып 4 (3 экзэмпляры). Трохвугольныя лапатачкі з выступамі альбо зубчыкамі па краях. Адзін з жалезных стыляў інкруставаны белым металам. Заходнерускія стылі дадзенага тыпу знайдзены ў Ваўкавыску і Мінску².

Асобныя лапатачкі стыляў не захаваліся. Ад адзінай знаходкі на Замкавай гары ацалелі жалезны стрыжань. На Малым Замку без лапатачак знайдзены жалезны, бронзавы і касцяны стылі. На стрыжні апошняга выразаны знак³.

Наваградскія прылады пісьма, падобныя да пісалаў іншых заходнерускіх гарадоў, належаць да агульнарускіх тыпаў. Трэба лічыць іх вырабамі мясцовых рамеснікаў. Магчыма, што асобныя бронзавыя пісалы былі прывазныя. Аб імпарце бронзавых стыляў у Заходнюю Русь сведчаць пісалы з Ваўкавыска і Бярэсця з крыжападобнай прорэзку на лапатачцы. Яны ідэнтычныя знаходкам з Віцічава і Звенігарада⁴.

Мал. 97. Графіці з Барысаглебскай царквы.

¹ ДН. мал. 23,1; 28,1; 51,2; Зверуго Я.Г. *Op. cit.* мал. 38,1–4; Загорульский Э.М. *Op. cit.* Мал. 152,2–4; Алексеев Л.В. Полоцкая земля. М., 1966. Мал. 68,1,2,4; Медзьведев А.Ф. *Op. cit.* С. 76.

² ДН. Мал. 76,10; Зверуго Я.Г. *Op. cit.* Мал. 38,11; Загорульский Э.М. *Op. cit.* Мал. 152,1.

³ ДН. Мал. 71,2; 76,1.

⁴ Зверуго Я.Г. *Op. cit.* С. 123; Лысенко П.Ф. *Op. cit.* С. 390, мал. 260.

Стылі Наваградка, як і ўсе прылады такога кшталту, выкарыстоўваліся для пісьма на навошчаных дошчачках, падобных на тыя, што знайдзены ў Ноўгарадзе і Бярэсці¹.

Прылады пісьма Наваградка належаць да агульнарускіх тыпаў. Пераважаныя жалезныя стыляў над бронзавымі, што адзначыў А.Ф. Мядзведзеў, характэрна і для наваградскіх знаходак.

Пісалы з лапатачкамі служылі для скорых часовых запісаў, якія можна было лёгка правіць. Магчымаць карыстацца лапатачкай для выпраўленьня напісанага нарадзіла ў Еўропе парадку таму, хто піша: «Часьцей паварочвай стыль»².

Пісьмо на навошчаных дошчачках у Старажытнай Русі было распаўсюджана не толькі ў стольных, але і ў малых гарадах. Так жалезных, бронзавых і касцяных пісалаў у Ноўгарадзе знайдзена больш за 45³. У Наваградку ж іх было 14, у Ваўкавыску — 12⁴, а ў Яраполчы Залескім — 11 экзэмпляраў⁵.

Наваградцы мецілі ўласныя рэчы, у прыватнасьці амфары. На адной з іх, што адносілася да пабудовы першай паловы XII ст. выдрапана імя «Ольксн» (Аляксей), верагодна, уладальніка амфары. На веданьне жыхарамі гэтага дома граматы паказвае знайдзены там стыль⁶. Літара Н, выдрапаная на абломку другой амфары была напісана няправільна. Палеаграфічна яна нагадвае форму знака №. У старажытнарускім напісаньні сярэдні нахільны стрыжань гэтай літары цягнуўся ад верхняга канца левага стрыжня да канца правага⁷. У Наваградскім варыянце стрыжань нанесены ў адваротным накірунку. Магчыма, што асоба, якая нанесла гэту літару была не асабліва спрактыкаваная.

На адным з наваградскіх прасліцаў з шыферу высячана літара Ж, а на каменным абразку Міколы, як адзначана вышэй, выразаны словы «Ніколае агіос». Палеаграфічна надпіс датуецца XIII ст.⁸.

Пры даследаваньні Барысаглебскай царквы Наваградка сабрана даволі многа абломкаў тынкоўкі са сграфіці. Іх атрыбуцыя належыць Т.У. Раждзественскай⁹. Аўтару ўдалася прачытаць наступныя надпісы і словы: «Господі

¹ Колчин Б.А., Янин В.Л. Археологии Новгорода 50 лет // Новгородский сборник. М., 1982. С. 88.

² Добиащ-Рождественская О.А. История письма в Средние века. М.-Л., 1936. С. 24.

³ Колчин Б.А., Янин В.Л. Тамсама

⁴ Зверуго Я.Г. *Op. cit.* С. 122.

⁵ Седова М.В. Ярополч Залеский. М., 1978. С. 115.

⁶ Малевская М.В. Амфора с надписью из Новогрудка // СА. 1962. Вып. 2. С. 153–154; ДН. С. 32.

⁷ Черепнин Л.В. Русская палеография. М., 1956. С. 157, 167.

⁸ Николаева Т.В. *Op. cit.* С. 145.

⁹ Выказваю падзяку Т.У. Раждзественскай, якая ласкава паведаміла вынікі сваіх даследаў.

помози рабу своему»; «Господи, помози рабу Макъ(симоу)»; «Господи помози рабу своему Григо(риеви)»; «Господи помози рабу (гр)ъешному»; «Господи оуслы(ши)»; «(Барыс) і Гль(б)».

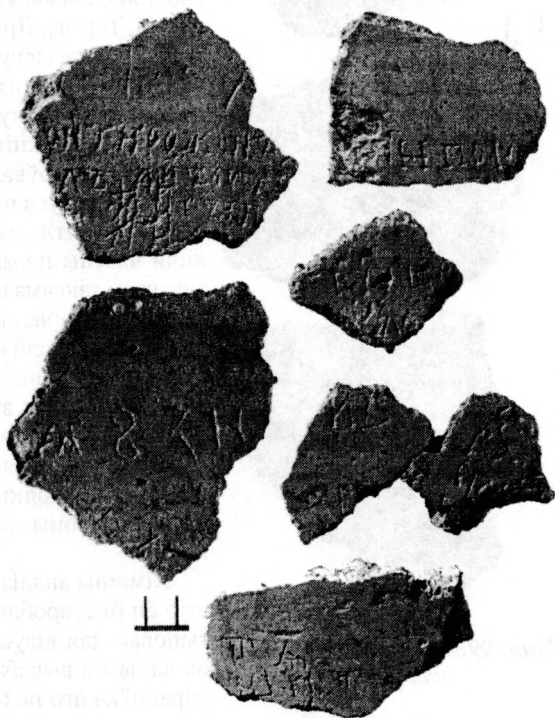
Т.У. Раждзественская лічыць, што палеаграфічна надпісы датуюцца канцом XII — першай паловай XIII стст. Толькі надпіс з імем Максіма сведчыць скараэй аб XIII — пачатку XIV стст. Цікавая выснова аўтара, што дэталёвае вывучэнне наваградскіх надпісаў паказвае на іх палеаграфічнае падабенства да літараў у кіеўскай Сафіі і можна мяркаваць, што аўтары графіці знаходзіліся ў рэчышчы кіеўскай рукапіснай традыцыі.

Побач з тэкстамі малітваў на тынкоўцы Барысаглебскага храма ёсць выявы птушак.

Графіці захаваліся таксама на асобных кавалках тынкоўкі з жылой пабудовы. На адным з іх можна прачытаць літару

А. Сярод фрэсак гэтага дому знайдзены кавалкі, на якіх па белым фоне чорнай фарбай нанесены кірылічныя літары. Сярод вялікіх літар (вышыняй 5 см) выразна чытаюцца Е, С. З пэўнай верагоднасцю можна вызначыць літары К, Л, Ъ. Больш дробныя літары — вышыняй да 3 см прадстаўлены літарай Е. Калі мець на ўвазе, што на сцяне жылой пабудовы была выява маладога князя Глеба, то рэшткі надпісу былі звязаны з гэтай выявай. Тэкст надпісу жылой пабудовы першай паловы XII ст. такім чынам храналагічна ранейшы чым графіці храма з малітвеннымі словамі, што датаваныя канцом XII — пачаткам XIII стст.

Жыхары Наваградка карысталіся кнігамі, ад якіх ацалелі толькі металічныя зашпількі. У той час, як прылады пісьма — стылі былі знайдзены па большасці на Малым Замку, амаль усе зашпількі ад кніг належаць да знаходак Замкавай гары. З васьмі зашпільек толькі дзве — бронзавая і срэбная —

Мал. 98. Графіці з Барысаглебскай царквы.

Мал. 99. Графіці з Барысаглеб-
скай царквы.

паходзяць з Малага Замка. Астатнія бронзавыя знайдзены на тэрыторыі дзяцінца. Усе зашпількі вышыняй 2–3 см аднатыпныя, трохпяцельныя. Падобныя знайдзены ў Бярэсці, Тураве, Друцку і Ваўкавыску. Цікава, што в Ваўкавыску ўсе кніжныя зашпількі (4 экзэмпляры) паходзяць, выключна, з дзяцінца¹. Мяркуючы па захаваных старажытнарускіх кнігах, у ніжнюю пятлю зашпількі прасоўвалі раменчык, другі канец якога мацаваўся на адной з дошак пераплету. Сярэдняя пятля надзявалася на цьвічок у верхняй частцы пераплету². З кніжнасцю мы звязваем таксама шэсць бронзавых вырабаў з Замкавай гары, якія маюць форму маленькіх мячэй з дзірачкай на лязе. Даўжыня іх 2–3 см. У літаратуры яны, часам, разглядаюцца як амулеты³. Аднак, знаходкі дэталей кніг у Старай Разані з такім «мячом» дазваляюць бачыць у іх кніжныя рэаліі. Таксама трактуюцца такія знаходкі ў Кіеве⁴. Значная колькасць падобных знаходак зроблена ў Херсанэсе⁵.

Хімічны аналіз аднаго з «мячоў» паказваў, што ён быў зроблены з алавяністай бронзы, тыповай для кіеўскіх вырабаў. Разам з тым, на адным з вырабаў не было адтуліны, г.зн. апрацоўка яго не была закончана. Гэта азначае,

што, па крайняй меры, падобныя рэчы выраблялі ў Наваградку.

Значная колькасць кніжных зашпільек, што знайдзены на Замкавай гары Наваградка дазваляе звярнуцца да гіпотэзы, якую высунуў у свой час Уладзімір Пашута. Аналізуючы пісьмовыя звесткі аб княстве Міндоўга і яго пераемнікаў, аўтар мяркаваў, што мог існаваць летапіс, створаны на тэрыторыі Чорнай Русі.

¹ Лысенко П.Ф. 1) города... мал. 9,8; 2) Берестье. мал. 260; Штыхов Г.В. *Op. cit.* С. 137; Зверуго Я.Г. *Op. cit.* С. 127.

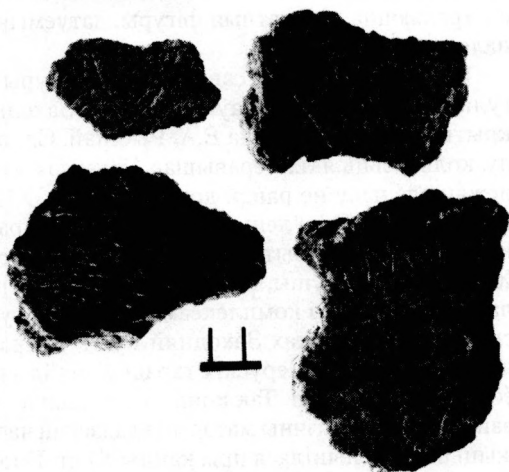
² Симони П. Опыт сборника сведений по истории и технике книгопереплетного искусства на Руси. СПб., 1903. Таб. IX, XI.

³ Юра Р.О. *Op. cit.* С. 104; Никольская Т.Н. *Op. cit.* С. 235; Загорюльский Э.М. *Op. cit.* С. 224.

⁴ Монгайт А.Л. Старая Рязань // МИА. 1949. Вып. 49. С. 179; Боровский Я.В., Сагайдак М.А. Археологические исследования Верхнего Киева в 1978–1982 гг. // Археологические исследования Киева в 1978–1982 гг. Киев, 1985. С. 39–40., мал. 4,1.

⁵ Экспозиция Херсонесского музея-заповедника.

Магчыма, ён узнік у Наваградку, дзе хрысціўся Войшалк альбо ў адным з праваслаўных манастыроў яго акругі¹. Мяркаванне У.Ц. Пашуты было катэгарычна адхілена гісторыкамі. У святле матэрыялаў, якія паказваюць пісьменнасць гараджан і існаванне манастыра, заснаванага Войшалкам, думка У.Ц. Пашуты не прадстаўляецца неверагоднай і, як гіпотэза, мае права на існаванне. Тым больш, што з пранікненнем пісьменства і феадальнай раздзеленасцю ў кожным значным цэнтры ўзнікае сваё летапісанне².

Мал. 100. Графіці з Барысаглебскай царквы.

Наваградцы ведалі гульні ў шахматы. У пабудове Малага Замка знайдзена фігура каня з косыці выш. 2,9 см, якая выглядае як цыліндр з выступам наверху. Наваградская фігура належыць да катэгорыі абстрактных шахматных фігур, што зроблены на арабскі ўзор. На думку савецкага гісторыка шахмат І.М. Ліндэра, наваградскі конь з'яўляецца ўзорам арабскай сімволікі³. На тэрыторыі Русі такія ж фігуры шахматных коней сустракаюцца на гарадзішчы на Менцы і ў Тураве⁴. Другая абстрактная шахматная фігура паходзіць з пабудовы Малага Замка. Гэта пешка з косыці ў форме цыліндра са скругленым верхам, вышыняй 2 см, дыям. 1,5 см. Наваградская пешка больш за ўсё мае падабенства з пешкамі з камплекту касцяных шахмат зробленых па арабскіх узорах і знайдзенага ў Польшчы, у зямлянцы Сандаміра⁵.

Шахматныя фігуры з косыці, якія выкананы па ўзору арабскіх фігур, вядомыя ў шэрагу заходнерускіх гарадоў. Гэта ладзьдзі з Копысі і Ваўкавыска, сланы з Турава і Друцка і пешкі, таксама знайдзеныя ў Друцку. Побач з сімвалічнымі фігурамі, у гарадах Заходняй Русі знайдзены арыгінальныя рэалістычныя (кароль, ферзь, ладзьдзі, пешка). Прыцягвае ўвагу той факт, што з 20 старажытнарускіх пунктаў карты, складзенай І.М. Ліндэрам, у якіх

¹ Пашуту В.Т. 1) Очерки истории Галицко-Волынской Руси. М., 1950. С. 113–121; 2) Образование литовского государства. М., 1959. С. 38.

² Воронин Н.Н., Кузьмин А.Г. Духовная культура Древней Руси // ВИ. С. 124.

³ ДН. Мал. 55,10; Линдер И.М. Шахматы на Руси. М., 1975. С. 79.

⁴ Штыхов Г.В. Op. cit. Мал. 43,3; Лысенко П.Ф. города... Мал. 11,3.

⁵ Gassowska E. Wczesnosredniowieczne szachy z Sandomierza // Archeologia Polski. 1964. IX,1. S. 150–151., ris. 2.

сустракаюцца шахматныя фігуры, датуемыя часам да XIII ст., 13 гарадоў належаць да Беларусі¹.

Распаўсюджанае ў савецкай літаратуры прадстаўленне аб тым, што гульня ў шахматы распаўсюдзілася ў Заходняй Русі ў XI ст., у апошні час крытычна перагледжана Е.А. Рыбінай. Сярод шахматных фігур Ноўгараду, колькасць якіх перавышае 150 экзэмпляраў, дакладна датаваныя належаць да часу не раней другой паловы XIII ст. Менавіта да гэтага часу аўтар адносіць з'яўленне шахмат у Ноўгарадзе. Е.А. Рыбіна адхіляе думку аб шырокім пабытаванні шахмат на Русі ў XI–XII, а тым больш IX–X стст., адзначыўшы, што вядомыя шахматныя фігуры не звязаны з дакладна датаванымі комплексамі². Што ж у сувязі з такой высновай можна сказаць аб шахматах Заходняй Русі? Сапраўды, вялікая частка шахматных фігур з заходнерускіх гарадоў знайдзена па-за комплексамі. Аднак, ёсць выключэнні. Так конь з гарадзішча на Менцы ляжаў у мацярыковай яме. Археалагічны матэрыял дадзенай частцы паселішча сведчыць, што жыццё там спынілася пры канцы XI ст. Гэта падцвярджаецца знаходкамі адпаведнай керамікі, глазчатымі пацеркамі, пацеркамі «лімонкамі» і іншым тыповым інвентаром гэтага часу³. Даціроўка шахматнага каня паселішча на Менцы дакладна абгрунтавана. Гэта не толькі самая ранняя знаходка ў заходнерускіх гарадах, але і на ўсёй Старажытнай Русі. Цікава, што камплект шахмат з Сандаміра, які аўтар яго публікацыі Э. Гассоўская, звязвае са Старажытнай Руссю, таксама датуецца XI ст.⁴.

Наваградская шахматная фігура знайдзена ў пабудове другой паловы XII ст. Разам з ёй знаходзіліся абломкі амфар, наканечнікі стрэлаў XII ст., цуглі, а таксама абломкі двух шклянных пасудзін, што прывезены з Сірыі⁵. Фігуры каня і слана ў Тураве паходзяць з 4-га слоя, які па знаходках датуецца XII–XIII стст. Ладзьдзя з Ваўкавыска знайдзена на гарадзкім дзяцінцы ў слоі са знаходкамі XII ст.⁶.

Цяжка растлумачыць пранікненне шахмат арабскага тыпу на тэрыторыю Заходняй Русі ў XI ст. Што тычыць іх распаўсюджвання ў XII і XIII стст., то гэта можа быць звязана са з'яўленнем у гэтых зямлях шклянога і фаянсавага посуду мусульманскага Усходу, аб чым гаварылася ў папярэдняй главе.

¹ Штыхов Г.В. Исследования в Северной Белоруссии // АО 1969 г. М., 1970. С. 309, 310; Зверуго Я.Г. *Op. cit.* Мал. 19,3; Лысенко П.Ф. *Op. cit.* мал. 11,2; Алексеев Л.В. *Op. cit.* Мал. 68,10–12; Линдер И.М. *Op. cit.* С. 70, 91–93, 95–96.

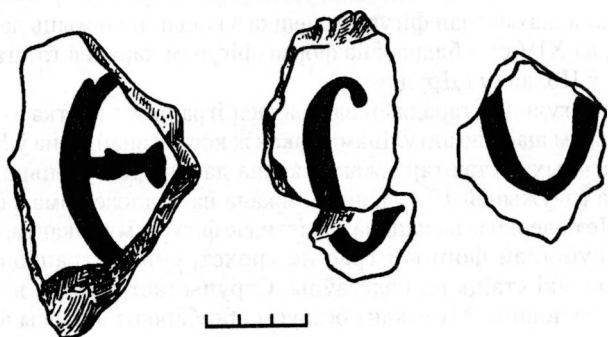
² Рыбіна Е.А. Шахматы на Руси (о типологии шахматных фигур) // ЗСА. С. 217.

³ Штыхов Г.В. Поселения и курганы в Северной Белоруссии // АО 1975. М., 1976. С. 430–431.

⁴ Gassowska E. 1) *Op. cit.* S. 167; 2) W sprawie datowania wczesnosredniowiecznych szachow znalezionych w Sandomierzu // Archeologia Polski. XV,2. S. 548–554.

⁵ ДН. С. 71., мал. 55,13.

⁶ Лысенко П.Ф. *Op. cit.* С. 41–44; Зверуго Я.Г. *Op. cit.* С. 124.

Мал. 101. Кірылічныя літары на фрэсках жылой пабудовы.

Мал. 102. 1-9 — кніжныя зашпількі, 10, 12 — шахматныя фігуры, 11 — ігральная костка.

Яшчэ адна шахматная фігура — пешка з косыці належыць да больш позняга часу, да XIV ст. і блізкая па форме фігурам каралей гэтага часу, якія знайдзены ў Полацку і Друцку¹.

Ад другіх гульніў гараджан захавалася ігральная костка — астралел з прабітымі на ім шасьцю адтулінамі. Такая ж костка знайдзена ў Браслаўлі².

Аб музычных густах гараджан ускосна дае прадстаўленне касыцяная вухачыстка (даўжынёй 10 см), якая ляжала на падлозе дома з фрэскавым роспісам. Яе наверхі выканана ў выглядзе фігуры музыканта, які сядзіць на лаўцы кубічнай формы і грае на трохструнным трапецэпадобным інструменце, які стаіць на падстаўцы. Струны інструмента вертыкальна нацягнуты на дошцы. Музыкант безвусы і безбароды. Валасы яго каротка падстрыжаны, а галаву пакрывае плоская шапка, насунутая на лоб. Шырокая сарочка, перахопленая поясам, спускаецца да кален³.

На фрэсцы лесціцы Кіева-Сафійскага сабору паказаны музыкант, апрануты ва ўсходні касцюм. Ён грае на трапецэпадобным інструменце з сям'ю вертыкальнымі нацягнутымі струнамі. Сярод розных упрыгожанняў сьценаў царквы Пакрава на Нерлі тройчы прадстаўлены цар Давід. У яго левай руцэ знаходзіцца трапецэпадобны інструмент з чатырма вертыкальна нацягнутымі струнамі. Наваградскаму інструменту бліжэй другіх па форме трохструнны інструмент, на якім грае цар Давід, пасучы авечак. Гэта выява маецца ў славянскім рукапісу 1397 г.⁴.

У заходнерускіх пісьмовых крыніцах падобныя інструменты называліся псалтырам (psalterim). У рукапісу IX ст. з Анжэра (Францыя) ёсць малюнак прамавугольнага, вертыкальна пастаўленага інструмента і кісьцяў рук. Пад малюнкам напісана па латыні «Hic est David filius Jesses, tenens psalterium in mani (bus) suis. Hoc est forma psalterii» — «Гэта Давід сын Іессея, які трымае псалтыр у сваіх руках. Такі выгляд псалтыра»⁵.

Слова «псалтыр», якое абазначае струнны музычны інструмент у Старажытнай Русі было вядома з XII ст. і, звычайна, успаміналася разам з гуслямі ў тых выпадках, калі гутарка ішла аб урачыстых песняспевах. «Встани слава моя, встани в псалтири и гуслех» — гаворыць Данііл Заточнік⁶. На мініяцюры славянскага зборніка XII–XIV стст. з выявай цара Давіда, кінаварам напісана «Хваліце яго ў псалтыры і гуслех».

¹ Линдер Ор. cit. С. 124.

² Алексеев Л.В. Ор. cit. Мал. 44,11.

³ ДН. Мал. 30,20.

⁴ Кондаков Н.П. О фресках лестниц Киево-Софийского собора // ЗРАО. 1888. Вып. 3. С. 292–293., таб. XIII; Воронин Н.Н. Зодчество Поуначо-Усходняй Руси. М., 1962. Т. 1. Таб. IV, 3; VI,1; Фаминцын А.С. Гусли — русский народны инструмент. СПб., 1890. С. 80.

⁵ Фаминцын А.С. Ор. cit. С. 79.

⁶ Слово Даниила Заточника по редакциям XII и XIII вв. и их переделкам / под ред. Н.Н. Зарубина. Л., 1932. С. 4.

«Псалтырь красен гуслымі» гаворыць подпіс да другой мініяцюры гэтага зборніка¹.

Аб шырокім распаўсюджанні гусяў у Ноўгарадзе сведчаць археалагічныя матэрыялы. Пры раскопках знайдзена 26 экзэмпляраў гэтага інструмента. Ноўгарадскія гуслі былі пяці, шасці і дзевяціструнныя. Наіболей раннія пяціструнныя гуслі датуюцца сярэдзінай XI ст.² Дошка ад пяціструнных гусяў паходзіць з Польшчы, з Гданьска, дзе яна датуецца XII ст.³.

У адрозненне ад гусяў, псалтыр прызначаны для выканання псалмоў і быў, верагодна, запазычаным інструментам. У азбукоўніку XVI ст. аб ім гаворыцца насупнае: «Псалтырь во Евреях бо сотворе, сосуд древян, в нем бяху десять струн и нарицаша той сосуд по гречески псалтырь, по славянски песневец»⁴.

Такім чынам, наваградскі музыкант з выявы на вухачыстцы граў на псалтыры⁵. Рэальнасьць нашага музыканта і яго інструмента падцьвярджаеца касцяной шахматнай пешкай з Ваўкавыска. Гэта фігура чалавека, які ў левай руцэ трымае барабан, а ў правай стрыжань для ўдару — васьчагу⁶. Дзіўнае падабенства наваградскага і ваўкавыскага музыкантаў. У абодвух адзін тып твару, прычосак, шапак і сарочак. Такое падабенства ў абліччы музыкантаў дае падставы мяркаваць, што кастарэзы, якія іх рабілі, паказалі старажытнарускіх музыкантаў-прафесіяналаў⁷. Новаградскі музыкант дае прадстаўленьне аб песняры, што іграў на псалтыры ў доме багатага гаражаніна.

Духоўнае жыццё наваградцаў, у святле археалагічнага матэрыялу, прадстае вельмі разнастайным. Язычніцтва, якое існавала ў Наваградку пазней чым у другіх старажытнарускіх гарадах не зрабіла яго адсталым. Пісьменныя жыхары з'явіліся ў ім яшчэ да прыняцця хрысьціянства. Распаўсюджаньне пісьменства ў язычаскай Русі засведчана рознымі дадзенымі.

¹ Описание миниатюр из славянской псалтири XIII–XIV вв. библиотеки А.И. Хлудова. Древности. // Труды Московского археологического общества. М., 1873. Серия. III. Вып. 5, 6. С. 25.

² Колчин Б.А. Коллекция музыкальных инструментов древнего Новгорода / ПКНО 1978. М., 1979. С. 176–179; Янин В.Л. *Op. cit.* С. 87.

³ Jazdzewski K. Najstarsze zachowane gesle slowianske // Z otchłani wieków. 1950. 1–2. S. 13–18.

⁴ Фаминцын А.С. *Op. cit.* С. 94–95.

⁵ Існуе іншае мярканьне на конт прызначэння тае рэчы, якую Ф.Д.Гурэвіч лічыць за «вухачыстку» — М.Нікалаеў і П.Канакоў атрыбуюць яе як плектр, якім гралі на струнных музычных інструментах кшталтам гусяў (Нікалаеў М., Канакоў П. Паспрабуем прачытаць «ілюмінацыю» // Мастацтва Беларусі. 1988. С. 39–41.) — заўвага перакладчыка.

⁶ Зверуго Я.Г. *Op. cit.* Мал. 19.1.

⁷ Гуревич Ф.Д. Изображение музыкантов в Древней Руси // СА. 1965. Вып. 2. С. 280.

Гэта дагаворы з грэкамі 911 і 945 гг., знаходкі касьцяных пісалаў у Ноўгарадзе другой паловы X ст., кірылічны надпіс «горушча» на гнёздаўскай амфары другой чвэрці X ст.¹ і некаторыя іншыя матэрыялы. Стылі язычаскага Наваградка з'яўляюцца яшчэ адным доказам з'яўлення ўжыткавага пісьма ў дахрысьціянскай Старажытнай Русі. Толькі ў асяроддзі, якое ведае пісьмо, маглі з'явіцца надпіс «Олексій» і кірылічныя літары у дамах, што пабудаваны адначасова з заканчэннем будаўніцтва Барысаглебскай царквы. З хрысьціянізацыяй гораду, грамадства гараджан развіаецца больш актыўна, аб чым можна мяркаваць па вялікай колькасці графіці і развіццю кніжнай справы.

Хрысьціянскія могілкі багатага квартала вакольнага гораду першай паловы XII ст. з вялікай колькасцю пахаванняў, могуць сведчыць на карысць таго, што існаваўшая на Малым Замку царква, паблізу якой узніклі могілкі, магла быць старэйшай за Барысаглебскі храм, які пабудаваны не раней другой чвэрці XII ст.

Сацыяльныя вярхі Наваградка, даспеўшыя для хрысьціянізацыі, ўспрымаюць новую веру досыць хутка. Гэта праяўляецца ў распаўсюджанні розных мясцовых і прывазных культавых вырабаў, якія пабытавалі ў багатых пабудовах першай паловы XII ст. У 60-я гады XIII ст. Наваградак з'яўляецца горадам, у якім прымае хрышчэнне Войшалк і адтуль адпраўляецца паломнікам у Святую зямлю. Пасля заканчэння няўдалага паломніцтва, правіцель Наваградка закладае манастыр на граніцы Наваградскай зямлі і пасяляецца там.

Манастыр, які заснаваў Войшалк (в. Лаўрышава на Нёмане) быў цэнтрам праваслаўя краю і існаваў да 1836 г.² Яму належала Евангелье з мініяцюрамі XIV ст., якое зараз захоўваецца ў бібліятэцы Чартаўскага, у Кракаве³. Цалкам верагодна, што з часу свайго заснавання манастыр распаўсюджаў хрысьціянства сярод язычнікаў літоўцаў, землі якіх знаходзіліся на другім беразе Нёмна. Археалагічныя матэрыялы і дадзеныя лінгвістыкі паказваюць, што з тэрыторыі Беларусі хрысьціянства трапіла ў Летува⁴. У далучэнні літоўцаў да хрысьціянскай рэлігіі мог адыграць сваю ролю Наваградскі манастыр, што знаходзіўся на граніцы з Літвой.

¹ Воронин Н.Н., Кузьмин А.Г. *Op. cit.* С. 116–117; Медзьведев А.Ф. *Op. cit.* С. 65; Авдусин Д.А. Гнездовская корчага // МИА. 1970. Вып. 176, С. 11–13.

² Описание церквей ... С. 66.

³ Свенцицкий И.С. Лаврышевское евангелие начала XIV ст. // Известия отделения русского языка и словесности. 1913. XVIII. 1. С. 206–207; Терещатова О.В. Зарождение монументальной живописи в период формирования белорусской народности // ЭБ. С. 221.

⁴ Гуревич Ф.Д. Культурные связи древнерусских городов на территории Белоруссии с Прибалтикой // Проблемы Этногенеза и этнической истории балтов. Вильнюс, 1985. С. 97–102.

Глава 9. Аб культуры і сацыяльным абліччы старажытнарускага Наваградка.

Прадстаўленне аб матэрыяльнай і духоўнай культуры Наваградка, а таксама аб яго сацыяльным абліччы было б няпоўнае, без выяўлення таго месца, якое ён займаў сярод іншых старажытнарускіх гарадоў і, у першую чаргу, сярод гарадоў Заходняй Русі, матэрыялы якіх мы сістэматычна супастаўлялі з наваградскімі.

У главе 2 узнікненне і першапачатковая гісторыя Наваградка параўноўвалася з адпаведнымі працэсамі, што адбываліся ў другіх паселішчах Панямоння. Як можна мяркаваць па дадзеных археалогіі, дагарадскі і гарадскі перыяды ў гісторыі Наваградка супалі з часам складання другіх старажытнарускіх паселішчаў гэтай зямлі.

Не заўсёды паселішча дагарадскога характару ў Панямонні перарасталі ў гарады. Так сталася з гарадзішчам Індура недалёка ад Гродна, якое раскапала К.Т. Кавальская. Гэта гарадзішча размешчана на мысавым узвышшы недалёка ад ракі. Наібольш высокая яго частка занята пляцоўкай, агароджанай валам вышынёй 1 м і рвом. Вал абкружаў таксама другую пляцоўку, у заходняй частцы якой захаваліся рэшткі трэцяга вала. Культурны слой магутнасцю да 1 м, адзначаны на другой пляцоўцы паблізу вала, у той час як у цэнтры таўшчыня слоя дасягае толькі 20–40 см. Знаходкі гарадзішча Індура прадстаўлены раньнекружальным посудам X–XI стст., сярод якога сустракаецца заходнеславянскі. Цікавая знаходка тут касцяной пласцінкі для арнаментавання глінянага посуду. Варта адзначыць знаходкі жалезных наканечнікаў стрэлаў, інкруставаную шпору і спражку ад аброці каня.

Па распаляжэнню культурнага слоя на краю пляцоўкі і па складу інвентара, гарадзішча Індура падобна да гарадзішча Муравельнік у Ваўкавыску. Для абодвух сіхронных помнікаў характэрная канцэнтрацыя культурнага слоя каля валоў і прысутнасць воінаў. У Муравельніку, сярод апошніх, побач са славянскім насельніцтвам былі нарманы. Аднак, жыццё, спыніўшыся на Муравельніку ў сярэдзіне XI ст., працягвалася на бліжэйшых узвышшах у той час як пасёлак у Індуры спыніў сваё існаванне¹.

У канцы I і пачатку II тысячагоддзя н.э. працэс утварэння гарадоў ішоў у Полацкай зямлі. У адрозненне ад Панямоння, дзе будучыя гарады засноўвалі на раней незаселеных месцах, полацкія гарады ўзніклі на месцы больш ранніх пасёлкаў. Лукомль заснаваны на тэрыторыі, дзе быў пасёлак

¹ Гуревич Ф.Д. 1) О формировании городов Черной Руси по данным археологии // СА. 1983. Вып. 3. С. 63–64; 2) Скандинавские находки X–XI вв. на территории Белоруссии // Скандинавский сборник XXXIII.

пачатку I тысячагоддзя н.э., Друцк — на месцы паселішча IV–V стст. н.э. Браславу папярэднічаў латгальскі пасёлак апошніх стагоддзяў I тысячагоддзя н.э. Феадальны Полацк вырас пасля пераносу Полацкага гарадзішча і селішча на новае месца¹. Шмат гадоў ідзе дыскусія паміж Э.М. Загарульскім і Г.В. Штыхавым аб тым дзе і як быў заснаваны Мінск.

Археалагічныя матэрыялы прывялі аўтара да высновы, што людзі, якія заснавалі Наваградак, былі дрыгавічы. На думку П.Ф. Лысенкі Тураў і Берасьце таксама былі заснаваны дрыгавічамі².

Першапачатковы наваградскі пасёлак, які ўзнік у канцы X ст., у сярэдзіне XI ст. ператвараецца ў старажытнарускі горад і ў гэтым статусе жыве больш 250 гадоў. Па поваду нашага гораду ў адной са сваіх работ Л.В. Аляксееў піша так: «Трэба памятаць, што Наваградак быў асобы, нетыповы для астатняй Русі цэнтр»³. Каб згадзіцца з гэтай высновай альбо адхіліць яе неабходна ўсебакова ацаніць культуру гэтага гораду. Пры гэтым трэба вылучыць у ёй агульнарускія рысы, галоўным чынам, у іх заходнерускім увасабленьні — адзначыць асаблівасці, якія збліжаюць Наваградак з другімі гарадамі Панямонья — Чорнай Русі і вылучыць спецыфіку, уласцівую толькі культуры Наваградка.

Агульнарускае аблічча першапачатковага паселішча ў Наваградку, у значнай меры, ахарактэрызавана папярэдзе. У главе 2 сабраны матэрыялы, дзякуючы якім можна сабе ўявіць узнікненне пасёлку, насельніцтвам якога былі пераважна нашчадкі дрыгавічоў, якія засвоілі ў канцы I тысячагоддзя ўрадлівыя землі Наваградчыны. Іх матэрыяльная культура — домабудаўніцтва, мясцовыя і прывазныя вырабы, а таксама пахавальны абрад тыповыя для ўсходнеславянскага насельніцтва свайго часу.

Ператвараўшыся ў горад у сярэдзіне XI ст. і ўступіўшы ў пару максімальнага росквіту ў XII ст., Наваградак захоўвае старажытнарускі характар сваёй культуры. У горадзе працягваюць будаваць наземныя зрубныя жылыя дамы з глінабітнымі печкамі, характэрнымі для паселішчаў лясной зоны. Масавая кераміка прадстаўлена старажытнарускімі формамі посуду, пераважна, гаршкамі. Тыповая карціна вымалёўваецца ў жалезапрацоўчым рамястве. Амаль усе катэгорыі знаходак з жалеза, што зроблены ў Наваградку, немагчыма адрозніць ад іншых вырабаў Старажытнай Русі, у першую чаргу заходнерускіх гарадоў. У гэтым плане асаблівую цікавасць прадстаўляе ідэнтычнасць наваградскага «арсеналу» з распаўсюджанымі на Русі прадметамі ўзбраення. Пры ўсіх асаблівасцях арганізацыі

¹ Штыхов Г.В. 1) Древний Полоцк. Минск, 1975. С. 21–33; 2) Города Полоцкой земли. Минск, 1978. С. 42; Алексеев Л.В. Полоцкая земля. С. 151, 173.

² Лысенко П.Ф. 1) Города Туровской земли. Минск, 1975. С. 69; 2) Берестье // ТДСД. С. 134.

³ Алексеев Л.В. Три альбома-каталога по искусству Белоруссии XII–XVIII вв. Рецензия // СА. 1986. Вып. 3. С. 278.

бронзаліцейства і залатарства ў Наваградку, у ім знайдзена вельмі многа прадметаў убору і ўпрыгожанняў, паўсюдна пашыраных на Русі.

Вялікая частка старажытнарускіх гарадоў была звязана з Кіевам. У поўнай меры такая сувязь праяўляецца ў культуры Наваградка. Асаблівасці кіева-наваградскіх кантактаў будуць разгледжаны ніжэй. Падобна да іншых заходнерускіх гарадоў, Наваградак меў шматбаковыя кантакты з Прыбалтыкай.

Зусім відавочны старажытнарускі характар духоўнай культуры жыхароў Наваградка. Ён праявіўся ў культурным дойлідстве, хрысціянскіх рэаліях, кірылічным пісьме, распаўсюджанні хрысціянскіх імёнаў і другіх асаблівасцях ідэалогіі.

Такія асноўныя асаблівасці культуры Наваградка, ў гэта родніць яго з культурай іншых гарадоў Старажытнай Русі, у прыватнасці, заходнерускіх.

У культуры нашага гораду ёсць рысы, уласцівыя, выключна, для гарадоў Панямоння. Даследаваўшы масавую кераміку Наваградка і іншых гарадоў Чорнай Русі, М.У. Малеўскай удалася выявіць своеасаблівасць іх керамічнага комплексу. Сярод асноўнага віду глінянага посуду — гаршчоў, вылучаюцца формы характэрныя для керамікі дрыгавічоў. Побач з гэтым распаўсюдзіліся, а ў раннім Ваўкавыску сталі дамінуючым тыпам, гаршкі, якія вядомыя на Паўднёва-Заходняй Валыні. Асобную групу керамікі складае заходнеславянскі мазавецкі посуд, арнаментаваны штампам і налепленым валікам, а таксама гаршкі з прамым горлам. У другой палове XI ст. уваходзяць ва ўжытак гаршкі так званага драгічынскага тыпу, вертыкальныя шыікі якіх, таксама як і тулава, пакрыты лінейным арнаментом. Гэты посуд па сваім паходжанні ўзыходзіць да паселішчаў Падляшша¹.

Кераміка паселішчаў Чорнай Русі ў іх дагарадскі і раньнегарадскі перыяды, уключаючы посуд дрыгавічоў, валынян, жыхароў Мазовіі і Падляшша адлюстроўвае, такім чынам, керамічны комплекс перыяду засялення Панямоння, фарміравання і першапачатковай гісторыі гарадоў гэтай зямлі.

Падабенства керамікі гарадоў Панямоння захоўваецца і ў XII–XIII стст. з той розніцай, што заходнеславянская кераміка, якая знікла ў Наваградку, працягвае пабытваць у гарадах Заходняй часткі Панямоння — Ваўкавыску і Гродне².

Спецыфіка гаспадарчага жыцця гарадоў Чорнай Русі праявілася ў вялікім значэнні палявання. У той час калі ў Полацкай і Тураўскай землях важная роля гэтага промыслу характэрна для асобных гарадоў (Лу-

¹ Малеўская М.В. Некоторые исторические связи городов Черной Руси в X–XI вв. // ЭБ. С. 37–39.

² Воронин Н.Н. Древнее Гродно // МИА. 1954. вып. 41. С. 60; Зверуго Я.Г. Древний Волковыск. Минск, 1975. С. 61–70; Малеўская М.В. К вопросу о локальных вариантах керамики западнорусских земель XII–XIII вв. // КСИА. 1971. вып. 125. С. 27–31.

комль, Клецк, Давідгарадок), у гарадах Панямоньня яна ўласьціва ўсім помнікам і нават пераважала над жывёлагадоўляй. Толькі ў гарадах Чорнай Русі палявалі на тура.

Асабліва шмат агульнага ў культуры Наваградка і Ваўкавыска. Першапачатковае засяленьне абодвух гарадоў адбываецца амаль адначасова і адна тыпна. Як адзначана ў главе 2, у Ваўкавыску акрамя двух першапачаткова неўмацаваных паселішчаў — Шведскай гары і Замчышча, існавала маленькая крэпасць Муравельнік і гэтым Ваўкавыск адрозніваўся ад Наваградка. Пасля спынення жыцця на Муравельніку, тапаграфія абодвух гарадоў становіцца ідэнтычнай. На Замкавай гары ў Наваградку і Шведскай гары ў Ваўкавыску адначасова ўзводзяцца валы, якія ператварылі неўмацаваныя ўзвышшы ў гарадскія дзяцінцы, а суседнія ўзвышшы — Малы Замак у адным горадзе і Замчышча ў другім — у пасады. Яшчэ адна змена ў характары абарончых збудаванняў абодвух гарадоў адбываецца ў пачатку XII ст., калі гарадскія пасады абносяцца валамі і ператвараюцца ў вакольнія гарады¹.

Матэрыяльная і духоўная культура Наваградка, як можна мяркаваць па археалагічных матэрыялах, мае шмат агульнага з культурай Ваўкавыска. Важнай асаблівасцю, якая збліжае абодва гарады, з'яўляецца шматлікая зброя, якой валодалі жыхары. Сярод зброі дальняга бою наваградцаў і ваўкавысцаў вялікае значэнне мелі ўтульчатыя наканечнікі жалезных стрэлаў, якія вельмі рэдка сустракаюцца ў другіх старажытнарускіх гарадах.

Для духоўнага жыцця абодвух гарадоў Панямоньня характэрна актыўнае пранікненне пісьменства, што падцвярджае вялікая колькасць знайдзеных стыляў — пісалаў. Па колькасці гэтых знаходак Наваградка і Ваўкавыск займаюць адно з першых месцаў не толькі ў маштабе Панямоньня, але ўвогуле сярод гарадоў Старажытнай Русі.

Падабенства і нават роднасць культуры Наваградка і Ваўкавыска фіксуецца дзякуючы таму, што абодва гарады археалагічна вывучаны больш за другія чорнарускія гарады. Цалкам магчыма, што даследванне шырокай плошчай іншых гарадоў Панямоньня дазволіць паказаць ідэнтычнасць іх культуры з культурай другіх помнікаў Чорнай Русі.

Асноўныя матэрыялы Наваградка дазваляюць акрэсліць месца гэтага гораду сярод заходнерускіх гарадоў і іх лакальнай групы — гарадоў Панямоньня. Наваградка, які ўзнік і існаваў на ўсходзе Чорнай Русі меў усе рысы старажытнарускага гораду.

Напрацяг стагоддзя ад часу свайго ўзнікнення ў канцы X ст. і да канца XI ст., паселішча ў Наваградку не вылучалася якімі б ні было асаблівасцямі. Больш за паўстагоддзя жыхары, што занялі наваградскія ўзвышшы, не ведалі і, відавочна, не мелі патрэбы ў абарончых збудаваннях. З узвядзеннем вала на Замкавай гары і з ператварэннем яе ў крэпасць, яе тэрыторыя служыла як сховішча.

¹ Гуревич Ф.Д. О формировании... С. 64.

У першапачатковым паселішчы і раннім горадзе былі развітыя галоўныя рамёствы — ганчарства, апрацоўка жалеза і каляровых металаў. Падтрымліваліся сувязі са знешнім светам. Наваградцы пастаўлялі навакольнаму вясковаму насельніцтву свае і прывазныя вырабы.

У мацярыковай культуры Наваградка аж да канца XI ст. рэзка не выяўлялася маёмасная няроўнасць. Зброя сустракалася рэдка. Мяркуючы па абраду пахавання і інвентару, наваградскі магільнік мала чым адрозніваўся ад магільных помнікаў сваёй сельскай акругі. Да канца XI ст. насельніцтва было язычнікамі.

Карэнныя змены ў культуры гораду прыходзяцца на пачатак XII ст. Яго дзяцінец з крэпасці-сховішча стаў месцам перабывання феадала — феадальным дваром. Гарадскі пасад ператвараецца ў вакольны горад. Тая яго частка, якая была археалагічна даследавана, прадстала ў выглядзе багатага гарадскога квартала. Такім чынам, культура Наваградка XII–XIII стст. аднаўляецца па дадзеных аб, пераважна, сацыяльных вярхах гарадскога насельніцтва, сярод якога хутка распаўсюджваецца хрысціянства. Менавіта гэтыя асаблівасці ствараюць прадстаўленне аб нетыповасці старажытнарускага Наваградка.

Змены ў культуры Наваградка XII–XIII стст. у параўнанні з культурай ранняга гораду, не звязаны ні з якімі знешнімі ўплывамі. Яны з’яўляюцца ў выніку пераўтварэнняў, што адбываліся на месцы. Самыя выразныя матэрыялы, што характарызуюць домабудаўніцтва, рамяство, кантакты з другімі землямі і іншыя бакі жыцця гораду перыяду яго росквіту, сягаюць сваімі каранямі ў яго папярэднюю гісторыю. Змены ў культуры Наваградка, з пачатку XII ст. абумоўлены сацыяльнымі зменамі, якія адбываліся ў яго жыцці. Натуральна, што пры гэтым з’явіліся новыя, раней невядомыя бакі культуры.

Археалагічныя матэрыялы, што належаць да жыцця прывіліраванага насельніцтва гораду XII–XIII стст. даюць канцэнтраванае прадстаўленне аб старажытнарускай гарадской культуры гэтага часу. Нешматлікія пісьмовыя сведчанні, датычныя палітычнай і культурнай гісторыі прыпадаюць, выключна, на XIII ст.

У XII ст. наваградскі дзяцінец належыць феадалу, які валодаў Замкавай гарой. Мяркуючы па тым, што пад 1235 г. летапісцу вядомы Ізяслаў Наваградскі, магчыма, што княжацкая ўлада існавала тут і ў больш ранні час. Феадальны і іх атачэнне мелі шмат зброі і такіх каштоўных рэчаў як іранскі фаянсавы посуд, шклянны посуд і іншы імпорт. Сацыяльным вярхам дзяцінца належала спецыяльная гаспадарчая зона ў паўночнай частцы пляцоўкі Замкавай гары. У амбарах і засеках гэтай зоны захоўваліся харчы і іншыя запасы. Багатыя насельнікі дзяцінца займаліся гандлем, аб чым можна мярковаць па скапленню гірак для вясоў, знайдзеных у адной з гаспадарчых пабудов. З духоўным жыццём прывіліраванай часткі жыхароў Замкавай гары звязаны мясцовыя і прывазныя хрысціянскія рэлігіі і ўвайшоўшыя ў побыт кнігі.

Рамесніцкая дзейнасць на тэрыторыі наваградскага дзяцінца XII–XIII ст. прадстаўлена, галоўным чынам, залатарамі, якія сумяшчалі сваю асноўную работу з апрацоўкай горнага крышталю. Рабілі, галоўным чынам, цісненне і коўку каляровых металаў і срэбра, радзей ліцейныя работы. Распаўсюджанне матрыц кіеўскага ўзору дазваляе мяржаваць з’яўленне ў Наваградку залатароў з Паўднёвай Русі. Магчыма, што сярод ганчароў, якія працавалі за межамі дзяцінца і выраблялі паліваны посуд, таксама былі кіеўскія рамеснікі, якія паўтаралі ўзоры паўднёварускай паліванай керамікі.

Вярнуўшыся да пытання аб сацыяльных групах насельніцтва дзяцінца, адзначым людзей простых — чэлядзь. Абслуга феодала і яго атачэння, плебс Замкавай гары сяліўся ў паўднёвай і часткова паўднёва-усходняй частцы пляцоўкі, займаючы звычайныя зрубныя дамы, да якіх, часам, прымыкалі невялікія гаспадарчыя пабудовы. Асобныя знаходкі — абломкі амфар, прывазны шклянны посуд і інш., знайдзеныя пры раскопках гэтых пабудоў, наўрад ці звязаны з побытам нізшай праслойкі насельніцтва дзяцінца і, па ўсёй верагоднасці, трапілі туды з багатых комплексаў дзяцінца.

Канцэнтрацыя несвабодных рамеснікаў дзяцінца і асоб, якія заняты абслугой феодала ў пэўнай частцы пляцоўкі гарадской крэпасці, адзначана ў Друцку і Мсьціслаўлі, раскапаных Л.В. Алексеевым¹.

Такім чынам, мяркуючы па дадзеных археалогіі, невялікую пляцоўку наваградскага дзяцінца ў XII–XIII стст. займалі тры катэгорыі гараджан, дзве з якіх — рамеснікі і чэлядзь — абслугоўвалі ўладальніка Замкавай гары і яго атачэнне. Рамеснікі дзяцінца, натуральна, належалі да катэгорыі вотчынных.

Сацыяльнае аблічча насельніцтва вакольнага горада Наваградка, разглядалася ў кнізе «Старажытны Наваградак»². Матэрыялы, якія адносяцца да гэтай праблемы незвычайныя і шматгранныя. Іх трактоўку нельга лічыць вычарпанай.

Матэрыяльная культура раскапанай намі гэтай часткі гораду і датаваная XII–XIII стст. на дзіва аднародная. За выключэннем двух жылых пабудоў, якія належалі простым грамадзянам, астатняя тэрыторыя была забудавана вялікімі і багатымі дамамі, частка якіх на працягу стагоддзя належала адным і тым жа сям’ям.

Шматлікі і багаты інвентар жылых пабудоў спалучаўся са знаходкамі, якія неабвержна сведчылі, што ўладальнікі дамоў займаліся апрацоўкай каляровых і шляхетных металаў і што асабліва важна, золата. Гэтыя асаблівасці прывялі аўтара да высновы, што ў багатым квартале залатароў вакольнага гораду можна бачыць своеасаблівае аб’яднанне рамеснікаў³.

¹ Алексеев Л.В. 1) *Op. cit.* С. 153–157; 2) Смоленский город Мстиславль. Стратиграфия, хронология, топография // ТДСД. С. 120.

² ДН. С. 130–137.

³ ДН. С. 132.

У савецкай літаратуры неаднаразова падымалася пытаньне аб магчымасьці існаваньня рамесных аб'яднаньняў у Старажытнай Русі. Аб гэтым пісалі: С.В. Юшкоў, М.М. Ціхаміраў, В.В. Стокліцкая-Церашковіч, Б.А. Рыбакоў, М.М. Варонін і Б.А. Колчын. Існаваньне арганізацыі рамеснікаў-будаўнікоў у старажытнай Гродне бачыў археолаг В. Галубовіч¹. Іначай ставілася да гэтай праблемы Н.Л. Подвігіна, прымяняльна да Ноўгарада. Прызнаваючы ўслед за Б.А. Колчыным інстытут вучнёўства ў кавалёў, аўтар спрабуе на ноўгарадскіх матэрыялах праверыць прыкметы існаваньня цэхаў, якія на думку Б.А. Рыбакова ім уласьцівыя. Гэта — існаваньне патранальнай царквы, сумесныя піры, наяўнасьць цэхавай адміністрацыі і некаторыя іншыя асаблівасьці. Н.Л. Подвігіна прыходзіць да высновы, што довады Б.А. Рыбакова не падцвярджаюцца матэрыяламі, у прыватнасьці археалагічнымі, і што ў Ноўгарадзе XII–XIII стст. не было эканамічных і палітычных прадпасылак для ўтварэньня карпарацый рамеснікаў. Не абмяжоўваючыся Ноўгарадам, даследчыца распаўсюджвае сваю выснову на всю Старажытную Русь і піша: «На наш погляд, у дамангольскі час на Русі яшчэ не склалася сукупнасьць тых эканамічных і сацыяльных умоў, якія прывялі да ўзнікненьня цэхаў на Захадзе»².

У апошнія гады праблема існаваньня аб'яднаньняў рамеснікаў ізноў падмаецца ў савецкай літаратуры. Археалагічныя матэрыялы Кіеўскага Падолу прыводзяць М.А. Сагайдака да думкі, што высокая ступень знаходак таварнай прадукцыі ў гэтай частцы гораду, дазваляе думаць аб узнікненьні там аб'яднаньняў рамеснікаў³.

Прыхільнікам існаваньня ў Старажытнай Русі аб'яднаньняў рамеснікаў з'яўляецца П.С. Пеняк, на думку якога шматпрофільнае рамяство старажытнарускіх гарадоў дазваляе мяркаваць існаваньне ў іх рамесных аб'яднаньняў. Мабілізуючы дадзеныя пісьмовых крыніц і архэалогіі, П.С. Пеняк прыходзіць да высновы, што такія маглі ўтварыцца ў вялікіх гарадах⁴.

Наваградак не належыць да ліку вялікіх гарадоў Старажытнай Русі. Тым не менш яго вакольні горад мае многія рысы, якія дазваляюць убачыць на яго тэрыторыі своеасаблівае аб'яднаньне рамеснікаў. Гэта знайшло праяву ў строгай адасобленасьці квартала багатых і добра ўзброеных залатароў, спадчынасьці іх рамяства, існаваньні прывеліраваных могілак, якія ўзніклі, верагодна, каля патранальнай царквы, рэаліях, што сведчаць аб пірах жыхароў квартала і другіх прыкметах, што вылучаюць іх сярод іншых гаражан.

¹ ДН. С. 132.

² Подвігина Н.Л. Очерки социально-экономической и политической истории Новгорода Великого в XII–XIII вв. М., 1976. С. 87–93.

³ Сагайдак М.А. Новое в археологии Киевского Подола // ЗСА. С. 222.

⁴ Пеняк П.С. 1) К вопросу о социальной организации древнерусского ремесла // ДГ. С. 94–96; 2) К вопросу о ремесленных объединениях Древней Руси XII–XIII вв. // Земли Южной Руси в IX–XIV вв. Киев, 1985. С. 126–130.

На кожным з трох этапаў існавання багатага квартала вакольнага гораду Наваградка з пачатку XII ст. да яго гібелі ў 70-я гады XIII ст., сярод багатых дамоў вылучаюцца асобныя жылішчы. Для першай паловы XII ст. такім быў дом, сынцены якога пакрываў фрэскавы роспіс. Мяркуючы па тым, што сынцены гэтага дому і Барысаглебскай царквы пакрывалі адны і тыя ж фрэскісты, гаспадары яго маглі мець сувязі з наваградскім храмам¹.

У другой палове XII ст. шматлікім і разнастайным інвентаром вылучаліся два дамы. Пабудова 10, якая змяніла дом з фрэскавым роспісам і пабудова 5 у цэнтры пляцоўкі, якая ўзведзена над заглыбленым домам. У гэтых абодвух дамах побач з апрацоўкай каляровых металаў і срэбра, займаліся гарачай і халоднай апрацоўкай золата².

Выснова аўтара гэтай работы аб тым, што ў вакольным горадзе Наваградка XII–XIII стст. магло фарміравацца аб'яднанне рамеснікаў, аб чым упершыню было сказана ў друку ў пачатку 70-х гадоў³, застаецца ў сіле. Пры гэтым варта зазначыць, што ў познім Сярэднявеччы на тэрыторыі Беларусі адзначаны даўнія традыцыі карпаратыўнага рамяства. Узнікненне пэхаў там адзначана задоўга да атрымання гарадамі Магдэбургскага права (XVI ст.)⁴.

Забудова багатага квартала рэзка скарачаецца з пачатку XIII ст. Аднак і ў гэты час сваім маёмасным становішчам вылучаюцца ўладальнікі пабудовы 4, якая пабудавана на месцы загінуўшай у пажары пабудовы 5⁵.

Тэрыторыя Малага Замка, што даследавана археалагічнымі раскопкамі, дае яркую, але няпоўную карціну засялення вакольнага гораду. Багаты квартал займаў мыс узвышша. Яго граніцы ўдалася акрэсліць з поўначы, усходу і поўдня. Працягласць гэтага кварталу на Захад з-за сучаснай забудовы тэрыторыі высяціліць не ўдалася. У закладзеных шурфах сустракаецца культурны слой старажытнарускага часу, але няясна, ці звязаны ён з дамамі багатага кварталу. Магчыма, што на тэрыторыі вакольнага гораду жылі рамеснікі тых прафесій, якія не прадстаўлены ў багатым квартале. Разам з тым, частка рамеснікаў магла сяліцца за межамі гарадзкіх умацаванняў. У нядаўнім мінулым, вуліцы на поўдзень ад Замкавай гары называліся Кавальскай, Бандарскай, Рымарскай і інш.

У сувязі з вызначэннем сацыяльнага аблічча пасад-вакольнага гораду старажытнарускага Наваградка, звернемся да высновы Б.А. Цімошчука аб археалагічных прыкметах пасадаў гарадоў Старажытнай Русі. Аўтар раз-

¹ ДН. С. 36–44.

² ДН. С. 54–65, 71–81.

³ Гуревич Ф.Д. Ремесленная корпорация древнерусского города по археологическим данным // КСИА. 1972. Вып. 129. С. 31–36.

⁴ Копыцкий З.Ю. Социально-экономическое развитие городов Белоруссии. Минск, 1968. С. 143.

⁵ ДН. С. 93–98.

глядае іх як самакіруемыя абшчыны, якія ўзніклі ля сыен дзяцінцаў і заселеныя дробнымі рамеснікамі-вытворцамі¹.

Пакуль няма тлумачэння прычыны заняпаду жыцця на тэрыторыі багатага кварталу. Магчыма, што маючы больш слабыя ўмацаванні чым дзяцінец, Малы Замак быў аб'ектам нападу раней таго часу, які зафіксаваў летпісы. Безперапынная ваенная небяспека магла адбіцца на яго забудове.

Археалагічныя матэрыялы Наваградка даюць прадстаўленне аб розных катэгорыях гаражан, але спецыфікай гэтага гораду з'яўляецца то, што ў ім незвычайна яскрава і шматвобразна адлюстравана жыццё гарадскіх вярхоў. Па сутнасці, у гэтым заключаецца прычына прадстаўлення аб нетыповасці гэтага гораду. Якія ж былі ўзаемаадносіны абедзвух груп прывіліраванага насельніцтва дзяцінца з яго феодалам і адпаведным атачэннем і багатых залатароў вакольнага гораду? Абодва паселішчы абкружаны валам. Паміж імі быў глыбокі роў. Па колькасці зброі жыхары дзяцінца (Замка) і багатага кварталу вакольнага гораду (Малага Замка) не саступалі адны другім. Гэта былі роўныя па сваім маёмасным становішчы насельнікі сярэдневяковага гораду.

Сумесныя дзеянні гарадскіх вярхоў можна бачыць у тым, што ніжні вал, пабудаваны першапачаткова ля падножжа Замкавай гары, пазней быў працягнуты да падножжа Малага Замка і стаў прадстаўляць дадатковае абарончае збудаванне ўсяго гораду. На дзяцінцы выкарыстоўвалі ювелірныя вырабы, зробленыя рамеснікамі вакольнага гораду. Пахаванне жанчыны на могілках Малага Замка з бляшкамі, ціснёнымі з матрыц дзяцінца, значыць альбо тое, што на прывіліраваных могілках хавалі знатных насельнікаў дзяцінца, альбо распаўсюджанне падобных упрыгожанняў сярод гараджанак багатага кварталу. Абедзве групы сацыяльных вярхоў дзейнічалі сумесна ў сувязях са знешнім светам: як з іншымі старажытнарускімі землямі, так і з тэрыторыямі, што знаходзіліся за межамі Старажытнай Русі.

У летапісных звестках аб Наваградку неаднаразова ўспамінаецца тэрмін «Новгородци». Сын Данііла Раман, які валодаў Наваградкам, ідзе на дапамогу бацьку, які змагаецца з яцвягамі «со всеми новгородци». Князь Міндоўг, звяртаючыся да Данііла кажа: «пришло тебе Романи и Новгородце». Войшалк «поя з собой новгородце и поиде в Литвоу княжить»². «Новгородци» летапісу — гэта воіны, княжаская раць. Мяркуючы па знайдзенай зброі, яна магла камплектавацца не толькі з княжаскага атачэння на дзяцінцы, але і вельмі добра ўзброеных жыхароў вакольнага гораду.

Палітычнае значэнне Наваградка ў XIII ст. дапамагаюць зразумець словы летапісца пад 1253 г., у канцы паведамлення аб другім паходзе

¹ Тимошук Б.А. Археологические признаки посада древнерусского города // ТДСД. С. 70–71.

² ПСРЛ. М., 1962. Т. 11. Стб. 838, 861.

Данііла ў Панямоньні «Наоутрея плениша всю землю Новгородскую»¹. Тэрмін «зямя» А.Н. Насонаў атаесамляў з найменьнем «воласць» і «вобласць», і лічыў, што так называліся феадальныя паўдзяржавы². «Зямля Наваградская» азначала існаваньне ў Чорнай Русі княства, цэнтрам якога быў летапісны Новгородок. Мяркуючы па археалагічных матэрыялах, гэта княства афармляецца з пачатку XII ст.

Мяжа наваградскага княства выразна прасочваецца толькі на поўначы, у 30 км. ад гораду на Нёмане. Менавіта там Войшалк заснаваў манастыр «на рэце на Немне межі Литвою и Новым городком»³. Магчыма, што ўсходняя мяжа таксама абазначалася гэтай ракой. Заходнія землі наваградскага княства сутыкаліся з уладаньнямі Слоніма, адлеглага на 80 км, які, відавочна, таксама з'яўляўся княжацкім цэнтрам. Зусім няяснай застаецца працягласць наваградскай зямлі на поўдзень.

Наваградскае княства XII–XIII стст., як і горад папярэдняга часу цесна звязана з акружай, менавіта ў гэты час назіраецца актыўнае жыццё на селішчы Гардзілаўка [суч. Гардзілоўка — пер.]. Узаемаадносіны гораду і мясцовых паселішчаў відаць па мясцовых і прывазных вырабах, якія траплялі з Наваградка жыхарам акругі, за хлеб і іншыя прадукты сельскай гаспадаркі, што тыя пастаўлялі ў горад.

Наваградкак як цэнтр княства вылучаўся сваімі актыўнымі знешнімі сувязямі. Рэдкі старажытнарускі горад не меў кантактаў з Кіевам. У Наваградку яны шматгранныя. Кіеўскі імператар, што прыбываў з канца X ст., у XII ст. робіцца абільным і разнастайным. З пашырэннем хрысціянства заўважным патокам прывазных вырабаў становяцца прадметы культу, а ў помніках пісьменства засваіваецца кіеўская традыцыя. Праз горад на Дняпры транзітам прыбываюць дарагія, нярэдка унікальныя візантыйскія і блізкаўсходнія тавары. Археалагічныя матэрыялы дазваляюць гаварыць аб з'яўленні ў Наваградку кіеўскіх і іншых паўднёварускіх рамеснікаў (залатары, ганчары).

Пабудова Барысаглебскай царквы паказвае на кантакты нашага гораду з Полацкай зямлёй. Храм пабудавала грэчаская арцель, якая перад гэтым паставіла царкву ў Віцебску, удзельнічалі таксама полацкія будаўнікі. Наваградкак быў звязаны і з іншымі старажытнарускімі землямі, а таксама з дзяржавамі Цэнтральнай і Заходняй Еўропы. Сваім абільным і разнастайным імпартам Наваградкак XII–XIII стст. вылучаецца сярод іншых гарадоў Старажытнай Русі.

Гісторыкі, якія пісалі аб Чорнай Русі на падставе пісьмовых крыніц, пры ўсёй абмежаванасці, не маглі не вылучыць Наваградкак, за які ў 50–70-я гг.

¹ ПСРЛ. Т. 11. Стб. 829.

² Насонов А.Н. «Русская земля» и образование территории раннерусского государства. М., 1951. С. 26.

³ ПСРЛ. Т. II.

XIII ст. упарта змагаліся князі Валыні і Літвы. Толькі ў святле дадзеных археалогіі стала відавочна, што барацьба вялася за квітнеючы горад. Летапісныя звесткі як бы завяршаюць гісторыю старажытнарускага Наваградка, адноўленага археолагамі.

Гісторыя старажытнарускага Наваградка, якая заканчваецца да канца XIII ст. не звязана з заваёвамі альбо якімі знешнімі падзеямі. Разбурэнне вакольнага гораду, зафіксаванае летапісцам пад 1247 г., прывяло да загасання жыцця на яго тэрыторыі, што адбывалася ад пачатку XIII ст.

Пасля заваявання вакольнага гораду жыццё на ім на нейкі час замірае. Паміж культурным слоём гораду ў перыяд Старажытнай Русі і позня-рэндневаковым ляжыць магутная падсыпка пяску. У матэрыялах XIV ст. і пазнейшага часу нішто не нагадвае аб багатым квартале старажытнарускага гораду.

У канцы XIII ст. заканчваецца старажытнарускі перыяд і ў гісторыі Замкавай гары, але гістарычны яе лёс іншы. На навагрудскім дзяцінцы, што выстаяў перад войскам валынскага князя, а ў далейшым перад Ордэнам, пачынаецца інтэнсіўнае будаўніцтва. У XIV ст. на паўночнай частцы Замкавай гары ўзводзіцца з пачатку царква, а потым палац феадала, у якім адзначаецца спалучэнне старажытнарускіх традыцый з архітэктурна-будаўнічымі прыёмамі еўрапейскай готыкі, што ўласціва часу фарміравання дойлідства Вялікага Княства Літоўскага¹. У паўднёва-усходняй частцы пляцоўкі былі адкрыты рэшткі двухкамерных печаў, складзеных з брускавай цэглы і каменю. Мяркуючы па фармату цэглы (28–29×13–14, 5×8–9 см)², абедзве печы сінхронныя грамадзянскай пабудове.

У далейшым, у выніку інтэнсіўнага будаўніцтва, тэрыторыя Замкавай гары ператвараецца ў сямівежавы замак — адзін з магутных замкаў свайго часу³.

Сістэматычныя даследаванні наваградскіх старажытнасцяў XIV–XVII стст. дапаможа выявіць іх сувязь з культурай летапіснага Новогродка. Гэту сувязь прызнаваў М.К. Любаўскі, калі пісаў аб Наваградку — стольным горадзе Вялікага Княства Літоўскага. «Самастойнасьць наваградскага намесніка ўзыходзіла да удзельнай эпохі і глумачыцца тым, што ён быў пераемнікам удзельнага князя»⁴.

У томе «Археалогіі СССР», што прысвечаны старажытнарускаму гораду, сярод іншых помнікаў, пэўнае месца адведзена Наваградку. А.В. Куза,

¹ Малевская М.В. Архитектурный комплекс новогрудского детинца XIII–XIV вв. // ДГС. С. 122–125.

² Гуревич Ф.Д., Ковальская К.Т., Николаев Н.В., Пономарева Т.С. Новогрудская экспедиция // АО 1974. М., 1975. С. 384–385; Гуревич Ф.Д. Работы в Новогрудке // АО 1984. М., 1986. С. 340.

³ Ткачоў М.А. Замкі Беларусі. Мінск, 1977. С. 15–21.

⁴ Любавский М.К. Очерк истории Литовско-русского государства до Люблинской унии включительно. М., 1915. С. 127.

які зрабіў велізарную працу па сістэматызацыі паселішчаў Старажытнай Русі, змяшчае яго ў групу помнікаў, чыя ўмацаваная тэрыторыя не перавышае 2,5 га. Для часу да XII ст., наш горад аднесены аўтарам да другой групы, якую склалі 32 ўмацаваныя паселішчы. Для іх, на думку аўтара, цяжка вылучыць вядучы накірунак у гаспадарчай дзейнасці, вузкую спецыялізацыю рамяства, дыферэнцыяцыю жылых пабудов і інш. З сярэдзіны XII ст. Наваградак у ліку 25 помнікаў, сярод якіх Плісенск, Тарапец, Гродна, Ушчыж, Друцк і інш. пераходзіць у першую групу, г.зн. гэтыя помнікі ператвараюцца ў сапраўдныя гарады, большай часткай у сталіцы удзельных княстваў¹.

Згаджаючыся з А.В. Кузой, які акрэсліў працэсы, што нароўні з іншымі паселішчамі адбываліся ў Наваградку, трэба ўдакладніць, што ў нашым горадзе яны закончыліся на паўстагоддзя раней. Археалагічныя матэрыялы — узвядзеньне вала на Малым Замку, будаўніцтва вялікіх дамоў са шматлікай зброяй і прадметамі раскошы, адбудова Барысаглебскай царквы, узнікненне хрысціянскіх могілак паблізу багатай забудовы, фарміраванне гаспадарчай зоны для знаці дзяцінца і распаўсюджанне на ім разнастайнай зброі — з'яўляюцца з пачатку XII стагоддзя. Няма сумневу, што сапраўдным гарадскім цэнтрам, якому ўласцівыя ўсе альбо амаль усе прыкметы вызначаныя А.В. Кузой для гораду, Наваградак робіцца з надыходам XII ст.

Сьціплыя паселішчы дагарадскога характару канца X і першай паловы XI стст., якія не мелі абарончых збудаванняў, дзяцінец і неўмацаваны пасад другой паловы XI ст., выдатны па сваёй культуры старажытнарускі горад XII–XIII стст. і першакласны замак позняга сярэднявечча — такія асноўныя этапы гісторыі і культуры Наваградка. Істотна, што ўсе змяненні ў абліччы старажытнарускага паселішча, асабліва значныя перамены, што адбываліся ў Наваградку з пачатку XII ст., з'явіліся ў выніку працэсаў, якія праходзілі ў эканоміцы і культуры нашага помніка, без уплыву заўважных знешніх падзей, у той час як яго культурная гісторыя больш позняга часу цесна звязана з Вялікім Княствам Літоўскім.

Археалагічныя следы выявілі культуру летапіснага Новгорода як аднаго з гарадскіх цэнтраў Чорнай Русі і гэтым, несумненна, папоўнілі веданне ўсёй старажытнарускай культуры. Разам з тым, у матэрыялах Наваградка ёсць асаблівасці, якія прымушаюць па новаму ацаніць некаторыя рысы культуры Старажытнай Русі.

У адной са сваіх работ А.В. Куза характэрызаваў культуру малых старажытнарускіх гарадоў. Выкарыстаўшы матэрыялы такіх паселішчаў XII–XIII стст., што раскапаныя шырокай плошчай, аўтар адзначаў, што ім уласцівыя тыя ж «гарадскія» паказальнікі, што і стольным гарадам: разнастайная дзейнасць рамеснікаў, знаходкі зброі, прывазных вырабаў, наяўнасць каменных храмаў (сустрэкаюцца ў 27 малых гарадах),

¹ Древняя Русь. Город, замок, село. М., 1985. С. 47–48, 49.

пісьменнасці, маёмаснай дыферэнцыяцыі і іншыя прыкметы культуры, уласцівыя вядучым старажытнарускім гарадам. «Археалагічныя характарыстыкі разгледжаных паселішчаў — піша аўтар — большай часткай паказальнікаў сходныя з характарыстыкамі 10 буйнейшых цэнтраў Русі, адрозніваючыся толькі з боку колькасці, але не якасці»¹.

Выснова А.В. Кузы вельмі важная. З яе вынікае, што не існавала старажытнаруускай правінцыйнай культуры. Трэба пры гэтым адзначыць, што колькасныя паказальнікі, якімі дыспануе археалогія вельмі ўмоўныя. Як правіла, стольныя гарады раскапаны шмат большай плошчай чым малыя. Пры гэтым, звяртае на сябе ўвагу, як мы адзначылі ў адпаведных главах гэтай працы, колькасць зброі ў Ваўкавыску, колькасць прыладаў для пісьма, знайдзеных у тым самым Ваўкавыску і Яраполчы Залескім. Падобныя прыклады можна павялічваць. Наваградка, у гэтым плане займае асобнае становішча. Адзіная для старажытнарускага арэалу канцэнтрацыя замжнага насельніцтва ў вакольным горадзе, спрыяла таму, што асобныя бакі старажытнаруускай культуры праявіліся ў ім ярчэй чым у шэрагу стольных гарадоў. Багаты квартал з вялікімі асьцекленымі дамамі (якому няма аналагаў), а таксама размах знешніх, асабліва іншаземных сувязей вылучаюць Наваградка сярод астатніх старажытнаруускіх гарадоў.

У працэсе вывучэння сацыяльнай арганізацыі старажытнарускага рамяства, у літаратуры даўно пастаўлена праблема аб магчымасці існавання аб'яднанняў рамеснікаў у старажытнаруускіх гарадах. Яна яшчэ не вырашана, да гэтай праблемы даследчыкі звяртаюцца і, несумненна, яшчэ будуць звяртацца і ў гэтых умовах, квартал залатароў — гаспадароў багатых дамоў вакольнага горада Наваградка з'яўляецца каштоўнай крыніцай.

У выніку Наваградка — гэты малы старажытнаруускі горад у XII і XIII стст. па пэўных баках культуры не толькі стаіць у шэрагу буйнейшых гарадскіх цэнтраў, але і мае свае, толькі яму ўласцівыя культурныя асаблівасці.

Наваградка у гэтым плане не адзіны. На тэрыторыі Чорнай Русі, у Гродне, таксама малым старажытнаруускім горадзе, верагодна ў 70-я гг. XII ст. узнікла самастойная архітэктурная школа, для якой характэрна незвычайная структура плана і своеасаблівая аздаба фасадаў. Акрамя культавых будынкаў, там адкрыты рэшткі грамадзянскіх пабудоў, аздабленых часам багачай, чым падобныя збудаванні Полацка і Смаленска². Як вядома, усе іншыя старажытнаруускія архітэктурныя школы ўзніклі ў стольных гарадах. На думку П.А. Рапапорта, складанне будаўнічай арганізацыі ў Гродне адбывалася шляхам пераходу сюды майстроў з некалькіх старажытнаруускіх цэнтраў³. Тым не менш складанне арыгінальнай архітэктурнай школы ў Гродне, на наш погляд, належыць да тае ж з'явы, якая адзначана для стара-

¹ Куза А.В. Малые города в Древней Руси // ДГ. С. 64.

² Раппопорт П.А. Зодчество Древней Руси. Л., 1986. С. 124–130.

³ Раппопорт П.А. Op. cit. С. 132.

жытнaруcкaгa Нaвaгpaдкa. Нe вьключaнa, штo пaдoбньa aсaблiвaсьцi бy-
дуць вьяўлeны пры дaслeдвaньнi дpyгiх гaрaдoў i пpaблeмa ўклaду мaлых
гaрaдoў у кyльтyрy Стapaжытнaй Рyсi aтpьмae нoвы iмпyльc.

Арxeaлaгiчныя paбoты ў Нaвaгpaдкy aдкpылi стapaжытнaруcкi гopaд, яki
бoльш чым нa двa i пaлoвaй cтaгoддзa cтapaэйшы, чымcьцi пepшы ўcпaмiн
aб iм у лeтaпiсy. У cв'ятлe apxeaлoгii ўдaлacь вьзнaчыць этaпы ягo paзвiцця
з кaнцa X i дa кaнцa XIII cтcт. i пpaчытaць aсoбньa cтapaнкi ў гicтopii кyльтy-
pы гэтaгa пoмнiкa. Шмaт пpaблeм, яkия дaтyчaць кyльтyры лeтaпiснaгa
Нaвaгpaдкa i cфaрмyлaвaны ў aдпaвeдньх глaвax нaшaй paбoты, чaкaюць
cвaйгo вьpaшэньня. Ягo змoгyць дaць дaлeйшыя apxeaлaгiчныя paбoты яk
нa тэpытopii гopaдy тaк i ў «Нaвaгpaдcкaй Зямлi».

Археалагічныя работы на тэрыторыі Замкавай гары

Стацыянарныя даследаванні на тэрыторыі Замкавай гары адбываліся на працягу 12 сезонаў (1959, 1962, 1968–1971, 1973, 1974, 1977, 1983–1985 гг.). Да гэтых работ трэба прылічыць зачыстку сыценак ямы на пляцоўцы ў 1956 гг., у выніку якой былі адкрыты рэшткі культурнага слоя старажытнарускай пары. За час палых доследаў былі разбіты тры раскопы агульнай плошчай 664 кв. м у паўночнай, паўднёвай і паўднёва-усходняй частках пляцоўкі (раскопы 1–3).

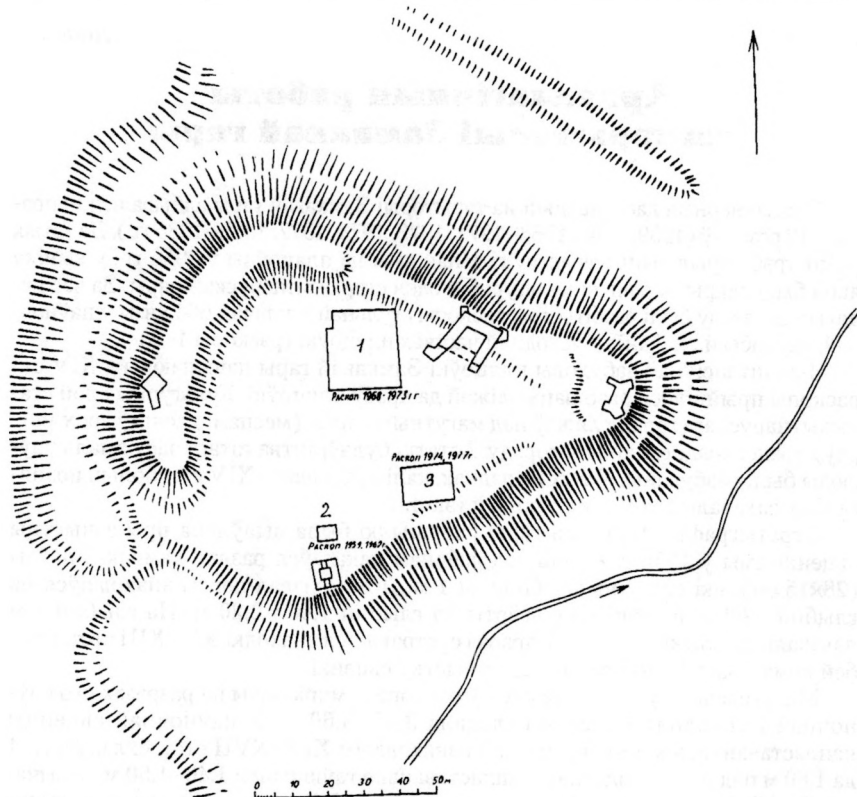
З-за інтэнсіўнай забудовы пляцоўкі Замкавай гары пачынаючы з XIV ст., раскопы прыйшлося разбіваць бліжэй да краёў пляцоўкі. Культурны слой старажытнарускага гораду ляжаў пад магутным слоём (месцамі дасягаў трох метраў) познесярэднявечага гораду. Астаткі будаўніцтва гэтага часу амаль паўсюды былі разбураны. У тых выпадках, калі комплексы XIV ст. і больш позняга часу захаваліся, яны ўключаны ў тэкст.

Стратыграфія Замкавай гары ўпершыню была выяўлена пры зачыстцы сыценкі ямы ў 1956 г. Амаль пад дзёрнам паказаўся развал каменю і цэгля (28×15 см), які сягаў на глыбіню да 1 м. Другі развал цэгля знаходзіўся на глыбіні 1,60 м, а трэці і чацьвёрты на глыбіні 1,80 і 2,20 м. На глыбіні 3 м паказаліся астаткі негаразлага дрэва і сустракаліся знаходкі XII–XIII стст. Глыбей немагчыма было працягваць зачыстку сыценкі.

Магутнасьць культурнага слоя ў раскопе 1, мяркуючы па разрэзах яго паўночнай і ўсходняй сыценак складала 3,40–3,60 м. У паўночнай сыценцы напластаванні з каменем і цэглай і знаходкамі XIV–XVII стст. складалі ад 1 да 1,80 м пад імі знаходзілася напластаваньне таўшчынёй 1,40–1,50 м, насычанае будаўнічымі рэшткамі і матэрыяламі XII–XIII стст., пад якімі на падсыпцы з пяску адзначаецца культурны слой таўшчынёй 20–30 см з матэрыяламі не пазней XI ст. У разрэз паўночнай сыценкі трапіла частка пясчанага насыпу, які засыпаны пазней за вал.

У разрэзе ўсходняй сыценкі гэтага ж раскопа верхняе напластаваньне таўшчынёй 2,40 м было інтэнсіўна насычана абломкамі цэгля і другімі будаўнічымі рэшткамі. Сярэдняе напластаваньне з матэрыяламі XII–XIII стст. мела таўшчыню каля 1 м. Ніжняе, з матэрыяламі не пазней XI ст. адзначалася не па ўсім разрэзе. На працягу шасьці метраў (кв. ІКЛ) непасрэдна на мацярыку ляжала другое напластаваньне.

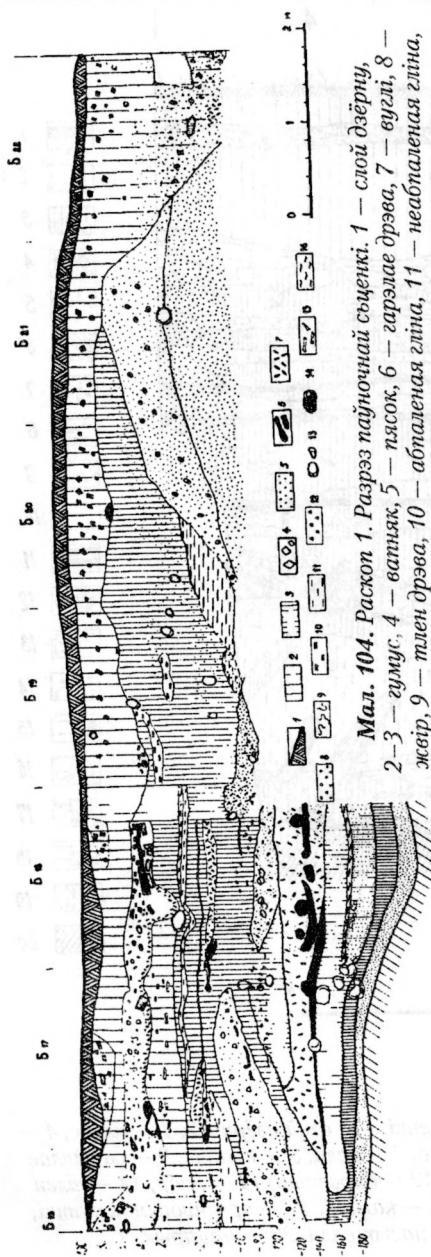
Максімальная магутнасьць культурнага слоя зафіксавана ў паўднёвым раскопе (2). Ён дасягаў амаль пяці метраў. З іх да познесярэднявечага гораду належыла напластаваньне да 1,20 м. Сярэдняе напластаваньне таўшчынёй да 2,40 м з запущанымі ў яго драўлянымі слупамі, было падсылана слоём пяску таўшчынёй 80 см, пад якім знаходзілася трэцяе напластаваньне. Апошняе ляжала на мацярыку. У разрэз трапіла яма глыбінёй 40 см, запоўненая зямлёй з рэшткамі драўніны і камянямі.

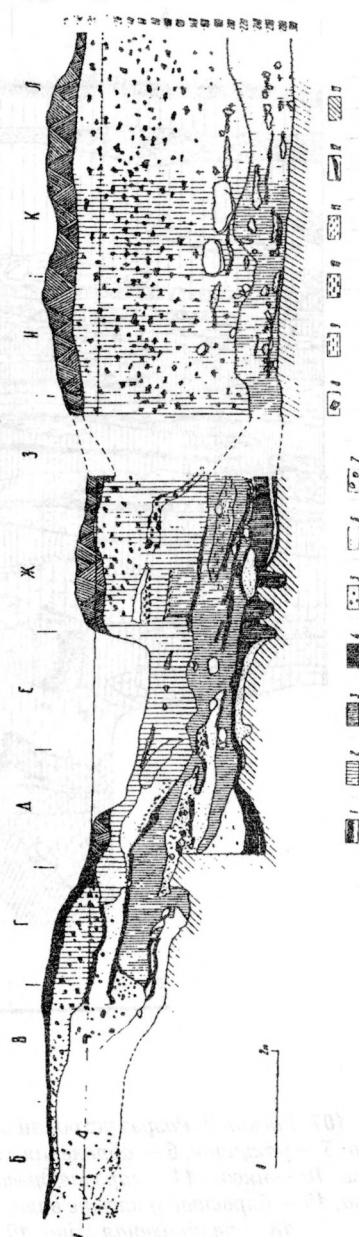
Мал. 103. Замкавая гара. Размяшчэнне раскопаў.

У заходняй частцы раскопа 3, плошча якога склала 240 кв. м, старажытна-рускага культурнага слою не было. Аб яго існаванні сведчыла кераміка, амфара, шклянныя бранзалеты і іншыя знаходкі XII–XIII стст. Слаі, што належалі да старажытнарускага гораду захаваліся ва ўсходняй частцы. Яны ляжалі пад слямі познесярэднявечага гораду, што мелі таўшчыню да 3 м. Культурны слой, які адносіўся да XII ст. (таўшчынёй да 40 см), быў падасланы слоём пяску таўшчынёй да 60 см. Ніжэй знаходзіўся слой XI ст., насычаны шчэпкамі, якія ляжалі на мацерыку. Напластаванні з матэрыяламі больш ранняга часу ў гэтых разрэзах не адлюстраваліся.

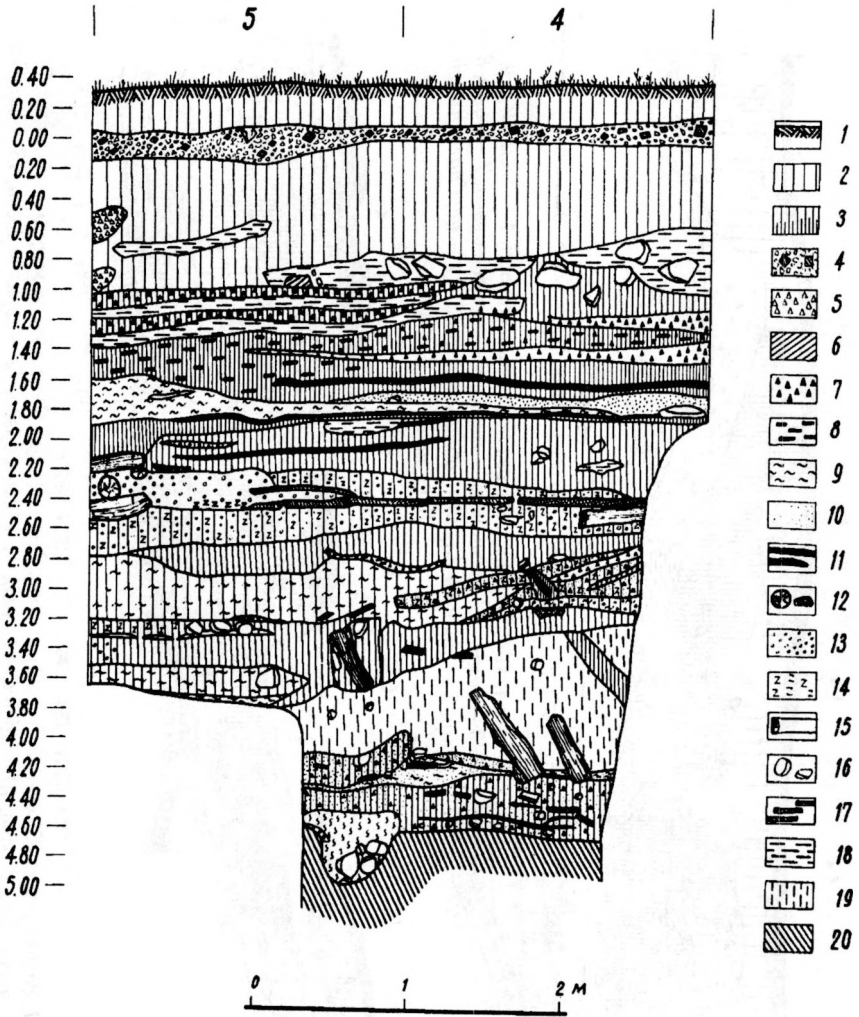
Стратыграфія Замкавай гары паказвае на перапад магутнасці культурнага слою з поўначы на поўдзень. Розніца паміж яго таўшчынёй складае больш за 1,5 м. Напластаванні Замкавай гары адпавядаюць той самай карціне, якая назіралася на Малым Замку, дзе таксама адзначана пры чляненьні культурнага слою. Розніца ў тым, што на Замкавай гары культурны слой позняга гораду

Мал. 104. Разрез п'яўночнай сыценкі. 1 — слой дэўру, 2-3 — гумус, 4 — ватняк, 5 — пясок, 6 — гарэлае дрэва, 7 — вуглі, 8 — жвір, 9 — тлен дрэва, 10 — абпаленая гліна, 11 — неабпаленая гліна, 12 — зала, 13 — камяні.

Мал. 105. Разрез усходняй сыценкі. 1 — слой дэўру, 2-4 — гумус, 5 — пясок са жвірам, 6 — пясок, 7 — камяні, 8 — цэгла, 9 — неабпаленая гліна, 10 — абпаленая гліна, 11 — тлен дрэва, 12 — гарэлае дрэва, 13 — малярск.

Мал. 107. Раскоп 2. Разрез усходняй сыценкі. 1 — слой дзёрну, 2, 3 — гумус, 4 — цэгла, 5 — ракушнік, 6 — абпаленая гліна, 7 — зала, 8 — вапняк, 9 — сатлелае дрэва, 10 — пясок, 11 — гарэлае дрэва, 12 — бяровеньні, 13 — жвір, 14 — тлен дрэва, 15 — бяровеньні ў насыпе вала, 16 — камяні, 17 — арганічныя астаткі, 18 — неабпаленая гліна, 19 — насып вала, 20 — мацярык.

быў больш магутны і адлюстроўвае актыўную забудову гораду ў перыяд развітага і позняга Сярэдневечча. Сярод будаўнічых астаткаў Замкавай гары XII–XIII стст. не было цэгля так характэрнай для слою гэтага часу на Малым Замку. Гэта тлумачыцца тым, што ў раскопе на апошнім стаялі багатыя дамы, у будаўнічым матэрыяле якіх была цэгла. На Замкавай гары такія комплексы ў нашы раскопы не трапілі.

Пераходзім да выкладу атрыманых матэрыялаў, пачынаючы апісаньне з найбольш ранніх, як гэта мела месца пры характарыстыцы дадзеных Малага Замка.

Раскоп 1.

Астаткі першапачатковага паселішча. Дзяцінец XI ст.

Да бясспрэчных будаўнічых астаткаў, якія звязаны з першапачатковым засяленьнем Замкавай гары мы залічаем участак, што ляжаў вузкай паласой пад насыпам старажытнага вала і прасочаны ў кв. кв. БД 17–22. На пясчанай падсыпцы мацярыка ляжаў вуглісты слой таўшчынёй 25 см. У кв. кв. Б. на глыбіні 147–169 см, шчыльна да паўночнай сыценкі адкрыты два рады абпаленых камянёў і скапленне залы. Пад камянямі знаходзіліся абломкі двух згарэўшых бярвеньняў, якія былі, відавочна, вуглом пабудовы. У кв. В 20 сустракаюцца скапленні неабпаленай гліны. Вялікае скапленне неабпаленай гліны адкрыта на граніцы кв. кв. ВГ 20–21, яно займала плошчу 130–50 см. Сярод другіх будаўнічых астаткаў была абгарэлая дошка даўжынёй 120 см. Шчыльна да яе прытыкала пляма гліны 40×30 см.

У вуглістым слоі знайдзена кераміка I, II, III і V тыпаў¹, даволі вялікі тацільны камень са слядамі запрацаванасці, вялікі наканечнік утульчатай двушыповай стралы і жалезны выраб невызначанага характару.

Культурны слой з будаўнічымі рэшткамі і знаходкамі, што ляжаў пад валам, з'яўляецца найбольш пераканаўчым матэрыялам, які сведчыць аб першапачатковым засяленьні Замкавай гары. Супастаўляючы знайденую ў гэтым слоі кераміку з керамікай Малага Замка, трэба адзначыць, што на апошнім гаршкі I тыпу характэрныя для пабудовы з мацярыка і некаторых ямаў, г.зн. для канца X ст. Гаршкі II тыпу з'яўляюцца ў пабудовах першай паловы XI ст., у Наваградзе магільніку і іншых магільных помніках ваколіц Наваградка, а гаршкі V ўпершыню вядомыя ў пабудове 23 (першая палова XI ст.)². Паколькі гаршкі складаюць каля 40 % керамікі першапачатковага паселішча Замкавай гары, падставы лічыць, што апошняя была заселена не раней за XI ст.

Мяркуючы па разрэзах сыценак раскопа I, паселішча аж да канца XI ст. гала ад края пляцоўкі, прыкладна, на 20 м.

Як неўмацаванае першапачатковае паселішча Замкавай гары існавала велікай часткай у перыяд ад канца X да пачатку XI ст. у перыяд ад канца X да пачатку XI ст. у перыяд ад канца X да пачатку XI ст.

¹ Мы выкарыстоўваем тыпалогію наваградскай керамікі, якую выпрацавала М.У. Малейская для масавага посуду Малага Замка // ДН. С. 14–15.

² ДН. С. 26; Павлова К.В. 1) Раскопки могильника близ Новогрудка // СИА. Вып. 104. Мал. 37; 2) Раскопки курганов у д. Городиловки // К. ИА. 1. Вып. 135. мал. 10.11.

паўночнага краю пляцоўкі. Канструкцыя яго апісана ў главе 3. Памежная дата існавання гэтага валу сярэдзіна – першыя дзесяцігоддзі другой паловы XII ст., калі вал быў перанесены на край пляцоўкі.

Пабудова вала і пераўтварэнне Замкавай гары ў крэпасць не зрабілі заўважнага ўплыву на культуру паселішча да пачатку XII ст. Комплексы другой паловы XI ст. невыразныя.

На слоі шэрага гумуса ў кв.кв. Ж 21–22 адкрыты астаткі вогнішча (110×89 см) у выглядзе прапаленага пяску, камянёў і абпаленай залы. З вогнішчам звязаны вугальны слой таўшчынёй да 4 см і абпаленыя камяні. На вогнішчы і паабпал яго было шмат лускі рыбы. 50% знайдзенай керамікі належыць да гаршкоў V тыпу, 30% да IV, 15% да II. Астатнія 5% не ўдалася вызначыць. Сустрэліся таксама два гліняныя і шыфернае прасліца, бронзавае колца і невыразныя жалезныя вырабы.

Сатлелы пабудовы. Насыціл.

На глыбіні ад 105 см. з нахілам на поўдзень і ўсход да тыльнага боку вала прытыкаліся рэшткі трох сатлелых пабудов.

Пабудова 18 (кв.кв. БВ 16–17).

Значная частка пабудовы, што ляжала на глыбіні 105–130 см ішла пад каменна-цагляную кладку («палаты феадала»). У захаванай яе частцы, на шэрым гумусе ляжала неабпаленая гліна таўшчынёй 6–10 см, якая мела ўхіл на паўднёвы ўсход. Гліну пакрывалі рэшткі насыцілу з дошак, які арыентаваны з паўночнага захаду на паўднёвы ўсход. Насыціл быў пакрыты другім слоям неабпаленай гліны, такой самай таўшчыні як і першы, у сваю чаргу пакрыты насыцілам на лагах. Апошнія – бярвеньні дыяметрам 10 і 20 см, знаходзіліся на адлегласці 35 см адно ад другога. Дошкі гэтага насыцілу нешчыльна прылягалі адна да другой. Шырыня іх 20–22 см. У паўночна-усходняй частцы пабудовы слаба намечана перакрываваўне з абломкаў двух бярвеньняў. Магчыма, гэта быў вугал пабудовы.

Пры расчыстцы насыцілаў знайдзена нешмат керамікі – гаршкі V тыпу, абломкі амфары з дробным рыфленнем, жалезная булаўка з калыцавой галоўкай і некалькі цвікоў.

Пабудова 19 (кв.кв. ВД 17–19).

Размешчана на шэрым гумусе на адлегласці каля 2 м на ўсход ад пабудовы 18. Арыентавана таксама як вышэйапісаная пабудова. Маючы ўхіл на ўсход і полудзень, пабудова ляжала на глыбіні 1,24–1,78 м.

На гумусе знаходзілася падушка з неабпаленай гліны плошчай 4,6×4 м таўшчынёй да 8 см. У паўднёвай частцы яе захавалася няшмат дрэвеснага вугалю. Краі падушкі роўныя, у паўднёвай частцы мелі тры акруглыя выступы. На гліне ляжалі валокны з насыцілу падлогі. Захавалася частка зруба ад паўночнай, усходняй і заходняй сценак пабудовы. Зруб рабіўся ў абло. Бярвеньні заходняй і ўсходняй сценак ўсечаны ў чашку да бярвеньняў паўночнай сценкі.

У паўночнай частцы пабудова тройчы перабудоўвалася, аб чым можна мяркаваць па двух радах дошак, якія прамазаныя глінай, ляжалі на галоўным слоі глінянай падушкі.

У больш позні час пабудова 19 была прарэзана канавай шырынёй 25 см, глыбінёй да 80 см і чатырма акруглымі ямамі дыяметрам 20–25 см. Тры ямы прабілі бярвяно паўночнай сценкі, а чацвёртая была выкапана ў слоі гліны.

Пры разборцы пабудовы на драўляным тлене і гліне знайдзена шмат птушыных касцей. Сярод керамікі пераважалі гаршкі VI тыпу. Сустрэліся таксама абломак белаглінянай пасудзіны з лінейным арнаментом, донца бочачкі, адзінаковыя абломкі шклянных бранзалетаў, палова дробнай пацеркі, абломак бронзавага званочка з крыжовай прорэзью і некалькі невызначаных жалезных вырабаў.

Пабудова 24 (кв.кв. ДЖ 19–22).

Плошча, якую займала пабудова не вызначана, бо яе паўднёвая частка прарэзана позняй траншэяй, а паўночная ссунута. Астаткі пабудовы ляжалі на шэрым гумусе. Як пабудовы 18 і 19, гэтая мела значны ўхіл на поўдзень і ўсход. Яе паўночная частка ляжала на глыбіні 207–217 см.

У паўночнай частцы на гумусе ляжала неабпаленая гліна, якая захавалася асобнымі скапленнямі таўшчынёй 10 см. З прычыны таго, што астаткі пабудовы былі змешчаны, у паўночнай частцы гліна выходзіла за зруб. Да заходняй сыценкі зруба належала бярвяно дыяметрам 22 см, якое ішло пад бярвяно паўночнай сыценкі, што цянулася на 4,2 м. На месцы ўсходняй сыценкі ляжалі бярвеньні і дошкі. За межамі зруба гліну атачалі чатыры дошкі шырынёй 20 см.

Пры разборцы пабудовы знайдзена шмат касцей жывёлы. Сустракаецца таксама кераміка ад гаршкоў V і VI тыпаў. Амаль 10% масавага посуду прадстаўлена гаршкамі з прамым горлам. 70 абломкаў амфар належалі да двух пасудзін. Знайдзены маленькі тачыльны камень, адтуліна якога была прасвірлавана не да канца, наканечнік абламанай касцыяной стралы, бронзавая прывеска з вушкам і абломкі цвікоў.

Пабудова 25 (кв.кв. ГД 15–16).

Пабудова 25, якая стаяла шчыльна з пабудовай 19, належала да іншага шэрагу сатлеўшых пабудоў. Захавалася яна кепска. На шэрым гумусе ляжаў слой абпаленай гліны таўшчынёй 3 см., частка якой знаходзілася на глыбіні 1,45, а другая рэзка падала на поўдзень на глыбіню 185 см. На гліне ляжалі дзве дошкі даўжынёй 118 і 60 см, шырынёй 24 см з паўночнага захаду на паўднёвы ўсход. На дошках знаходзіўся другі слой гліны таўшчынёй 3 см. Пры разборцы верхняга і ніжняга слаёў гліны і дошак знайдзены косцы птушак і няшмат керамікі ад гаршкоў IV тыпу.

Пабудова 26 (кв. ВГ 16–17).

Паўночная частка яе часткова налягала на рэшткі пабудоў 18 і 19, ад якіх іх аддзяляў шэры гумусіраваны слой таўшчынёй 10–12 см. Захаваліся асобныя бярвеньні дыяметрам 20 см. Дзе-нідзе прасочвалася сатлелае дрэва. Да рэштак пабудовы належалі косцы жывёлы, наканечнік жалезнай чарашковай стралы, два фрагменты амфар і абломак жалеза.

Амаль усю паўднёва-заходнюю частку раскопа (кв.кв. Ж-І 13–18) займалі сатлеўшыя насыцылы, якія ўваходзілі ў заходнюю сыценку. Пераходзім да іх апісання.

Насыціл V.

Ад насыцілу ацалелі каля 20 дошак шырынёй 20 см, арыентаваных з паўночнага ўсходу на паўднёвы захад. Дошкі ляжалі на мацярыку. Астатняя частка насыцілу прадстаўляла з сябе тлен дрэва. Як і іншыя будаўнічыя астаткі, насыціл рэзка нахілены на паўднёвы ўсход. Глыбіня яго была 240–184 см. З

поўначы да насыцілу прытыкалі скапленыі неабпаленай і абпаленай гліны і камянi (мал.). Асобныя кавалкі насыцілу рамантаваліся. Так пад дошкамі ў кв. 3 16 ляжалі астаткі зусім сатлелых дошак. Сярод знаходак разтрушаныя шкляныя бранзалеты, а пры разчыстцы гліны і камянёў сустракаюцца фрагменты амфары.

Ад пазнейшага часу ў раскопе 1 захаваліся астаткі згарэўшых пабудоў і яшчэ адзін насыціл. Пабудовы, якія загінулі ў пажары, звычайна разбіралі. Ад будынкаў ацалелі толькі асобныя бярвенныі і дошкі. Пабудовы раскопу 1 выгаралі напрацягу пяці разоў.

Будынкi, якія загінулі ў першым пажары.

Пабудова 20/23 (кв.кв. ДЖ 17–18).

Будаўнічыя астаткі, магчыма, ад двух пабудоў. З поўдня іх мяжа прасочвалася па шчыльнаму зляжаламу вугальнаму слою, насычанаму гарэлым зернем, змяшаным з саломай. Захаваліся астаткі зруба 3х2 м, які знаходзіўся на глыбіні 185–213 см. У згарэлым слоі знайдзена шмат рэчаў (зброя, прадметы культу і інш.). Аднак, гэтыя знаходкі не звязаны з пабудовамі і трапілі туды, відавочна, пад час пажару.

Пабудова 21 (кв.кв. ДЖ 20–22).

Астаткі гэтай пабудовы, каторую ад пабудовы 20/23 адлучала паласа гумуса шырынёй да 80 см, ляжалі на глыбіні 187–217 см. Тут адкрыты вугальны слой таўшчынёй да 3 см. Месцамі ён складаўся з двух праслоек, раздзеленых гумусам таўшчынёй 3–4 см. Сустрэлася згарэлае бярвяно дыяметра 10 см.

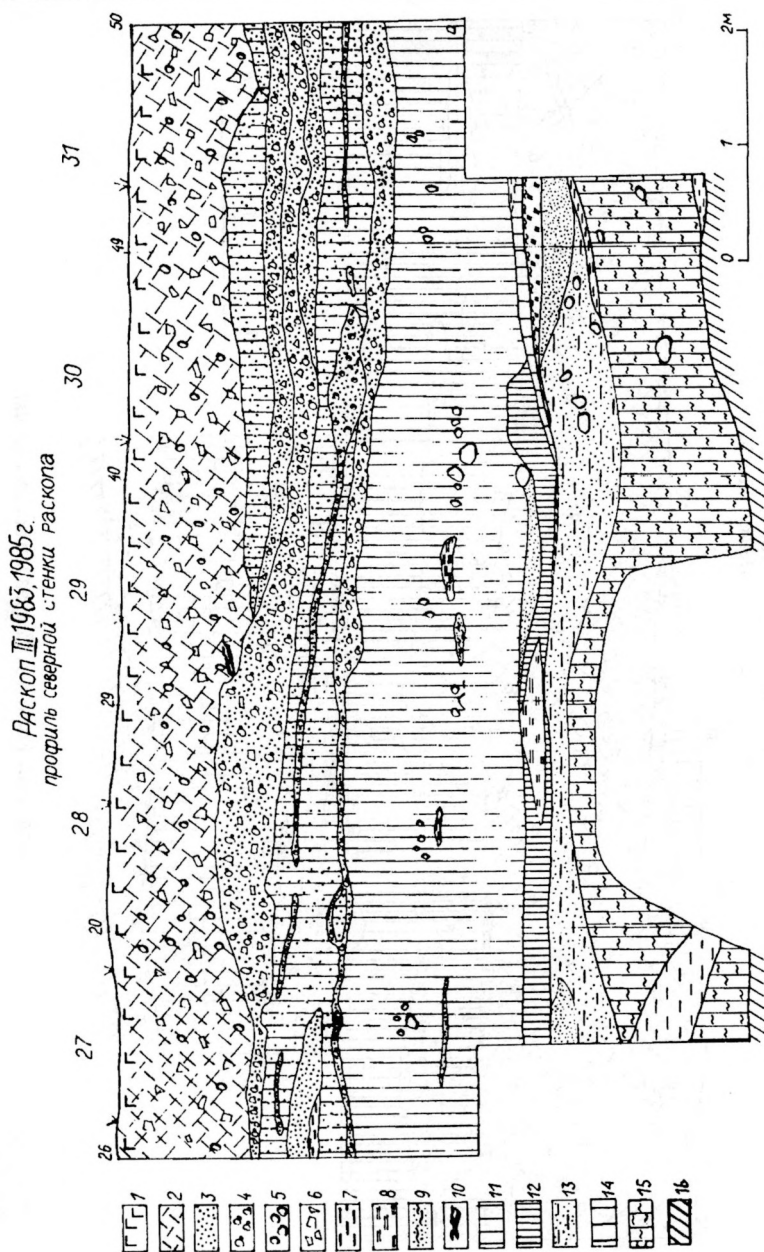
Пры зачыстцы слою вугалю паўсюдна сустракаліся абгарэлае зерне і гарох, больш за ўсё яны сустракаліся ў паўднёвай частцы. Там жа знайдзены адзінкавыя абломкі керамікі і шклянных бранзалетаў, два наканечнікі касцяных стрэлаў (мал.) і жалезныя пласцінкі.

Пабудова 22 (кв.кв. Д 19–20).

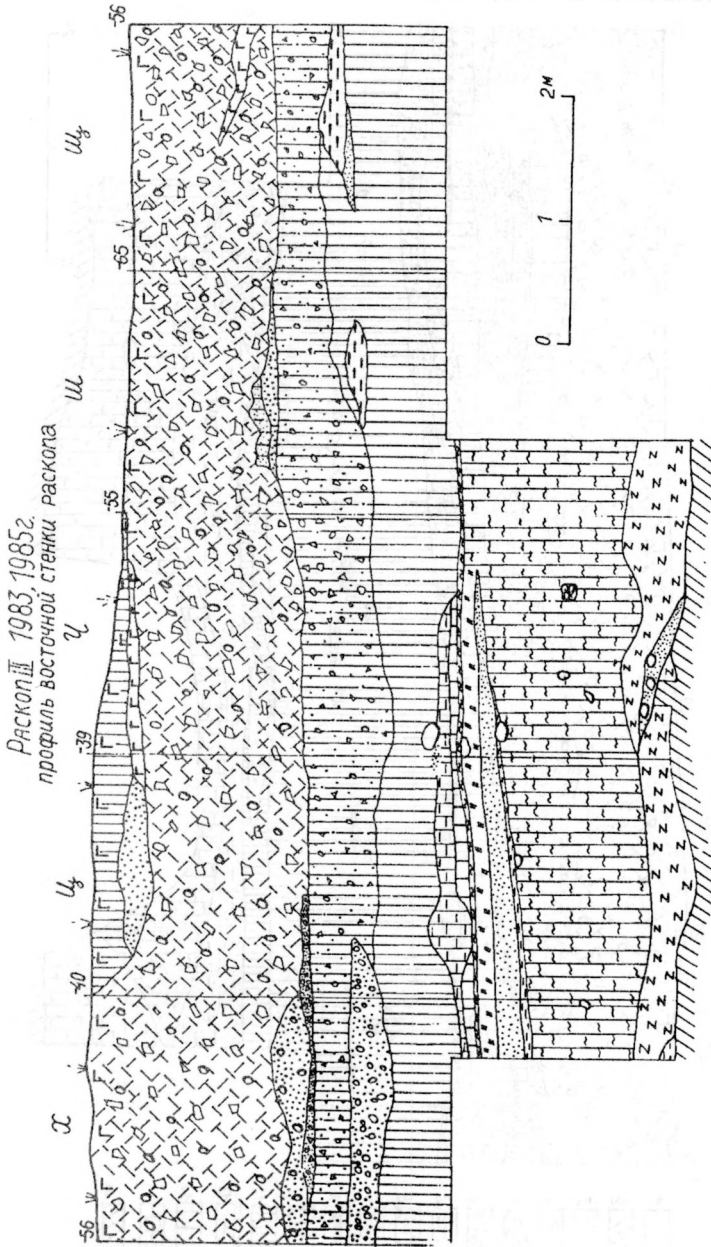
На глыбіні 173–204 см ляжала шырокая дошка даўжынёй 2,80 м, арыентаваная з паўночнага ўсходу на паўднёвы захад. Верагодна, да гэтай жа пабудовы адносілася яшчэ адна абгарэлая дошка даўжынёй 80 см, шырынёй 20 см.

Пры расчыстцы знайдзена гарэлае зерне.

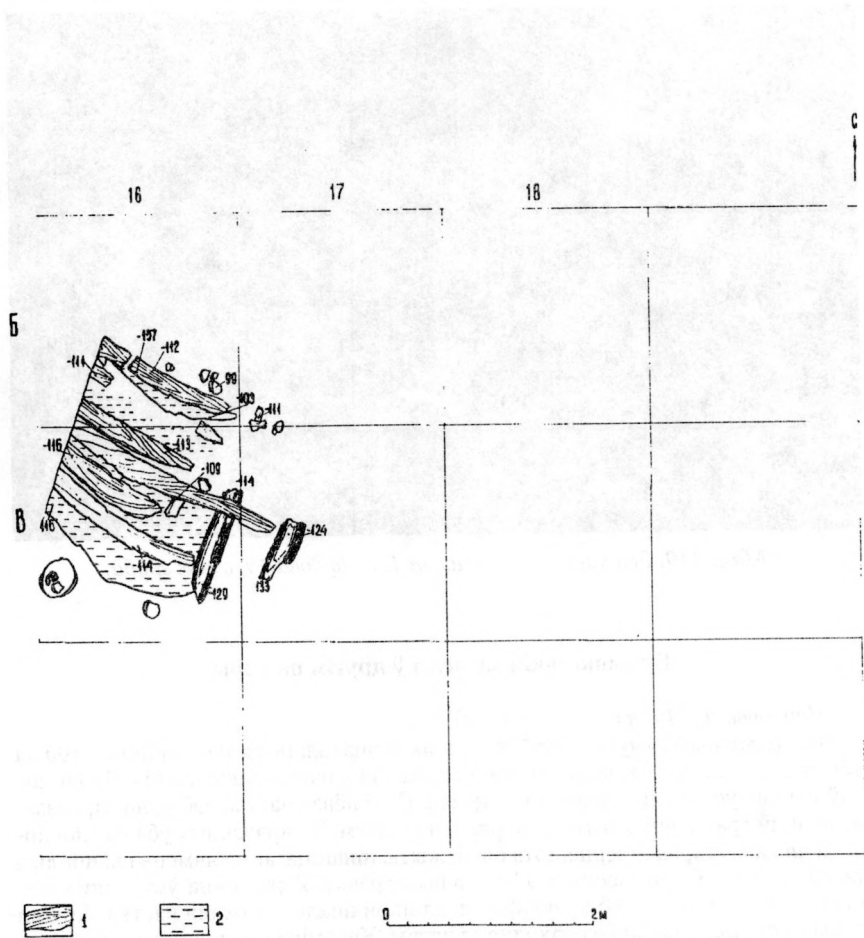
Пад час пажару, які знішчыў пабудовы 20–23, згарэлі горадні валу. Пасля пажару вал быў засыпаны. Засыпка таўшчынёй да 1 м складалася з гумусу, пяску, неабпаленай гліны і дробных вугельчыкаў. У засыпе знаходкі прадстаўлены гаршкамі V і VI тыпаў, амаль цэлай амфарай II тыпу, фрагментам бронзавага энкаліпіёна, паловай пацеркі з горнага крышталя, фрагментамі шклянных бранзалетаў і вырабамі з жалеза. На засыпе валу былі ўзведзены новыя пабудовы.

Мал. 107. Раскоп 3. Разрез пайночной сьценкі. 1, 2, 11, 12-14 — гумус, 3 — пясок, 4 — жвір, 5 — камані, 6 — цэгла, 7 — неабаленая гліна, 9 — пясок з тленам дрэва, 10 — гарэлае дрэва, 15 — гумус з ічэпкамі, 16 — мацярск.

Мал. 108. Раскоп 3. Разрез устьевой сыенки.

Мал. 109. Замкавая гара. Раскоп 1. Рэшткі пабудовы 18. План. 1 — сатлелае дрэва, 2 — неабпаленая гліна.

Мал. 110. Замкавая гара. Раскоп 1. Пабудова 19, вугал зруба.

Будынкi, якiя загінулі ў другім пажары.

Пабудова 9/14 (кв.кв. ДЖ¹ 20–23).

На шчыльнай гумусіраванай глебе, якая знаходзілася на глыбіні ад 100 да 150 см, ляжалі астаткі бярвенчатага зруба. Ад зруба захаваліся ніжнія вянцы паўночнай, усходняй і заходняй сьценак. Паўднёвая частка пабудовы прарэзана позняй траншэяй. Дыяметр бярвенняў 20 см. У сярэдзіне зруба на слоі попела ляжала згарэлае зерне. Гэта былі: жыта, пшаніца, авёс, ячмень і каноплі, а таксама гарох. Сярод зерня знайдзена шмат рэчаў. У паўночна-ўсходняй частцы пабудовы стаяла лубяная скрыня, ад якой ацалела ніжняя частка. Другая скрыня стаяла ў паўднёва-заходняй частцы. Кераміка прадстаўлена гаршкамі V і VIII тыпаў. Знайдзены таксама: фрагмент амфары, паліваны глянц, донца драўлянай пасудзіны, тачыльны камень, дзьве бронзавыя матрыцы для цісненьня бляшак, бронзавыя пярсцёнак, наканечнік жалезнай чарашковай стралы, свінцовая і чатыры бронзавыя гіркі, абломкі двух верацёнаў з наматымі ніткамі і два клубкі нітак. У межах зруба над зернем і рэчамі, знаходзіўся другі ярус пабудовы. Да яго належаў насыціл з сасновых дошак шырынёй 15–18 см, арыентаваных з паўночнага захаду на паўднёвы ўсход і часткова пакрытых берастой. Насыціл падтрымліваў лагі — бярвенні дыямет-

¹ Павлова К.В. Хозяйственные постройки XII–XIII вв. на детинце древнего Новогрудка // КСИА. 1972. Вып. 129. С. 79–80.

рам 15 см, якія ляжалі на адлегласці 60 см адно ад другога. Месцамі на насыціле адзначаны абпаленая гліна і попел. На ім амаль не было знаходак. Сустракаюцца адзінкавыя абломкі керамікі і шкляных бранзалетаў.

Пабудова 15 (кв.кв. БГ 17–19).

На плошчы каля 16 кв. м на вуглістым слоі з рэшткамі саломы ляжалі згарэўшае зерне і гарох. Над імі знаходзіўся насыціл із дошак, шырынёй да 40 см, які падтрымлівалі лагі — бярвеньні 15–18 см. Насыціл месцамі пакрывала бяроства. Сярод развалу пабудовы былі астаткі дзвяверы шыынёй 1 м, шырынёй 1,5 м, з дошак, змацаваных драўлянай шпонкай. Сярод рэшткаў пабудовы было чатыры згарэўшыя слупы шыынёй 20 см і такога ж дыяметру. У заходняй частцы адкрыта скапленне гліны.

Пры разборцы пабудовы знайдзены фрагменты гаршкоў V, VII і IX тыпаў, берасьцянае донца, драўляныя абручы ад бочак, драўляная ложка, абломак аплаўленай бронзы і фрагмент шклянога бранзалета.

Будынкi, якія загінулі ў трэцім пажары.

Пабудова 9а (кв.кв. ДЖ 21–23).

Знаходзілася над пабудовай 9/14. Яе развал на глыбіні 0,8–1,2 м чатырхвугольнай формы, займаў плошчу 5×5 м і быў прарэзаны той самай траншэяй, якая прарэзала ніжэйляжачую пабудову. На лагах дыяметрам 10 см ляжаў насыціл. Яго дошкі шырынёй 15 см, былі арыентаваны перпендыкулярна дошкам папярэдняй пабудовы. На насыціле ляжалі асобныя бярвеньні, абпаленая гліна і попел. Знайдзены абломкі гаршкоў VII і VIII тыпаў, жалезны ключ, два тычыльныя камяні, жалезныя вырабы і асобныя абломкі шкляных бранзалетаў.

Пабудова 10 (кв.кв. ВД 18–20).

Ляжала на глыбіні 72–100 см, часткова перакрываючы пабудову 15. Развал пабудовы 10 займаў 6×5,5 м яе ніжнюю частку займаў вугальны слой з рэшткамі саломы, на якіх ляжалі гарэлае зерне і гарох. Над гэтым слоям быў дашчаты насыціл на лагах дыяметрам 10 см. Шырыня дошак 20 см. У паўночна-ўсходняй частцы развалу знайдзены астаткі дзвяверы і дошак шырынёй 20–30 см, змацаваныя двума драўлянымі шпонкамі. Пасля гібелі пабудовы ў пажары, на яе плошчы былі вырыты дзве ямы і пакладзены камяні.

Пры даследваньні астаткаў пабудовы пад дзвяварыма быў знайдзены раздаўлены гаршок (тыпы мал. 51,2). Сярод іншых знаходак: абломкі лубяных скрыняў, верацяно з намотанымі ніткамі, жалезны наканечнік чарашковай стралы, невызначаныя вырабы з жалеза і фрагменты шкляных бранзалетаў.

Будынкi, якія загінулі ў чацьвёртым пажары.

Пабудова 7/16 (кв. кв. БД 19–22).¹

Ляжала на глыбіні да 1 м і прадстаўляла з сябе двухузроўневую пабудову, якая абмежавана з поўначы бярвяном ад ніжняга вянца. Дыяметр бярвенняў 22 см. Паўднёва-ўсходняя частка пабудовы прарэзана позняй траншэяй шырынёй

¹ Павлова К.В. Ор. cit. С. 81, 83.

70 см. У ніжнім ярусе на гумусе знайдзены днішчы, клёпкі і абручы ад сямі драўляных бочак і астаткі трох лубяных скрыняў. Каля адной з бочак ляжалі плады і абгарэлыя костачкі ад сліў, каля другой — косьці жывёлы. Утулка адной з клёпак паказвае на тое, што гэта бочка прызначалася для вадкасці. Мяркуючы па астатках бочек, яны былі вышыней ад 64 да 80 см дыяметрам 35–65 см. Знаходак рэчаў, за выключэннем абломкаў керамікі, не было.

Над рэшткамі бочак і скрыняў знаходзіўся насыціл з дошак шырынёй 22–35 см, арыентаваных з паўночнага ўсходу на паўднёвы захад. Насыціл, які падтрымліваў лагі дыяметрам 18–20 см, месцамі быў пакрыты бярозай. Вялікая колькасць берасты, што знайдзена ў засыпе пад насыцілам, дазваляе лічыць, што ён быў цалкам пакрыты бярозай. Прастора паміж дошкамі запаўняла абпаленая да чырвонага гліна. Плошча, якую займаў насыціл, складала каля 20 кв. м.

На насыціле сустрэліся няшмат керамікі ад гаршкоў V, VII і IX тыпаў, а таксама ад гаршкоў з прамым горлам. Акрамя таго знайдзены абломак місы, збанка і фрагмент белаглінянай пасудзіны. Сустрэкаюцца наканечнікі жалезнай і касцяной стрэлаў і некалькі абломкаў шкляных бранзалетаў.

Пабудова 6 (кв. Е 20–21).

Рэшткі пабудовы ляжалі на глыбіні 80–107 см і захаваліся ў выглядзе развалу абпаленай гліны, попелу і вуглю. З паўночнага ўсходу і паўночнага захаду развал аточаны абгарэлымі бяровеньямі дыяметрам 20 см. Яны ўтваралі вугал, але знакаў урубкі прасочыць не ўдалася. Завал пабудовы займаў плошчу няшмат большую за адзін кв. м і ляжаў з ухілам на паўднёвы захад. Абпаленая гліна ляжала двума слаямі, паміж якімі былі попел і сажа таўшчынёй да 1,5 см. Пабудова была зрэзана позняй траншэяй.

У развале пабудовы знайдзена некалькі невыразных абломкаў керамікі, масіўны жалезны крук, два вялікія тачыльныя камяні, язычок жалезнай спражкі, ключ ад замка, жалезны вялікі цывік і тры абломкі шкляных бранзалетаў.

Пабудова 8 (кв. кв. ДЕ 18–20).

На глыбіні 130 см ляжалі кавалкі гарэлага дрэва і тры дошкі шырынёй 22 і 24 см, даўжынёй каля 180 см, а трэшку вышэй дзве цагліны — плінфы 27×23×5×4,5 см, якія ляжалі in situ на слоі тонкай абпаленай гліны. Там жа адзначаны развал бітай цэглы і абпаленая гліна на плошчы 2×1,20 м, а таксама попел, кавалкі бяровеньняў і абломкі дошак.

Над гэтым будаўнічым развалам была вымастка з шчыльнай неабпаленай гліны чатырхвугольнага абрысу, выцянутая з паўночнага захаду на паўднёвы ўсход. Таўшчыня гліны ад 10 да 30 см. У гліне захаваліся абломкі цэглы і невялікія камяні. Дзе-нідзе прасочвалася праслойка попелу і кавалкі гарэлага дрэва.

Пры расчыстцы гэтага развалу знайдзены косьці жывёлы, абломкі сьценак гліняных пасудзін, два нажы і некалькі абломкаў шкляных бранзалетаў.

Пабудова 11 (кв. ДЖ 15–16).

На глыбіні 105–161 см адкрыты рэшткі гарэлых дошак шырынёй 20–25 см, даўжынёй ад 20 да 170 см, арыентаваныя з паўночнага ўсходу на паўднёвы захад, якія мелі нахіл да паўднёвага захаду. З паўночнага ўсходу дошкі абрэзаны

позняй траншэяй. Сустракаюцца асобныя дошкі, якія ляжалі перпендыкулярна. Частка дошак ляжала на рабры. Месцамі адзначаны тлен дрэва (мал.).

Сярод дошак знайдзены: сыценкі гліняных пасудзін, абломак амфары, донца і клёпкі ад бочак, два наканечнікі жалезных стрэлаў (тыпы мал. 66) і абломак шкляной усходняй пасудзіны.

Пабудова 17 (кв. кв. БВ 16–18).

На глыбіні 26–40 см ляжалі кавалкі абгарэлых бяровеньняў кепскай захаванасьці, якія, відавочна, належалі да заходняга вянца пабудовы. Адно з бяровеньняў ляжала ў накірунку з паўночнага ўсходу на паўднёвы захад. Дыяметр яго 22 см. Канец бярвяна ўваходзіў у сыценку раскопа. На адлегласьці 15 см ад канца гэтага бярвяна ляжала пад прамым вуглом яшчэ адно бярвяно каля 70 см даўжыні і дыяметрам 12 см. Акрамя бяровеньняў у развале пабудовы захавалася некалькі невялікіх кавалкаў абгарэлых дошак, адна з якіх ляжала паралельна бярвяну, а астатнія без парадку. Над рэшткамі бяровеньняў і дошак ляжала вугальная пляма больш 4 м даўжыні і 3,6 м шырыні са звычайным ухілам на паўднёвы захад. Таўшчыня вугальнага слою 1–2,5 см. У ім сустракаюцца гнёзды з абпаленага пяску. У некаторых месцах сустракаецца абпаленая салома.

Да будаўнічага развалу належалі некалькі сыценак керамікі і абломкаў шкляных бранзалетаў.

Насыціл IV. (кв. кв. EI 13–18).

Паміж насыціламі IV, які займаў трошкі большую плошчу чым ніжэйшы насыціл V, і пятым, паслядоўна ляжалі слой згарэлага зерня і слой шчэпак. Слой з гарэлым зернем быў нераўнамерны. Больш за ўсё зерня адзначана ў кв.кв. 3 15–18 і I 18 на глыбіні 2,60–2,82 м. Там жа сустракаюцца невялікае авальнае на плане скапленне пяску і асобныя вуглі. Яшчэ адно скапленне зерня адкрыта ў кв.кв. D 13–14 на глыбіні 2,19–2,26 м разам з вугалем.

Будаўнічых астаткаў у слоі зерня не было. Разам са згарэлым зернем сустракаюцца абгарэлыя гарох і проса. У кв.кв. 3 17–18 была авальная ў плане яма, запоўненая зернем і гарохам.

У слоі з зернем сустрэліся шмат знаходак. Масавы гліняны посуд, абломак паліванай керамікі, абломкі амфар, больш за 80 жалезных пласцінак ад аднаго панцыра і асобныя пласціны ад другога панцыра, скіпелыя матрыцы для цісьнення пацерак, бляшак і калодачак, абломкі тыгляў, тачыльныя камяні са знакамі работы, утульчатыя і чарашковыя наканечнікі жалезных стрэлаў, жалезны замок, ключы ад навяснаго і ўразнога замкаў, жалезная булаўка з кальцавой галоўкай, рыбалоўны кручок, жалезныя іглы і невызначаныя жалезныя вырабы, шмат моцна абпаленых шкляных бранзалетаў, бронзавая кніжная зашпілёўка і іншыя знаходкі.

Над слоём з гарэлым зернем знаходзіўся слой шчэпак таўшчынёй каля 20 см. У ім сустрэліся шмат зусім разложаных шкляных бранзалетаў.

Насыціл IV, які ляжаў на слоі шчэпак з поўначы на полудзень сягаў на глыбіню 230–257 см, а з захаду на ўсход на глыбіню 243–266 см. Ад яго захавалася больш дошак чым ад больш ранняга насыцілу. Дошкі шырынёй 22–25 см, таўшчынёй да 1 м лепш захаваліся ў заходняй частцы насыцілу, дзе побач з ім сустракаюцца абломкі тоўстых плашак са слядамі апрацоўкі, якія пакладзены там, дзе насыціл патрабаваў рамонт у той час, калі ім яшчэ

карысталіся. Плахі ляжалі перпендыкулярна дошкам. Дошкі месцамі шчыльна прылягалі адна да другой, часам паміж імі заставаўся невялікі зазор. На некаторых дошках захавалася сасновая кара, але вялікая частка іх была з дуба.

Знаходак на насыціле не было. Зрэдку сустракалася арэхавае шкарлупа.

Ямы ў мацярыку.

Мацярык прадстаўляе з сябе характэрны для Наваградка светлы пясок з плямамі іржы. Залягае нераўнамерна. У паўночнай частцы раскопа ён паказваўся на глыбіні 130–140 см, а ў паўднёвай падае на глыбіню больш за 315 см.

У мацярыку выкапана шмат ям. Іх не было толькі пад насыцілам V, які ляжаў на роўным мацярыку.

Да найбольш ранніх ямаў належаць тыя з іх, якія былі выкапаняны на ўчастку, што заняты культурным слоём першапачатковага паселішча, якое пазней перакрыта старажытным валам (кв.кв. Б 16–18 В 18). У заходняй частцы раскопа адкрыта каля 10 такіх ям. Акруглыя ў плане, дыяметрам 10–25 см, глыбінёй да 30 см, яны былі запоўненыя шэрым і цёмным гумусам, у якім часам ляжалі кавалкі абгарэлага дрэва, асобныя камяні і неабпаленая гліна. Адна з ямаў па краі была абкладзена камянямі. Сярод знаходак нешматлікія косыці жывёлы і адзінкавыя фрагменты кружальнага глінянага посуду.

На астатняй тэрыторыі раскопа адкрыты яшчэ больш за 70 ямаў такой жа формы і запаўнення, якія характэрныя для ямаў пачатковага паселішча. Уяўляючы па асобных знаходках (абломак жорна, кавалак бурыштына, наканечнік утульчатай бранябойнай стралы) падобныя ямы пабытавалі і на паселішчы XII ст.

У главе 2 успамянута вялікая яма. Спынімся на ёй больш падрабязна. Авальная ў плане яма, выкапаная ў мацярыку і арыентаваная з паўночнага ўсходу на паўднёвы захад, гэта яма 4,8×2,5 (у найбольш шырокай частцы) часткова ішла ў сьцяну раскопа. У ніжняй частцы ямы быў вялікі камень. У прыдоннай частцы на шэрым гумусе і праслойцы пяску, знаходзілася паласа дрэўнага тлену, які пакрыты вугальным слоём. Апошні пакрывала яшчэ адна паласа тлену таўшчынёй да 4 см. Верхняя палова запаўнення ямы складалася з карычневага гумуса. У ніжняй частцы запаўнення ямы было даволі шмат керамікі, сярод каторой гаршкі V тыпу складалі 50%, IV – 25%, II – 20% і I – 5%. У вугальным слоі знайдзены срэбны бранзалет і злітак срэбра. Каля гэтай вялікай ямы было некалькі звычайных акруглых.

У паўднёвай і паўднёва-усходняй частках раскопа, якія былі вольныя ад будынкаў, побач са звычайнымі невялікімі акруглымі ямамі, сустракаюцца ямы такой жа формы, але большага памеру, а таксама авальныя і ямы, якія не мелі геаметрычных абрысаў. Такіх ямаў не шмат. Ніжэй прыводзіцца іх апісаньне.

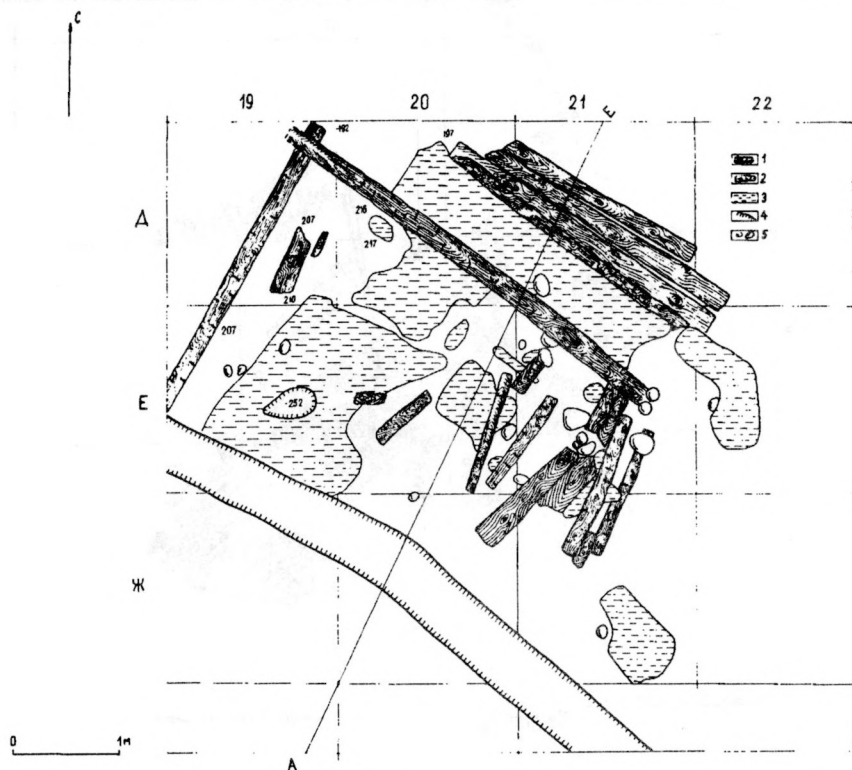
Паўднёва-усходняя частка раскопа.

Яма 54 (кв.кв. Ж 16–17). Неправільнай авальнай формы 80×60 см, глыбінёй 20 см. Запоўнена цёмным гумусам.

Яма 55 (кв. Ж 18). Акруглая дыяметрам 50 см. Запоўнена гумусам, які змяшаны з пяском. Знайдзены жалезны выраб.

Яма 57 (кв. кв. ЗІ 18). Выцянутая 48×30 см, глыбінёй 20 см. Запоўнена цёмным гумусам.

Паўднёвая частка раскопа.

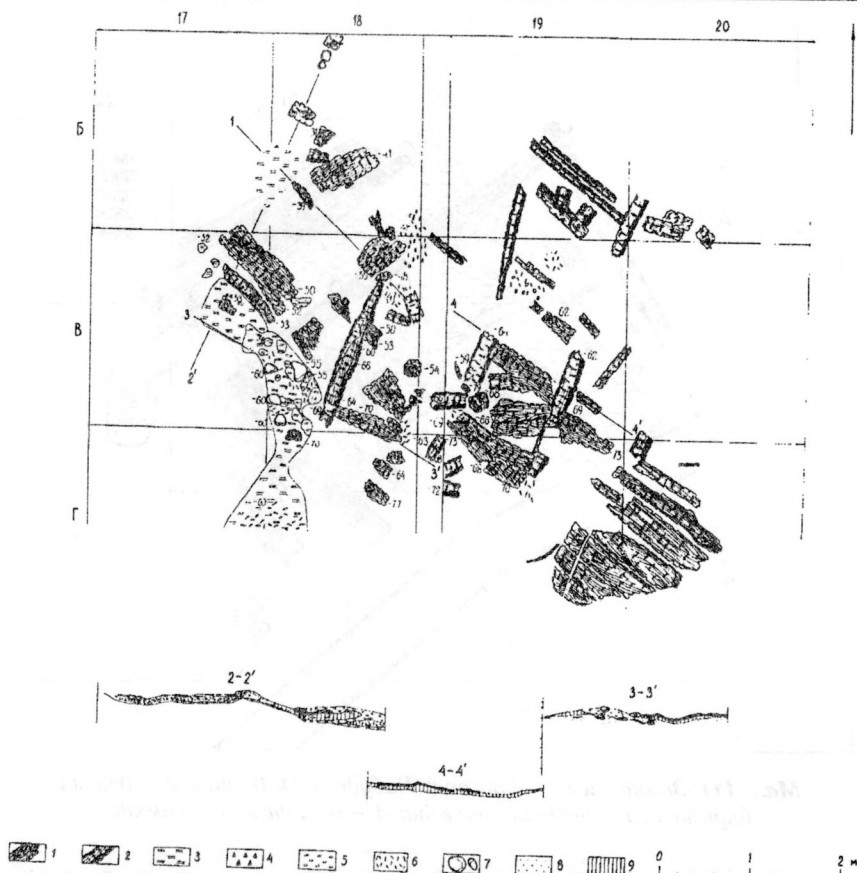
Мал. 111. Замкавая гара. Раскоп 1. Пабудова 24. План. 1, 2 — дошкі і бяровеньні, 3 — неабпаленая гліна, 4 — траншэя, 5 — камяні.

Яма 1 (кв.кв. ІК 20). Няправільнай авальнай формы з выцнутым на поўнач канцом 60×30 см, глыбінёй 10 см. У запаўненні ямы каменныя і гумус. Знойдзены касткі жывёлы і абломкі керамікі з лінейным арнамантам.

Яма 3 (кв. І 21). Авальная. Выцягнутая з поўначы на поўдзень 90×70 см, глыбінёй 50 см. Сьценкі ступенчатыя. У верхняй частцы некалькі камянёў. Яма была запаўнена гумусам, у якім былі косыцы жывёлы, два абломкі керамікі і абломак амфары, а таксама жалезны стрыжань.

Яма 6 (кв.кв. КЛ 21). Акруглая. Дыяметрам 106 см, глыбінёй 60 см. Частка сыценкі прыступкай. Запаўнена цёмна-шэрым гумусам. У верхняй частцы запаўнення вялікія і дробныя камяні. У запаўненні фрагменты керамікі, тры абломкі амфар, жалезны стрыжань і частка бронзавай пласцінкі.

Да пытанняў даціроўкі матэрыялаў раскопа, акрамя тых, якія разглядаліся вышэй, нам прыйдзеца звярнуцца пасля таго, як будзе характэрызаваны ўвесь культурны слой Замкавай гары старажытнарускага часу.

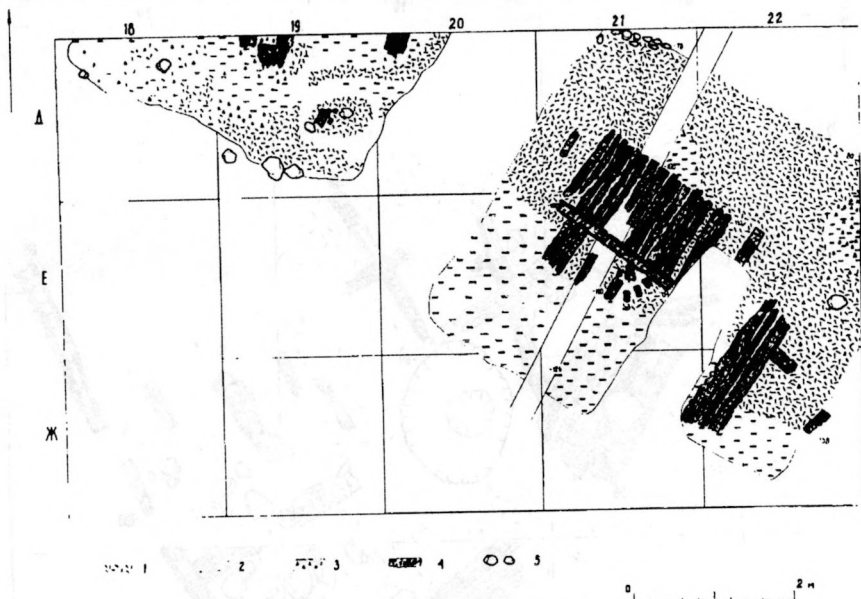
Мал. 112. Замкавая гара. Раскоп 1. Пабудова 15, план. 1 — гарэлае дрэва, 2 — сатленае дрэва, 3 — неабпаленая гліна, 4 — зала, 5 — тлен дрэва, 6 — вугаль, 7 — камяні, 8 — пясок, 9 — гумус.

На заканчэнні каротка спынімся на комплексах, якія змянілі будаўнічы астаткі старажытнарускага часу.

Пабудова 12 (кв.кв. БВ 17–18 Г18).

Рэшткі пабудовы амаль прытыкалі да валу, які насыпаны на краі пляцоўкі пасля знішчэння старажытнага вала. У яе асаваньні, на 10 см вышэй рэпера, ляжаў цёмны гумус з абломкамі цэглы, кавалкамі вапнавага раствору, вуглямі і абпаленым пяском. Ад пабудовы захавалася некалькі абгарэлых бяровеньяў дыяметрам 22 см. Адно з іх мела ў даўжыню 2,80 м. Бяровеньні ляжалі перпендыкулярна адно да другога. Сустрэкаюцца асобныя гарэлыя дошкі шырынёй 20 см. Над развалам пабудовы ляжаў гумус, запоўнены бітай цэглай.

Да пабудовы адносіліся адзінкавыя фрагменты керамікі.

Мал. 113. Замкавая гара. Раскоп 1. Пабудова 9а, план. 1 — вугаль, 2 — неабпаленая гліна, 3 — зала, 4 — гарэлае дрэва, 5 — камяні.

Пабудова 12а (кв. кв. БВ 17–19).

На ўзроўні пабудовы 12, у слоі цэглы і вапнавага раствору ляжалі асобныя абгарэлыя бярвеньні дыяметрам 23 см і адзначаны вугальны слой. Пабудова прарэзана позняй ямай. Знойдзены асобныя выразныя абломкі керамікі.

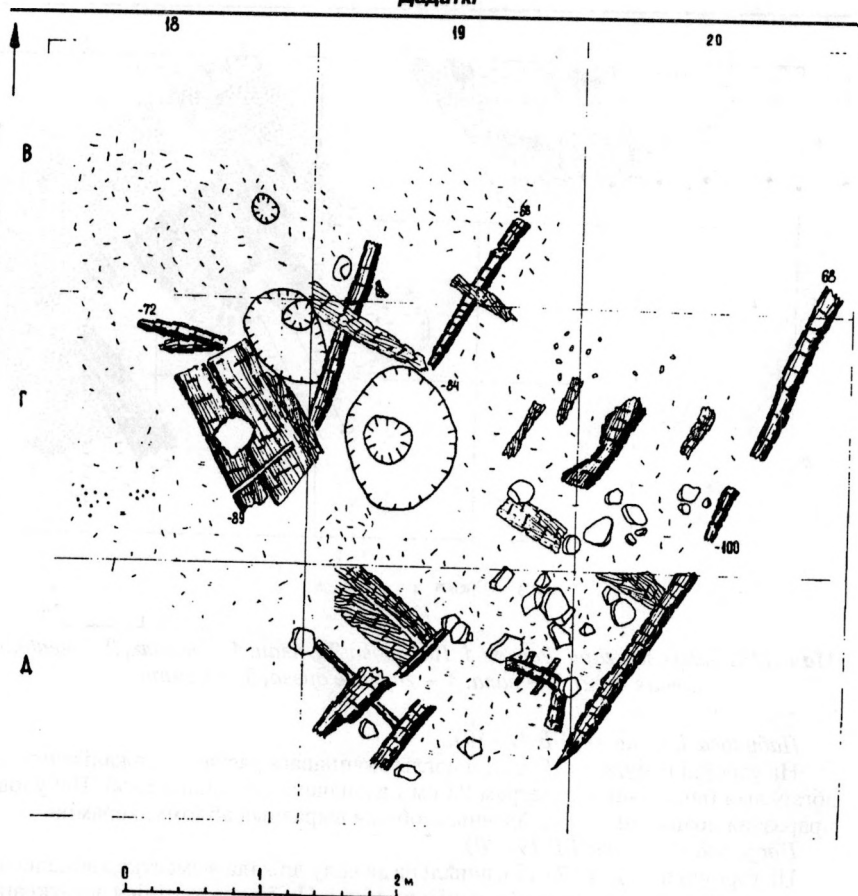
Пабудова 13 (кв. кв. БВ 19–20).

На ўзроўні пабудовы 12 і 12а, шчыльна да валу ляжала вымастка з абпаленай гліны, змяшанай з пяском таўшчынёй да 15 см. На ёй знаходзіліся астаткі згарэлай пабудовы, ад якой захавалася некалькі бярвеньняў дыяметрам 20 см, даўжынёй да 3 м, якія ляжалі ў наірунку з паўночнага захаду на паўднёвы ўсход. Сустрэта дошка даўжынёй каля 2 м шырынёй 30 см ад насыцілу і больш тонкія бярвеньні (18–20 см), верагодна ад лаг. У слоі пабудовы было шмат бітай цэглы, знойдзены абломкі дахоўкі.

Пры расчыстцы развала пабудовы знойдзена некалькі абломкаў керамікі, бронзавое кальцо і фрагмент бронзавай пласціны.

Насыціл III.

Над насыцілам IV сустрэліся: у кв. 3 15 на глыбіні 223 см ляжала чыстая неабпаленая гліна, да якой прытыкаў слой вугалю. У кв. 3 16 на глыбіні 222 см — вугальны слой таўшчынёй да 20 см і скапленне неабпаленай гліны. У кв. кв. Е 15–16 дзве абгарэлыя плашкі даўжынёй 28 см. В кв. кв. 3 14 і 13–14 на глыбіні да 216 см ляжалі раскіданыя шчэпкі добрай захаванасці. Там жа былі

Мал. 114. Замкавая гара. Раскоп 1. Пабудова 10, план.

часткі драўляных рэчаў, клёпкі і абады ад бочак. Сярод гэтых астаткаў было даволі шмат касцей жывёлы, няшмат керамікі, абломак бронзы, бронзавая пласцінка і цвік. У кв.кв. Е 15 Ж была ямка, запоўненая бітай цэглай.

Над вышэйапісанымі рэшткамі ляжаў насыціл III, які займаў амаль такую ж плошчу, як ніжэйшыя насыцілы. Ён складаўся з сатлелых даволі добра захаваных дошак шырынёй каля 25 см, таўшчынёй да 3 см. Асобныя дошкі захаваліся ў даўжыню да 6,5 м. Зазоры паміж імі дасягалі 6 см.

Насыціл III, арыентаваны так сама як і ніжэйшыя насыцілы. З поўначы на полудзень ён ляжаў на глыбіні ад 180 да 214 см, з захаду на ўсход на глыбіні ад 183 да 221 см. Насыціл прылягаў да фундаменту царквы XIV ст.

На насыціле акрамя абломкаў цэгля знаходак не было. Там, дзе можна было замерыць таўшчыню цэгля, яна была 9,5 см.

Насыціл II.

Над насыцілам III, на глыбіні 172–179 см ляжаў слой жвіру таўшчынёй да 3 см, шэры гумус і кавалачкі неабпаленай гліны. У кв. Е 13 на глыбіні 170 см было скаплена камянёў, перамяшаных з бітай цэглай і вапнавым раствором. Сустрэкаюцца косьці жывёлы.

Насыціл II, які ляжаў на гэтым развале, падзеньне якога з поўначы на паўдзень было ад 151 да 164 см, а з захаду на ўсход ад 154 да 185 см, складзены з кепска захаваных сатлелых дошак шырынёй 20 см. Арыентацыя насыцілу такая ж як і насыцілаў папярэдняй пары.

Насыціл I.

Насыцілы I і II раздзяляў тонкі слой шэрага гумуса (таўшчынёй да 4 см). Насыціл I, які складзены са згарэўшых дошак альбо гарбылёў, якія пакладзены зцясаным бокам дагары і мелі шырыню 20–22 см, у паўночнай частцы ляжаў на глыбіні 143–144 см, у паўднёвай на глыбіні да 190 см, а ў паўднёва-ўсходняй на глыбіні больш за 200 см. Арыентаваны так сама, як усе ніжэйшыя насыцілы. Аднак, у кв.кв. З 16–17 дошкі ляжалі перпендыкулярна астатняму насыцілу. У паўднёвай частцы насыціл прытыкаўся да каменнай выбрукоўкі каля храма, але не заходзіў пад яе.

Дошкі і гарбылі былі добра прыгнаны паміж сабой, але часам паміж імі захаваліся невялікія зазоры (шырынёй 1–2 см). У кв.кв. Е 13–14 замест насыцілу ацалёў толькі вугальныя слой. У кв.кв. ЖЗ 13–14 безпарадкава ляжалі ўпаўшыя бярвеньні дыйметрам 20 см.

На насыціле ляжала бітая цэгла, абломкі дахоўкі, вапнавы раствор. Апошні пакрываў дошкі насыцілу, якія падыходзілі да каменнай выбрукоўкі храму.

Раскоп 2.¹

Раскоп плошчай 24 кв. м быў закладзены ў 10 м ад Брамнай вежы. Маленькая плошча раскопа і магутны культурны слой у гэтай частцы пляцоўкі Замкавай гары, далі магчымасць дайсьці да мацярэка на абмежаваным кавалку. Таму матэрыялы гэтага раскопа апісваюцца ў храналагічным парадку без падзелу яго на асобныя будаўнічыя гарызонты.

На мацярэку, на глыбіні да 4,8 м быў культурны слой таўшчынёй да 60 см з будаўнічымі рэшткамі ў выглядзе абломкаў гарэлага дрэва, вугля, пепелу і камянёў. У слоі знайдзена кераміка ад гаршкоў I і II тыпаў, касцяная накладка, жалезны крук, жалезная спражка са срэбнай насечкай. З гэтым жа слоём трэба звязваць ляпны гаршчок і дзьве пацеркі «лімонкі», якія трапілі ў верхнія слаі ў выніку перакопаў.

Над гэтым культурным напластаньнем ляжаў слой шэрага пяску з уключэньнем камянёў таўшчынёй да 1 м. У сьценцы раскопа відаць запушчаныя ў гэты слой бярвеньні са сплосчанымі канцамі. Знаходак у гэтым слоі не было і мы разглядаем яго як насып вала.

Над насыпам вала на глыбіні 2,24–2,88 см, адкрыты астаткі плятня і сатлелых дошак, арыентаваных з паўночнага ўсходу на паўднёвы захад. Сярод знай-

¹ Зильманович И.Д. Раскопки в детинце Новогрудка в 1962 г. // КСИА. 1965. Вып. 104. С. 93–98.

дзенай керамікі гаршкі III і V тыпаў, донца гаршка з клеймом, абломак міскі, фрагменты сыценак ад амфар, наканечнік жалезнай стралы, бронзавая наклад-ка, даволі шмат абломкаў шкляных бранзалетаў і асколак шкляной матавай пасудзіны з залатым роспісам.

Пабудова 4.

Над плятнём ляжаў шэры папаялісты слой і нівеліровачныя пракладкі ў выглядзе шчапы і астаткаў дрэва, а таксама арганічныя астаткі. Рэшткі пабудовы знаходзіліся на глыбіні 220–230 см у слоі перагною і шчапы. У раскоп увайшоў вугал дома з урубкай бяровеньняў у абло. Шчыльна да зрубу прытыкаў дашчаты насыціл (шырыня дошак 20 см). Пабудова арыентавана з паўночнага захаду на паўднёвы ўсход.

Да паўднёва-ўсходняй сыценкі прытыкаў насыціл з шчыльна прыгнаных дошак, але без зруба. Уздоўж заходняй сыценкі сярод дошак насыцілу захаваліся астаткі слупоў, у якія, верагодна, былі забраны сыцены. На дошках ляжала жэрдка і частка дзвярэй, якая мела з аднаго боку паўкруглае заканчэнне. Насыціл быў пакрыты гноем, слой якога дасягаў 25 см. Прастора паміж зрубнай пабудовай і насыцілам запоўнена гноем, шчапой і абломкамі дошак.

Да знаходак гэтага комплексу належаць абломкі гаршкоў V–IX тыпаў, драўляныя вырабы — абломак міскі, рыдлёўка, крышка, лучыны. Сустрэлася даволі шмат шкляных бранзалетаў, асклепак сіняй пасудзіны з роспісам, фрагмент бронзавага люстэрка. Адзначым таксама абрыўкі скуранага абутку і рэмянёў. На падлозе пабудовы ляжалі таксама косяці рыбы і шкарлупа гарэхаў.

Пабудова 3.

Гэтую пабудову, адкрытую на глыбіні 177–190 см ад ніжэйшай адлучаў слой перагною і шчапы. У раскоп трапілі бяровеньні зруба, астаткі дашчатай падлогі і развал печкі. Апошняя з поўначы і захаду была ўмацавана буйнымі камянямі. Пад аморфным развалам печкі захаваліся чатыры глінабітныя пода, паміж якімі былі праслойкі з дробных камянёў. Лепш захаваны ніжні под меў дыяметр 120 см і ляжаў на вымастцы з камянёў, якую падсыцілалі жэрдкі і плахі. Да ўсходняй часткі печкі прытыкаў слуп дыяметрам 60 см, умацаваны камянямі. Захавалася частка апечка ў выглядзе цясін, пастаўленых на рабро.

Да пабудовы належалі абломкі гаршкоў V–IX тыпаў, наканечнік жалезнай чарашковай стралы, жалезнае вушка ад драўлянай пасудзіны і адзінкавыя абломкі шкляных бранзалетаў.

Пабудовы 1 і 2.

Амаль непасрэдна над рэшткамі пабудовы 3, на глыбіні 150 см знаходзіўся абвуглены вянец ад ўсходняй і паўднёвай сыцен пабудовы і насыціл з дошак, пакрыты сатлелым дрэвам і саломай. У непасрэднай блізкасці ад гэтай пабудовы была яшчэ адна зрубная пабудова, да якой належылі рэшткі печы. Яна займала, прыкладна, такое ж месца як і печ стратыграфічна ніжэйшай пабудовы, але была бліжэй да сыценкі. Ад печы захаваліся неабпаленая і абпаленая гліна, кавалкі пода і камяні, а пры вугле знаходзіўся слуп такога ж дыяметру як слуп пабудовы 3, які падтрымліваў цясіну апечка. Супрацьлеглы бок апечка падтрымліваў маленькі слупок.

Сярод знайдзенай керамікі пераважалі гаршкі IX тыпу. Знайдзена ручка амфары, з выдрапаным на ёй знакам, шыфернае прасліца, жалезны выраб, паліваная галоўка алены і шкляная пацерка.

Верхні гарызонт культурнага слоя прадстаўляў з сябе шчыльную забіўку з камяню, глею і цэглы і быў насычаны бітым посудам чырванавата шэрага колеру. Набольш устойлівымі формамі былі гаршкі, міскі, крышкі, патэльні і інш.

Раскоп 3.

Раскоп плошчай 240 кв. м быў закладзены ў 20 м на ўсход ад раскопа 2. У большай палове яго культурны слой *in situ* не захаваўся. Аднак, аб тым, што такі быў, сведчыць тыповая кераміка, абломкі амфар і шкляных бранзалетаў, наканечнікі стрэлаў старажытнарускага часу і іншыя характэрныя знаходкі. Тамсама была знайдзена такая выдатная рэч, як ліцік з выявай раства Хрыста. Верагодна, што пры забудове гэтага месца ў познім Сярэднявеччы, пабудовы старажытнарускага часу былі знішчаны. Рэшткі пабудовы старажытнарускага часу адкрыты паблізу ўсходняй сценкі раскопа.

Пабудова 27 (кв. кв. ЧШ 29–31).

На слоі шчэпак, што прыкрывалі мацярык, на глыбіні 4,20 см адкрыты вугал зруба з сатлелых бярвеньняў дыяметрам 20 см; чашка была высечана ў ніжнім бярвяне. Па-за зрубам пачынаўся замошчаны дошкамі двор. Шырыня дошак 20–22 см, яны арыентаваны з паўночнага захаду на паўднёвы ўсход. Пад гэтымі дошкамі ляжаў ніжні слой дошак, прыкрываючы перадамацярыковы слой. Зруб і рэшткі двара агарожваў плецены плот, ад якога захаваўся восем калоў, аплеченых гальцём. У некаторых месцах плецень быў умацаваны камянямі. Каля плоту знаходзілася доўбленае карыта, прабітае адным з калоў. Карыта з падчасанымі ручкамі мела даўжыню 35 см, вышыню 22 см.

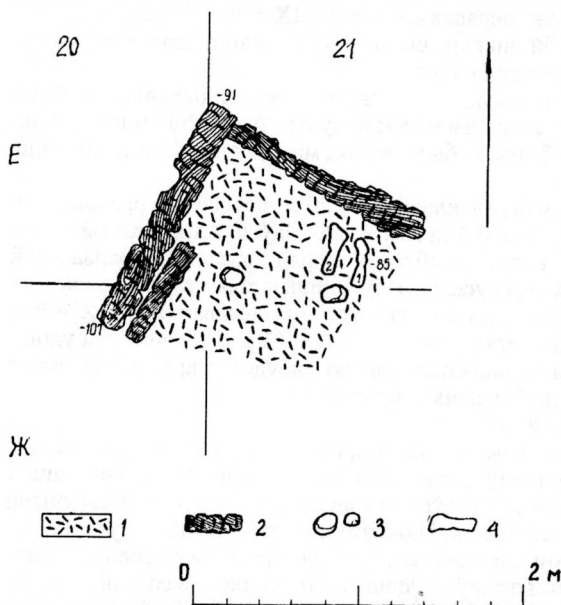
На дошках і пад імі шмат рыб'яй лускі, знайдзены косці жывёлы.

Да пабудовы належалі гаршкі VII і IX тыпаў, абломак міскі і дробныя абломкі амфар. Знайдзены таксама невыразны драўляны выраб, рог жывёлы са знакамі работы і абрэзкі скуру. Тут жа знайдзены абломкі трох пасудзін візантыйскага альбо блізкаўсходняга паходжання.

Пабудова 28 (кв. кв. ЧШ 28–31).

На глыбіні ад 365 см, у слоі гумуса са шчапой была адкрыта частка ніжняга вянца зруба негарэлай пабудовы. Ад яго захаваўся бярвяно дыяметрам 25 см, што цягнулася з паўночнага ўсходу на паўднёвы захад больш чым на 6 м і ўваходзіла ў сценку раскопа, а таксама частка бярвеньняў, якія ляжалі перпендыкулярна. Рубка ў абло. Пабудова моцна паніжалася ў заходнім накірунку, дзе бярвяно знаходзілася на глыбіні 411 см. У месцы злучэння абодвух бярвеньняў быў слупок дыяметрам 10 см. Верагодна, да гэтай пабудовы належаць яшчэ два слупы ў 75 см ад вялікага бярвяна. Адзін з іх, дыяметрам 20 см, захаваўся на вышыню 55 см і быў падгранёны і ўмацаваны камянямі. Другі дыяметрам 15 см, меў вышыню 35 см. У верхняй частцы яго мелася выемка. З пабудовай трэба таксама звязаць абломак негарэлай дошкі шырынёй 22 см, якая ляжала адвольна.

Пры разрэзе вялікага бярвяна выяўлена некалькі бярвеньняў ад сыяны. Знаходак пры расчыстцы гэтага комплексу амаль не было. Знайдзены асобныя сценкі гліняных пасудзін.

Мал. 115. Замкавая гара. Раскоп 1. Пабудова 6, план. 1 — вугаль, 2 — гарэлае дрэва, 3 — камяні, 4 — тачыльны камень.

Пабудова 29 (кв.кв. XIII 30–31). Гліняная вымастка (кв. кв. XIII 27–29).

На інтэнсіўна гарэлым слоі, які знаходзіўся на глыбіні да 346 см ляжаў насыціл з дошак шырынёй да 25 см і арыентаваны з паўночнага захаду на паўднёвы ўсход, які ўваходзіў у паўночную і ўсходнюю сыценкі раскопу. Плошча, якую ён займаў у раскопе складала 5×2,15 м. На дошках перпендыкулярна ім ляжалі дзве вузкія плашкі на адлегласці 2 м адна ад другой. Яшчэ дзве плашкі ляжалі не in situ.

Кераміка насыціла прадстаўлена гаршкамі V, VI і IX тыпаў. Амаль усе фрагменты са слядамі нагару. Знайдзены некалькі сыценак амфар з рыфленьнем і донца збанка, цеста

якога падобна да цеста амфар. Сярод знаходак абломак жалезнага ключа, жалезная скаба, жалезная пласцінка са скругленымі краямі, абломак рогу са слядамі работы, фрагмент шклянога бранзалета і абломак шкляной пасудзіны, якая распісана золатам і чырвонай і сіняй эмальлю.

На адлегласці 1,20 м на ўсход ад насыцілу на глыбіні 294–325 см на тым жа гарэлым слоі, на якім знаходзіўся насыціл, ляжаў масіў неабпаленай гліны, які займаў плошчу 4×4 м. У гліну былі ўціснуты асобныя камяні. Гэты прамавугольнай формы масіў гліны, меў арыентацыю з паўночнага ўсходу на паўднёвы захад. З аднаго боку яго атачала вузкая паласа сатлелага дрэва.

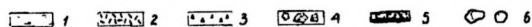
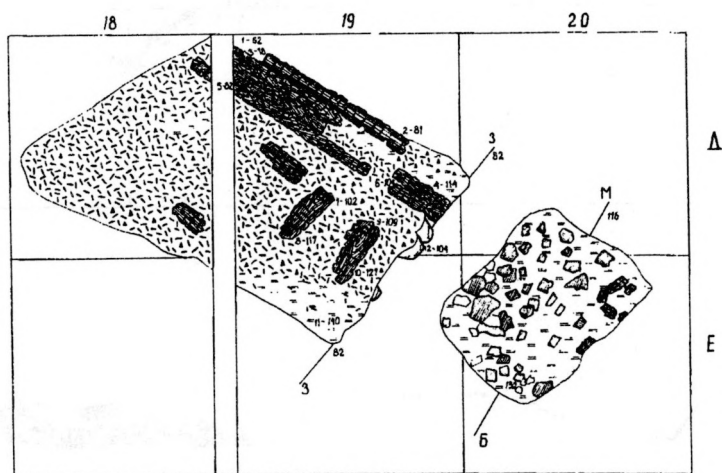
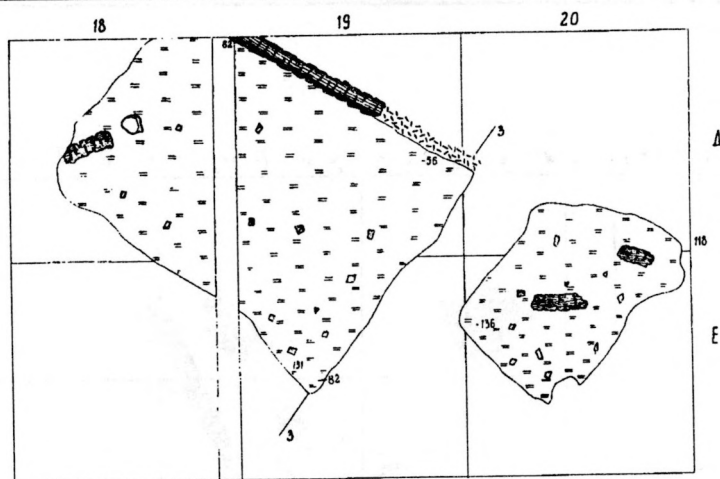
На адлегласці 150 см ад глінянай вымасткі, на глыбіні 323–333 см былі адкрыты астаткі яшчэ адной вымасткі такой самай формы і арыентацыі і таксама абмежаванай вузкай плашкай сатлелага дрэва. Гліна другой вымасткі была толькі абпаленай, месцамі на ёй былі скапленыя пяску.

Пры разрэзе глінянай вымасткі ў кв.кв. ЧШ 28–29 устаноўлена, што таўшчыня яе была 20 см. Гліну падсыцілаў цёмны гумус і ўжо ўспамянуты гарэлы слой.

Пры расчыстцы гліняных вымастак знайдзена кераміка ад гаршкоў IX тыпу і абломак шклянога бранзалета.

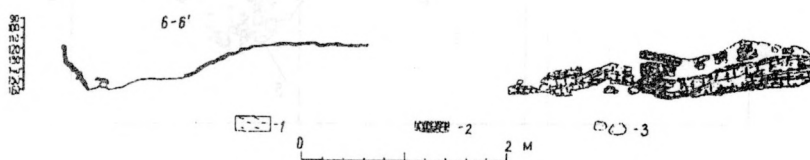
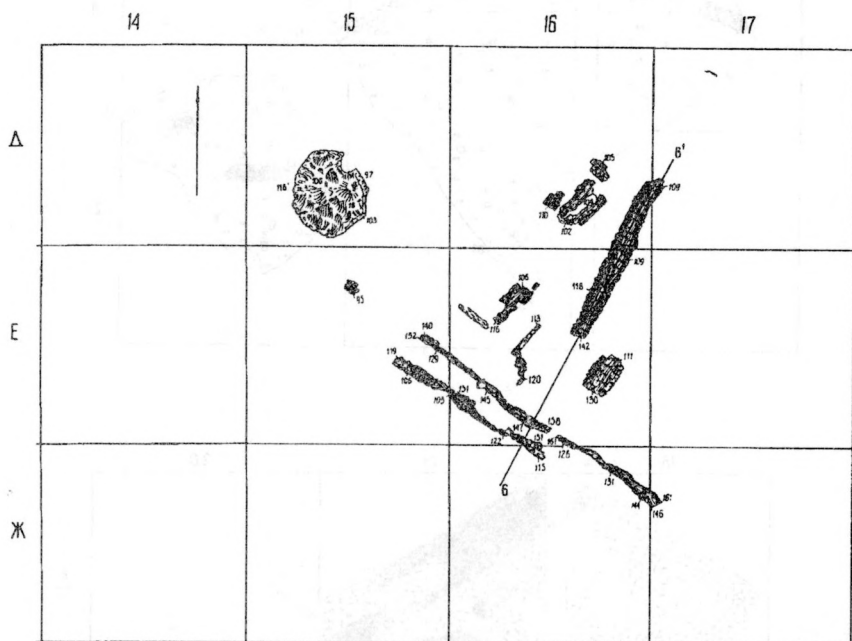
Комплексы гораду XIV ст. і больш позняга часу.

Над насыцілам пабудовы 29 і вымасткай гліны, на глыбіні ад 235 см у цэнтральнай, паўднёвай і ўсходняй частцы раскопа была вымастка з камянёў і асоб-

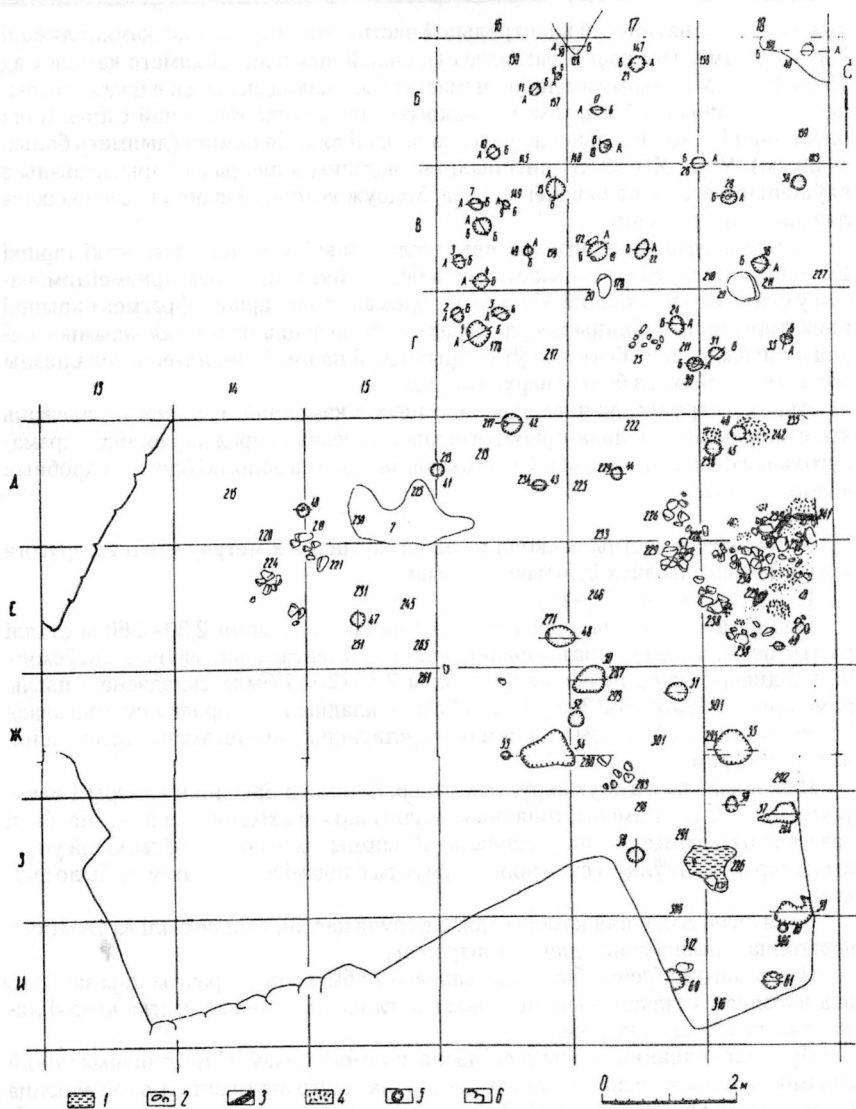

0 2 м

Мал. 116. Замкавая гара. Раскоп 1. Пабудова 8, план. 1 — неабпаленая гліна, 2 — вугаль, 3 — зала, 4 — цэгла, 5 — гарэлае дрэва, 6 — камяні.

Мал. 117. Замкавая гара. Раскоп 1. Пабудова 11, план.

Мал. 118. Замкавая гара. Раскоп 1. Ямы ў мацярыку. 1 — неабпаленая гліна, 2 — камяні, 3 — гарэлае дрэва, 4 — вуглі, 5 — яма, 6 — граніца пабудовы XIV ст.

ныя камяні. У паўднёвай і цэнтральнай частцы участку раскопа камяні ляжалі ў два а часам у тры слаі ў выглядзе суцэльнай выкладкі. Дыяметр камянёў ад 15 до 40 см. У цэнтры каменнай вымасткі былі пакладзены дзве цэглы шырынёй 14, таўшчынёй 8 см, тамсама адкрыты два слупкі абпаленай гліны. Каля паўночнай і ўсходняй сцёнак раскопа ляжалі вялікія камяні (дыяметр больш за 50 см). У кв. ХЦ 30–31 яны былі выкладзены ў два рады і арыентаваны з паўночнага ўсходу на паўднёвы захад. Уздоўж усходняй сцёнкі безпарадкава ляжалі вялікія камяні.

Сярод керамікі, знайдзенай пры даследванні каменнай вымасткі гаршкі IX тыпу з атагнутым венчыкам, амаль без шыёйкі з лінейным арнамантам, часам у спалучэнні з хваляй. Сустрэты абломак горла гаршка, фрагмент крышкі і некаторы іншы гліняны посуд. Зрэдку сустракаецца паліваная кераміка, сярод якой адзначым міску з жоўта-карычневай палівай. Знайдзены непаліваны абломак, магчыма, з больш верхняга слоя.

Акрамя керамікі да знаходак, звязаных з каменнай вымасткай належаць жалезная крыца, авальна-прамавугольная жалезная спражка і вялікая прамавугольная спражка з жалеза. Сустрэкаюцца таксама абломкі бронзы і дробныя абломкі шкла.

Печы.

У паўднёвай частцы раскопа на адлегласці двух метраў адзін ад другога адкрыты развалы двух ідэнтычных печак.

Печ 1 (кв. кв. ЧП 27–29).

Над каменнай вымасткай і гумусам на ёй, на глыбіні 2,30–2,60 м стаялі рэшткі печы, захаваныя на вышыню да 40 см. Арыентаваная з паўночнага ўсходу на паўднёвы захад, печка мела памеры 3,40×2 м і была складзена з цэглы памерамі 27×12×5; 28×13×8; 29×12×7 см. У кладцы печы зрэдку сустракалася цэгла-пальчатка. У цэглы там-сям былі ўстаўлены камяні, змацаваныя вапнавым растворам.

Печ складалася з двух акруглых камер. Дыяметр Заходняй камеры 130 см, усходняй 150 см. Камеры, топачныя каналы якіх знаходзіліся з палудня, былі раздзелены перамычкай падтрэвугальнай формы шырынёй да 60 см. Слой унутры камер прадстаўляў з сябе чорны гумус са слядамі агню, у якім не было знаходак.

Каля краю Заходняй камеры ляжала група цаглін, якія не былі ва ўжытку і, верагодна, прызначаліся для рамонту печы.

Пасля таго як печка была расчышчана і абмерана, яе разрэз паказаў, што пад цаглянай кладкай ёсць неабпаленая гліна, але вялікая частка кладкі ляжала непасрэдна на гумусе.

Пры даследванні печы знайдзена няшмат рэчаў. Сярод нешматлікай керамікі абломак міскі з ружовага цеста, на ўнутранай частцы якой маюцца поласы, полая ручка і цывік. Па ўсёй верагоднасці з верхняга слоя трапілі абломак ружовай дахоўкі і гаршок IX тыпу.

Печ 2 (кв. кв. ШЧЫЭ 27–29).

На глыбіні 240–285 см, на слоі цёмнага гумуса стаяла печка такой самай формы як печка 1, памерамі 3,9×2,4 м, арыентаваная з паўночнага ўсходу на паўднёвы захад і выкладзеная з цэглы памерамі 28–29×13, 5–14×8–9 см. Часам

цэгла мела памеры 27–30×12–16×4×6 см. У кутку пабудовы і паблізу яе ляжалі камяні дыяметрам да 40 см. У паўночным кутце яны былі змацаваны растворам з белай і жоўтай вапны з дамесам пяску.

У двух акруглых камерах печы дыяметрам 1,20 і 1,40 см, уваходы былі з поўдня. На ўзроўні падлогі камер ляжала абпаленая гліна, якая пакрывала жоўта-шэры абпалены пясок. Камеры былі падзелены перамычкай таўшчынёй ад 40 да 80 см, выкладзенай з цэгля. Каля заходняй камеры печы адкрыта скапленне цэгля, укладзенай насуха і невыкарыстанай. Скапленне займала плошчу 1,4 кв. м.

Пры расчыстцы печы 2 знайдзена няшмат керамікі, сярод якой была паліваная.

У 1 м. ад заходняй камеры на глыбіні 305–310 см ляжаў масіў неабпаленай гліны, плошчай 2,4×2,2 м. Добра адмучаная гліна ляжала тонкім слоям, у які ўключана бітая цэгла. Цэгла, галоўным чынам, брусчатая, шырынёй 15 см, таўшчынёй 6,5–8,5 см.

Нягледзячы на перапад у глыбінях печы і масіву гліны, абодва комплексы, верагодна, звязаныя паміж сабой.

Насыцілы.

На ўсходняй частцы раскопа, на мацярыку сустракаліся кавалкі дрэва і абгарэлы тлен. У квадратах Ю 22–23 на бруку, на глыбіні 345 см ляжалі дзве сатлелыя дошкі шырынёй 22 см пры расчыстцы знайдзены абломкі керамікі, фрагмент фаянсавай пасудзіны і каменнае ядро дыяметрам 28 см.

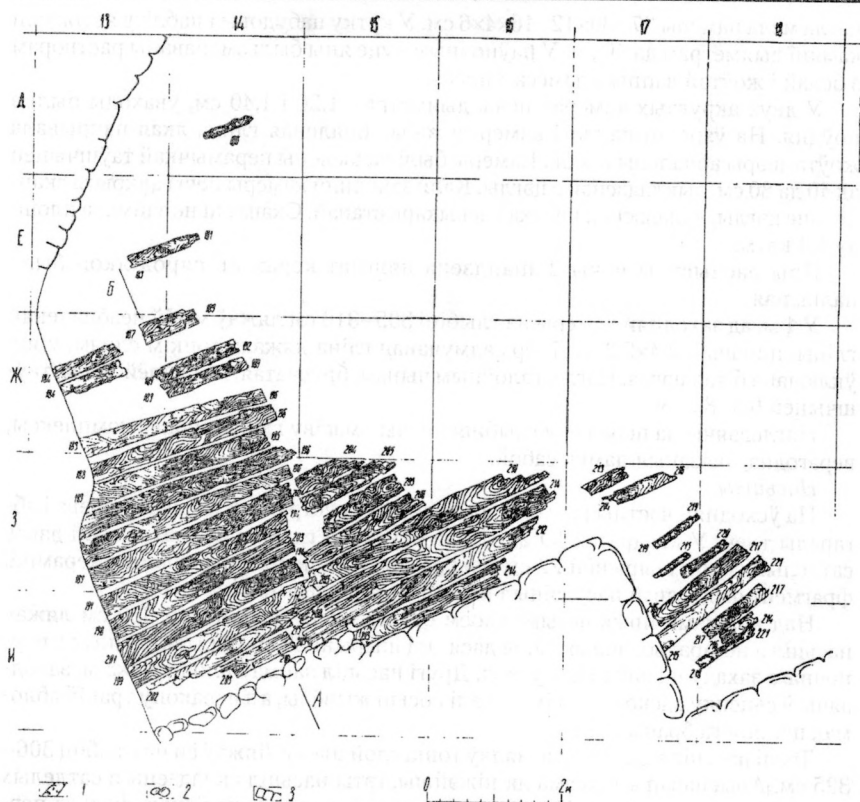
Над дошкамі, прыкрытымі слоём белага пяску, на глыбіні 330 см ляжаў насыціл з негарэлых дошак (яны дасягалі шырыні 25 см), арыентаваных з паўночнага захаду на паўднёвы ўсход. Другі насыціл займаў плошчу 3×3 м, заходзячы ў сценку раскопа. На ім ляжалі косыці жывёлы, а з перакопу трапіў абломкі шклянога бранзалета.

Трэці насыціл ад другога адзяляў тонкі слой пяску. Ляжаў ён на глыбіні 306–325 см. Арыенаваны таксама як ніжэйшы, гэты насыціл складзены з сатлелых дошак дыяметрам 20 см. Частка дошак, рэзка падаючы на ўсход, ляжала перпендыкулярна асноўным дошкам. На гэтым насыціле знайдзена няшмат касцей жывёлы і пяць каменных ядраў дыяметрам 25–40 см.

Пабудова з бітай цэгля (кв. кв. ЧШ 30–31).

На глыбіні 150–260 см адкрыта пабудова прамавугольнай формы, плошчай 4,80×1,80 м, да якой прытыкаў выступ таксама прамавугольнай формы, плошчай 1,80×0,8 м. Матэрыялам для пабудовы былі бітая (крышаная) цэгла, вапнавы раствор, дробныя камяні і пясок. Пры разрэзе высветлілася, што яна складалася з двух слаёў — ніжняга таўшчынёй 30 см, перакрытага светлым гумусам таўшчынёй 50 см і верхняга таўшчынёй 20 см. Такім чынам вышыня пабудовы складала 1 м. Абломкі цэгля ў ёй мелі шырыню 15 см, таўшчыню 8 см.

Пры разборцы пабудовы знайдзена кераміка — абломкі гаршкоў са скошаным манжэтападобным венчыкам і кароткай шыйкай. Знайдзена донца пасудзіны з ружовай гліны, з сярэдзіны пакрытай барздкамі, абломкі паліваных пасудзін, жалезнае кальцо, пласцінкі і абломкі бронзы і абломкі пацінаванага шкла.

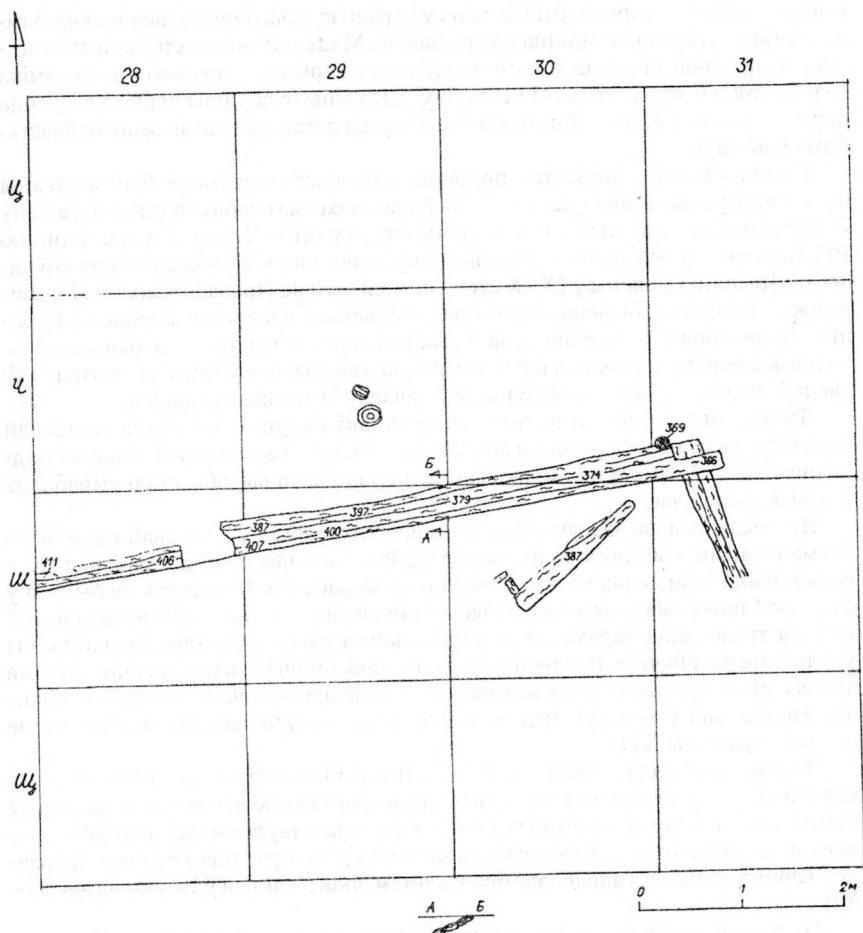
Мал. 119. Замкавая гара. Раскоп 1. Насыціл III, план. 1 — сатлелае дрэва, 2 — камяні, 3 — граніца пабудовы XIV ст.

Яма (кв. кв. ЮШ 26).

У паўночную сцяну раскопа ішла яма, вырытая ў мацярыку, глыбіня якой 3 м. Сьценкі яе вертыкальныя, але па меры набліжэння да дна рабіліся ступенчатымі. У запаўненні ямы, асабліва ў прыдонным слоі, знайдзена шмат абломкаў дрэва і шчапы. Сустракаецца шмат касцей жывёлы. Другіх знаходак амаль не было.

Манеты.

У культурным слоі Замкавай гары знайдзены наступныя манеты: срэбная залатардынская (1355 г.), вызначэнне А.А. Быкава, і больш познія Аляксандра Ягелона (1492–1506), дваіны дынарыі, дзве манеты Жыгімонта Аўгуста (1562 і 1570 гг.), шылінг Густава Адольфа II Вазы (1621 г.), тры соліды Яна Казіміра (60-я гг. XVII ст.) і бронзавая манета 1708 г. (вызначэнне В.М. Поціна).

Мал. 120. Замкавая гара. Раскоп 3. Вугал пабудовы 28.

Аб датаваньні культурнага слою Замкавай гара.

Найбольш раньнія астаткі будаўніцтва і археалагічныя матэрыялы адкрыты ў раскопах 1 і 2. Яны знаходзіліся на невялікіх участках, перакрытых першапачатковым валам. Будаўнічыя астаткі невыразныя. Што датычыць керамікі, то набор глінянага посуду на 1 і 2 раскопах некалькі адрозніваецца адзін ад другога. У той час калі ў раскопе 1 кераміка прадстаўлена гаршкамі I–III і V тыпаў, на ўчастку раскопа 2 сустракаюцца гаршкі толькі I і II тыпаў. Аднак, гэтыя абставіны не перашкаджаюць таму, каб лічыць абодва ўчасткі, што ля-

жаць пад валам сінхроннымі і бачыць у іх рэшткі пачатковага засялення Замкавай гары. Падобная карціна назіралася на Малым Замку, калі ў адных комплексах, прыналежных да аднаго будаўнічага перыяду сустракаецца кераміка I–V тыпаў, а ў другіх толькі I і II тыпаў¹. Дадзены будаўнічы перыяд датуецца першай паловай XI ст.². Гэтым жа часам трэба датаваць разгледжаныя ўчасткі Замкавай гары.

Сярод рэчавых знаходак першапачатковага паселішча быў жалезны наканечнік утульчатай стралы — буйнейшая знаходка сярод стрэлаў гэтага тыпу ў Наваградку (даўжыня 8 см, дыяметр утулкі — 2 см). Па назіраньню Р.С. Мінасяна, у наканечніках гэтага тыпу, якія з'явіліся ў абласцях на поўначы ад Прыпяці і Дзясны ў IX–X стст. (пазней чым на Правабярэжжы і Левабярэжжы Дняпра) адбываецца пэўнае засяленне славянамі ўсходняй Еўропы³. Дзе раньняга паселішча на Замкавай гары не супярэчыць раньняга знаходка жалезнага стрыжня з кручком, які, як гаварылася ў тэксце работы, быў распаўсюджаны ў арэале качэўнікаў у пачатку II тысячагоддзя н.э.

Датаваньне раньняга паселішча некалькі парушае знаходка жалезнай спражкі з насечкай. Вядомая ёй аналогія паходзіць з каменнага могільніка Падляшша XII ст.⁴. Застаецца мяркаваць, што падобныя вырабы сталі вырабляць у больш ранні час.

Як неаднаразова зазначалася, раньняе паселішча на Замкавай гары было неўмацаваным і магло ў такім выглядзе існаваць некалькі дзесяцігоддзяў, а потым было ўмацавана валам. У засыпу вала раскопа 2 знаходак не было, а ў раскопе 1 пры разборцы астаткаў вала знайдзена кераміка ў выглядзе гаршкоў тых жа тыпаў, якія характэрныя для раньняга паселішча. Там жа знайдзены ўтульчаты наканечнік двушпіннай стралы, нож і іншыя знаходкі, якія таксама адначасовыя археалагічным матэрыялам першапачатковага паселішча. Такім чынам, вал, які ўзведзены над неўмацаваным паселішчам, быў насыпаны не пазней сярэдзіны XI ст.

З пабудовай вала, пляцоўка Замкавай гары інтэнсіўна забудоўваецца. Да комплексаў другой паловы XI ст. можна аднесці толькі агнішча і вялікую яму ў раскопе 1, дзе сярод керамікі гаршкі V тыпу прадстаўлены паловай глінянага посуду, а сярод знаходак сустракаюцца шыфернае прасліца і срэбны бранзалет. Форма апошняга адпавядае бранзалетам, якія з'явіліся ў Ноўгарадзе ў XI–XII ст.⁵.

Наступны этап у будове Замкавай гары звязаны з сатлеўшымі пабудовамі раскопа 1, пастаўленымі пры вале пабудовамі 18, 19, 24, пабудовай 25, якая ўваходзіла ў другі шэраг гаспадарчых пабудоў, пабудовай 26, якая зроблена трохку пазней і насыцілам V, што ляжаў на мацярыку, на раней незабудаванай частцы пляцоўкі. У раскопе 2 гэта была пабудова з плеценым плотам, пастаўленая на засыпе валу.

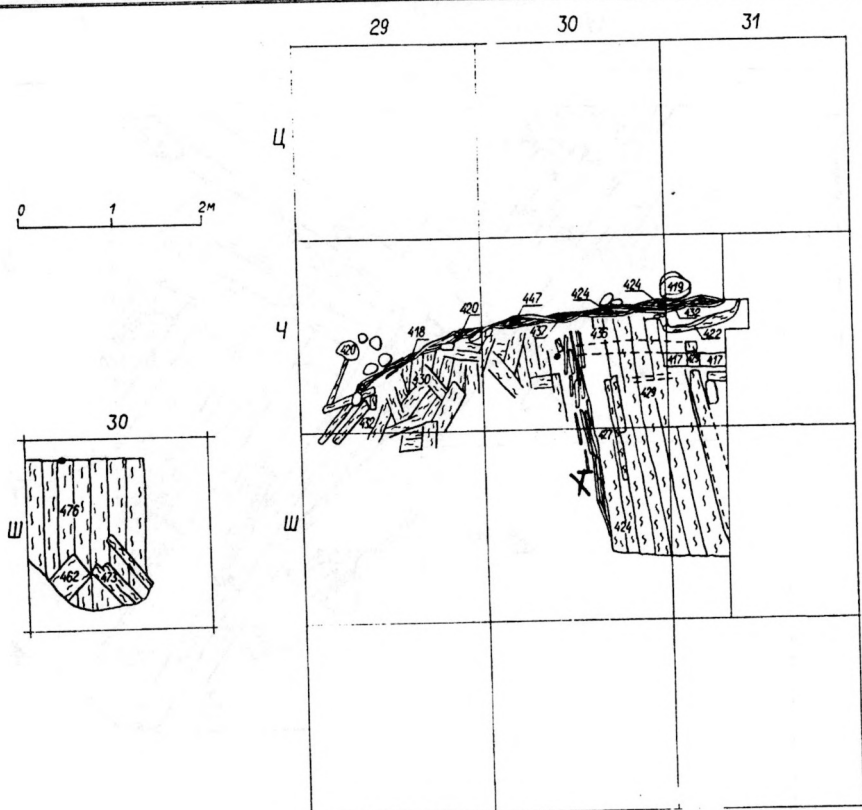
¹ ДН. С. 26.

² ДН. С. 117.

³ Мінасян Р.С. Втульчатые двушпінные наконечники стрел // СГЭ. 1978. Вып. 43. С.37.

⁴ Зильманович И.Д. Оп. cit. С. 97.

⁵ Седова М.В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X–XV вв.). М., С. 96.

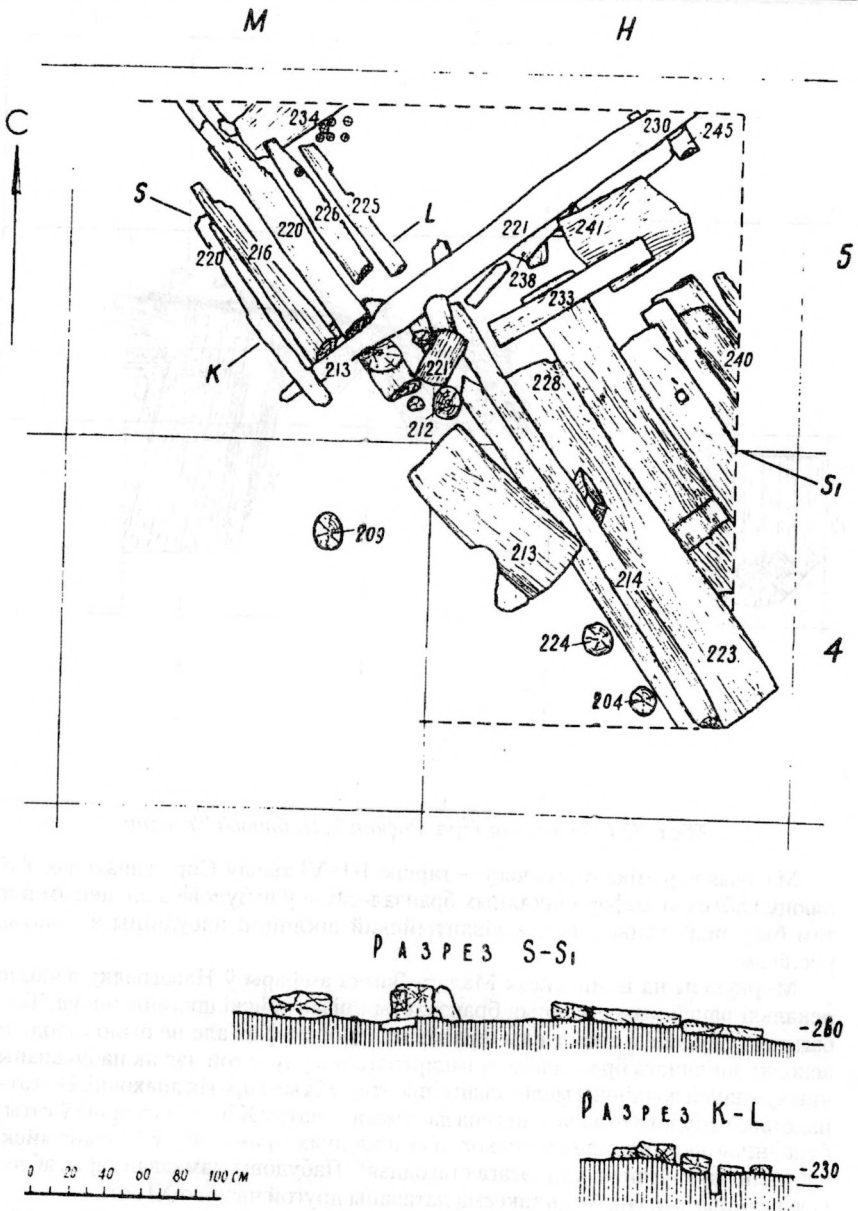

Мал. 121. Замкавая гара. Раскоп 3. Пабудова 27, план.

Масавая кераміка гэтага часу — гаршкі III–VI тыпаў. Сярод знаходак з'яўляюцца абломкі амфар і шкляных бранзалетаў, а ў пабудове з плеченым платам быў знайдзены асколак візантыйскай шкляной пасудзіны з залатым роспісам.

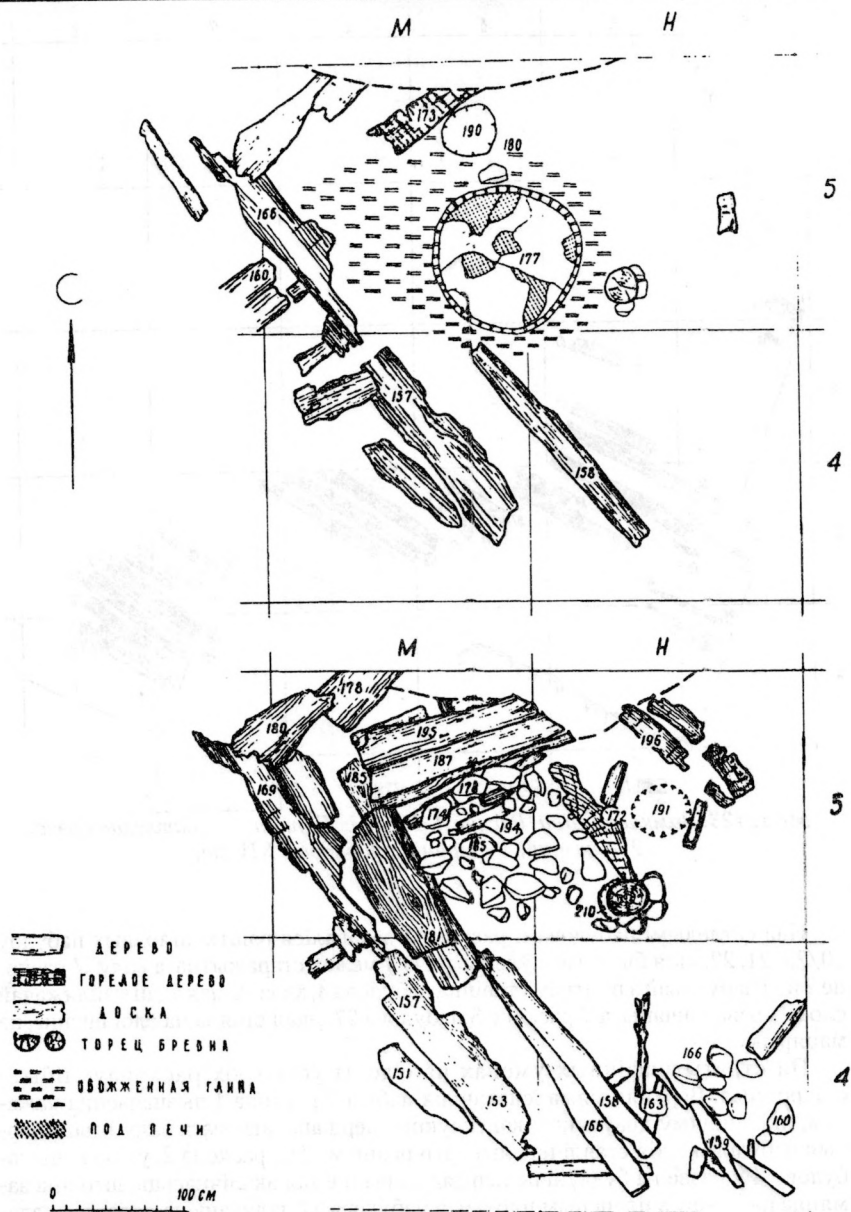
Мяркуючы па комплексах Малага Замка амфары ў Наваградку з'явіліся некалькі раней чым шкляныя бранзалеты і візантыйскія шкляныя посуд. Так у багатай пабудове 6 знайдзены фрагменты трох амфар, але не было ніводнага асколку шклянога бранзалета ці імпартага посуду, у той час як пабудаваныя крыху пазней жылішчы мелі ў сваім інвентары і тыя і другія знаходкі. На гэтай падставе пабудова 6 была аднесена да самага пачатку XII ст., а жыллё ў гэты ж будаўнічы перыяд, але са знаходкамі шкляных бранзалетаў і візантыйскіх пасудзін, да другой чвэрці гэтага стагоддзя¹. Пабудовы Замкавай гары, аб якіх ідзе размова, могуць быць таксама датаваны другой чвэрцю XII ст.

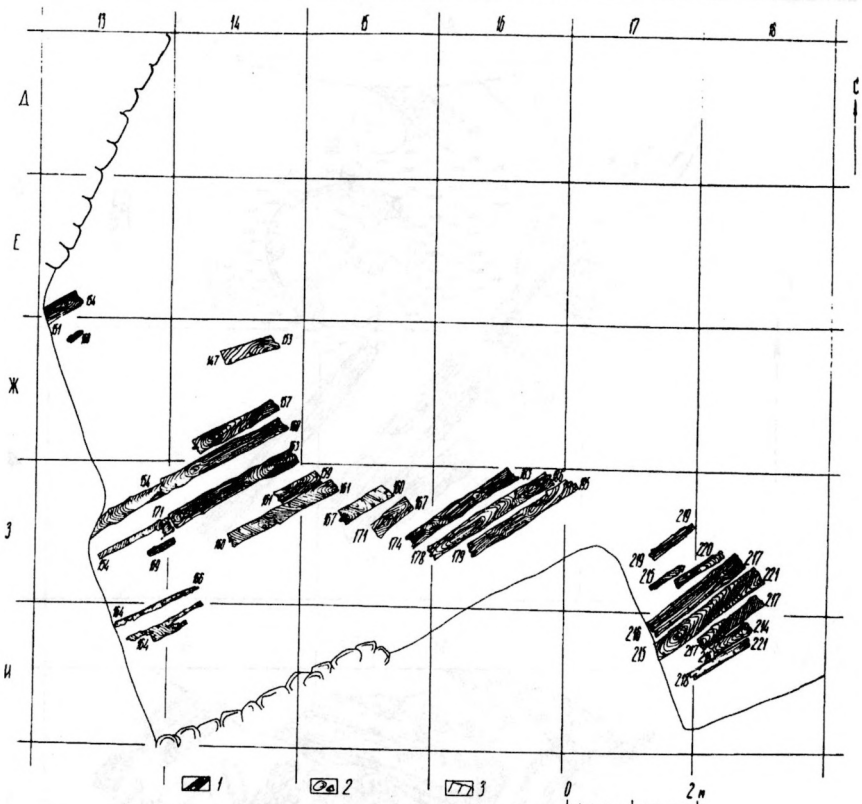
¹ ДН. С. 117.

Мал. 122. Замкавая гара. Раскоп 2. 1 — пабудова 4, 2 — пабудова 3. Пляны.

Дадаткі

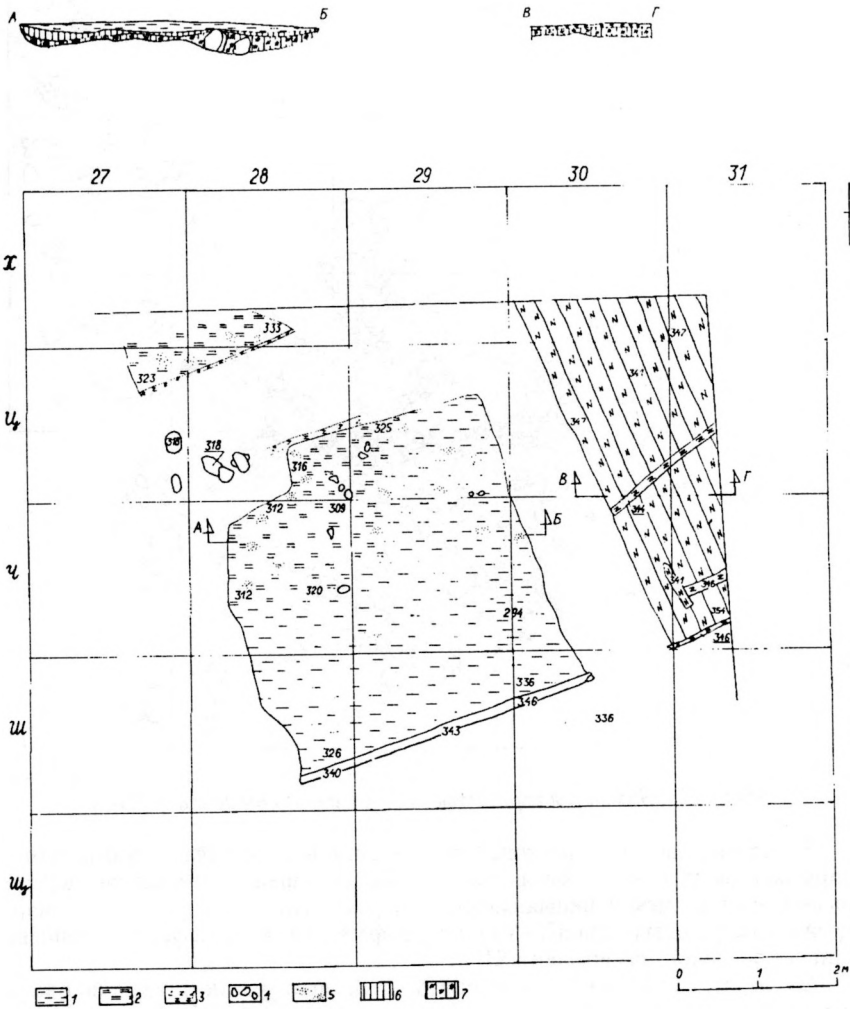

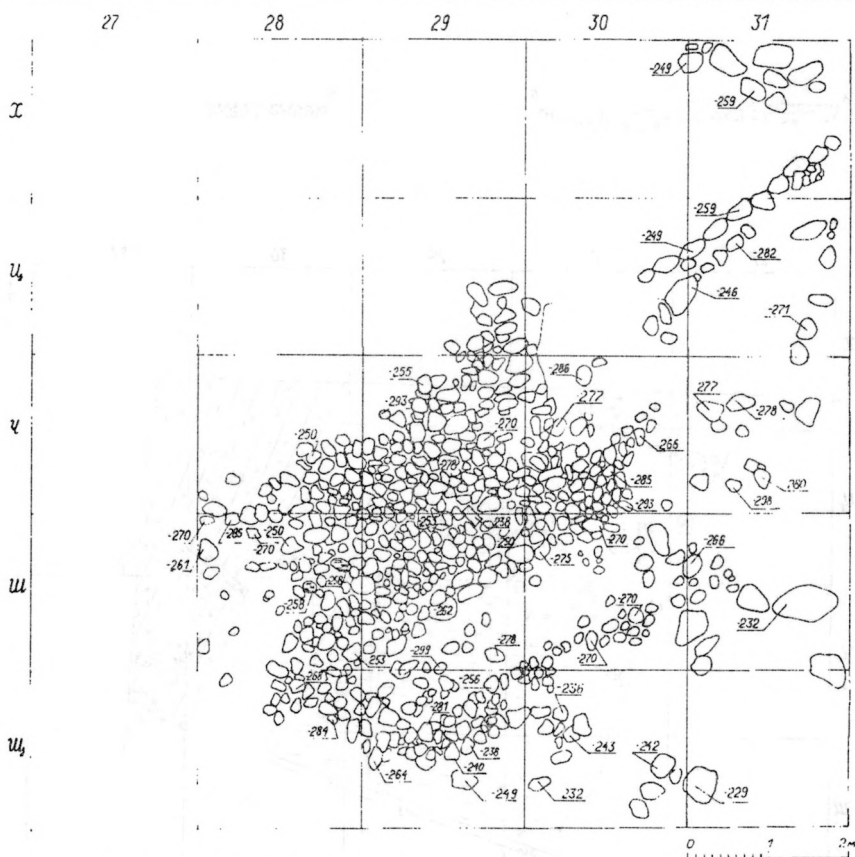
Мал. 123. Замкавая гара. Раскоп 1. Насыціл II, план. 1 — сатлелас дрэва, 2 — камяні, 3 — граніца пабудовы XIV ст.

Над сатлелымі пабудовамі раскопа 1 захаваліся рэшткі згарэлых пабудов 20/23, 21, 22, якія былі пастаўлены яшчэ ў межах старажытнага валу. У раскопе 2 над пабудовай з плятнём ставіцца пабудова 4, аддзеленая ад ніжэйляжачай слоём дрэва і шчапы, а ў раскопе 3 пабудова 27, якая стаяла на слоі шчапы, на мацярыку.

Па стратыграфічных умовах пабудовы ўсіх трох раскопаў, нібыта сінхронныя. Верхняя мяжа існавання пабудовы раскопа 1 вызначаецца пажарам, які знішчыў драўляныя канструкцыі першапачатковага валу і гаспадарчыя пабудовы, якія стаялі пад яго прыкрыццём. Для раскопа 2, уключыць пабудову 4 у дадзены будаўнічы перыяд дазваляе тая акалічнасць, што яна замяняе пабудову з плеценым плотам, а пабудова 27 далучана на падставе падабенства яе інвентара са знаходкамі ў пабудове 4.

Мал. 124. Замкавая гара. Раскоп 3. Пабудова 29. Вымастка з гліны.
1 — неабпаленая гліна, 2 — абпаленая гліна, 3 — сатлелыя дошкі, 4 — камяні,
5 — пясок, 6 — гумус, 7 — гумус з шчэпамі.

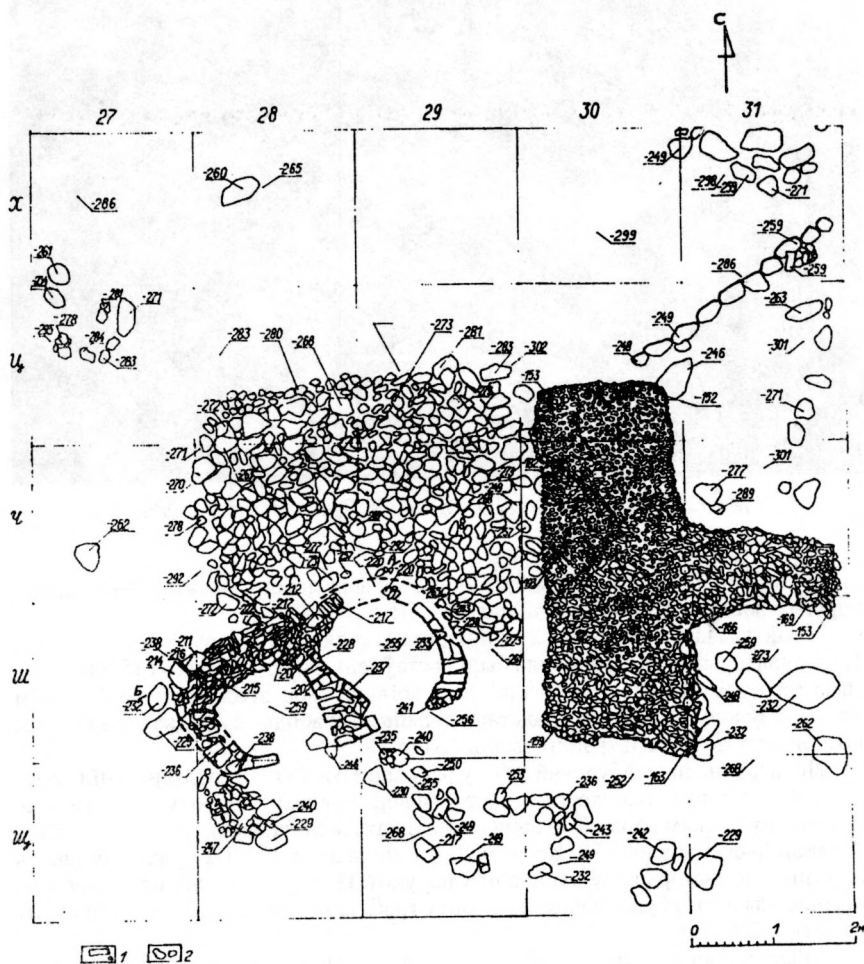

Мал. 125. Замкавая гара. Раскоп 3. Каменная вымостка. План.

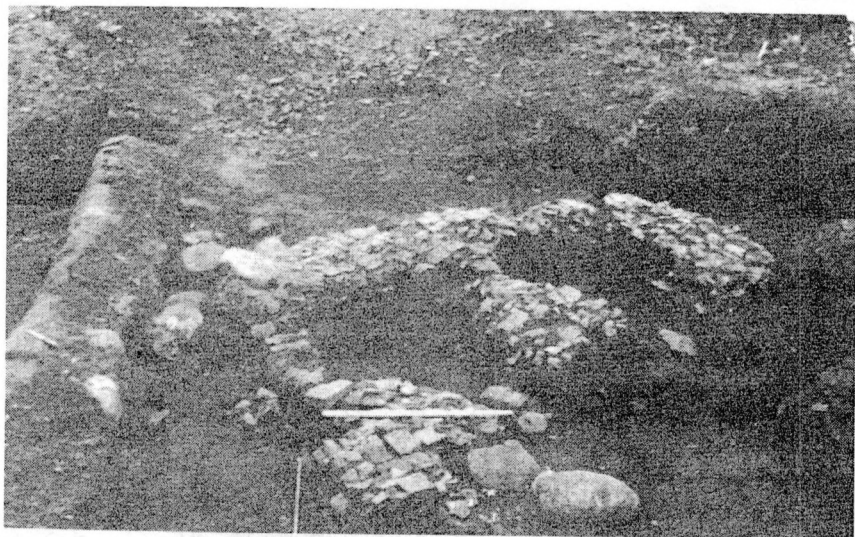
Знаходак у пабудовах раскопа 1 няшмат і яны не адрозніваюцца ад керамікі і другіх вырабаў ніжэйляжачых пабудоў. Час існавання згарэлых пабудоў супадае са спыненнем функцыянавання старажытнага валу, і прыходзіцца, мяркуючы па кераміцы (гаршкі V–VI тыпаў, амфары, частка бронзавага энкаліпіёна і іншыя знаходкі) на сярэдзіну XII ст.

Сатлелыя пабудовы раскопаў 2 і 3, што ўзніклі адначасова з вышэйназванымі, маглі функцыянаваць толькі пазней. Аб гэтым сведчаць знаходкі гаршкоў IX тыпу і фрагменты шкляных пасудзін блізкаўсходняга паходжання. Такая кераміка і шкляны посуд на тэрыторыі Малага Замка з'яўляюцца ў жылых дамах другой паловы XII ст.¹

¹ ДН. С. 57, 71, 78.

Мал. 126. Замкавая гара. Раскоп 3. Печка 1, пабудова з бітай цэглы, каменная вымастка. План. 1 — цэгла, 2 — камень.

Мал. 127. Замкавая гара. Раскоп 3. Печка II. Від з поўдня.

Такім чынам, разглядаемы будаўнічы перыяд можна датаваць сярэдзінай і першым дзесяцігоддзем другой паловы XII ст.

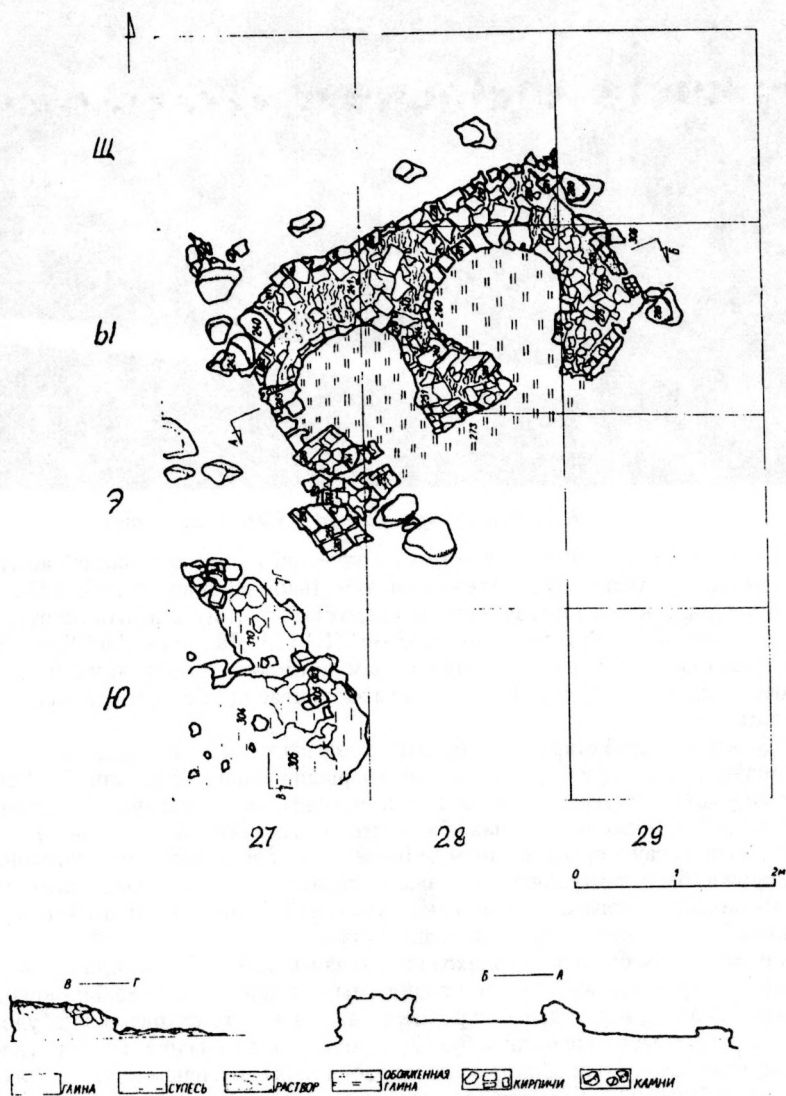
У той час, калі ў раскопах 2 і 3 працягвалі стаяць пабудовы 4 і 27, у раскопе 1, на тэрыторыі засыпанага вала былі пастаўлены пабудовы 9/14 і 15, якія таксама загінулі ў пажары. Знаходкі, якія абільна былі прадстаўлены ў ніжнім ярусе пабудовы 9/14 даюць падставу лічыць, што абодва будынка належаць да комплексу не пазней трэцяй чвэрці XII ст.

Непасрэдна над пабудовай 9/14 у раскопе захаваўся згарэлы насыціл пабудовы 9а, а згарэлая пабудова 10, часткова перакрывала пабудову 15. У раскопе 2 гэтым будынкам адпавядае пабудова 3, якая змяніла пабудову 4, а ў раскопе 3, такой была пабудова 28. Кераміку і іншыя знаходкі гэтых будынкаў цяжка адрозніць ад матэрыялаў папярэдніх пабудов. Па стратыграфічных дадзеных, комплексы гэтага будаўнічага гарызонту трэба аднесці да апошняй чвэрці XII і пачатку XIII стст.

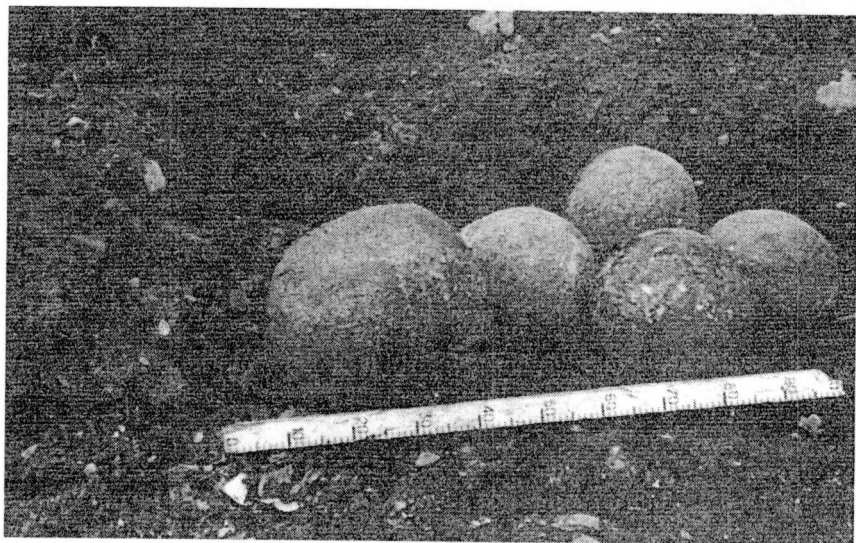
Апошні этап забудовы старажытнарускага гораду на Замкавай гары прадстаўлены ў раскопе 1 згарэлымі пабудовамі 6, 7/16, 8, 11, 17 і сатлелым насыцілам IV. У раскопе 2 — гэта былі пабудовы 1 і 2, а ў раскопе 3 — пабудова 29 з вымасткай з гліны.

У кераміцы гэтых будынкаў пераважаюць гаршкі IX тыпу, а сярод знаходак шарападобная пацёрка з хвалістым роспісам, фрагмент шкляной пасудзіны з Сірыі (Алеппо) і іншыя вырабы, што з'яўляюцца не раней за XIII-е ст.

Найбольш познія для старажытнарускага Наваградка будаўнічыя астаткі і характар знаходак дазваляюць, такім чынам, аднесці дадзены гарызонт да XIII ст.

Мал. 128. Замкавая гара. Раскоп 3. Печка II. План.

Мал. 130. Замкавая гара. Раскоп 3. Каменныя ядры.

Сведчаньне летапісца, (якое можна аднесьці да Малога Замка) аб тым, што вакольны горад быў заваяваны князем Львом Данілавічам пад 1272 г., у свой час дало нам падставу датаваць верхнюю граніцу старажытнарускага перыяду гэтай часткі гораду 70-мі гадамі XIII ст.¹. Дзяцінец гораду, які быў на Замкавай гары, выстаў пад гэтым націскам і таму няма падстаў удакладніць менавіта калі ў XIII ст. там заканчваецца гісторыя старажытнарускага часу.

Культурны слой старажытнарускага Наваградка на Замкавай гары мае пераканаўчыя зыходную і канечную дату з першай паловы XI да канца XIII стст. Больш умоўны ўнутраны падзел гэтага перыяду, які заснаваны на дадзеных стратыграфіі і знаходках. Аднак і ён не грашыць асаблівымі адхіленьнямі. Акрамя комплексаў з прыналежным ім інвентаром, перыядызацыю культурнага слоя можна было кантраляваць масавымі і характэрнымі знаходкамі, што знайдзены па-за пабудовамі. Так, як паказана вышэй, паміж насыцілам V першай паловы XII ст. і насыцілам IV, які адносіцца да XIII ст. ляжаў слой, звязаны з пажарамі, у якім было шмат знаходак, датаваных XII ст. На ўсходняй частцы раскопа, у культурным слоі былі знайдзены матрыцы для цісненьня крына і пацерак (мал.), верагодна, сінхронныя матрыцам, што паходзілі з пабудовы 9/14. Пры расчыстцы рэштак пабудовы раскопа 3 знайдзена няшмат рэчаў, але ў культурным слоі, які прылягае да гэтых пабудов, іх было нашмат больш. Так на ўзроўні пабудовы 27 у слоі знайдзены цыліндрычны замок, абломак паліванай пасудзіны з гранёным вушкам. За межамі пабудовы 29 знайдзена сякера з

¹ ДН. С. 117.

шырокім лязом, а ў паўночнай сцяне раскопа на ўзроўні пабудовы — наканечнік стралы ў форме лапатачкі, тыповы для XIII ст.

У выніку ўсё прадстаўляецца наступным чынам:

Табліца

Культурны слой Замкавай гары ў старажытнарускі час

Будаўнічы перыяд	Раскоп 1	Раскоп 2	Раскоп 3	Дата
6	Пабуд. 6, 7/16, 8, 11, 17 Насыціл IV/	Пабуд. 1, 2	Пабуд. 29. Гліняная вымастка.	XIII ст.
5	Пабуд. 6, 7/16, 8, 11, 17 Насыціл IV/	Пабуд. 1, 2	Пабуд. 29. Гліняная вымастка.	XIII ст.
4	Пабуд. 9/14, 15 Пабуд. 20/23, 21, 22.	Пабуд. 4	Пабуд. 27	Сярэдзіна другой паловы XII ст.
3	Пабуд. 26 Пабуд. 18, 19, 24, 25 Насыціл V	Пабуд. з плятнём	—	Другая чвэрць XII ст.
2	Вогніска. Вялікая яма.	—	—	Другая палова XI ст.
1	Першапачатковае паселішча.	Першапачатковае паселішча	—	Другая палова XI ст.

У святле гэтых дадзеных больш інтэнсіўна чым іншыя, была заселена паўночная частка пляцоўкі, якая з XII ст. была гаспадарчай зонай дзяцінца. Меньшая забудова ў яе паўднёвай частцы, магчыма, тлумачыцца невялікім раскопам. Што датычыць паўднёва-усходняй часткі (раскоп 3), то як сказана вышэй, познесярэднявечнай забудовай былі знішчаны будынкі старажытнарускага часу. Там, дзе рэшткі будаўніцтва захаваліся *in situ*, відавочна, што забудова яе пачалася на стагоддзе пазней, чым у паўночнай і паўднёвай частцы пляцоўкі.

Шматлікія ямы раскопа 1, за выключэннем вялікай ямы, можна датаваць шырока. Тыя з іх, якія былі ў мацярыку паселішча, што існавала да канца XI ст., датуюцца гэтым часам. Вялікая частка ямаў выкарыстоўвалася ў XII і XIII стст.

На Замкавай гары як і на Малым Замку ў старажытнарускім культурным слоі вылучаецца шэсць будаўнічых перыядаў. Разам з тым у абедзвюх частках гораду яны храналагічна некалькі адрозніваюцца адзін ад другога.

Заканчэнне старажытнарускага перыяду ў гісторыі Замкавай гары праяўляецца, у першую чаргу, у тым, што знікаюць тыповыя рэчы, якія прывезены з Кіева альбо праз яго пасрэдніцтва (шыферныя прасліцы, амфары, шкляныя бранзалеты і інш.). Гэтыя імпортныя вырабы, якія трапілі ў Наваградка яшчэ да разгрому паўднёварускіх зямляў у 40-я гады XIII ст., служылі гаражанам аж да канца гэтага стагоддзя.

У забудове паўночнай часткі пляцоўкі Замкавай гары на мяжы XIII і XIV стст. і ў XIV стагоддзі адзначаецца пэўная пераемнасць з забудовай гораду старажытнарускага часу. У пабудовах захоўваецца ранейшая арыентацыя. Упрытык да новага валу на краю пляцоўкі, які зрабілі пасля таго, як быў засыпаны стары вал, стаяць гаспадарчыя пабудовы зрубнай канструкцыі.

Насыцілы гораду XIV ст. немагчыма адрозніць ад насыцілаў старажытнарускага гораду. Насыціл III, аддзелены ад насыціла IV вугальным слоём, шчапой і выкінутымі драўлянымі рэчамі, па ўсім нагадвае гэты апошні. Аднак, знайдзеная на ім цэгла таўшчынёй 9,5 см, паказвае на яго больш познюю прыналежнасць. Гэта ж можна сказаць і аб іншых насыцілах, паложаных адзін на другі. Тут трэба вылучыць самы верхні насыціл 1, які прылягаў да каменнага бруку пры царкве XIV ст., на якім ляжала цэгла, вапнавы раствор і абломкі дахоўкі.

У раскопе 3, храналагічна блізкай старажытнарускаму культурнаму слою была вымастка з камянёў, якая часткова перакрывала пабудову 29. Сярод керамікі, знайдзенай пры разборцы вымасткі, побач з новымі формамі посуду, сустракаюцца абломкі гаршкоў IX тыпу. Знайдзеныя там крыцы паказваюць, што ў той час недалёка была кузня.

Такім чынам пабудовы і насыціл III раскопа 1 і каменную вымастку (забрукоўку) раскопа 3 трэба лічыць комплексамі, якія непасрэдна замянілі пабудовы старажытнарускага гораду. Да іх трэба далучыць насыцілы I і II блізкія па часу да насыціла III і прыналежаць да храма XIV ст.

Наступны этап забудовы прадстаўлены печкамі, адкрытымі ў раскопе 3. Л.Г. Панічава, характэрызуючы печку, адкрытую ў 1983 г., вызначыла яе як горн XVI–XVII стст. на той паставе, што ў культурным слоі знайдзены сплаўленая бронза, жалезны малаток, чорналашчоная і паліваная кераміка¹. Аднак, гэтыя знаходкі належаць да таго часу, калі печка ўжо перастала існаваць. Стратыграфічнае яе становішча, (пабудавана над каменнай вымасткай і ідэнтычнасць з другой печкай, а таксама прыналежныя да абодвух печаў знаходкі, дазваляюць мяркаваць, што яны не выходзяць за межы XIV ст., маючы, па ўсёй верагоднасці, гаспадарчае прызначэнне. Памер цэгля печаў і іх вапна-пясчаны раствор, магчыма, паказвае на іх адначасовае існаванне з «палатамі феадала», што адкрыла М.У. Малееўская і паўночнай частцы пляцоўкі Замкавай гары, якія датуюцца сярэдняй альбо другой паловай XIV ст.².

Да найбольш позніх будаўнічых астаткаў належаць адкрытыя ў раскопе 3 драўляныя насыцілы, пабудова з бітай цэгля і яма, запоўненая познесярэдневечнай керамікай. У астатніх раскопах сінхронныя ім комплексы не захаваліся.

У культурным слоі Замкавай гары XIV ст. і больш позняга часу шмат знаходак. Гэта чорная і паліваная кераміка, кафля, дахоўка, каменныя ядры, рэчы з жалеза, бронзы і шкла. Сабраная калекцыя рэчаў чакае свайго даследчыка. Знаходкі манет XIV–XVIII стст. сведчаць аб тым, што яны былі ва ўжытку на працягу многіх стагоддзяў.

¹ Паничева Л.Г. Раскопки Новогрудка // АО 1983 г. М., 1985. С. 402.

² Малевская М.В. Архитектурный комплекс новгородского детинца XIII–XIV вв. // ДГС. С. 124.

Дадзеныя лабараторных аналізаў матэрыялаў з раскопак Наваградка

Вознесенская Г.А.

Матэрыялы металаграфічнага вывучэння каваных вырабаў.

З раскопак старажытнага Наваградка металаграфічна вывучана 42 рэчы. Металаграфічнае вывучэнне пробаў, якія ўзяты на рабочых частках вырабаў, было скіравана на вызначэнне тэхналогіі кавальства. У выніку выяўлена, што кавалі карысталіся некалькімі тэхналагічнымі схемамі.

Па Б.А. Колчыну найбольш распаўсюджанай тэхналогіяй у старажытнарускім кавальстве XII–XIII стст. была тарцавая наварка сталёнага ляза на жалезную аснову вырабаў. У Наваградку гэта тэхналагічная схема сустракаецца толькі пры вырабе нажоў. З 24 экзэмпляраў 6 мелі наварное сталёнае лязо. Усе яны былі загартаваныя (ан. 1882, 1893, 1897, 1898, 1901, 1909).

На другім месцы па распаўсюджанасці прымянення была тэхналогія вырабу цэльнасталёвай рэчы. З 11 цэльнасталёвых нажоў амаль усе былі загартаваныя. Ёсць клінкі нажоў, якія адкаваны з аднароднай паўцвёрдай альбо цвёрдай сталі (ан. 1905, 1906), ёсць з няроўна навуглераджанай, пераважна, мягкой сырцовай сталі. Сярод нажоў сустраэта 3 экзэмпляры, дзе метал выкарыстаны другі раз (ан. 1885, 1890, 1895).

Каса (ан. 1896) мае цэльнасталёвы гартаваны клінок. Аднак, сталь не лепшай якасці: вельмі няроўна навуглераджана, ёсць чыста ферытныя зоны.

Са сталі адкаваныя некаторыя наканечнікі стрэлаў (ан. 1891, 1900), часам цвёрдай (ан. 1876, 1887).

Цэльнажалезныя вырабы прадстаўлены гаспадарчымі нажамі (ан. 1881, 1888, 1892, 1894, 1908, 1914), наканечнікамі стрэлаў (ан. 1904, 1911, 1912), наканечнікам кап'я (ан. 1874) і дробнымі бытавымі вырабамі.

Выкарыстанне цэментцыі (навуглераджвання) для ўзмацнення ляза інструментаў і прыладаў, зафіксавана пры даследаванні нажа (ан. 1880) і сякеры (ан. 1878). У абодвух выпадках, верагодна, праводзілася папярэдняя цэментцыя паласы — нарыхтоўкі. Можна мярковаць, што цэментаванае і загартаванае лязо мае зубіла (ан. 1889). Не выключана таксама магчымасць наваркі высокавуглерадзістага сталёнага ляза на жалезную аснову інструмента. Прымяняльна да зубілаў у старажытнарускім кавальстве вядомыя абедзве тэхналогіі. Па тэхналогіі і якасці кавальскія вырабы з Замкавай гары і Малага Замка паміж сабой не адрозніваюцца.

Вынікі даследвання зерня і пладоў

У лабараторыю Інстытута археалогіі паступілі пяць пакетаў з зернем, якое знайдзена пры раскопках Замкавай гары Наваградка ў 1969 г. У адным з пакетаў былі абвугленыя плады і костачкі. Доктар сельскагаспадарчых навук, прафесар В.А. Калеснікаў вызначыў, што плады належаць яблыні лясной (*Malus silvestris*) і ігрушы звычайнай (*Pyrus communis*), костачкі — цёрну (*Prunus spinosa*).

Чатыры пакеты са знаходкамі XII ст., змяшчалі зерне культурных раслін. Пры даследванні знайдзены зярняты наступных сельскагаспадарчых культур: жыта (*Secale Cereale*), пшаніцы мягкой (*Triticum vulgare*), ячменю (*Hordeum sativum* Jess), аўса (*Avena sativa* L), гароха (*Pisum sativum* L) і канопляў (*Cannabis sativa* L).

Па колькасці знайдзеных зярнят першае месца займае жыта (56%), на другім месцы пшаніца (42%). Зерне гарошу складае 2%. Доля іншых культур — ячменю і аўса — адносна невялікая, але яны дапаўняюць спіс культывіраваных культур. У адной са знаходак (пабудова 15, узор 9) была абгарэлая порыстая маса, у некаторых месцах якой відаць зерне пшана.

Перавага жыта сярод усіх знайдзеных зярнят усіх культур — з'ява, характэрная для слаёў XII ст. Падобныя суадносіны і ў іншых помніках гэтага часу, з лясной паласы Ўсходняй Еўропы (Ноўгарад, Ваўкавыск, Гродна).

Трэба адзначыць, што сярод насення сарняковых раслін, якое было ў жыцц, сустракаецца вялікая колькасць кастры жытняй (*Bromus secalinus*). Гэты тыповы сарняк азімага жыта неабвержна паказвае на тое, што вырошчвалася азімае жыта. Акрамя таго, увесь склад сарняковых раслін вельмі характэрны для зямлі, якая ўжо акультурана, даўно разгараная, на якой доўгі час высяваўся хлеб. Вельмі верагодна, што гэта былі ворныя землі, на якіх практыкавалі трохполье — найбольш характэрны і эканамічны для таго часу севазварот паравой сістэмы зямляробства.

Такім чынам, матэрыялы Наваградка падцвярджаюць, што ў XII–XIII стст. на тэрыторыі лясной паласы Старажытнай Русі існавала адзіная зямляробчая культура, хаця працэнтныя суадносіны высееваемых зерневых культур не былі аднолькавыя на ўсёй тэрыторыі, меліся мясцовыя асаблівасці.

Висілки колькаснага спектральнага аналізу каляровага металу (у %).

№ аналіза, шыфр	Наіменаванне прадмета	Cu	Sn	Pb	Zn	Ag	As	Sb	Bi	Au	Fe	Ni	Ce	Хімічны тып сплава
217/24, 1970/18	матрыца	осн.	7	2,5	1,8	0,06	0,15	0,22	0,015	0,18	0,06	0,035	0,008	Sn-Cu
217/27, 1971/1732	матрыца	осн.	13	1,3	—	0,06	0,22	1,3	0,026	—	0,012	0,05	—	Sn-Cu
217/28, 1971/1748	матрыца	осн.	15	1,3	0,09	0,06	0,2	0,26	0,015	0,12	0,04	0,03	0,008	Sn-Cu
217/44, 1973/963	матрыца	осн.	16	3,5	0,07	0,07	0,17	0,45	0,017	0,17	0,5	0,014	—	Sn-Cu
217/45, 1973/852	матрыца	осн.	7	3,3	0,7	0,3	0,2	0,45	0,018	0,55	0,2	0,023	—	Sn-Cu
217/47, 1973/944	матрыца	осн.	15	1,3	0,2	0,1	0,22	0,35	0,03	1,0	0,25	0,013	—	Sn-Cu
217/26, 1970/80	накаваленка	осн.	12	2,0	0,7	0,06	0,19	0,4	0,025	—	0,5	0,024	—	Sn-Cu
217/38, 1971/1084	зігтак	осн.	19	2,0	—	0,04	0,9	0,3	0,07	—	0,1	0,025	0,013	Sn-Cu
217/43, 1973/907	зігтак	осн.	23	3,2	—	0,05	0,14	0,5	0,04	—	1,0	0,022	—	Sn-Cu
217/25, 970/79	плацінка	осн.	8	0,9	6,3	0,06	0,7	0,26	0,075	—	0,37	0,022	0,014	Sn-Cu
217/37, 1971/1858	плацінка	осн.	0,016	0,7	—	0,05	0,11	0,5	0,007	—	0,007	0,55	0,009	Cu
217/48, 1971/1845	акоўка	осн.	17	1,0	0,04	0,05	0,1	0,28	0,011	0,24	0,045	0,06	—	Sn-Cu
217/23, 1970/143	акоўка	осн.	10	7,0	0,13	0,05	0,18	0,28	0,045	—	0,13	0,021	—	Sn-PB-Cu
217/14, 1969/420	гірка	осн.	4,5	1,4	7,5	0,05	0,32	0,45	0,08	—	1,0	0,04	0,007	Zn-Sn-Cu
215/15, 1969/420	запаўненне гіркі	<1%	0,009	99	0,06	0,002	—	—	—	—	0,05	—	—	Pb
217/13, 1968/1514	абалодка нажа	осн.	0,036	—	22	0,024	—	0,1	—	—	1,2	0,016	—	Zn-Cu
217/33, 1971/1628	выраб "лапка"	осн.	6	1,3	27	0,04	0,11	0,1	0,008	—	0,16	0,02	0,01	Zn-Sn-Cu
217/16, 1969/404	выраб	<1%	0,018	99	—	0,01	—	0,11	—	—	0,004	—	—	Pb
217/34, 1971/1532	ігла	осн.	0,02	0,15	28	0,025	0,2	0,23	—	—	0,33	0,045	—	Zn-Cu
217/22, 1970/169	скроннае калыца	31	0,012	1,2	—	66	—	0,4	0,16	1,2	0,008	0,606	—	Ag-(Cu)
217/29, 1971/1954	кальцо тонкае	осн.	9,025	0,4	9,4	0,01	—	—	0,024	—	0,005	—	—	Zn-Cu
217/58, 1961/510	паўкальцо	осн.	4	0,31	0,17	0,07	0,18	0,16	0,019	5,0	0,1	0,01	—	Sn-Cu
217/40, 1973/658	правеска	осн.	15	11	—	0,07	1,5	8,5	0,15	0,12	0,3	0,065	—	Sn-PB-Sb-Cu
217/32, 1971/1432	правеска	осн.	12	2,4	1,1	0,04	0,11	0,4	0,015	0,16	0,043	0,045	0,006	Sn-Cu
217/17, 1968/425	пярэдаёнак	осн.	18	2,0	1,0	0,1	0,22	0,8	0,017	—	0,3	0,013	—	Sn-Cu
217/39, 1971/1812	буфенчык	осн.	6	4,6	—	0,05	0,4	1,7	0,07	0,08	0,03	0,05	—	Sn-PbCu
217/39, 1971/1812	буфенчык	осн.	0,2	1,8	0,08	0,025	—	0,08	0,05	—	0,033	0,005	—	Cu
217/18, 1969/386	бляшка	осн.	15	1,4	11	0,04	1,0	0,45	0,06	—	0,3	0,028	0,014	Zn-Sn-Cu
217/35, 1971/1688	бляшка	осн.	13	0,04	3,3	—	80	—	0,015	0,3	4	9,012	—	Ag-(Cu)
217/36, 1971/1562	бранзалет	осн.	13	0,04	3,3	—	80	—	0,015	0,3	4	9,012	—	Ag-(Cu)

217/30, 1971/1592	фібрула	осн.	0,25	2,6	11	0,06	0,1	0,4	0,08	—	0,2	0,014	—	Zn-Cu
217/41, 1973/1146	спражка	осн.	0,13	4	19	0,06	—	—	—	—	0,055	—	—	Zn-Pb-Cu
217/49, 1971/1677	язычок ад пояса	осн.	0,15	1,2	21	0,017	0,2	0,22	0,012	—	0,2	0,03	—	Zn-Cu
217/20, 1970/161	абразок	осн.	11	0,75	—	—	0,05	0,02	0,24	0,01	0,09	0,3	0,003	Zn-Cu
217/46, 1973/944	энкаліпён	осн.	4,5	4,4	12	0,07	0,3	1,5	0,021	0,11	0,55	0,046	—	Zn-Sn-Pb-CCU
217/21, 1970/264	энкаліпён	осн.	12	1,2	0,12	0,03	0,1	0,33	0,017	0,22	1,018	0,03	0,006	Sn-Cu
217/42, 1973/989	кніжка	осн.	6	2	—	0,09	0,18	0,8	0,02	—	0,18	0,006	—	Sn-Cu
	запіська													
217/31, 1971/1481	наканечнік ножнаў	осн.	15	4,5	0,08	0,06	0,3	0,35	0,05	0,08	0,03	0,032	—	Sn-Pb-Cu

Узоры з каляровага металу былі падзвергнуты колькаснаму спектральному аналізу па металу трох эталонаў. Колькасць волава і срэбра вызначаецца метадам узаемастандарта. Вызначэнне тыпу сплаву ў прадметах з каляровага металу ў Сярэднявечча складае з прычыны вялікай верагоднасці пераплаўкі метала і разнастайнасці крыніц сыравіны. Асабліва гэта датычыць свінца. Дабаўка яго ў 2–3% да сплаву наўрад ці мае якое небудзь тэхнічнае значэнне. Вельмі верагодна яго прысутнасць у сплавах (да 4–х %) за кошт прымесі да цынку і волава. Таму за мяжу свядомага ўвядзення свінца ў сплаў прынята ўтрыманне не менш як 4%. У выніку ўдалася вылучыць параўнальна невялікую колькасць тыпаў сплаваў. У асноўным, большасць прадметаў адліты са сплаву медзі з цынкам і волавам. Незаўважна якой-небудзь спецыялізацыі зплаваў па відах вырабаў. Цікава толькі адзначыць, што ўсе матрыцы для вырабу ўпрыгожанняў і шэрагу рэчэй, маюць адзін тып сплаву (Sn-Cu – алавяная бронза). Падобны склад у іх аstatных прымесяў (Sb, Pb, As, Bi, Ag), дапускае маркаванне аб іх агульным паходжанні. Сярод прааналізаваных рэчэй маюцца дзве са срэбра – скроневая калыно і бранзалет.

Вынікі колькаснага спектральнага аналізу шкляных вырабаў.
Рэчы, якія зроблены па старажытнарускім рэцэпце (Si-Pb-K; Si-Pb).

№ аналіза, шыфр	Наймавааньне рэчэй	Колер	Al ₂ O ₃	Na ₂ O	K ₂ O	CaO	MgO	Fe ₂ O ₃	TiO ₂	MnO	PbO	CuO	SnO ₂	Ag ₂ O
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
216/11, 1973/1101	бранзалет	карычневы	0,42	0,07	29	2,2	0,06	0,3	0,018	0,016	25	0,3	0,025	0,003
215/30, 1969/339	бранзалет	карычневы	1,0	0,12	21	4,5	0,42	0,5	0,003	0,017	22	0,3	0,03	0,009
215/40, 1971/1745	бранзалет	карычневы	0,7	0,16	18	2,2	0,16	0,6	0,025	0,03	41	4,1	0,15	0,002
298/45, 1961/1320	бранзалет	карычневы	0,24	0,08	21	1,6	0,06	0,22	0,55	0,012	18	0,3	0,055	0,002
215/46, 1973/1151	бранзалет	карычневы	1,9	0,2	23	2,5	0,25	8,0	0,017	0,1	22	0,02	0,05	-
215/47, 1973/1163	бранзалет	карычневы	0,65	0,08	18	0,8	0,07	0,4	0,017	0,03	26	0,35	0,035	0,003
215/48, 1974/1076	бранзалет	карычневы	1,8	0,2	20	2,2	0,22	6,5	0,055	0,07	21	0,002	0,004	-
215/49, 1973/1148	бранзалет	карычневы	0,65	0,35	19	1,0	0,09	2,1	0,055	0,02	21	0,03	0,7	-
215/50, 1975/1100	бранзалет	бірузовы	0,22	0,06	16	0,7	0,055	0,4	0,018	0,8	25	0,33	0,12	0,02
215/51, 1970/178	бранзалет	бірузовы	0,67	0,13	28	1,8	0,1	0,45	0,0009	0,017	27	2,6	0,08	0,006
215/56, 1971/1648	бранзалет	бірузовы	0,4	0,8	29	1,6	0,1	0,4	0,013	0,015	35	1,8	0,1	0,006
215/41, 1971/1756	бранзалет	бірузовы	0,7	0,11	26	2,1	0,13	0,4	0,013	0,03	25	1,8	0,08	0,007
215/43, 1973/7727	бранзалет	бірузовы	0,5	0,09	23	1,5	0,09	0,13	0,025	0,1	26	0,22	0,009	0,001
215/12, 1973/795	бранзалет	бірузовы	0,5	0,1	26	2,3	0,07	0,4	0,018	0,04	25	2,1	0,05	0,004
215/39, 1971/1728	бранзалет	бірузовы	0,7	0,25	25	2,1	0,12	0,45	0,016	0,02	24	1,7	0,09	0,009
215/53, 1973/778	бранзалет	бірузовы	0,9	0,07	18	1,3	0,11	0,5	0,03	0,015	30	1,9	0,4	0,003
215/54, 1973/798	бранзалет	бірузовы	0,85	0,1	18	1,6	0,16	0,55	0,017	0,025	26	1,8	0,05	0,0004
215/29, 1969/334	бранзалет	бірузовы	0,4	0,08	16	0,8	0,065	2,1	0,011	0,14	19	0,12	0,018	0,003
215/32, 1970/9	бранзалет	зялёны	1,3	0,09	21	2,2	0,16	3,2	0,05	0,012	28	0,01	0,03	0,001
215/34, 1970/176	бранзалет	зялёны	0,07	0,2	23	1,4	0,11	5,0	0,026	0,013	33	0,015	0,03	0,010
215/37, 1971/1704	бранзалет	зялёны	0,48	0,08	13	0,7	0,17	3,5	0,018	0,015	45	0,11	0,007	0,002
423/27, 1971	бранзалет	зялёны	0,85	0,16	24	0,6	0,2	5,5	0,07	0,035	28	0,6	0,022	-
215/31, 1969/341	бранзалет	жоўты	0,6	0,1	22	0,7	0,065	0,45	0,03	0,012	34	0,1	0,18	0,002
215/14, 1973/785	бранзалет	безколорны	0,8	0,06	24	2,0	0,07	0,16	0,05	0,01	25	0,004	0,008	-
215/33, 1970/68	бранзалет	безколорны	0,61	1,3	20	1,3	0,1	5,5	0,03	0,025	21	0,008	0,015	0,002
215/42, 1973/441	бранзалет	безколорны	0,22	0,07	21	0,55	0,07	0,35	0,013	-	28	0,008	0,005	0,001
423/30, 1985/1125	бранзалет	безколорны	0,85	0,09	21	4,2	0,15	0,45	0,05	-	34	0,007	0,005	1) Ag ₂ O, 1% 2) Ag ₂ O, 0,4%
298/39, 1961/1337	пярсьдэнак	зялёны	0,14	0,04	-	-	-	0,14	0,03	-	60	0,75	0,005	0,003
298/52, 1961	пярсьдэнак	зялёны	0,15	-	-	0,65	0,032	0,03	0,04	0,015	45	1,3	0,06	0,005

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
298/37, 1961/1337	пярсьдэнак	карычневы	0,21	-	-	0,6	0,03	0,26	0,045	0,015	75	0,55	0,016	0,05
423/32	пярсьдэнак	бірузовы	0,8	0,16	25	4,5	0,2	0,7	0,05	0,06	25	3	0,15	0,005
298/47, 1961/1763	папёрка	бірузовы	0,4	0,08	11	1,3	0,05	0,3	0,08	0,07	11	0,8	0,08	0,002
298/48, 1961/1819	папёрка	бірузовы	0,6	0,28	18	1,4	0,08	0,35	0,1	0,02	25	2,0	0,6	0,003

Вырабы, што зроблены на візантыйска-усходняму рэцэпту.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
215/51, 1963/572	сасуд	безколорны	3,8	11	2,8	8	2,5	0,68	0,028	0,81	0,003	0,001	-	-	-
216/23, 1973/342	сасуд	безколорны	2,0	10	2,2	10	2,1	0,6	0,04	0,7	-	0,001	-	-	-
216/24, 1973/122	сасуд	безколорны	2,4	21	2,5	12	3,0	0,8	0,045	1,6	0,006	0,003	-	-	-
298/44, 1971/1568	сасуд	безколорны	2,2	13	3,4	15	2,7	1,1	0,22	1,1	0,06	0,08	0,025	=	0,08
298/42, 1961/1532	сасуд з блакітным абадком	безколорны	2,0	10	3,3	16	3,2	0,8	0,12	1,1	0,08	0,03	0,007	-	0,01
216/15-16 1970/2	сасуд з эмальлю	сіні	2,2	18	3,7	11	2,5	0,7	0,05	1,0	0,005	0,002	-	-	-
216/20-23 1971/1879	эмаль	сіні	2,0	0,4	-	12	1,5	2,2	0,06	1,3	36	1,0	-	-	-
	сасуд з эмальлю	безколорны	1,4	16	2,5	9	1,9	0,7	0,03	0,7	0,003	0,003	-	-	-
	эмаль	сіні	2,5	14	2,5	13	2,6	0,8	0,035	1,1	0,06	0,004	0,003	-	-
439/46-48 1985/1096	сасуд з эмальлю	чырвоны	2,5	11	2,5	1,1	0,04	1,1	0,04	1,1	0,09	0,005	0,002	-	-
	сасуд з эмальлю	безколорны	1,7	11	3,8	12	2,5	1,1	0,05	1,3	-	0,003	-	-	-
	і золатам	сіні	3	10	4,8	13	2,3	0,6	0,09	1,1	0,08	0,001	0,01	0,1	-
439/49-51 1985/1133	сасуд з эмальлю	безколорны	1,9	8	3,5	-	-	0,06	4,5	0,4	0,005	0,3	-	-	-
	і золатам	сіні	1,9	8	4,5	6	0,8	1,8	0,1	0,9	0,14	0,004	0,5	-	-
	эмаль	сіні	1,9	9	3,5	11	2,7	0,55	0,05	0,008	0,001	-	-	-	-
439/52-53 1985/1144	сасуд з эмальлю	чырвоны	1,5	7	3,4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	сасуд з эмальлю	безколорны	1,5	7	3,4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	і золатам	сіні	1,5	8	4,2	9	1,8	1,8	0,05	2	0,13	0,005	-	-	-
397/22-23 1961	эмаль	сіні	1,5	8	4,2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	крышка ў форме фігуры сабакі	чорны	2,4	14	-	8,5	1,3	1,0	0,06	0,5	0,22	0,015	0,004	-	0,004
216/77 1969/19	Устаўка	белы	2	18	-	14	2,5	1,4	0,07	1,3	0,35	0,05	-	0,008	-
298/51 1961/1780	бранзалет	зілены	4,5	13	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	бранзалет	блакітны	3,0	20	3,0	12	6,0	1,2	0,21	0,25	0,005	0,002	-	0,07	-

298/48 1961/1767	бранзалет	блакітны	1,9	13	3,3	18	2,9	1,9	0,22	0,25	0,006	0,013	—	0,09	—
215/48 1974/1069	бранзалет	блакітны	8	20	2,2	4,0	3,5	1,2	0,12	0,02	0,004	0,0001	—	0,018	—
215/45 1973	бранзалет	зялёны	13	25	3,0	3,0	3,5	2,5	0,07	0,055	0,07	0,001	0,002	—	0,005

Вырабы, якія зроблены па заходнесурапейскім рэцэпце (Si-Na-K-Ca (Mg)).

298/53 1961/116	сасуд	безколерны	1,4	10	15	19	2,1	0,6	0,06	0,28	0,025	0,012	—	—	—
216/25 1973/990	сасуд з эмалью	безколерны	2,9	7	13	15	2,3	0,6	0,025	1,1	0,03	0,007	0,013	0,007	—
	эмаль	белы	2,9	5	8	17	2,1	0,6	0,006	1,0	0,11	0,006	0,5	—	—
84/20 1970/776	палерка	сіні	3,0	13	13	15	2,7	0,85	0,14	0,65	6,0	0,18	5,5	0,16	0,055

Спіс скарачэньняў

АО	– Археологические адкрытыя. М.
АС	– Археологический съезд.
АСГЭ	– Археологический сбоник Гос. Эрмитажа. Л.
БС	– Беларускія старажытнасці. Мінск, 1972
ВВ	– Византийский Временник. М.
ВИ	– Вопросы истории. М.
ДГ	– Древнерусский город. Киев, 1984.
ГИМ	– Расійскі Дзяржаўны Гістарычны музей (Масква).
ДГС	– Древнерусское государство и славяне. Минск, 1983
ДН	– Гуревич Ф.Д. Древний Новогрудок (Посад-Окольный город). Л., 1981.
ЗСА	– Задачи советской рахеологии. М.
ИАО	– Известия археологического общества. П.
ИОРЯС	– Известия отделения русского языка и словесности.
КСИА	– Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института археологии Академии Наук СССР. М.
	– Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Академии Наук УССР. Киев.
КСИИМК	– Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры Академии Наук СССР. М.
ЛАИА	– Ленинградское отделение Института археологии Академии Наук СССР.
МИА	– Материалы и исследования по археологии СССР. М.
ПГКБ	– Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. Мінск.
ПКНО	– Памятники культуры. Новые открытия. М.
ПСРЛ	– Полное собрание русских летописей. М.
СА	– Советская археология. М.
САИ	– Свод археологических источников. М.
СГЭ	– Сообщения Гос. Эрмитажа. Л.
ТДСД	– Тезисы докладов советской делегации на V Международном конгрессе славянской археологии. М., 1985.
ТДКБ	– Тезисы докладов к конференции по археологии Белоруссии. Минск, 1969.
ЭБ	– Этногенез белоруссов. Минск, 1973.
JGS	– Journal of Glass Studies. New York.
MW	– Materialy wezesnosredniowieczny. Warszawa.
SPA	– Pope A.A. Survey of Persian Art. London – New-York, 1938.
WA	– Wiadomosci archeologiczne. Warszawa.

Змест

Summary	3
F.D. Gurevich. Navagradak Chronicle (Ancient Bielorussian Navagradak)	4
Пра кнігу і яе аўтара	27
Спіс навуковых прац Ф.Д. Гурэвіч	35
Уводзіны	42
Глава 1. Пісьмовыя крыніцы і іх атрыбуцыя ў працах гісторыкаў	47
Глава 2. Аб паходжанні Наваградка і яго раньняй гісторыі (да канца XI ст.)	56
Глава 3. Абарончыя збудаванні. Планіроўка і домабудаўніцтва	72
Глава 4. Рамяство	113
Глава 5. Зброя. Рыштунак верхавога каня і коньніка	164
Глава 6. Сельская гаспадарка і промыслы	178
Глава 7. Гандль. Знешнія сувязі	188
Глава 8. духоўная культура	231
Глава 9. Аб культуры і сацыяльным абліччы старажытнарускага Наваградка	257
Археалагічныя работы на тэрыторыі Замкавай гары	271
Спіс скарачэнняў	322

Фрыда Давыдаўна ГУРЭВІЧ

Летапісны Новгородок (Старажытнарускі Наваградак)

Галоўны рэдактар — Мікола Нікалаеў
Тэхнічны рэдактар — Таццяна Кронберг
Вёрстка і афармленьне — Сяргей Протас
Карэктар — Кастусь Аляшкевіч
Дызайн вокладкі — Наталля Пацехіна
Падрыхтоўка ілюстрацый — Віктар Міхей

Падрыхтоўка да друку —
«Агентство „РДК-принт“»
191023, Санкт-Петербург, наб. канала Грибоедова, д. 36, оф. 8-9
Тэл.: (812) 310-52-13, 310-52-34

Падпісана да друку 4.04.2003 г. Фармат 60×90 1/16.
Папера афсетная. Гарнітура «Петербург». Афсетны друк.
Аб'ём 20,25 др. арк. Тыраж 500 экз. Заказ № 3290.

Надрукавана ў друкарні «На страже Родины».
191186, Санкт-Петербург, Дворцовая пл., д. 10.

Усё сваё жыццё
ў навуцы
Фрыда Давыдаўна
Гурэвіч
прывяціла
археалагічнаму
даследванню
Наваградка.

Гэта кніга
падводзіць вынікі.

